

अथाहिरभ्युन्नति । एष वा अपाऽसम्भारो यद-
हिरभ्युन्नति तद्यदपः सम्भरत्यन्नं वा ऽद्यापोऽन्नं हि वा
ऽद्यापस्तस्माद्यदेनं लोकं माप यागु*च्छन्त्यधेहान्नाद्यं
जायते तदन्नाद्येनैवैन मेतत् समर्हयति ॥ ३ ॥

योपा या ऽद्यापः । व्युपाग्निर्भिद्युनेनैवैन मेत-
त्प्रजुननेन समर्हयत्यक्षिर्व्या ऽददत् सत्त्वं मातु महि-
रेवैन मेतदाप्त्वाधत्ते तच्छादपः सम्भरति ॥ ४ ॥

अथ हिरण्यं सम्भरति । अग्निर्ह वा ऽद्यापोऽभि-
दधौ मिथुन्याभिः क्षामिति ताः सम्बभूव तासु रेतः
प्रासिञ्चत्तद्विरण्य मभवत्तस्मादेतदग्निसद्वाश मग्ने-
र्हि रेतस्तस्मादप्यु ज्विन्दन्त्यप्यु हि प्रासिञ्चत्तस्मादेनेन
न धावयति न किञ्चन करोत्यथ यगो देवरेतस ए हि
तद्यगसैवैन मेतत् समर्हयति सुरेतस मेय कृत्स्न मग्नि
माधत्ते तच्छाद्विरण्यं सम्भरति ॥ ५ ॥

अथोपान्तमम्भरति । असौ ह वै द्यौरथै पृथिव्या
ऽपताग् पशून् प्रददौ तस्मात्पशुव्य मूपर मित्याहुः
पशवो ह्येवैते साक्षादेव तत् पशुभिरैवैन मेतत् समर्ह-
यति तेऽमुत ऽद्यागता ऽपस्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठितास्तु

मनुयोद्यावापृथिव्यो रुसं मन्यन्ते तदनुयोगेनैतद्
 द्यावापृथिव्यो रुसेन समर्हयति तस्मादृषान्त्व-
 स्मरति ॥ ६ ॥

अथाखुकरीषः सन्मरति । आखुवो ह वा ऽअस्यै
 पृथिव्यै रुसं विदुस्तस्मात् तेऽधोऽध ऽइमां पृथिवीं
 चरन्तः पौविष्ठा ऽअस्यै हि रुसं विदुस्ते यत्र ते ऽस्यै
 पृथिव्यै रुसं विदुस्तु त उक्किरन्ति तदृषां ऽएवैनैतत्
 पृथिव्यै रुसेन समर्हयति तस्मादाखुकरीषः सन्मरति
 पुरीष्य ऽइति वै त माहुर्यः श्रियं गच्छति समानं वै
 पुरीषं च कुरीषं च तदेतद्येवावगच्छेत् तस्मादाखु-
 करीषः सन्मरति ॥ ७ ॥

अथ शुक्लराः सन्मरति । देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये
 प्राजापत्याः पस्पृधिरे सा हेयं पृथिव्यलेलायद्यथा
 पुष्करपर्णं मेघं ताः ह स्म ज्ञातः संव्वहति सोमैव
 देवान् जगामोपासुरान्त्वा यत्र देवानुपजगाम ॥ ८ ॥

तद्वोचुः । इन्तेमां प्रतिष्ठां हृष्टहामहै तृष्ठां ध्रुवा-
 या मृशियिलाया मग्नी ऽआदधामहै ततोऽस्यै सपत्नान्
 न्निर्मह्याम ऽइति ॥ ९ ॥

तद्यथा शङ्खुभिश्चर्मं विहन्त्यात् । एव मिमां
प्रतिष्ठाए शर्कराभिः पर्यवृण्वन्त सेयं ध्रुवाशिथिला
प्रतिष्ठा तस्यां ध्रुवाया मशिथिलाया मग्नी ऽप्रादधत
ततोऽस्यै सपत्नान् निरभजन् ॥ १० ॥

तयो ऽएवैष ऽएतत् । इमां प्रतिष्ठाए शर्कराभिः
परिवृण्वन्ते तस्यां ध्रुवाया मशिथिलाया मग्नी
ऽप्राधत्ते ततोऽस्यै सपत्नान्निर्भजति तस्माच्छर्कराः
सम्भरति ॥ ११ ॥

तान्वा ऽएतान् । पञ्च सन्भारान्त्वम्भरति प्राज्ञो
यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरस्य ॥ १२ ॥

तुदाङ्गः । पृष्ठेवऽर्त्तवः संवत्सरस्येति न्यूनं मु
तुर्हि मिथुनं प्रजुननं क्रियते न्यूनादाऽइमाः प्रजाः
प्रजायन्ते तच्छःथेयस मुत्तरावत् तस्मात् पञ्च
भवन्ति यद्यु पृष्ठेव ऽर्त्तवः संवत्सरस्येत्यग्निरेवेतेषां
पष्ठस्तथो ऽएवैतदन्यूनं भवति ॥ १३ ॥

तुदाङ्गः । नैवैकक्षुन सन्भारए सम्भरेदित्यस्यां वा
ऽएते सुर्वे पृथिव्यां भवन्ति स यदेवास्या माधत्ते तत्
सूर्यान्सन्भारानाप्नोति तस्मान्नैवैकक्षुन सन्भारए
सम्भरेदिति तद्दु समेव भरेद्यद्वैवास्या माधत्ते तत्

सुर्वान्त्वक्षारानाप्नोति युदु सम्भारैः सम्भृतैर्मेवति ।
तदु भवति तच्छादुः सु मेव भरेत् ॥ १४ ॥

॥ दूति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वांगीगाथाः सुमनसः सर्वाद्यानां मुपक्रमे ।

ये नत्वा क्षतक्षत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽपि स जगत् ।

निर्ममे, त मध्वं वन्दे विद्यातीर्थमक्षेप्यम् ॥ २ ॥

भाष्ये काण्डे प्रपद्येन धीर्धर्मावेष्टिरीरिता ।

सा सम्पूर्णपदेगत्वादव्यासां प्रकृतिर्मता ॥ ३ ॥

प्रथमानेष्टादिकानां द्वितीये त्वग्निस्त्रिवये ।

भाषाणं प्रथमानेष्टिरग्निहोत्र मुपस्थिति ॥

चातुर्मास्यादिकः सर्वो हविर्यज्ञोऽयं वर्णने ॥ ४ ॥

• अथ यत् सर्वं कर्तव्यं प्रकर्षेण कर्मान्तरनिरपेक्षेणोपदिश्यते, सा प्रकृतिः । यत् विशेषक्य मेव कर्तव्यं श्रुत्योपदिश्यते इतरत्नं सर्वं प्रकृतेरितिदिश्यते, सा विलतिः । प्रकृतिश्च द्विधा, भूतप्रकृतिरपान्तरप्रकृतिश्चेतिभेदान् । अर्वाहवा कर्मान्तरनिरपेक्षा भूतप्रकृतिः । कनिषधेज्जनेष्ट कर्मान्तरापेक्षते सत्य केचित् कर्मभिरपेक्षणीयो भवति, क्षय मया-न्तरप्रकृतिः । अर्वाहवं भीमाभाषाः यत्रमाहमाध्यायाभ्यां विचार्यै निरूपितम् । तथाच आपमान्त्राया अप्याहमाध्यायस्य प्रथमपारीष्यती-याधिकरणद्वितीयपदके इष्टाधिकोपयोगमात्र मेव सर्वेयामभूतप्रकृतित्वं निर्दिशन् ॥

तत्र तावत् सर्वेष्टिप्रकृतित्वेन प्राक् प्रतिपादिताया दर्शपूर्ण-
मासेटेः, विधास्यमानानां मग्निहोत्रादिकर्मणां च तैताग्नि-
साध्यत्वात् * तद्वस्तुभूत माधानं प्रतिपाद्यते । तत्र चोदकहिर-
ण्यादिस्माराणां पञ्चानां † सम्भरणं विधिस्तुः स्मारानामनिर्वचनं
करोति—“स यदा इति । ‘इतय’ अस्माद् पश्यमाणादुदक-
हिरण्यादिद्रव्यजातात् ‘सः’ अध्वर्युस्तदेकदेश माहृत्य ‘यद्’ यस्मा-
देकस्थाने ‘सम्भरति’ समूहीकरोति, ‘तत्’ तस्मात् सम्भ्रियन्त
इति स्माराः, इति व्युत्पत्त्या तेषां ‘सम्भार’-नाम सम्प्रत्यय मित्यर्थः ।
“इतयेतयेति । “नित्यवीक्ष्योः”—इति ‡ दिवचनम् ।

एतदेव विग्रहयन् सम्भरणं वित्तियते— “यत्र-यत्नेति ।
यस्मिन् यस्मिन् यदायै ‘अग्नेः’ सम्बन्धि तैजो ‘न्यक्तं’ निस्तीर्णं
भवति, तस्मात् सर्वस्मात् अपि सम्भरणं कार्यं मित्यर्थः ॥

एतत् सम्भरणीयद्रव्यविशेषोपजीवनेन प्रयंसति— “तद्यग-
सेवेति । सम्भरणीयपुष्टिष्टाण्वर्गेषुपतया श्रुतत्वात् त्रिष्वपि
वाक्येषु त्वदित्यनन्तरं सम्बध्यते । त्वच्छब्दस्य एकशब्दपर्यायः ;
“उत त्वः पश्यान्”—इत्यादौ § तथा दर्शनात् । “अप्येकः पश्यान् न
पश्याति यात मिति यास्तः ¶ । ‘तत्’ तस्य ‘तत्’ एकं हिरण्यास्यं

* “दक्षिणादिर्गार्हपत्याहवनीयौ तथोऽप्ययः । अपिषय मिदं कृता”—
इति अ० को० १, ७, १० ।

† १ उदकम्, २ हिरण्यम्, ३ कषाः (पशवः), ४ व्याघ्रकरीषम्
(व्याघ्रपुरीषम्), ५ शर्कराः (कङ्करिति ख्याताः) ।

‡ पा० ६०, ८, १, ४ ।

§ अ० सं० १०, ७१, ४ ।

¶ निह० १, १, ४ ।

वस्तु 'सम्भरन्' 'एनम्' अग्निम् एतेन सम्भरणेन 'यश्चैव समर्ह-
यति' । हिरण्यस्य यशोरूपत्वं मये वक्ष्यते ७ ।

एव मुत्तरवाक्ययोरपि योजना । तत्र त्वदितिपदाभ्या-
मुपोदकद्रव्यौ विवक्षितौ । तद्योष पशुमिधुनरूपत्वे † उपरिष्ठात्
समाग्रास्येते ‡ ॥ १ ॥

तस्य च हिरण्यादिसम्भारस्य निवपन मुक्षेणनाभ्युचण-
संस्कृतेष्वेव गार्हपत्याद्यायतनेषु कार्यं मित्यभिप्रेत्य प्रथम
मुक्षेखनं विधाय प्रशंसति— "अयोक्षिखतीति । 'अस्यै वृद्धिर्धौ'-
इति षष्ठार्थे चतुर्थी § । 'अस्याः वृद्धिर्वा.' सम्बन्धि, यत् 'अभि-
ष्ठितम्' उपर्यवस्थानेन पादस्पर्शजनितम्, 'अभिदूतम्' तदुपरि
निडीवनादिजनितचेत्यर्थः । 'वा'-शब्दौ चार्थौ । "यन्निपाया
मिति । यज्ञार्चाया मित्यर्थः ॥ २ ॥

उल्लिखिताना मग्न्यायतनाना मभ्युचण विधत्ते— "अयेति ।
एतदभितः सर्वतो यदभ्युचणम्, 'एष वा अपां सम्भारः' ; न तु
हिरण्यादिवत् वृथगुणादाय तासां निवपन कार्यं मित्यर्थः ।
"अन्नं वा इत्यादि । निगदसिद्धम् ॥ ३ ॥

एव मवाद्यहेतुत्वेनाभ्युचणं प्रथमस्य मिधुनरूपेण प्रशं-
सति— "योपा वा इति । अपां स्त्रीलिङ्गत्वादमेव पुंलिङ्गत्वा-
दुभयमिलितं सदेक मिधुनम्, तच्च भुवयोवादिप्रजननहेतुरिति

* 'अथ यशः'—इत्यादि द्रव्यम् (५ व०) ।

† यदि च भुतौ मिधुनस्यापि विधानम्, पशूनां तत्र उत्तरम्, तथापि
'अव्याप्तरम्' (पा० छ० २, १, ३४)—इतिशासनादप्युपशब्दस्यैव इन्द्र
निमित्तः पूर्वनिपातो बोध्यः ।

‡ इक्ष्वाकुपरं चतुर्थ्यवृत्तकालिकयोर्नृद्वयम् । § पा० १, १, ११ छ० वा० ।

‘एगम्’ अग्निं ‘समर्चयति’ एतेन ‘मियुनेन’ । स्वदिति प्रागुक्तं तद्विहितं भवति ।

एवं लिङ्गोपजीवनेन प्रथमं अपृथग्प्रतिपादितार्थपर्यालोचनयापि प्रशंसति— “अद्विष्य इति । “आपो वा वदं भये सलिल मासीत्”—इति श्रुतिः ॥ सर्वम् ‘इदम्’ जगत् ‘अग्निः’ खलु ‘पातम्’ अत आपनम्रीलाभिस्ताभिरग्निः ‘एगम्’ अग्निं प्राप्य ‘आधत्ते’ इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् सन्धारनिपपन्नसमये-
भ्युच्चपायं कस्मिंश्चित् पात्रे प्रपः सन्धरेदिति निगमयति—
“तस्मादिति ॥ ४ ॥

हिरण्यस्य सन्धारणं विधत्ते—“अथ हिरण्य मिति । तस्य हिरण्यस्याग्निरेतत्त्वं प्रतिपादयति— “अग्निर्ह वा इत्यादिना । ‘अभिदधौ’ अभिध्यातवानित्यर्थः । “ध्वे चिन्तायाम् ॥”—इत्यस्मात्तिष्ठि “पात औ णलः”—इत्यौत्वम् ॥ अभिध्यान-प्रकारमाह— “मियुन्याभिरिति । ‘आभिः’ अग्निः अभ्युच्चपाद्विः स्त्रीभिः ‘मियुनीष्याम्’ प्रयोगमियुनं तत्तत्तयोगान्मियुनं भवानीत्यर्थः । मियुनमन्दादभूततद्वाये चिः ॥ “तस्मादेतदिति । यस्मादग्निवीर्यं हिरण्यात्मना परिणतम्, ‘तस्मात्’ एतत् हिरण्यम् ‘अग्निचङ्कागम्’ अग्नेः सहग मेव वर्ण्येत उपलभ्यते । यस्माद्याप्नु निपितम्, ‘तस्मात्’ तत् हिरण्यम् ‘अप्नु’ ‘विन्दन्ति’ लभन्ते इत्यर्थः । “तस्मादेनेनेति । यस्मादाग्नेयं हिरण्यम् ‘तस्मादेनेन’ दत्तान् ‘न धाययेत्’ । तथा यदन्यत् किमपि हीनं कर्म, तदपि तेन न कुर्यादित्यर्थः ।

“अथ यश इति । ‘अथ’-शब्दो वक्तव्यानुद्वारे । यस्मात्तद्विरण्य
‘देवरेतस’ देवस्यान्वेषीयम्, तस्माद् यशोरूपम् । देवरेतस मिति
‘अनसन्तात्’-इत्यकार समासान्धः । तथाच हिरण्यसम्भरणेन
‘यशसैव’ ‘एनम्’ अस्मिन् समृद्ध करोति । एतेन ‘यशसेव त्वदिति
प्रायुक्तं’ च व्याख्यातं भवति । “सरेतस मेवेति । हिरण्यस्य
सम्भरणाभावे हि रेतसोऽन्यत्र स्थितत्वात् तद्रहित आद्वितीः अग्नि
रक्तस्त्व एव भवति, तत्सम्भरणे तु सरेतस सः ॥ ५ ॥

“अथोषानिति । ऊषाणां पशुरुपत्व प्रतिपादयन् तत्
समृद्धिहेतुत्वेन स्तौति—“अतो ह वा इति । यस्मात् ‘पृथिव्यै’
द्युलोकेन इमे पशवो दत्ता, ‘तस्मात्’ तत्सम्बन्धि ‘ऊपरम्’
ऊपरयुक्तं स्थान ‘पशव्यम्’ पशुभ्यो दत्तम् ‘इति ब्रह्मवादिन’
‘आहु’ । ‘पशवो हि तादृशं स्थान मासाव्य लिहन्ति, अतः
पशुहितत्वात् पश्वात्मकाः ‘एवैते’ ऊषा । “ऊपर मिति ।
‘ऊपरमुपिमुष्कमधो र’-इति ॥ मत्वर्थीयो रः । स्पष्टं मन्यत् ।
द्यावापृथिव्यो रसत्वेनैतान् प्रशंसति—“तेऽमुत इति । ‘अमुत’
अमुष्माद् द्युलोकात् ‘आगता’, ‘अस्या पृथिव्या प्रतिष्ठिता’ च ;
अतः पश्वात्मकस्य ऊपरद्रव्यस्य द्यावापृथिवीरसत्वम् । किं
तत इत्याह— “तदनयोरिति ॥ ६ ॥

द्रव्यान्तरस्य सम्भरणं विधत्ते—“अथाखुकरीष मिति ।
(आखुभिः खननेन विलात् बहिर्निताः पाशव आखुकरीषम्) ॥
“आखवो हेति । यस्मात् ‘आखव’ पृथिवीरसजाताः,

‘तस्मात्’ एव पृथिवीमध्ये ‘अधोऽधः’ खनन्तः, पृथिव्या
 अन्तरधन्नात् समीपे ‘चरन्तः’ तद्द्रष्टास्त्रादनसम्बन्धिनि ‘यत्र’
 यास्थाने ‘रसं’ ‘विदुः’ जानन्ति, तत् स्थानं गत्वा ‘रसम्’
 उपजीव्य पांशून् बहिः ‘उत्किरन्ति’ उत्क्षिपन्ति । “कृ-
 विक्षेपे”—इति ॥ धातुः । अत आखूल्करस्य पृथिवीरसत्वात्
 तेनैव ‘एनम्’ अग्निं समृद्धं करोति । प्रकारान्तरेण स्वीति —
 “पुरीष इतीति । ‘यः’ खलु ‘श्रियं’ सम्पदं ‘गच्छति’, ‘तं
 पुरीष इति’ लोका यणंयन्ति । तच्चैवं पुरीषस्यैव श्रीप्राप्ति-
 हेतुता, करीषस्य किं मायात मित्यत आह — “समान मिति ।
 पुरीषकरीषशब्दायत्र सम.नार्थावित्थर्यं । अतः करीषसम्बन्धा-
 दतिः श्रियं प्राप्नोति । तादृशस्यान्तेरवरोधाय करीषसम्भरणं
 कार्यं मित्यर्थः ॥ ७ ॥

शर्कराणां रुग्णरणं विधत्ते—“अथ शर्करा इति ।
 मृन्मिश्रिताः सूक्ष्मपापाणाः शर्कराः । तेषां मधिश्रितानां
 दारुणहेतुत्वं मितिहामेन दर्शयति—“देवाय वा, इति ।
 देवासुरा उभये स्पृहाणुक्रिरे । देवासुरेषु युदाय क्रतोद्यमेषु
 तद्वयात् ‘पृथिवी अनेनायद्’ चाश्चर्यं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्त
 माह—“यथेति । ‘यथा’ जलस्योपरि ‘पुष्करपर्णम्’ इतस्ततः
 अक्षन् भवति, ‘एनम्’ पृथिव्यापि इतस्ततः कम्पिता । ‘तां’
 तदवस्थां मापयति पृथिवीं ‘वातः’ वायुः पुष्करपर्णवदेव ‘मंथति
 अ’ । यथा दारुमयीं (नाथं) कथित् परपारं नयति, स्थानात्
 स्थानान्तरं प्रापयति । ‘सा’ स्वेवं कम्पमाना पृथिवी उभय-
 विधानपि तान् ‘उपाजगाम’ ॥ ८ ॥

यदा च सा देवानाग्नौ तु तदा तत्कृत परिहार दर्शयति
— “तदोचुरिति । ‘प्रतिष्ठां प्रतिष्ठिता ‘वृद्धाग्रहै’ दृढीकर
वामहै । ‘ध्रुवावां’ निदलायाम्, ‘अग्निथिलाया’ दृढायाम् ।
वाक्यार्थे स्पष्ट । ‘तत’ तस्मात् अग्न्याधानात् ‘अस्यै’ अस्या
पृथिव्या सकाशात् शत्रुभूतानसुरान् ‘निर्मह्याम्’ निर्भयान्
भागरहितान् कुर्यामित्यर्थः । इत्थं प्रतिज्ञायथा ॥ ८ ॥

प्रतिज्ञातै कृत दर्शयति— तदर्थेति । ‘यथा’ आर्द्धे
‘चर्म’ भूमौ प्रसार्य ‘शङ्कुभि’ परितो ‘विहन्त्यात्’, ‘एव ‘प्रतिष्ठा’
मर्त्यप्राण्यास्यदभूताम् ‘इमा’ पृथिवी शङ्कराभि ‘पर्यवृजत’
परितः शङ्करास्यापनेन दृढीकृतवन्तः । निगदसिद्ध
मन्यद् ॥ १ ॥

एव पुराहत्त सुदाहृत्यैतद्वशान्तेन प्रकृत मनुमन्वत्तै—
“तथो एवेति । उक्तार्थे मेतत् ॥ ११ ॥

विहितसम्भरण मनूय तत्सङ्क्षोपजीवनेन प्रशंसति—
“तान् वा एतानिति । ‘तान्’ पूर्वोक्तान् ‘पञ्च सभारान्
‘सम्भरति’ । उदकहिरण्योपाशुकरोपशङ्करा पञ्च सभारा ।
“पाङ्क्तो यज्ञ इति । पञ्चपदा पङ्क्तिः, ‘यज्ञ’ अपि
धानाकरमादिपञ्चहविष्क इति † पञ्चसङ्ख्यायोगात् ‘पाङ्क्त’ ।
अस्थिमल्लेतिपञ्चधातुमयत्वात् पञ्च ‘अपि ‘पाङ्क्त’ ‡ । सवत्सर
सम्बन्धिन ऋतव’ वसन्ताद्या अपि पञ्चसङ्ख्याका । हेमन्त
शिशिरयो समासाभिप्राय मेतत् । तथा चैतरेयकम्— “हेमन्त
शिशिरयो समासेन”—इति ॥ १२ ॥

* ऐ० ब्रा० ६ ४ ४ ५ ४ २ ।

† धाना करम्भ परिव्राप पुरोडाशः, यमस्येति ऐ० ब्रा० २ ३ ६

‡ ऐ० ब्रा० ६ ५ ३ ।

१ ऐ० ब्रा० १ १ १ ।

तदेतत् पञ्चत्वं लोकप्रसिद्धिविरुद्धं मित्यान्विपत्ति— “तदाहु-
रिति । हेमन्ताग्निशिरो हि पृथक्कीन लोके प्रसिद्धौ; अतस्तयो-
रेक्यं न युक्तं मितिर्भावः । परिहरति—“न्यूनं मिति । ‘तर्हि’
तथा मति ऋतुपटके मियुनत्रयसम्पत्तिः ; पञ्चके तु तन्मियुनत्रय
मीकं न ‘न्यूनं’ भवति, तच्च प्रजननमाधनम् ॥ । अत्र लोक-
प्रसिद्धि माह— “न्यूनादिति । स्त्रीपुंसयोर्वीर्यस्य परस्परन्यूनत्वे
सति तस्मात् ‘न्यूनात्’ मियुनात् स्त्रीपुंससंघणानि अपत्यानि
‘जायन्ते’ । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ पञ्चसम्भारखण्डेन यत् मियुनस्य
न्यूनत्वम्, ‘तत्’ ‘श्व ऋयसम्’, ‘श्व’ परदिवसे येयसो जनकम् ।
“श्वसो यसीयः येयसः”—इत्यच् समासान्तः † । तथा ‘उत्तरा-
यत्’, ‘उत्तरा’ आगामिनी अभिहति, तथोपेतं मित्यर्थः । एव
ऋतूनां पटकेऽपि सम्भाराणां पञ्चसङ्ख्याकत्वं भुपपाद्याद्यापि
न्यूनत्वं नाम कथितं नेष्ट इत्याशङ्क्य ‡ परिहरति—“यद्यु इति ।
यदि यदुत्तुल्यं संयत्करस्य सङ्ख्यामि, तर्हि एतेषां सम्भाराणां
माधीयमानः ‘अग्निरेव’ ‘पष्ठः’ पट्सङ्ख्यापूरकः ॥ १३ ॥

असम्भार पच माह— “तदाहु रिति । “एकचनेति । एक
मपीत्यर्थः । अत्रोपपत्ति माह— “अस्या मिति । आरोपित
सर्वसम्भारभूतायां पृथिव्या माधानादेव तत्कार्यमाप्तेन पृथक्
सम्भारापेक्षेत्यर्थः । सम्भरणपच मेव निगमयति—“तदु स
मेवेति । “यदु सम्भारेरिति । ‘यत्’ खल्वाधाने सम्भृतेः ‘सम्भारे’
निष्पन्नं भवति, ‘तत्’ खल्वाधानं भवति; सम्भारविरहे तु

* ‘तच्च प्रजननमाधनम्’—इति च, ।

† पा० ४० ४, ४७, ८० ।

‡ ‘उत्तिष्ठन्मन्त्रकाश्रुः’ इति च ।

तदाधान मेव न भवतीति कुतस्तस्य पृथिवीसम्बन्धवशात्
सम्भरणप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १४ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

कुत्तिकास्वग्नी ऽआदधीत । एता वा ऽअग्नि-
नक्षत्रं यत्कुत्तिकास्तद्वै सुलोम् योऽग्निनक्षत्रेऽग्नी
आदधातै तस्मात् कुत्तिकास्वादधीत ॥ १ ॥

एकं वै त्रीणि । चत्वारितीति वा ऽअन्यानि
नक्षत्राण्यथैता एव भुविष्ठा यत् कुत्तिकास्तद्भूमान
मेवैतदुपैति तस्मात् कुत्तिकास्वादधीत ॥ २ ॥

एता इ वै प्राच्यै दिशो न च्यवन्ते । सुर्वाणि
इ वा ऽअन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिग्भ्यश्च्यवन्ते तत्
प्राच्या मेवास्यैतद्दिश्यादितौ भवतस्तस्मात् कुत्तिका-
स्वादधीत † ॥ ३ ॥

अथ युस्मान्न कुत्तिकास्वादधीत । ऋक्षाणां

ह वा ऽएता अग्ने पुत्रा आसुः सप्तऽर्पून् ह स्म वै
 पुरऽर्चा इत्याचक्षते ता मिथुनेन व्यार्ध्यन्तामी
 ह्यतराहि सप्तऽर्पय उद्यन्ति पुर एता अश मिव वै
 तद्यो मिथुनेन व्यृहः स नेन् मिथुनेन व्यृहः ऽहुति
 तस्मान्न कृत्तिकास्वादधीत ॥ ४ ॥

तद्वैव दधीत । अग्निर्वा ऽएतासां मिथुन मन्त्रि-
 नेता मिथुनेन समृद्धास्तस्मादेव दधीत ॥ ५ ॥

रोहिण्या मग्नी ऽश्वादधीत । रोहिण्याऽ ह
 वै प्रजापतिः प्रजाकामोऽग्नी ऽश्वादधे स प्रजा
 अमृजत ता अश्व प्रजाः सृष्टा एकरूपा उपस्तब्धास्तस्य
 रोहिण्य इवैव तद्वै रोहिण्यै रोहिणीत्वं बहुर्हैव
 प्रजया पशुभिर्भवति य एवं विद्वान् रोहिण्या
 माधत्ते ॥ ६ ॥

रोहिण्या मु ह वै पशवः । अग्नी ऽश्वादधिरे
 मनुष्याणां कामः रोहिमेति ते मनुष्याणां काम
 मरोहन् य मु हैव तत् पशवो मनुष्येषु काम मरोहन्त
 मु हैव पशुषु कामः रोहति य एवं विद्वान् रोहिण्या
 माधत्ते ॥ ७ ॥

मृगशीर्षेऽग्नी ऽश्वादधीत । एतद्वै प्रजापतेः-

शिरौ यन् मृगशीर्षः श्रोत्र्यै शिरः श्रीर्हि वै शिर-
स्तुष्मादोऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्मार्द्धस्य शिर-
इत्याहुः श्रियः ह गच्छति य एवं विद्वान् मृगशीर्षं
ऽआधत्ते ॥ ८ ॥

अथ यस्मान्न मृगशीर्षं ऽआदधीत । प्रजापतेर्षु
एतच्छरीरं यच्च वा ऽएनं तद्विध्यंस्तदिपुण्या त्रिकाण्डे-
नेत्याहुः स एतच्छरीरं मज्जहाद्वास्तु वै शरीरं मय-
ज्ञियं निर्व्वियं तस्मान्न मृगशीर्षं ऽआदधीत ॥ ९ ॥

तुद्वैव दधीत । न वा ऽएतस्य देवस्य वास्तु
नायज्ञियं न शरीरं मस्ति यत् प्रजापतेस्तुष्मादेव
दधीत पुनर्व्वसोः पुनराधेयं मादधीतेति ॥ १० ॥

फल्गुनीष्वग्नी ऽआदधीत । एता वा ऽइन्द्र-
नक्षत्रं यत् फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्नोऽर्जुनो ह वै
नामिन्द्रो यदस्य गुह्यं नामार्जुन्यो वै नामैतासा
एतत् परोऽद्य माचक्षते फल्गुन्य इति को ह्येतस्या-
र्हति गुह्यं नाम यचीतु मिन्द्रो वै यजमानस्तस्मै ऽएवै-
तन्नक्षत्रेऽग्नी आधत्त इन्द्रो यज्ञस्य देवतैतेनो ह्याखे-
तत्सेन्द्रं मग्न्याधियं भवति पूर्व्वयोरादधीत पुरस्तात्
क्रतुर्हैवास्मै भवत्युत्तरयोरादधीत श्वःश्वेयसः हैवा-
स्मा ऽउत्तरावद् भवति ॥ ११ ॥

अग्निदेवताकत्वादग्निमन्त्रं कृत्तिकाख्यम् । श्रूयते हि—
 “कृत्तिकानक्षत्रं मन्त्रिदेवतेति ० । तस्मिन्नग्निमन्त्रेऽग्न्याधानं
 ‘ससोम’ सदृशं, योग्यं मिति यावत् ॥ १ ॥

अथैतस्य नक्षत्रस्य बहुत्वोपजीवनेन प्रशंसति—“एक
 मिति । कृत्तिकातः ‘अन्यानि नक्षत्राणि’ एक-दि-वि-चतु-
 सङ्ख्याकाधिष्ठानान्यस्यीयांसि, कृत्तिकास्तु षट्सङ्ख्याधिष्ठानयोगात्
 ‘भूयिष्ठाः’ बहुतराः । तत्रार्द्रादीनाम् ‘एकम्’ अधिष्ठानम्,
 फल्गुन्यादीनां ‘द्वे’, अश्लिन्यादीनां ‘त्रीणि’, पुनर्वसूनादीनां
 ‘चत्वारि’ । ‘तत्’ तस्मात्, एभ्यो भूयिष्ठनक्षत्राधानात् यज-
 मानोऽपि ‘भूमानं’ बहुत्वं निबोधयत्युच्यते ॥ २ ॥

नियतदिक्स्थान्यभवेनेताः प्रशंसति—“एता इ वा इति ।
 ‘प्राची’ प्राच्याः ‘दिगः’ सकाशात् ‘न चक्षन्ते’ दक्षिणत उत्तरतो
 वा विशेषवशात् न चक्षन्ति, किन्तु नियमेन यद्यप्राच्या निबो-
 द्यन्ति; ‘अन्यानि’ तु ‘नक्षत्राणि’ प्राचीदिग्भागाद् दक्षिणत
 उत्तरतो वा विशेषवशात् चक्षन्ति, प्राचीदिग्भागाद् दक्षिणत
 उत्तरतश्च नियमेन परिवर्तन्ते । “तत् प्राच्या मित्यादि ।
 निगदसिद्धम् ॥ ३ ॥

कृत्तिकास्वाधानपक्षं मित्युक्त्युद्दिष्टेतिस्वाचिषेधति—“अथ
 यस्मादिति । ‘यस्माद्’ वक्ष्यमाणदोषोऽस्ति, तस्मात् ‘कृत्तिकास्तु
 न आदधीत’ । कोऽसी दोषः ? न मुपन्यस्यति—“अक्षय्या
 इति । अक्षय्यशब्दार्थं माह—“सप्तर्षीमिति । ‘अक्षय्य’ नक्षत्रम्;
 तद्रूपेणावस्थानात् । इह ‘अक्षय्य’-शब्देन सप्तर्षयोऽभिधीयन्ते । “पुर

पृच्छा इति ० प्रकृतिभावो ऋक्षेयः । 'व्याधयन्' विगतर्हिका
 अभवन् । पृष्टि मिव न देगभेदोदयेन स्पष्टयति—“अमी हीति ।
 'अमी' खलु 'सप्तर्षयः' 'उत्तराहि' । “आहि च दूरे”—इति ५
 आहिप्रत्ययः । दूरदेशे उत्तरदिग्भागे 'उत्तन्ति' । 'एताः
 क्षत्तिकाः 'पुरः' पूर्वस्यां दिशि । अत एव तासां विभिन्नदेशा-
 वस्थानेन न पुन्यसम्भोगविरहात् मिथुनशृङ्गः । तद्यासमीचीन
 मित्याह—“अग मिव वै तदिति । अतः क्षत्तिकास्त्राधानं
 कुर्वन्नपि तदत् मिथुनेन व्यूहते, अतो 'न इत्' मेवाहं 'मिथुनेन'
 'व्यूहै' व्यूहो भवामीत्यभिप्रेत्य तत्र नादधातीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथैतद्दीपं परिहरन्नाधानपक्ष मिव निगमयति—“तद्व-
 वेति । 'तत् उ आ एव' तस्मिन्नपि नक्षत्रे आदधीतेव ।
 “अग्निर्वा इत्यादि, अष्टम् ॥ ५ ॥

नक्षत्रान्तरं विधाय प्रशंसति—“रोहिण्या मिति । 'आदधे'
 आधानं कृतवान् । 'उपस्तब्धाः' प्रतिवहगतयोः ॥ विनाश-
 रहिताः पुत्रपौत्रादिरूपेणैकरूपा अविच्छिन्नप्रवाहाः 'तस्युः'
 स्थितवन्तः ०० । ताय 'रोहिण्यः' स्वर्गादिस्त्रीकारोदयसाधन-
 भूता इति स्थिताः †† । एतदुपजीवनेन नामनिर्वाचनं करोति—
 “तदा इति । अष्टार्थं मन्यत् ॥ ६ ॥

रोहिण्याधानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“रोहिण्या मु हेति ।

* पुरार्चा इत्येव पाठो दृश्यते मूलपुस्तकेषु ।

† मा० ६-१-१२० सूत्रं दृश्यम् । ‡ 'व्यूहि मिव'—इति च ।

§ पा० सू० ५-३-२७ ।

१ 'अत एवासीवसम्मिन्नदेशावस्थानेन'—इति च ।

॥ 'प्रतिवहगातयो'—इति च । ** 'स्थितवन्तः'—इति च ।

†† 'साधना इति'—इति च ।

हृस्तेऽग्नी ऽद्वादधीत । य इच्छेत्प्र मे दीये-
तेति तदा ऽचनुष्ठा यदुस्तेन प्रदीयते प्र हैवास्मै
दीयते ॥ १२ ॥

चित्राया मग्नी ऽद्वादधीत । देवाश्च वा असुरा-
श्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे त उभय ऽएवामुं
लोकं समाकुरुष्वान्नुर्द्विव मेव ततोऽसुरा रौहिण
मित्यग्निं विक्षिरेऽनेनामुं लोकं समानोक्ष्याम
इति ॥ १३ ॥

इन्द्रो ह वा ऽईच्छाञ्चक्रे । इमं चेद्वाऽइमे चिन्वते
तत एव नोऽभिभवन्तीति सु ब्राह्मणो ब्रुवाण
एकेष्टकां प्रवक्ष्येयाय ॥ १४ ॥

स होवाच । हन्ताह मिमा मप्युपदधा ऽइति
तथेति ता मुपाधत्त तेषा मल्पकादेवाग्निरुसञ्चित
आस ॥ १५ ॥

अथ होवाच । अन्वा ऽयहं तां दास्ये या मुने-
हेति ता मभिपद्या बवर्ह + तस्या मावृढाया मग्नि-
व्यवशगादाग्नेर्व्यवगाद मन्वमुग व्यवशेदुः स ता
एवेष्टका यजान् कृत्वा गीवाः प्रविच्छेद ॥ १६ ॥

ते ह देवाः समेत्याचुः । चित्र वा ऽयमभूम य

ऽद्वयतः सपुत्रानुवधिप्नोति तद्वै चित्रायै चित्रात्वं^०
 चित्रं ह भवति हन्ति सपुत्रान् हन्ति द्विषन्तं
 भ्रातृव्यं य एवं विद्वांश्चित्राया माधत्ते तस्मादेतत्
 क्षत्रिय एव नक्षत्रमुपेत्यंक्षिष्वात्सतीव क्षेपु सपुत्रान्
 वीव जिगीषते ॥ १७ ॥

नाना ह वा ऽएतान्यग्रे चित्राण्यासुः । ययैवासी
 सूर्य्य एवं तेषा मेपु उद्यन्नेव वीर्य्यं क्षत्र मादत्त
 तस्मादादित्यो नाम युदेपां वीर्य्यं क्षत्र मादत्त ॥ १८ ॥

ते ह देवा ऊचुः । यानि वै तानि चित्राण्य-
 भूषन् न वै तानि चित्राण्यभूषन्निति तद्वै नक्षत्राणां
 नक्षत्रत्वं तस्मादु सूर्य्यनक्षत्र ऽएव स्यादेपु क्षेपां वीर्य्यं
 क्षत्र मादत्त यद्यु नक्षत्रकामः स्यादेतद्वा ऽपुनपराहं
 नक्षत्रं यत् सूर्य्यः स एतेनैव पुण्याहेन युदेतेपां नक्ष-
 त्राणां कामयेत तदुपेत्यंक्षस्मादु सूर्य्यनक्षत्र ऽएव
 स्यात् ॥ १९ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [१. २] ॥

कर्मणः कालसापेक्षत्वात् साधानस्य नक्षत्रं † विधत्ते—
 “ऊत्तिकास्तित्वादिना । ‘पत्नी’ मार्हपत्याहवनीयावित्यर्थः ।

मनुष्याणां कामं रोहेमेति । 'मनुष्याणां' 'कामः' भोग्यवस्तु-
विषयः, तत्पूरणसामर्थ्ययोग्येन तं प्राप्नुयामेत्यर्थः । "यं मु-
ञ्चैवेति । रोहिण्याधानेन काम्यमानं भोग्यवस्तुजातं पूरण-
सामर्थ्यायोगात् 'मनुष्येषु' अवस्थितं 'यं मु' यं मेव 'कामं'
प्राप्नुवन्, 'तम्' एव 'पशुषु' अवस्थितं रोहिण्या माधानतः
प्राप्नोति ० । एतं मेव सर्वं जनी उपजीव्यत्वेन कामयन्त इति
भावः ॥ ७ ॥

नक्षत्रान्तरं विधाय प्रथंसति—“मृगशीर्षं इति । पुरा-
खलु प्रजापतिः मृगरूपः † मास्थाय मृगीभूतां खदुहितरं सम्या-
गमत् ‡ । “एतद्वा इति । एतत् ज्ञात्वा अकार्यकारिणः
प्रजापतेः शिरः छेतुं देवाः कञ्चित् क्रोधमयं पुरुषं निर्माय
प्रत्यतिष्ठन् । स चेपुणा तस्य शिरसिच्छेदः । तच्च मृग-
शरीरं निपुच्छियशिरस्येतदुभयः § मन्तरिच मुत्प्लुत्य नक्षत्रात्म-
नावस्थितं समृद्धयते । तथा चैतरेयकम्—“प्रजापतिर्वै स्वां
दुहितरं सम्यध्यायत्”—इत्युपक्रम्य “सो एषेषुस्त्रिकाण्डा”—इत्यन्ते-
नायं मर्थः प्रतिपादितः ¶ । ईदृशी व्युत्पत्तिरप्रमिदिरच 'वै'-
शब्देन द्योत्यते ॥ । “श्रीर्वैशिर इत्यादि । व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

तदेतन्मृगशीर्षाधानं निषेधति—‘अथ यस्यामेति । मृग-
शीर्षाधानं न कार्यम्, अत्र हेतुः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । कोऽपि
हेतुः ¶ ॥ माह—“प्रजापतेरिति । मृगशीर्षादयस्य नक्षत्रस्य

• “यो रोहिण्या मयि मापते, च प्रोच्येव”—इति तै० ब्रा० ११.२२ ।

† ‘लण्ड्यमरूप’—इति च । ‡ ‘मित्रीपागमत्’—इति च ।

§ इत्युः शिरस्येतदुभय—इति च । ¶ तै० ब्रा० ३३.८ ।

‘प्रतिपाद्यते’—इति ह, अ ।

प्रजापतिशरीरत्वं माह— ‘यत्न’ यस्मिन् समये ‘एन’ प्रजापति
 मृगरूपम्, * ‘तत्’ तेन खदुहिद्वयमनरूपेण दोषेण हेतुना
 देवा ‘अविध्यन्’, ‘तत्’ तदानीं पत्रदारुशल्यरूपावयव
 त्रयोपेतैर्न † ‘इषुषा’ खलु तच्छिरश्चिब्रम् ‡ ‘इत्याहु’ ब्रह्मवा-
 दिन । ‘स’ च प्रजापतिस्तदानीम् ‘एतच्छरीरम्’ त्यक्तवान् । अतो
 निरात्मकत्वात् ‘निर्वीर्य’ नक्षत्रात्मनावस्थित मृगशिरः ‘वाक्’
 शून्यस्थानम् । यत् एवात्मना त्यक्तम्, अत एव ‘शरीर’ विधरण
 शीलम्; अतएव च ‘अयन्निय’ यज्ञानर्हम्, न हि मृगशरीरस्य
 यज्ञात्मत्वं सम्भवति । ‘तस्मात्’ तदात्मके मृगयोर्पात्ये नक्षत्रे
 आधानं न युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इमं दोषं परिहरन् प्रागुक्तं मेव पक्षं निगमयति—
 “तद्वैवेति । “देवस्येति । अनुष्येण त्यक्तस्य वाक्त्वादिकपत्वम्,
 अयं हि प्रजापतिर्देव, तेन त्यक्तस्य तत्त्वाभावात् वाक्त्वादि
 रूपो दोषो नास्ति; मृगरूपस्य शिरः खमहिम्नैव नक्षत्र
 रूपत्वं सम्भवम्, न खलु मानुषं शिरस्तथा भवितुमर्हति ।
 तस्मात् तत्राधाने नोक्तदोष इत्यर्थः ॥

पुनर्वशास्यस्य नक्षत्रस्य सिद्धवशात् पुनराधेय विषयता
 माह— “पुनर्वशोरिति । आहितानां मध्यमीनां पुनर्वशा
 भिन्नवशादाधानं पुनराधेयम् § । नक्षत्रं चैतत् नष्टं वसुन-

* ‘लण्मृगरूपम्’—इति च ।

† “ तिकाणां’ अनीकं, आख्याः, तेनन मित्यवयवत्रयोपेता— इति
 रे० प्रा० ३ ३ ८. सा० भा० । ‡ ‘शिरश्चिब्रम्’—इति छ प्र ।

§ ‘पुनराधेयं साधनाप्रतिज्ञातम्’—इत्यादीनि सूत्राणि द्रष्टव्यानि
 (का० श्री० छ० ११ १—१५) ।

पुन प्राप्तिहेतुत्वात् पुनर्वखाख्यम् * । तथाच तैत्तिरीयके स्पष्ट
मात्रातम्—“स पुनर्वखोरग्नि मादधीत, पुनरेवेनं वामं
वसुपावर्त्तते”—इति † ॥ १० ॥

“फल्गुनीध्वम्नी इति । पूर्वोत्तरफल्गुन्याख्ययोर्नक्षत्रयोः
प्रत्येक मध्विष्ठानद्वित्वयोगात् द्वित्वम् । फल्गुनीनामोपजीवनेन
प्रगसति—“एता वा इति । कथं मस्य नक्षत्रस्येन्द्रसम्बन्ध इत्यत
आह—“अप्यस्येति । ‘अस्य’ इन्द्रस्य प्रतिनिधिभूता फल्गुन्य
सम्भाव्यते । ‘अपि’ सम्भावनार्थं । प्रतिनिधित्वं च समान-
शब्दाभिधेयत्वादित्याह—“अर्जुनो चेति । ‘अर्जुन’ ‘इति’
हि इन्द्रस्य इहस्य नाम , अत एव खलु तत्पुत्रे पाण्डुमध्यमे
प्रवृत्तिः । अर्जुनफल्गुनशब्दौ च पर्यायौ , अर्जुन फल्गुन
पार्थ इति समानार्थपरिगणनात् । ‘अर्जुन्य’ एव ‘एता’,
पारीक्ष्येण फल्गुन्य इति’ उच्यन्ते । न तु किं पारीक्ष्येणेत्यत
आह—“कोऽर्हतीति । अत फल्गुनोऽयम् इत्येन्द्रोप
लक्षकत्वात् तच्चामकं नक्षत्रम् । “इन्द्रो वा इत्यादि, स्पष्टम् ।
फल्गुनीषु पूर्वोत्तरत्वं सुपजीव्यं हित माधानं प्रगसति—
“पूर्वयोरिध्यादिना ‡ । “पुरस्तात् क्रतुरिति । पूर्वभिन्ना
शामिनि कालेऽग्निष्टोमादिलक्षणं ‘क्रतु’ शीघ्रं सिद्धयतीत्यर्थः ।
‘अथ श्रेयसं मित्यादि । उक्तार्थम् § ॥ ११ ॥

* पुनर्वखो —इति का० यौ० सू० ४ ११ ५

† तै० ब्रा० १ १ २ ३ ।

‡ पूर्वयोः फल्गुनोरपि मादधीत—इत्यादि “उत्तरयोः फल्गुनो
रपि मादधीत”—इत्यादि च तै० ब्रा० १ १ २ ४

§ ललितकारोहिणीस्यमशिर फल्गुनीषु—इति का० यौ० सू० ४ ७ २ ।

“हस्तोऽग्नीत्यादि । निगदसिद्धम् । स्वहस्तेन ‘यत्’ खलु दानम्, ‘तद्’ एव ‘अनुष्ठाय’ अनुष्ठानेन समीचीनम् । अतो हस्तनक्षत्रे अग्न्याधानात् परकर्तृकं हस्तेन दानं प्राप्नोतीति तात्पर्यार्थः ॥ १२ ॥

“विजाया मित्यादि । “चारुकाश्चक्रुरिति । चारोदु मिच्छां कृतवन्त इत्यर्थः । अमु मिति ‘अदम्’-शब्देन चारोक्षेण यो लोको निर्दिष्टः, तं विप्रिनष्टि - “दिव भवेति । ‘ततः’ अनन्तरम् ‘असुराः’ ‘रौहिण मिति’ एतच्चामकं रौहिणसाधनम् ‘अग्निं’ ‘विष्णु’ । व्यत्ययेनैकवचनम्, † ‘चिक्षिरे’ चितवन्तः । “अनेनेत्यादि । अष्टम् ॥ १३ ॥

“इन्द्रो हेति । “इमं चित्यादि । यम् ‘इमम्’ अग्निं वयं चेत्यामः, इम मेव वेदसुरा अपि चिन्वीरन्, ‘ततः’ तस्मात् ‘एव’ साधनात् ‘नः’ अस्मान् ‘अभिभवन्त’ असुराः, अभिभवितु समर्था भवन्ति । ‘इति’ विचार्य, ‘सः’ इन्द्रः ‘ब्राह्मणः’ भूत्वा असुरहितं हुवाण एव ‘एका मिष्टकां’ ‘प्रवध्य’ गृहीत्वा ‘इयाय’ जगाम ॥ १४ ॥

“स ह्रीवाचेति । गत्वा च तान् असुरान् ‘उवाच’ । ‘अहम्’ अपि ‘इमाम्’ इष्टकां भवदीयेऽग्नी ‘उपदधे’ उपधानं करवाणि ‘इति’ । ‘तथा इति’ तैरनुज्ञातः, ‘तान्’ इष्टकां तत्र ‘आधत्त’ । अन्यदीये चयने अन्यदीयेष्टकोपधानं मशाम्नीय मित्येतस्मात् ‘अल्पकादेव’ श्रेयात् ‡ ‘तेषाम्’ असुराणाम् ‘अग्निः’ असम्यक् चितो विकल्पो बभूव ॥ १५ ॥

* “हस्तो लाभकामश्च”- इति का० श्री सू० ४ अ. ३ ।

† पा० सू० १ अ. ८ । ‡ श्रेयो भंशो यथोचितात्- इत्यमरः १ अ. २३ ।

‘यद्य होवाचेति । ‘यद्य’ कालान्तरे स एव ब्राह्मणरूप इन्द्र तानसुरान् ‘उवाच’ । ‘इह’ अग्निन् चितप्रदेशे ‘या’ ‘मम’ इष्टका, ‘ताम्’ ‘आदास्ये’ इत्युक्ता तत्समीप मभिप्राप्य, ‘ताम्’ इष्टकाम् ‘आवर्द्ध’ * उद्ययाम्, तस्मात् स्थानादवालय दित्यर्थः । “इह उद्यमने”—इति † धातु । ‘तस्या’ चेटकायां चित्याने सकाशाद्यानितायां सत्यां, सः ‘अग्नि’ ‘व्यवश्याद’‡ विशेषीर्णो बभूव । तदनन्तर तद्येतार ‘असुरा’ च ‘व्यवशीदु’§ व्यवसन्ना ¶ शिथिला बभूवु । “स ता इत्यादि अष्टम् । “घोवा इति । अमुरमग्निनी । ॥ १६ ॥

“ते ह देवा इति । चित्रास्येष्टका । अस्या एव चित्र हेतुत्वात् ‘चित्रा’ नाम सम्यक् मिथ्यं । “चित्र हेत्यादि निगद-सिद्धम् । “तस्मादेतदित्यादि । यस्मादुक्तरीत्या चित्रा-नक्षत्रस्य शत्रुहृन्मनसाधनत्वम्, ‘तस्मात्’ आधाने ‘अत्रिय एव’ ‘एतत्’ नक्षत्र (‘उपेक्षेत्’) स्वीकुर्यात् । । तत्र कारण माह— “जिघांसतीवेति । ‘यद्य’ खलु अत्रियः अन्यान् शत्रून् ‘जिघांसति’ इत्यु मिच्छति ‘इव’, तथा ‘विजिगीषने’ ‘इव’ विजेतु मिच्छतीव । तस्माच्छत्रुहृन्मनसाधनस्य अत्रियस्यैवेतन्नक्षत्रम्, नान्यस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

*—‘आवर्द्ध’—इति, ‘इह’—इति च छ—पाठौ, मतान्तरे स्ति
येन घातुरन्त्यस्यपूर्वो, वि । † ‘व्यवश्याद’—इति छ ।

‡—‘व्यवशीदु’—इति च । ‘व्यवश्या’—इति छ च ।

§ म चित्राया मवि मारुतोर— इत्यादि ते प्रा० १ १ ० ६ ।

॥ चित्रायां अत्रियम्— इति का० औ० सू० ४ ७ ४ ।

सूर्येणापहृतवीर्याणि कृत्तिकादिनक्षत्राण्यनादृत्य तेजस्विनि
सूर्यात्मके नक्षत्रे उद्यति सति आधानं कार्यं सित्याह—“नाना
ह वा इति । पुरा खलु कृत्तिकादिनक्षत्रमण्डलानि सूर्यमण्डल-
यत् तेजस्विन्येव समूहः । ‘एष.’ खलु ‘सूर्यः’ ‘उद्यन्’ नक्ष-
त्रं तेजः सामर्थ्यं च उदयमाप्नुवन् ‘एव’ ‘तेषां’ ‘वीर्यं’ ‘आदत्त’
स्वीकृतवान् । ‘तस्मात्’ आदानात् ‘आदित्यः’ इति
उच्यते ॥ १८ ॥

नक्षत्रनामधेयं निर्यति—“ते” इति । ‘यानि’ खलु पुरा-
‘नक्षत्राणि’ ‘अभूयन्’, ‘तानि’ इदानीं सूर्येण चरगुणस्यापहृत-
त्वात्, न विद्यते नक्षत्रं तेषां मिति व्युत्पत्त्या ‘नक्षत्राणि’ सम्प्रा-
नीत्यर्थः । यस्मादेव कृत्तिकादीन्यपहृतवीर्याणि, ‘तस्मात्’
एव कारणात् सूर्यात्मके ‘एव’ तेजस्विनि नक्षत्रे आधानं स्यात् ० ।
तत्र हेतुमाह—“एष” इति । ‘हि’ यस्मात् ‘एष.’ सूर्यः
‘एषां’ नक्षत्राणां वीर्यादिकम् ‘आदत्ते’, तस्मात् ‘सर्वीर्यं’ तन्मि-
साधानं युज्यत इत्यर्थः । यदि च यजमानः तत्तत्पूजायं
नक्षत्रकामः स्यात्, तदानीं सपि सूर्यात्मकं नैव नक्षत्रं सुपा-
ददीतित्याह—“एतदा” इति । ‘अनपराधम्’—इति हेतु-
गर्भविशेषणम् । यतस्ते श्रोत्रियोगमन्त्राणां पराधरहितम्, यतस्तदेव
सूर्यात्मकं नक्षत्रं कामयेतित्यर्थः । तेन हृतनक्षत्राणां प्राप्ति-
माह—“स एतेनेवेति । ‘एतेनैव’ सूर्येणोद्यता पुण्यकालात्मना

• एषो नक्षत्रं कालोपलक्ष्यं यस्य नोऽयं सूर्येनक्षत्रः ; सूर्या-
दितिते एव कार्यं स्यादधीत, न नक्षत्रोद्यमान्तिरिति द्रव्यम् । अर्थं तत् सूर्यकालं
वाचयति । “उदययवम्” इत्यादिह हि हिमायो ।

सस्त्रनघनेऽप्याधानफलं सुपगच्छेत् । 'तस्मात्' सूर्यात्मके
एव नक्षत्रे उद्यति सति आधानं स्यात्, न रात्रा-
वित्यर्थः ॥ १८ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

* (१) "अग्नेः छत्तिकाः ०००। (२) प्रजापते रोहिणी ०००।
(३) सोमस्यैवका [भृगुशिराः] ०००। (४) इन्द्रस्य बाधू [व्याधौ]
०००। (५) अदित्ये पुनर्वसू ०००। (६) दृष्टव्यते क्षिप्यः [पुष्यः]
०००। (७) सर्पाणां मघेवाः ०००। (८) पित्राणां मघाः ०००।
(९) अयैर्मूलाः पूर्वे पञ्चुनी ०००। (१०) भगस्योत्तरे ०००।
(११) देवस्य भवितुर्दंष्ट्राः ०००। (१२) इन्द्रस्य चित्रा ०००। (१३) वायो-
निष्ठः [स्वाती] ०००। (१४) इन्द्रादियोर्विश्राप्ते ०००। (१५) मित्र-
स्यानूराधाः ०००। (१६) इन्द्रस्य रोहिणी [ज्येष्ठा] ०००। (१७) निर्वर्त्ये
मूलवर्चिणी ०००। (१८) अर्षा पूर्वाषाढाः ०००। (१९) विन्नेवां देवानां
मुत्तराः ०००। (२०) विष्णोः शीर्षा [अथवा] ०००। (२१) धमूनां
अषिष्ठाः [धनिष्ठाः] ०००। (२२) इन्द्रस्य शतभिषक् ०००।
(२३) अजस्यैकपदः पूर्वे प्रोक्तपदः ०००। (२४) अक्षे बुध्रियस्योत्तरे
०००। (२५) पूष्णे देवती ०००। (२६) अश्विनोरन्वयुजौ ०००।
(२७) यमस्यापभरणीः ०००।— "इति तै० ब्रा० १. ५. १ अ०। ततो-
ऽपि २ अ०—(२८) "अभिजिज्ञाम नक्षत्रं सुपरिष्ठादवाहना मयन्ताच्छो-
भापि"—इत्यादि उत्तराषाढानक्षत्रस्य यद्यनुयैः पादः, अथवा नक्षत्रस्य
च यः प्रथमः पादः, तदुभयं मिजिज्ञा नक्षत्रमन्विरूपं अभिजिज्ञास्यं किञ्चि-
न्नक्षत्रम्—इति च तत्र भा०। अत्र च "छत्तिकाः प्रथमं विश्राप्ते
उत्तमम् नानि (१-१४) देवनक्षत्रानि, अनूराधाः प्रथमं मयभरणी

(अथ तृतीयं बाह्यपत्रम्.)

व्यसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः ॥ ते देवा ऋतवः शर-
द्देमन्तः. शिशिरस्ते पितरो य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स
देवा योऽपक्षीयते स पितरोऽहरेव देवा रात्रिः
पितरः पुनरङ्गः पूर्वाह्णो देवा अपराह्णः पितरः ॥१॥

ते वा ऽएतु ऽऋतवः । देवाः पितरः स यो ह्येवं
व्विद्वान् देवाः पितर इति ह्वयत्या हास्य देवा
देवह्वयं गुच्छन्त्या पितरः पितृह्वयं भवन्ति हैनं देवा.
देवह्वयेऽवन्ति पितरः पितृह्वये य एवं व्विद्वान् देवाः
पितर इति ह्वयति ॥ २ ॥

स यत्रोदङ्ङावर्त्तते† । देवेषु तर्हि भवति‡ देवा-
स्तुर्ह्यभिगोपायत्यथ यत्र दक्षिणावर्त्तते पितृषु तर्हि
भवति पितृस्तुर्ह्यभिगोपायति ॥ ३ ॥

स यत्रोदङ्ङावर्त्तते§ । तर्ह्यग्नी ऽत्रादधीतापहत-

रक्षन्तम्, तानि (१५-१८) यमनक्षत्राणि । यानि देवनक्षत्राणि, तानि
इच्छियेन परियन्ति, यानि यमनक्षत्राणि, तान्युत्तरेण । . . . । आग्नेय
देवनक्षत्राणि, तेषु कुर्वीत यत्कारी स्यात्, पुण्याह एव कुरुते—इति च
तत्रैव तत् उत्तरम् ।

* 'वर्षाः'—इति ग, घ ।

†, § 'उदङ्ङावर्त्तते'—इति क । 'दक्षिणावर्त्तते'—इति ग, घ ।

‡ 'भवति'—इति च इष्टो डा० वेपरेण ।

पाप्मानो देवा अप पाप्मानं हतेऽमृता देवा
 नामृतत्वस्याशास्ति सर्वं मायुरेति यस्तुर्ध्वाधत्तेऽथ
 यन्न दक्षिणावर्त्तते यस्तुर्ध्वाधत्तेऽनपहतपाप्मानः
 पितरो न पाप्मानमपहते मर्त्याः पितरः पुन
 हायुषो म्रियते यस्तुर्ध्वाधत्ते ॥ ४ ॥

ब्रह्मैव व्यवसन्तः । चक्षुं ग्रीष्मो ब्रिडेव व्यर्पा-
 माप्माद् ब्राह्मणो व्यवसन्त आदधीत ब्रह्मा हि व्यवसन्त-
 स्माप्मात् चक्षुर्यो ग्रीष्म आदधीत चक्षुं हि ग्रीष्म-
 माप्माद्वैश्य व्यर्पास्वादधीत ब्रिड्वि व्यर्पाः ॥ ५ ॥

स यः कामयेत । ब्रह्मवर्चसो या मिति व्यवसन्तो
 स आदधीत ब्रह्मा वै व्यवसन्तो ब्रह्मवर्चसो वैव
 भवति ॥ ६ ॥

क्षय यः कामयेत । चक्षुं श्रिया यशसा या मिति
 ग्रीष्मे स आदधीत चक्षुं वै ग्रीष्मः चक्षुं वैव श्रिया
 यशसा भवति ॥ ७ ॥

अथ यः कामयेत । बहुः प्रजया पशुभिः
 या मिति व्यर्पासु स आदधीत ब्रिड्वै व्यर्पा अन्नं
 विगो बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति य एवं ब्रिड्वान्
 व्यर्पास्वाधत्ते ॥ ८ ॥

ते वा एत ऋतवः । उभय एवापहतपाप्मानः
 सूर्य एवैषा पाप्मनोऽपहन्तोद्युत्रेवैषा मुभयेषां पाप्-
 मान मयहन्ति तस्माद्युदैवेन कदा च यज्ञ उपनमे-
 द्ध्याग्नी ऽश्वादधीत नु श्व श्व मुपासीत को हि मनु-
 प्यस्व श्वो व्वेद ॥ ८ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१.३] ॥

अधाधानस्य वसन्ताद्यृतुविध्यं श्रुत्वादीना देवपित्रात्मना
 द्वेधा विभाग माह— “वसन्त इत्यादिना । वसन्ताद्यृतुसमये
 देवानां सूर्यदर्शनादहर्भवतीति तेषां तादात्म्यम्, शरदादीनां
 तद्दैनक्षण्यात् पितरूपत्वम् । “य एवापूर्यत”—इत्यादि, निगद
 मिहम् ॥ १ ॥

“ते वा एत ऋतव इति । ‘स यो हैव विद्वानित्यादि ।
 एव ऋतूनां देवत्व पितृत्व च ‘विद्वान्’ तान् ऋतून् ‘देवा
 पितर’ ‘इति’ ‘ह्वयति’ व्यवहरेदित्यर्थः । तस्य फल माह—
 “पा हास्येति । ‘अस्य’ आज्ञासु ‘देवहूय देवाज्ञानं प्रति देवा
 आगच्छन्ति, तथा ‘पितृहूय’ पितृक आज्ञानं प्रति पितरोऽप्या
 गच्छन्ति । आगताश्च ते स्वसम्पत्ते कर्मणि ‘एनम्’ आज्ञाता
 रम् ‘भवति’ इत्यर्थः ॥ २ ॥

आधानस्योदगयन कालं विधिक्षुर्दयोरप्यनयोर्देवपितृ-
 सम्बन्ध क्रमेणाह— “स यवेति । ‘स’ सूर्यो यस्मिन् काले
 दक्षिणगोलादुत्तरगोले प्रति ‘उदङ्’ पर्यावर्तते, ‘तर्हि’ तदा,
 तस्मिन् समये मीरूपरिभागेऽवस्थितानां देवानां स दृष्टि

गोचरो भवतीति तेषु उदङ् 'देवेषु' प्रकाशो भवतीति । 'अथ'
'यत्र' यस्मिन् काले पुनरुत्तरगोलाद् दक्षिणगोलं पर्यावर्त्तते,
तदा दक्षिणदिगवस्थितस्य प्रकाशः, स तु तेषु 'पितृषु'
भवति ॥ ३ ॥

एव सुत्तरायणे दक्षिणायने च देवपितृसम्बन्ध मभिधाय,
तत्सम्बद्ध माधान मपि तत्रैव कार्यं मिति विधत्ते—“स यत्रेति ।
“अपहृतपाप्मान इति । देवानां पापराहित्यात् मरणधर्मराहि-
त्याच्च तस्मान्मन्त्रिन्ययनेऽग्न्याधानकारिणोऽपि तदुभयं सिद्धाती-
त्यर्थः । दक्षिणायने आधातुरुक्तवैपरीत्य माह—“अथ यत्रेति ॥ ४ ॥

एव सुदगयने विधाय तत्रापि ब्रह्मचरादिदर्शानुसारेण
जटुत्यङ्ग्यां करोति—“ब्रह्मैव वसन्त इत्यादिना । वसन्ताद्या
जटतव जात्या ब्रह्मचराद्यात्मका, अतस्तेषां क्रमेण तत्तज्जात्या-
धानकामत्वम् ॥ ५ ॥

एवं नित्यपच मभिधाय काम्यपच माह—“स य इति ।
“ब्रह्मवर्चसो ह्येति । ब्राह्मणजात्यात्मके वसन्ते आधानात्
चतुर्यादिरपि ब्राह्मणतेजसम्पद्यो भवतीत्यर्थः । एव सुत्तर-
त्रापि योज्यम् ॥ ६ ॥

“अथ यः कामयेतीति । “यत्रं यियेति । चतुर्यजाते-
रपि 'यिया' सम्पदा कीर्त्या च चत्वार्यकः ध्या मिति कामय-
मानस्य ब्राह्मणादे. योषा आधानकाम इत्यर्थः ॥ ७ ॥

* 'वसन्तो ब्राह्मणवर्चसमकामयोः, योषाः चतुर्य योः कामयोः,
यथा' प्रजापशुकाम-वेद्यरथलनाम्—इति का० श्रौ० ४. ७. ५.
६. ७. 'मिदिरः भार्गविकः'— इति च ग्रामान्तरम् ।

“अथ यः कामयेतेति । बहुप्रजापत्यादिसृष्टिकामस्य
वैश्यस्यापि तत्फलप्राप्तये वर्षास्वाधानं सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एव मयनविशेष ऋतुविशेषं चाभिधाय पचान्तरं च वक्तुं
सर्वेषां मध्यतूनां पापसम्बन्धराहित्यं भाह — “ते वा एत इति ।
“उभय एवेति । देवपितृसम्बन्धितया हिधा प्रतिपादिता
एवेत्यर्थः । पापराहित्ये कारणं भाह — “मूर्य एवेति । यस्मा-
देव सर्वेष्वृतवः पापराहित्येन शुद्धा, ‘तस्मात्’ यस्मिन् कस्मिं-
श्चिद्वृत्तौ सोमयागं न भिगच्छेत्, ‘अथ’ अनन्तरं नैव अग्न्या-
धानं कुर्यात्; “न श्व-श्व सुपासीतेति । ‘श्वः करवाणि’-इत्येव
कालान्तरप्रतीक्षा न कुर्यात् । तत्र हेतुं भाह — “को हीति ।
‘मनुष्यस्य’ ‘श्वः’ श्वःकालसम्बन्धि जीवने ‘क’ नाम ‘वेद्’
जानीयात् । आयुषोऽस्मिरत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ १ ॥

इति श्रोत्रायणाद्यायेविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

यद्गृहस्य ऋतोऽन्याधेय ए स्यात् । द्विवैवाग्नी-
यान्मनो ह वै देवा मनुष्या जानन्ति तेऽद्यैतच्छ्रो-

ऽन्याधेयं विदुस्तेऽस्य विष्णवे देवा गृहानागच्छन्ति
तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवसथुः ॥ १ ॥

तुन्वेऽनानवकृप्तं यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वो-
ऽग्नीयाद्य किं मु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽग्नीयात्
तस्मादु द्विदेवाग्नीयात्तदपि † काम मेव नुक्त मग्नीयात्तो
ह्यनाहिताग्नेर्व्रतचर्यांस्तिमानुपो ह्येवैष तावद्भवति
यावदुनाहिताग्निस्तस्मादपि काम मेव नुक्त मग्नी-
यात् ॥ २ ॥

तद्वैकेऽन मुपव्वधन्ति । चाग्नेयोऽजोऽग्नेरेव
सर्व्वत्वायेति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यद्यद्याजः
स्यादग्नेर्धु एवैनं प्रातुर्दद्यात्तेनैव तं काम माप्नोति
तस्मादु तन्नाद्रियेत ‡ ॥ ३ ॥

अथ चातुष्प्राश्र्य मोदनं पचन्ति । कुन्दाण्यग्नेन
प्रीणीम इति यथा येन ब्वाहनेन खन्तखन्तस्यात्तत्
मुहितं कर्त्तव्यै ब्रूयादेव मेतदिति व्वदन्तस्तदु तथा न
कुर्याद्यद्वा ऽअस्य ब्राह्मणाः कुले व्वसन्त्यृत्विजस्या-

* 'तुन्वे'—इति क, ख, छ ।

† 'तुदपि'—इति च डा०-वेबर दृष्टः ।

‡ 'तं नाद्रियेत'—इति ग, डा० वेबरेण च दृष्टः ।

नृत्विजश्च तेनैव तं काममाप्नोति तस्मादु तन्ना-
द्रियेत ० ॥ ४ ॥

तस्य सर्पिर्गरुसिचनं कृत्वा । सर्पिरासिच्याश्व-
त्थीदिमः, समिधो घृतेनान्वज्य समिद्वतीभिर्घृत-
वतीभिर्कृत्स्निरभ्यादधति शमोगर्भे गेतुदाप्नुस इति
वृद्धन्तः स यः पुरस्तात्संवत्सरमभ्यादध्यात् स ह तं
काममाप्नुयात् तस्मादु तन्नाद्रियेत ‡ ॥ ५ ॥

तदु होवाच भास्ववेयः § । यथा वा ऽन्यत्-
करिष्यन्त्सोऽन्यत् कुर्याद्यथान्यद्वादिष्यन्त्सोऽन्यद्दद्या-
थान्येन पृथैष्यन्त्सोऽन्येन प्रतिपद्येतैवं तद्य एतं चातु-
ष्प्राश्य मोदनं प्रचेदुपराक्षिरेय सिति न हि तदव-
कल्पते यस्मिन्नग्नाहवा वा साम्रा वा यजुषा वा
समिधं वाभ्यादध्यादाहुतिं वा जुहुयाद्यत्तं दक्षिणा
वा हुरेयुर्नु वा गमयेयुर्दक्षिणा वा क्षीनं हुरन्त्य-
न्वाहार्यपचनो भविष्यतीत्यनु वा गमयन्ति ॥ ६ ॥

अथ जायति जायति देवाः ¶ । तद्देवानेधेतदुपा-

०, ‡ 'तं नाद्रियेत'— इति ग, ज्ञा०-देवरेण च इहः ।

† 'समिधं'— इति च इहो दे० ।

§ 'भास्ववेयो'— इति क, ख ।

¶ देवाः— इति ग, घ ।

‡ 'देवाः'— इति क, ख ।

वर्त्तते स सदेवतरः ॥ ७ ॥ श्रान्ततरस्तपस्वितरोऽग्नी
 ऽप्राधत्ते तदपि काम मेव खप्यान्नो अनादितानेर्वृत-
 चर्यास्ति मानुषो ह्येवेष तावद् भवति यावदनादि-
 ताग्निस्तुष्टादपि काम मेव खप्यात् ॥ ७ ॥

तद्वैकोऽनुदिते मथित्वा †। त मुदिते प्राञ्च मुच-
 रन्ति तदु तदुभे ऽपहोरात्रे परिगृह्णीमः प्राणोदानयो-
 र्भनसद्य ज्वाचद्य पर्याप्ता ऽद्विति ज्वदन्तस्तदु तथा न
 कुर्यादुभौ वैवाद्य तथानुदित ऽप्राहितौ भवती-
 ऽनुदिते हि मथित्वा त मुदिते प्राञ्च मुचरन्ति स
 य उदित ऽप्राहवनीयं मन्येत् स ह तत्पर्याप्नु-
 यात् ॥ ८ ॥

अहर्त्विः देवाः ‡। अनपहतपाप्मानः पितुरो न
 प्राप्मान मपहते मूर्ध्नाः पितुरः पुरा हायुषो न्वियते
 योऽनुदिते मन्यत्यपहतपाप्मानो देवा अप पाप्मानः
 हतेऽमृता देवा नानृतत्वस्त्राशास्ति सर्व्व मायुरेति
 ग्रीर्देवाः श्रियं गच्छति युगो देवा युगो ह भवति य
 एवं ज्विदानुदिते मन्यति ॥ ९ ॥

* 'सदेवतरः'—इति ग, घ ।

† 'मथित्वा'—इति ग, घ ।

‡ 'देवाः'—इति ग, घ ।

तदाहुः । यन्नऽर्घान् साक्षा न युजुषाग्नि-
राधीयतेऽथ केनाधीयत इति ब्रह्मणो ह्येवैष ब्रह्म-
णाधीयते ज्वाग्वै ब्रह्मा तस्यै ज्वाचः सत्य मेव ब्रह्म ता
वा एताः सत्य मेव व्याहृतयो भवन्ति तदथ
सत्येनैवाधीयते ॥ १० ॥

भूरिति वै प्रजापतिः । इमा मजनयत भुव
इत्यन्तरिक्षं स्वरिति दिव मेतावदा इदं सर्वं
यावदिमे लोकाः सर्वेणैवाधीयते ॥ ११ ॥

भूरिति वै प्रजापतिः । ब्रह्मा मजनयत भुव
इति ज्वं स्वरिति विश्व मेतावदा इदं सर्वं
यावद् ब्रह्मा ज्वं विश्वं सर्वेणैवाधीयते ॥ १२ ॥

भूरिति वै प्रजापतिः । आत्मानः मजनयत
भुव इति प्रजां स्वरिति पशुमेतावदा इदं सर्वं
यावदात्मा प्रजा पशुवः सर्वेणैवाधीयते ॥ १३ ॥

स वै भूर्भुव इति । एतावतैव गार्हपत्य माद-
ध्याय यत्सर्वं रादध्यात्केनाहवनीय मादध्याद् दे

* 'प्रजापतिः । रिमा'— इति क, छ ।

† 'प्रजापतिः । र्जंज'— इति क, छ ।

‡ 'प्रजापतिः । आत्मान'— इति क, छ । § 'इमे । ता'— इति छ ।

ऽअक्षुरे परिशिनष्टि तेनो ऽएतान्युयातयामानि
भवन्ति तैः सुर्वैः पञ्चभिराहवनीय मादधाति भूर्भुवः
स्वगिति तान्यष्टावक्षुराणि सम्पद्यन्तेऽष्टाक्षरा वै
गायत्री गायत्र मग्नेच्छुन्दः स्त्रेनैवेन मेतच्छुन्दसा-
धत्ते ॥ १४ ॥

देवान्ह वा ऽअग्नी ऽआधास्यमानान् । तान-
सुररक्षसानि ररक्षुर्नाग्निर्जरिष्यते नाग्नी आधा-
स्यध्व ऽब्रुति तद्यदुरक्षंस्तस्मादृक्षाएसि ॥ १५ ॥

ततो देवा एतं ब्रुवन् ददृशुः । यदुश्व† तं पुर-
स्तादुदश्वंस्तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवातेऽग्निरजायत तस्मा-
द्युत्राग्निं मन्थिष्यन्त्यात्तदुश्व मागेतवै ब्रूयात् स
पूर्वेणोपतिष्ठते ब्रुव मेवैतदुच्छयति तस्याभयेऽनाष्ट्रे
निशानेऽग्निर्जायते ॥ १६ ॥

स वै पूर्वशाट् स्यात् । स ह्यपरिमितं वीर्यं
मभिवर्धते‡ यदि पूर्वशाह न विन्देदपि य एव कथाश्व
याद्युदश्वं न विन्देदप्यनहुनेव आदेप ह्येवानहुहो
वन्धुः ॥ १७ ॥

* 'मागी । स्यात्'—इति क, छ ।

† 'दृशुः । युदधं'—इति क, छ ।

‡ 'वर्धते'—इति क ।

तं यत्र प्राञ्चः हरन्ति । तत्पुरस्तादुश्वं नयन्ति
तत्पुरस्तादेवैतन्नाष्ट्रा रुचाः सपन्ननेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण
हरन्ति ॥ १८ ॥

तं वै तथैव हरेयुः । यथैन * मेघ प्रत्यङ्मुपाचरे-
देव वै यज्ञो यदग्निः प्रत्यङ् हैवेनं यज्ञः प्रविशति तं
क्षिप्ते यज्ञ उपनमत्यथ यस्मात्पराङ् भवति पराङ्
हैवास्मादाज्ञो भवति स यो हैनं तज्जानुव्याहरे-
त्पराङ् आद्यज्ञोऽभूद्वितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ १९ ॥

एष उ वै प्राणः † । तं ‡ वै § तथैव हरेयु-
र्यथैन मेघ प्रत्यङ्मुपाचरेत्प्रत्यङ् हैवेनं प्राणः प्रवि-
शत्यथ यस्मात् पराङ् भवति पराङ् हैवास्मात् प्राणो
भवति स यो हैनं तज्जानुव्याहरेत् पराङ् आत्
प्राणोऽभूद्वितीश्वरो ह यत् तद्वै स्यात् ॥ २० ॥

अथं वै यज्ञो योऽयं पवते । यं चै तथैव हरेयु-
र्यथैन मेघ प्रत्यङ्मुपाचरेत्प्रत्यङ् हैवेनं यज्ञः प्रवि

* हरेयुः । यथैन— इति ख, ङ ।

† 'प्राणः'— इति ग, घ ।

‡ 'प्राण । सः'— इति क, ङ ।

§ 'ने'— इति च ङो डा० वेबरण ।

शति तं क्षिमे यज्ञ उपनमत्यथ युष्मात् पराङ् भवति
 पराङ् हेवास्माद् यज्ञो भवति स यो हैनं तुभानुव्या-
 हरेत्पराङ् आद् यज्ञोऽभूद्वितीश्वरो ह यत् तथैव
 स्मात् ॥ २१ ॥

एष उ वै प्राणः । तं * वै † तथैव हर्यु-
 यथैन मेय प्रत्यङ्मुपाचरेत्प्रत्यङ् हेवैनं प्राणः प्रवि-
 शत्यथ युष्मात् पराङ् भवति पराङ् हेवास्मात् प्राणी
 भवति स यो हैनं तुभानुव्याहरेत्पराङ् स्मात् प्राणी-
 ऽभूद्वितीश्वरो ह यत् तथैव, स्मात् तथैव
 हर्युः ॥ २२ ॥

अयाश्व माक्रमयति । त माक्रमय्य प्राञ्च मुन्न-
 यति तं पुनरावर्त्तयति त मुदञ्चं प्रमुञ्चति ज्वीर्यं
 वा ऽपुश्वो नेदस्मादिदं पराज्वीर्यं मसृद्विति तस्मात्
 पुनरावर्त्तयति ॥ २३ ॥

त मश्वस्य पद ऽप्राधत्ते । ज्वीर्यं वा ऽपुश्वो
 ज्वीर्यं ऽएवैन मेतदाधत्ते तस्मादुश्वस्य पद ऽप्रा-
 धत्ते ॥ २४ ॥

* 'प्राणः स्त'—इति क ड, प्राणः । त—इति ग, घ ।

† 'वै' इति च इत्यो डा० विवरये ।

स वै तूष्णीं मेवाय उपस्पृशति । अथाद्यच्छत्य-
योपस्पृशति भूर्भुवः स्वरित्येव तृतीयेनादधाति
त्रयो वा ऽहमे लोकास्तदिमानेवैतल्लोकानाप्रोत्ये-
तन्त्वेकम् * ॥ २५ ॥

अथेदं द्वितीयम् । तूष्णीं मेवाय उपस्पृशत्ययो-
द्यच्छति भूर्भुवः स्वरित्येव द्वितीयेनादधाति यो वा
ऽपस्था मुप्रतिष्ठितो भारु मुद्यच्छति नैनप् शक्नोत्यु-
द्यक्तुप् सप् षेनप् नृणाति ॥ २६ ॥

स यत्तूष्णीं मुपस्पृशति । तदस्यां प्रतिष्ठायां
प्रतिष्ठित्ति सोऽस्यां प्रतिष्ठित आधत्ते तथा न
व्यथते तदु हेतुपञ्चेव दध्निर ऽप्तासुरिः पाश्चिर्मा-
धुक्तिः सुर्व्वं वा ऽपत्यदियसित्ति मिक् प्रथमेनैवोद्याप्या-
दध्याद् भूर्भुवः स्वरिति तदेवानियसित्ति मित्यतो
यतमथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात्परौत्य । पूर्व्वार्द्धं मुल्लोकाना
मभिपद्य नषति द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव व्वरिष्णेति
यथासौ द्यौर्व्वह्नी नक्षत्रैरेवं बहुर्भुयास मित्येवैतदाह
यदाह द्यौरिव भूम्नेति पृथिवीव व्वरिष्णेति अथेयं

पृथिव्युर्ध्वमुरुर्भूयास मित्येवैतद्दाह तस्यास्ते पृथिवि
 देवयजनि पृष्ठ इत्यस्यै ह्येनं पृष्ठ इवाधत्तेऽग्नि
 मन्नाद् मन्नाद्यायादध इत्यत्रादोऽग्निरन्नादो भूयास
 मित्येवैतद्दाह सैषाशीरेव स यदि कामयेत लुपेदे-
 तद्यद्दु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ २८ ॥

अथ सर्पराज्ञा • ऋग्भिरुपतिष्ठते । आर्यं गोः
 पृथ्वीरक्रमीदुसदन्मातुरं पुनः । पितरं च प्रयुगस्तः ।
 अन्तश्चरति रोचनाश्च प्राणादपानती । व्यस्यन्म-
 हियो दिवम् ॥ त्रिंशद्वाम ब्विरागति ब्विक्पतद्वाय
 धीयते । प्रति वृक्षोरुह द्युगिरिति तदुदेवाद्यान्
 सम्भारैर्वा नृत्तचैर्वाऽर्तुमिर्वाधानेन यानाप्तं भवति
 तदुदेवास्तैरेन सुर्व माप्नु भवति तस्मात् सर्पराज्ञा
 ऋग्भिरुपतिष्ठते ॥ २९ ॥

तुदाहुः । नृ सर्पराज्ञा ऋग्भिरुपतिष्ठतेतृतीयं
 वै पृथिवी सर्पराज्ञो स यदेवाद्या माधत्ते तत्
 सुर्वान् कामानाप्नोति तस्मान् सर्पराज्ञा ऋग्भ-
 र्मुपतिष्ठतेति ॥ ३० ॥ ५० ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् [१. ४.] ॥

अग्न्याधेयदिवसात् पूर्वस्मिन् उपवसथदिवसे कर्त्तव्यं व्रतं
 सुपदिशति— “यदहरस्येति । ‘दिवैव’-इत्येवकारेण रात्रौ
 यश्च न व्यावर्त्तते । “मनो ह वै देवा ”-इत्यादि दर्शपूर्णमासिक
 ग्रन्थावे प्रागेव व्याख्यातम् ॥ १ ॥

दिवैव भोजनं न रात्राविति प्रतिपाद्य पक्षान्तरमाह—
 “तन्मेषेति । “तदपीति । ‘तत्’ तत्र विषये ‘काम’ यथोक्तं
 रात्रावपि ‘अग्नीयात्’ । तत्र कारणमाह—“नो ह्यना
 दितान्नेरिति । ‘न’ खलु ‘अनादितान्ने’ व्रतचरणम् ‘अदिति’,
 तस्येतरपुरुषवन्मानुषत्वात्, आदितान्निर्हिं सस्कारेण देवभाव
 प्राप्तिं व्रतचरणं मर्हतीति भावः । २ ॥

“तद्वैक इति । “अजं मुखवध्नन्तीति । उपवसथदिवसस्य
 रात्रौ गार्हपत्यागारे कस्यचिदजस्य बन्धनं कार्यं मित्येकेषां
 मतम् । तेषां मभिप्रायमाह—“आग्नेयोऽज इति । अग्निना
 सह प्रजापतिमुखजातत्वात् ‘अज आग्नेय’†, अतोऽजस्य
 सम्बन्धमाधीयमानस्य ‘अजे’ ‘सर्वत्वाय’ कार्त्स्न्याय सम्पद्यते,
 ‘इति’ इमं मभिप्रायं वदन्त इत्यर्थः । तदेतद्विरस्यति—“तदु
 तथा नेति । कथं तर्हि कार्यं मिति, तदाह—“यदीति ।
 ‘अस्य यजमानस्य ‘अज’ विद्यते चेत्, ‘एनम्’ अजम् ‘प्रातः’
 आधानदक्षिणाकाले ‘अग्नीध्रे आग्नीध्राय’ दद्यात् । तथाच

* १ १ १ ७ ८ (१भा २३६०) ।

† प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिष्टुत निरमिमीत त
 मभिर्देवता मन्वस्यन्त मायत्रीच्छन्दो रयन्तरं सामं ब्राह्मणो मनुष्याणां
 मजं पशूनाम् तस्यात् ते मुख्या मुखतो ह्यस्यन्त— इति तै.
 स० ७ १ १ ६

काल्यायन.— “गार्हपत्यागारेऽनं वध्नाति न वा, विद्यमानं प्रात-
‘रग्नीध्रे दद्यात्’—इति ॥ तेनैवेत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मीदनपाकविधिं मतमेदकधनेनीकं प्रतिपादयति— “अथ
चातुष्प्राश्य मोदन मिति । चतुर्भिः अध्वर्युब्रह्मादिभिर्ऋत्विग्भिः
प्राशितव्य मित्यर्थः । “हृन्दांश्चनेनेति । ‘अनेन’ ब्रह्मीदन-
पाकेन गावस्त्रीविष्टुञ्जमत्याख्यानि हृन्दांसि ‘प्रोक्षीम,’ तर्पयाम’
इत्यभिप्रायः । अस्योदनस्य चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशनं युक्त
मिति दृष्टान्तेनोपपादयति— “ययेति । ‘येन वाहनेन’ अश्व-
दिना ‘स्यन्त्यन्’ घाशन् ‘स्यात्,’ ‘तद्’ वाहनं ‘सुहितं’ सुदृढं
कर्तुं यथा ब्रूयात्, ‘एव मेतत्’; आदौ ऋत्विजां कर्मापयुक्तानां
प्राशनं युक्त मित्यर्थः । स्यन्त्यस्य “स्यन्तू यवणे ॥”—इत्य-
स्मात्तटः सत्तादेशः ।

इदं प्राशनपक्षं निषिध्योपपादयति— “तदु तथेति । ‘ऋत्वि-
जस्य अर्हत्विजस्य ब्राह्मणाः’ ‘अथ’ यजमानस्य ‘कुले वसन्ति’
इति ‘पत्,’ ‘तेनैव’ वासेन ‘तं काम आप्नोति,’ य कामः प्राशन-
निमित्तकः प्राशुक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पक्षस्योदनस्य कसुर्घुपयोग इत्याह— “तस्य सर्पि-
रायेचन मिति । सर्पिरासिच्यतेऽपिन्निति सर्पिरायेचनम्, घृत-
धारणार्थं मोदनं मिश्रं ‘कृत्वा’ इत्यर्थः । “सर्पिरासिच्ये-
त्वादि अष्टम् । “समिद्धतोभिर्धृतवतीमिरिति । समिद्ध-
युक्ताभिर्धृतमध्युक्ताभियेत्यर्थः । तस्य काल्यायन उदाजहार—
‘आश्रत्योस्तिष्ठ समिधो घृताह्ना आदधाति समिधान्मि मिति

प्रवृत्त मिति”—इति * । समिदाधानं कुर्वता मभिप्राय माह— ‘शमीगर्म मिति । शमीगर्मो योऽप्यस्य, तत्रस्थो योऽग्नि, तम् ‘एतत्’ एतेनाख्यसमिदाधानेन ‘आप्नुम’ ‘इति’ ब्रुवाण इत्यर्थः । तस्य च समिदाधानस्य कालविशेष माह— ‘स य इति । अग्न्याधानस्य ‘पुरस्तात्’ ‘य’ यजमान समिध ‘अग्न्यादध्यात्’, ‘स’ खसु ‘त कामम् प्राप्नुयात् । ‘तस्मात्’ समिदाधानार्थं एव ‘तत्’ प्राशन नादरणीय मिति । निगमयति— ‘तस्मादिति ॥ ५ ॥

अस्मिन्नर्थे सवाद दर्शयति— “तद्दु होवाच भालवेय इति । तत् तत्र विषये इन्द्रशुक्ल ‘भालवेय’ उक्तवान्† । कथं मिति, तदाह— ‘यथा वा इत्यादि । ‘यथा’ ‘अन्यत्’ चिकीर्षत, तदनुपयुक्तस्यान्यस्य स्वरणं यथा व्यधिकारणत्वा दसङ्गतम्, तथा अग्नीनाधिसत्तात्मायैव विश्विन् कर्त्तव्यम् ‘एतत्’ चातुष्प्राशकरणं मसङ्गतम्, अतोऽमसृष्टिक एव तथा विधौदनपाक इति भालवेयाभिप्रायः ॥

त मिसं दोषं परिहृत्य प्राशनपक्षं नैव निगमयति— “न हि तदित्यादिना । ऋक्छामादिमन्त्रैर्यद्विचक्षणौ समिधं माहुति च प्रक्षिपेत्, तस्याग्नेर्दक्षिणाहरणं अनुगमनं च यदि स्यात्, सोऽग्निरन्वाहार्यपक्षेन । अग्न्याहार्यं ओदनं, तस्य पाकादितुं भविष्यति । अतो दक्षिणाहरणं अनुगमनं वाहुतिसंस्कृतस्याग्ने

* का० श्रौ० सू० ४ ८ ५ ।

† इत्येव पुनरुपनिषदास्माक्यते इन्द्रशुक्लो भालवद — इति (१० ६ १ १) अन्यत्र च— छा० उप० ५ ११ १

नीवकल्पते । अतः पक्वतण्डुलो न होमार्थः , किन्तु प्राशगार्थं इत्यभिप्रायः । अतः मन्यत् ॥ ६ ॥

तस्यां रात्रौ यजमानस्य जागरणं विधत्ते— “अथ जाग्रतीति । व्यत्ययेन बहुवचनम्, जागर्तीत्यर्थः । “जाग्रति देवा इत्यादि । भवः करिष्यमाणेष्वधाधनादिकर्मस्वप्नभूता ये देवा उपवसयेऽहनि यजमानमृद्ध मागताः, ते स्वप्नस्य रात्रौ ‘जाग्रति’ जागरणं कुर्वन्ति । तेषु च जाग्रत्सु यजमानस्य स्त्रापो न युक्त इति तेन जागरणेन यजमानो ‘देवानिव’ जाग्रतः ‘उपावर्त्तते’ उपगता भवन्ति । ‘सः’ च यजमानः ‘सदेवतरः’ अतिशयेन देवसंहितः । निद्राभावादिना अतिशयितं यम मास । आन्याधानयोग्यता जागरणवशात् प्राप्नोतीत्यर्थः । अथ स्त्राप मध्यमुज्जानाति—“तदपीति ॥ ७ ॥

एवं रात्रौ नीताया माधास्यमानस्यान्नेर्मन्यनविषय मेकीयं मत मुपन्यस्यति— “तद्वैक इति । ‘अनुदिते’ सूर्योदयात् प्राग्नीषोपाकाले मन्यन कार्यम् । सूर्ये चोदिते आहवनीयार्थं रास्य प्रागुद्हरणम् । एवं वदता मभिप्राय माह— “तदिति । तेन मन्यनोद्दण्डयोः अहोरात्रसम्यन्धित्वेन, अत एव ‘अहोरात्रे’ ‘परिगृहीतः’ कर्माद्वतया स्त्रीकुर्मः । तस्यापि प्रयोजन माह— “प्राणोदानयोरिति । अहोरात्रे परिग्रहस्य तदूपयो ‘प्राणोदानयोः’ वासनसंयोग ‘पर्याप्तिः’ प्रयोजन मित्येवं प्रतिपादयन्ता इत्यर्थः । त मिम पक्षं निषेधति— “न कुर्यादिति । तत्र टोप माह— “उभो द्वेवेति । गार्हपत्याहवनीयो ‘उभौ’ अपि ‘यस्य’ यजमानस्य ‘अनुदिते’ रात्रावेव ‘आहिता’ भवतः । अथ मुभयोरनुदिते आधान मिति, तत्राह— “अनुदिते हीति ।

‘अनुदिते मयितो योऽग्निः, स एवाहवनीयत्वेन स्थाप्यत इति तस्यापि रात्रिसम्बन्धो दुर्निवारः । तस्मात् ‘उदिते’ एव ‘आहवनीयम्’ अग्निः ‘सत्येत्’ ॥ ८ ॥ ॥ ८ ॥

रात्रौ मन्थनस्य दोषाभिधानसाधनत्वं विधातुं प्रसीति—
“तदाहुरिति । ऋक्सामयजुरात्मकास्त्रिविधामन्त्राः, तैः ‘यद्’ यस्मात् ‘अग्निं न प्राधीयते’, केन तर्हि स आधेय इति ब्रह्म-
वादिनां प्रश्नः । तस्योत्तरम्— “ब्रह्मणो हेति । ब्रह्मण
सम्बन्धि यद् ब्रह्म तेनाधानं कार्यम् । किमिति, तदुभयं दर्शयति— “वाग्वा इति । पठन्तेन निर्दिष्टं यद् ब्रह्म, तद्
वागात्मकम्, तस्या वाचं सम्बन्धि यद् वाक्यम्, ‘सत्यम्’ विश्व-
मानार्थप्रतिपादि, तत् ‘एव’ ‘ब्रह्म’ । तत्र वाचं सत्यं किमिति,
तद् दर्शयति— “ता वा एता इति । ‘ता’ एता भूरादिव्याह
तयो यदुदीरितसत्वरूपा, ‘तत्’ तस्मात् ‘अस्य’ यजमानस्य
व्याहृतिभिरन्याधाने ‘सत्येनैव’ सोऽग्निराहृतो भवति ॥ १० ॥

व्याहृतीनां सत्वरूपत्वं सुपपादयस्तत्कारणकं साधानं प्रश्न-
सति— ‘भूरिति वा इति । सृष्टिसमये प्रजापतिः ‘भूरिति’
अनया व्याहृत्या ‘इमा’ भूमिम् ‘अजगयत्’ । “भुव इत्यन्त-
रिच्छं मित्यादावप्येव योजना । “इमे त्रयो लोका इति ।
यावदस्ति, एतावदेव हीदं सर्वं जगदतो भूरादिलोकहेतुभि-
राधीयमानोऽग्निरनेन ‘सवेथैव’ जगता आहृतो भवति ॥ ११ ॥

ब्रह्मचरादियर्थत्रयोत्पत्तिहेतुत्वेन तत्कारणकं साधानं प्रश्न-
सति— “भूरिति वा इति । ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः, ‘चत’
चतुर्यजातिः ॥ १२ ॥

आत्मप्रजापशुसर्जनहेतुत्वेन तत् प्रश्नसति— “भूरिति वा

इति । 'एतावद्वा इति । 'इदं सर्वं' सर्वजगत् 'एतावद् वै' एतावदेव । 'यावत्' स्वरूपेणावस्थित स्वात्मभोगसम्पादनहेतुः प्रजा 'पश्यवः' चेति एतच्चित्तयान्तर्गतं मेव सर्वं जगत्, अनेन 'सोऽग्निराहितो भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एव साधारण्येन व्याहृतीनां साधानसाधनत्वं प्रतिपाद्य, गार्हपत्याधाने विशेषं साह— "स वा इति । हाभ्यां मेव व्याहृतिभ्यां 'गार्हपत्यम्' 'आदधाति' । तिसृभिरपि व्याहृतिभिः गार्हपत्याधाने आहवनीयाधानस्य मन्त्रो न स्यात्, अतः सुत्रं रिति 'द्वे अक्षरे' परिशेषयेत् । 'तेन' कारणेन परिशिष्टा अक्षरद्वयसहितानि भूराक्षराणि 'अयातयामाणि' अगतसाराणि 'भवन्ति' । आहवनीयाधाने तिसृणां व्याहृतीनां विनियोगं साह— सर्वैरिति । "तान्यष्टाक्षराणि"—इत्यादि निगदसिद्धम् । "गायत्रं मन्त्रेणन्द इति । उभयोः प्रजापतिमुखजातत्वात् ॥ १४ ॥

अग्निमन्त्रनसमये तस्य पुरस्तादस्य धारणं विधिसुरिति हासं दर्शयति— "देवानिति । 'अग्नी' गार्हपत्याहवनीयो । 'ररक्षु' निरुदयन्त इत्यर्थः । निरोधप्रकारं साह— "नान्ति रिति ॥ १५ ॥

इदं सप्त परिहारं दर्शयति— "ततो देवा इति । अग्न्यास्यं य 'तं' मन्त्रनदेयस्य 'पुरस्तात्' 'उदशयन् उद्धृतं मस्या पयन् । "स्य" वक्ष्यस्य सम्बन्धिनि, 'अभये' भयरहिते, 'अनाद्रे' रक्ष प्रश्रुतिभायकरहिते, 'निवाते' यातरहिते एवभूते स्थाने मन्त्रनाद् 'अग्नि' उदपद्यतेत्यर्थः । एष मितिहासः सुपन्थस्य

प्रकृते योजयति— “तस्मादिति । ‘आनेतवै’ आनेतु मित्यर्थ ।
तुमर्थे तत्रैप्रत्यय इ । “स पूर्वेष्वेत्यादि उक्तप्रायम् ॥ १६ ॥

स चाश्व पूर्ववयस्क एवानेतव्य इत्याह— “स वै पूषवा
दिति । पूषे वयसि वदतीति पूर्ववाट् । ‘वदय’ इति
खि १ । तस्यास्त्राभे पदान्तर माह— “अपि य एवेति ।
निगदसिह मन्थत् । ‘एष ह्येवेति । अश्वविधेयं स्तावको
ऽयंवाद , अगदुहिधिरपि एष एव स्तावक इत्यर्थ ॥ १७ ॥

आहनीयदेश प्रत्यग्नेर्हरण समाध्याश्वस्यापि पुरस्तात् नयन
विधत्ते— “त मिति । तस्य प्रयोजन माह— “तत्पुरस्ता
दिति । स चाश्वोऽग्ने पुरस्तात् गमनमार्गे विद्यमान इत्त
प्रभृतिकम् अपघ्नन् हिसन् ‘एति’ गच्छति । तथा च भयादि
रक्षितेन मार्गेण तस्याग्नेर्हरण सिध्यतीत्यर्थ ॥ १८ ॥

तस्मिन् हरणे विशेष माह— “त वा इति । यथा ‘एन’
यजमानम् ‘एष’ अग्निं प्रत्यङ् ‘उपाचरेत्’ अभिसुप्तं मुपा
यतेत, ‘तम्’ अग्निम् ‘अवहरिषु’ आहवनीयायतगस्य पूर्वभाग
प्रापयेदुदित्यर्थ । तस्य प्रयोजन माह— “एष वा इति ।
‘एष’ ‘वै’ खलु अग्निं यज्ञ’ तन्निष्पादकत्वाद् । तस्य प्रत्य
गावर्त्तनेन ‘एन’ यजमानं ‘यज्ञ एव प्रत्यङ् प्रविशति’ अभि
मुखं आवर्त्तते । तथा च ‘त यजमानं क्षिप्रे अल्पकाले
एव, शीघ्रं यज्ञं उपगच्छति । एतद् व्यतिरेकमुखेनोपपाद
यति— ‘अथ यस्मादिति । स अग्निं ‘यस्मात्’ बहुयजमानात्
‘पराङ्’ पराङ्मुखं भवति, तर्हि यस्मात् ‘यज्ञ’ अपि पराङ्मुखो

‘भवति’ । ‘तत्र’ तथा सतिः ‘यः’ कश्चिद् द्वेभ्यः ‘एनं’ यजमानम्
 ‘अनुव्याहरेत्’ । किमिति—“यज्ञोऽस्मात् पराङ् अभूत्”—इति ।
 स यजमानः ‘तथैव’ भवितुम् ‘इश्वरः’ ‘स्यात्’ ॥ १८ ॥

एव मन्त्रैर्यज्ञरूपत्वेन प्रत्यगावर्त्तनं प्रतिपाद्य प्राणात्मकत्वा-
 दपि तत् प्रतिपादयति—“एष उ वा इति । ‘एषः’ खल्वग्निः
 ‘प्राणः’ । “तं वा इत्यादि, पूर्ववत् ॥ २० ॥

अथैनं यज्ञात्मक मग्निं वायुतादात्म्येन स्तौति—“अथं वा
 इति । “तं वा इत्यादि, पूर्ववत् ॥ २१ ॥

वाय्वात्मक मग्निं प्राणरूपतया स्तौति—“एष उ वा इति ।
 अन्यत् पूर्ववत् ॥ २२ ॥

एव मन्त्रैर्हरणप्रकारं प्रतिपाद्य तदनन्तरकर्तव्यता माह—
 “अथाश्व मिति । आहवनीयायतने सभारान् निधाय दक्षिण-
 पूर्वपादेन ‘अग्न माक्रमयति’ । एवम् ‘आक्रमय्य’ ‘प्राञ्चं’ नीत्वा
 ‘तम्’ अश्वम् ‘पुनरावर्त्तयति’ आहत्य स्थापयति । अनन्तर
 मश्वम् ‘उदश्वम्’ उदश्वं प्रमुञ्चति । भूयती हि कात्या-
 यनेन—“सभारानधिठाय दक्षिणपूर्वपादेन प्राञ्चं नीत्वावर्त्त्य
 स्थापयति”—इति * । पुनरावर्त्तनस्य प्रयोजनं माह—
 “वीर्यं वेत्यादि । अश्वसंज्ञं यत् ‘इदं’ वीर्यम्, तत् ‘नेत्’ नैव
 ‘अध्यात्’ ‘पराङ्’—भूतम् भवेदित्यनेनाभिप्रायेण तस्याश्वस्य पुन-
 रावर्त्तनं कार्यं मित्यर्थः ॥ २३ ॥

प्राप्तमभ्यानेराधानं विधत्ते—“त मश्वस्येति । आहव-
 नीयायतने यदश्वस्य पदम्, तस्मिन् ‘तम्’ अग्निं मन्त्रेण स्थाप-
 येत् । तदेतत् प्रशंसति—“वीर्यं वा इति ॥ २४ ॥

तत्र विधेय माह — “स वा इति । ‘अग्ने’ प्रथमम् अश्वस्य पद मग्निना ‘तूष्णीम्’ ‘उपसृशति’ । त मग्नि मुद्यम्य पुनरपि ‘उपसृशति’ । एवं द्विरुपसृश्य तृतीयेनोपसर्गनेन व्याहृतिभिः त मग्नि तस्मिन् पदे स्थापयति । व्याहृतिगतं त्रित्व प्रशंसति— “त्रयो वा इति । इमं पक्ष निगमयति— “एतदिति । ‘एतत्’ खल्वश्वनीयाधानस्य ‘एकं’ विधानमित्यर्थः ॥ २५ ॥

पश्चान्तर मपि वक्तुं प्रतिजानीते— “अयेद द्वितीय मिति । “तूष्णीं मेवेत्यादि । अश्वपद ‘तूष्णीं’ सक्तदेवानिनोपसृश्या, त मुद्यम्य द्वितीयेनोपसृशति । न व्याहृतिभिः तत्र स्थापयेदित्यर्थः । एतस्योपसर्गनस्य प्रयोजन माह— “यो वा अस्यामिति । ‘अस्या’ भूम्या दृढ मगवस्त्रित सन् ‘य’ वोढा ‘भारम्’ उद्यच्छति’, सः ‘एन’ भारम् ‘उद्यन्तु’ ‘न शक्नोति’; प्रत्युत निपततोऽस्योपरि निपतन् भार एव ‘एन’ पुरुष इति नस्ति ॥ २६ ॥

“स यत् तूष्णीं उपसृशतीति । यत्तु भूम्यां प्रतिष्ठाय भारमुद्यच्छति, स भारं वोढुं शक्नोतीति । तत्तमान मेवेतद् भूमेः सक्तदुपसर्गनम् । तथा च तेन स्र्गनेन भूम्या प्रतिष्ठित एवाग्निराहितो भवति, ‘न व्यथते’ न चसते । “व्यथ भयन्त नयो.”— इति ० धातुः । पश्चान्तर वक्तुं मन्यस्मिन् पक्षे दोषमाह— “तदु हैतदिति । आसुरिप्रभृतयस्त्रयो मुनयः तदेतदुपसृश्यादस्य द्वितीयस्र्गनेनाधान ‘परोव’ पश्चाद्भूत मिव ‘दध्निरे’ अधारयन् । एतावता को दोष इति । अग्निनोप

सृष्ट्य पुनस्तस्योद्यमनेन तद्व्यतिरिक्त सर्व मायतनस्य सन्भारा
दिकम् 'इयसितम्' इयत्तया परिच्छिन्न व्यक्त मिव भवति ।
अतोऽग्निं सुयम्य प्रथमेनैवोद्यमनेन व्याहृतिभिः, 'आदध्यात्' ।
तथा एव सति 'अनियसितम्' * अव्यक्त मेव सर्व भवति ।

उक्तानां पक्षाणां मिच्छया विकल्प माह — “यतमयेति ।
एतत् पक्षत्रय मपि सूचितं कात्यायनेन — “अग्निना पदं
द्विदपसृष्ट्य तृतीयेनादधाति, द्वितीयेन प्रथमेन वा भूर्भुव
स्वरिति” — इति † ॥ २७ ॥

आहितस्थान्ने पूर्वभागस्य मुरुमुक्त मन्वारभ्य मन्त्रस्य
जप विधत्ते — “अथ पुरस्तादिति ‡ । मन्त्रतात्पर्यं माह —
“यथासाविति । बहुभि 'अचक्षे' 'यथासौ द्यौ' 'बहो' बहु
त्वोपिता, 'एवम्' अह मपि पुत्रपौत्रादिवह्वत्वेन 'बहु भूया
सम्' इति, “द्यौरिव भूत्वा” — इत्यस्य भागस्य अर्थः । पृथि
वीत्यादिक मनुष्य तात्पर्यं माह — “यथा इय पृथिवी' 'उर्वी'
विक्षीर्णी, 'एवम्' अह मपि 'वरिष्णा' उरुत्वेन सुविक्षीर्णी
भूयास मिति । भागान्तर मनुष्य व्याचष्टे — “तस्यास्त
इति । उरुत्व प्रति उपमानभूताया 'तस्या' 'ते' तव 'पृष्ठे'
उपरि भागे “अग्निम् आदधे” — इत्युरस्तत्र सम्बन्धः । “असौ
हीति । अस्या एव खलु पृथिव्या 'पृष्ठे' उपरि आधत्ते, अतो
युक्त तस्यासौ इति वाक्य मिति भावः । अन्तिम भाग मनुष्य
व्याचष्टे — “अग्निं मन्वाद मिति । आहवनीयादिरूपेण हवि

* पूर्वसिद्ध काण्डे (६१० पृ० ५ प०) “इयमित” द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० ४ ८ १६ मन्त्रस्त्वेष वा० सू० ३ ५ १ ।

‡ का० श्रौ० सू० ४ ८ १७ । मन्त्रस्तु — वा० सू० ३ ५ २ ।

लक्ष्मम्, तद्विलक्ष्णं च सर्वे मन्त्र मतीत्य 'अवादीऽग्नि' ।
 एव मन्त्रादयन्देनाग्नेर्विशेषणादहं मध्यवादी भूयास मिति
 तात्पर्यगम्योऽर्थः । "सेवागौरित्यादि । 'एषा' मन्त्रादिका
 ऋक् 'आगी' फलप्रार्थनं मेव, अतः सत्या कामनायां तस्य
 मन्त्रस्य जपः, तदभावे तु जपोऽपि न कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ तस्याग्ने सर्पराज्ञीभिर्हपस्यान विधत्ते — "अथ सर्पं
 राज्ञरा इति १ । सर्पेणमीलानां प्राविनां राज्ञी 'सर्पराज्ञी',
 तत्सम्बन्धिनीभिर्हन्मिरग्निं मुप्रतिष्ठते । का पुनस्ता इति तिस्रः
 ऋचः पठति — "आय गौरिति प्रथमा †, "अस्यरति रोच
 नेति द्वितीया ‡, विशदामेति तृतीया § । अस्योपस्थानस्य
 प्रयोजनं माह — "तद् यदेवेति । 'अस्य' यजमानस्य 'अत्र'
 अस्मिन्वाधाने सभारादिभिर्विकल्पनिमित्तेन यत् 'अनातम्'
 अप्राप्तं भवति, 'एतेन' उपस्थानेन 'अस्य' तत् 'सर्वम्' आप्यते
 सर्पराज्ञरा सर्वाधिष्ठानभूतत्वात् । अत एव तन्नामनिर्वचनं
 मन्त्रवाक्नातम् — "इयं वै सर्पराज्ञी, देवा वै सर्पा, तेषां मियं
 राज्ञीति ¶ ॥ २९ ॥

तेषां पृथिव्या माधानादेव सभारादीनां सर्वेषां जवातत्वात्,

* का० श्री० सू० ४ ६ १८ ।

† ‡ § वा० स० ३ ६ ७ ८ ।

¶ इयं वै सर्पराज्ञी — इत्यादि ऐ० ब्रा० ५ ४ ४ । अथ सर्पराज्ञी
 शब्देन काचिद् ब्रह्मवादिनी गम्यते । इयं वै सर्पतो राज्ञी — इति तै०
 ब्रा० १ ४ ६ ६ देवा वै सर्पास्तेषां मियं राज्ञी — इत्यादि च तै०
 ब्रा० २ २ ६ १ ता० ब्रा० ६ ८ ७ (ब्रह्मवादिनी) । आर्ये० ब्रा० ३
 २६ (सर्पाणाम्) ऋ० स० १० १८६ वा० भा० (अग्नि) ।

तदवातये सर्परात्रीभिरुपस्थानं न कार्यं मिति पचाश्वर माह —
 “तदाहुरिति ॥ ३० ॥ ४ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।

पुमर्थोऽसुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
 सताब्धीन् पञ्चसीरींस्तिदगतकलताधेनुभौवर्णभूमी ।
 रत्नोत्सां कम्पवाजिद्विपसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्थी,
 व्यग्रानीदिश्वक्त्रं प्रधितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्विं धन्यजन्मा तिलभव मतुक्तः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं क्षपावान् शुडक्ता मज्जहो राजतं राजपूष्यः ।
 प्राज्यीयं प्राज्यजन्मा ४ लवणज मन्त्रणः शार्करं चार्कतेजा*,
 रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मज्जत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक—

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

भाष्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्त ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

उद्धृत्याहवनीयं पूर्णाहुतिं जुहोति । तद्यत्पू-
र्णाहुतिं जुहोत्यन्नादं ब्रूयाद एतत् सात्त्विकं जनयते*
यदग्निं† तस्माद एतदन्नाद्य मपि दधाति यथा ब्रूमा-
राय जाताय ब्रूमाय वा सून मपि दध्यादेव सस्मा
द एतदन्नाद्य मपि दधाति ॥ १ ॥

स एतेनान्नेन शान्तः । उत्तराणि हवींषि‡
अप्युमाणान्युपरमति अश्वं वा अश्वं वा यज-
मानं वा प्रवहेत्तौ ह्यस्य नेदिष्ठं चरती यदस्मिन्नेता
माहुतिं न जुहुयात् तस्माद्वा एता माहुतिं
जुहोति ॥ २ ॥

तां ब्रूयात् पूर्णा जुहोति । सर्व्वं वै पूर्णं सर्व्वेणै-
वैन मेतच्छमयति स्वाहाकारेण जुहोत्यनिरुक्तो वै
स्वाहाकारः सर्व्वं वा अनिरुक्तं सर्व्वेणैवैन मेत-
च्छमयति ॥ ३ ॥

यां ब्रूयात् प्रजापतिः । प्रथमा माहुतिं सजुहोत्

* 'जनयते'— इति क, ख, ग ।

† यदग्निं— इति च दृष्टो डा० वेदरेख ।

‡ हवींषि— इति च दृष्टो डा० वेदरेख ।

स्वाहेति वै तां मज्जुहोत्यो स्विदेपा निदानेन तस्मात्
स्वाहेति जुहोति तस्यां व्यरं ददाति सर्व्वं वै व्यरः
सर्व्वेणैव मेतच्छ्रमयति ॥ ४ ॥

तदाहुः । एता मेवाहुतिं हुत्वायोत्तराणि
हवींषि नाद्रियेतैतयैव तं काम माप्नोति य मभि-
काम सुत्तराणि हवींषि निर्व्वपतीति ॥ ५ ॥

स वा ऽग्नये पवमानाय निर्व्वपति । प्राणो
वै पवमानः प्राण मेवास्मिन्नेतदुधाति तदेतयैवास्मिन्-
स्तदुधात्यन्नं हि प्राणोऽन्न मेपाहुतिः ॥ ६ ॥

अथाग्नये पावकाय निर्व्वपति । अन्नं वै
पावक मन्त्र मेवास्मिन्नेतदुधाति तदेतयैवास्मिन्स्तदुधा-
त्येपा ह्येव पत्यन् मन्त्र माहुतिः ॥ ७ ॥

अथाग्नये शुचये निर्व्वपति । व्यीर्य्यं वै शुचि
यदा ऽग्नस्तैतदुज्ज्वलत्येतदस्य व्यीर्य्यं शुचि व्यीर्य्यं
मेवास्मिन्नेतदुधाति तदेतयैवास्मिन्स्तदुधाति यदा ह्ये-
वास्मिन्नेता माहुतिं जुहोत्यथास्तैतद् व्यीर्य्यं शुच्यु-
ज्ज्वलति ॥ ८ ॥

तस्मादाहुः । एता मेवाहुतिं हुत्वायोत्तराणि

हवींषि नाद्रियेतैतथैव * तं कामं माप्नोति यः सभि-
काम मुत्तराणि हवींषि निर्व्वपतीति तद् निर्व्वपे-
देवोत्तराणि हवींषि परोऽक्ष मिव वा ऽएतद्यद-
क्षुदिद मितौव ॥ ८ ॥

सु यदग्नेये पवमानाय निर्व्वपति । प्राणा वै
पवमानो यदा वै जायतेऽथ प्राणोऽथ यावन् न
जायते मातुर्व्वैव तावत् प्राण मनु प्राणिति यथा
धा तुज्जातु ऽएवास्मिन्नेतत् प्राणं दधाति ॥ १० ॥

अथ यदग्नेये पावकाय निर्व्वपति । अन्नं वै
पावकं तुज्जातु ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ११ ॥

अथ यदग्नेये शुचये निर्व्वपति । व्वीर्य्यं व्वै
शुचि यदा वा ऽअन्नेन व्वर्द्धतेऽथ व्वीर्य्यं तदन्नेनैवैन
मेतद् वर्द्धयित्वाथास्मिन्नेतद् व्वीर्य्यं शुचि दधाति
तस्मादग्नेये शुचये ॥ १२ ॥

तदेतदेव सुदिपर्य्यस्त मिव । अग्निर्ह यच्च
देवेभ्यो मनुष्यान्भ्युपाववर्त्त तद्देवाञ्चक्रे मैव सर्व्व-
णैवात्मना मनुष्यान्भ्युपावृत मिति ॥ १३ ॥

स एतास्मिन्मनूरेषु लोकेषु व्विन्यधत्त ।

यदेव प्रवमानं रूपं मासीत्तदस्यां पृथिव्यां न्यध-
त्ताथ यत् प्रावकं तदन्तरिक्षेऽथ यच्छुचि तद् दिवि
तद्वा ऽचटपयः प्रतिववुधिरे य ऽउ तर्ह्युपय आसुर-
सर्वे ॥ वै न यात्मनाग्निरभ्युपावृतदिति ० तस्मा ऽए-
तानि हवींषि निरवपन् ॥ १४ ॥

स यदग्नये प्रवमानाय निर्व्वपति । यदेवा-
स्याद्यां पृथिव्यां रूपं तदेवाद्यैतेनाप्रोत्यथ यद-
ग्नये प्रावकाय निर्व्वपति यदेवाद्यान्तरिक्षे रूपं तदे-
वाद्यैतेनाप्रोत्यथ यदग्नये शुचये निर्व्वपति यदे-
वाद्य दिवि रूपं तदेवाद्यैतेनाप्रोत्येवमुक्तस्तमेवाग्नि
मनपनिहित माधत्ते तस्माद्† निर्व्वपेदेवोत्तराणि
हवींषि ॥ १५ ॥

केवलवर्हिः‡ प्रथमं हविर्भवति । समान-
वर्हिषी ऽउत्तरे ऽथयं वै लोकः प्रथमं हविरुपेद्
मन्तरिक्षं द्वितीयं द्यौरेव तृतीयं बहुलोव वा ऽइयं
पृथिवी लेखयेवान्तरिक्षं लेखयेवासी द्यौरभे

• 'हवदिति'— इति ख ।

† तस्माद्— इति च उच्ये वा० देवरेख ।

‡ वाचैव वेदविद () क पुस्तके ।

चिदेनां प्रत्युद्यामिनी० स्तो मिति तस्मात् संमान-
वर्हिषि ॥ १६ ॥

अष्टाकपालाः सर्वे पुरोडाशा भवन्ति । अष्टा-
क्षरा वै गायत्री गायत्र मग्नेच्छुन्दः स्त्रेनैवैन मेतच्छुन्द-
साधत्ते तानि सर्वाणि चतुर्विंशतिः कपालानि
सम्पद्यन्ते चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्र
मग्नेच्छुन्दः स्त्रेनैवैन मेतच्छुन्दसाधत्ते गायत्री याज्या-
नुयाक्का भवन्ति गायत्र मग्नेच्छुन्दः स्त्रेनैवैन मेत-
च्छुन्दसाधत्ते† ॥ १७ ॥

अथादित्यै चरुं निर्व्वपति । प्रच्यवत ऽद्भ्य
वा ऽएपोऽस्मात्तोकाद्य एतानि इवींषि निर्व्वपती-
मान् हि लोकान्त्वमारोहन्नेति ॥ १८ ॥

स यदुदित्यै चरुं निर्व्वपति । इयं चै पृथिव्यु-
दितिः सेयं प्रतिष्ठा तुदद्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति तस्मादुदित्यै चरुं निर्व्वपति ॥ १९ ॥

तस्यै विराजौ संयुज्ये स्वाता मित्याहुः । विरा-

* 'प्रत्युद्यामिनी'— इति च ।

† 'गायत्री'— 'साधत्ते'— इत्येव अन्यभागे च पुस्तके नास्ति ।

द्वीय० मित्यथो विष्टुभौ विष्टुभीय मित्यथो जुगत्थौ
जुगत्थौ द्वीय मिति विराजावित्येवुः स्याताम् ॥ २० ॥

तुस्यै धेनुर्दक्षिणा । धेनुरिव वा ऽद्वयं मनु-
प्येभ्यः सुर्वान् कामान् दुहे माता धेनुर्मतिव वा
ऽद्वयं मनुष्यान् विभर्त्ति तस्माद् धेनुर्दक्षिणे तन्वे कः
मयनम् ॥ २१ ॥

अथेदं द्वितीयम् । आग्नेयु मेवाष्टाकपालं पुरो-
डाशं निर्व्वपति परोऽक्ष मिव वा ऽएतद्युदग्नये
पुवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचय ऽद्वुतीवा-
याज्ञसैवैन मेतत् प्रत्यक्ष माधत्ते तस्मादग्नयेऽयादित्यै
चर्त्तुं निर्व्वपति स यु एव चरोर्वन्धुः स वन्धुः ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२.१.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धमे, त मङ्गं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

भादित आरभ्येतावत्यर्थस्तं तात्पर्यार्थाभिधानविनियोगादि-
प्रदर्शनपुरस्सरं वाक्ययोजनं कृतम् ; उपरितनाध्यायगतानि ॥

* 'द्वीय'— इति क, ख, ग ।

† 'वित्येव'— इति क, ख, ग ।

‡ 'तन्वेक'— इति क, ग, 'तन्वेक'— इति ख ।

§ 'तन्नाध्यायगतानि'— इति च ।

यानि वाक्यानि, तानि समानन्यायतया * पूर्ववदेव योजयितुं
शक्यानीति अन्यविस्तरभयात् केवलं प्रकटार्थकथनं विषमपद-
विवरणं च क्रियते ।

एवं गार्हपत्याद्यग्निषु स्वरूपेषु सिद्धेषु चुधितस्थानेः श्रमनाय
पूर्णाहुतिं विधत्ते— “उद्धृत्याहवनीय मित्यादिना † ॥ १ ॥

“स एतेनाग्नेन शान्त इति । “शब्द इ वा अध्वर्यु मिति ।
अदास्तो खल्वग्निः, ‘शब्दत्’ ध्रुवम् अध्वर्युयजमानयोरन्यतरं
प्रदहेत् ; ‘ती’ खलु ‘अस्य’ अग्नेः ‘नेदिठम्’ अन्तिकतमम्,
समीपे सञ्चरेत् इत्यर्थः । “अन्तिकवाटयोर्नेदसाधौ”—इती-
ष्ठमि अन्तिकस्य नेदादेश ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥

मन्तरहितेन स्वाहाकारमात्रेण होम मुपपादयति— “यां
वा इति । पुनश्च प्रजापतिः पुरुषाग्नादिः—सर्वजगत्-
सर्जनहेतुभूतां ‘प्रथमा माहुति’ स्वाहाकारेणैव ‘अलुहोत्’,
‘यया’ अपि पूर्णाहुतिः तथा क्रियमाणा ‘निदादेन’ (निदान
भूतेन ‡) कारणेन ‘सो स्रित्’ सैव, प्रजापतिना हुता प्रथमा-
हुतिः खल्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

पूर्णाहुते, सकलकामावाप्तिहेतुत्वं भाव्य— तदाहुतिरिति ।
‘यं’ ‘कामम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘उत्तराग्नि’ पवमानादीनि ‘हवींषि’

* ‘सोमानं घायतया (१)’— इति च ।

† का० श्रौ० सू० ५. १०. ५ कः । “उद्धरेति यजमानो ब्रूयात् साय
भ्रातरमिहोत्रे । गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणं मनस्समितानुदितयोः”—
इति च का० श्रौ० सू० ४. १२. १, २ । ‡ पा० सू० ५. ३. १३ ।

§ ‘ययादि’— इति च । § तत्संकेतत्वरं च हुतकारणत्वं ।

॥ का० श्रौ० सू० ४. १०. ५ ख ।

निरूप्यन्ते । 'त' कामम् 'एतयेव' पूर्णाङ्गत्वा प्राप्ते ती
त्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्प्राप्तिकारणमाह— “स वा इत्यादिना ॥ पवमान
हविर्भिर्जातेऽग्नी प्राणान्नवीर्या यथाक्रमं स्थाप्यन्ते । 'तत्'
सर्वम् 'एतयेव' पूर्णाङ्गत्वा ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

तस्मादाहुरिति । भक्ष मेव सिद्धान्तप्रति— “उत्तरा
णीति । आधानान्तरभावीनि अग्नये-पवमानाय-इत्यादीनि विधे
यानीत्यर्थः । “परोक्ष मिव वेति । 'यदह' † प्राणान्नवीर्यं
धारणं पूर्णाङ्गत्वाग्नी क्रियते, 'एतत्' 'परोक्ष मिव', पवमाने
ष्टिभिः तत् ‡ इदम् इति इव, प्रत्यक्षत एव क्रियते, पवमान
पावकशुचिग्रन्थे प्राणान्नवीर्याणां प्रतिपादनात् । अतस्मा
इष्टयोः नियमेन कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ता इष्टीर्विधाय प्रशंसति— “स यदित्यादिना । “प्राणा वै
पवमान इति । पवनक्रिया हि वायुधर्मः, प्राणश्च वायुात्मक
इति पवमानग्रन्थेन तत्प्रतिपादनम् । एतेन चाग्निं विशिष्यन्
प्राणं नैवास्मिन् जातेऽग्नी स्थापितवान् भवति । जननात् पूर्वन्तु
मातुर्गर्भावस्यस्य तु प्राणो मातुः प्राणादभिन्न इति न तत्र
पृथक् तद्वारणापेक्षेत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

“अथ यदग्नये शुचय इति । “यदा वा भवेनेति । लौकिक
दृष्टान्तकथनम् । “अवेनैवैन मिति । पावकोष्टिरूपेणाग्नेनाग्निं
'वर्द्धयित्वा' अनन्तरं मेव 'अस्मिन्' अग्नौ अनया तृतीयेष्ट्या 'शुचि'
दोष्यमानं वीर्यं च धारयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

* का० श्रौ० सू० ४ १० ८ ६ ।

† यदह — इति च ।

‡ तत — इति च ।

॥ “तद्वेतदिति । ‘तदेतत्’ सर्वे पूर्णाद्वृत्तिपक्षे ‘सत्’ विद्यमानमपि ‘विपर्यस्तमिव’ भवति । अतो नासी पक्षो युक्त इत्यर्थः । न केवलमेतावदेवेष्टीनां * प्रयोजनम्, अपि तु मनुष्यैरार्थीयमानस्याग्नेः कार्त्स्न्यं मय्याभिः सम्प्रयत इत्याख्यायिकापुरस्सरमाह — “अग्निर्हं यत्नेति । “अभ्युपाहतमिति । अभ्युपागममित्यर्थः । एतेर्लुङि उत्तमैकवचने द्युतादिवात् लुङ् रङ् ॥ १३ ॥

“स एतास्मिन्निति ‡ । ‘सः’ अग्निर्हं मनुष्यान् प्रत्यागमनसमये ‘एताः’ पवमानपावकशुच्याख्याः ‘स्मिन्न’ आत्मीयाः ‘तनूः’ दृष्टिव्यन्तरिक्षद्युलोकेषु यथाक्रमं निधाय ‘न’ ‘सर्वेण’ कृत्स्नेनैव ‘आत्मना’ स्वरूपेण अस्मान् ‘अभि’ लक्ष्य ‘उपाहतत्’ उपागमत् । ‘इति’ इममर्थम् ‘कथयः’ अबुध्यन्त । ‘तस्मै’ अग्नये कार्त्स्न्यसम्पादनाय पवमानहवींषि निरवपन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

“स यदग्नये पवमानायेत्यादि, स्पष्टम् । “अनपनिहितमाधनमिति । यत् दृष्टिश्चादिष्वग्निना निश्चितमात्मीयं रूपम्, तद् आभिः पवमानेष्टिभिर्लौकिकं ‘कृत्स्नमेव’ तन् ‘अग्निम्’ आहितवान् भवतीत्यर्थः । “तस्मादिति, निर्वोपपन्ननिगमनम् । कात्यायनोऽपि “द्वादशाहान्ते तनूहवींषि निर्वपति”—इति § तनुरूपपवमानेष्टिनिर्वापं प्रकृत्य “सद्यो वा न वा”—इत्यकरणपक्षमपि ¶ सूत्रयामास ॥ १५ ॥

* ‘मेतावदिष्टीनां’—इति च ।

† पा० सू० ३. १. ५४ ।

‡ का० श्रौ० सू० ४. १०. ११ । § का० श्रौ० सू० ४. ३०. ७ क ।

¶ का० श्रौ० सू० ४. १०. ७ ग ।

“केवलवह्निरिति । अग्नये पवमानायैतत् यत् ‘प्रथमं हविः’, तत् ‘केवलवह्निः’ यजनम्, न साधारणं तन्मयुक्तं कर्तव्यम्; हविरन्तरेण न समुच्चित्यानुष्ठेयमित्यर्थः । “समानवह्निषी इति । ‘उत्तरे’ तु हविषी समानतन्त्रे कार्ये इत्यर्थः । तदेतद् द्वयमुपपादयति— “अयं वा इत्यादिना । “लेखये-
वान्तरिक्षमिति । लीनमिव ह्यन्तरिक्षं नीरूपत्वात् । तथा ‘द्यौ’ अपि विप्रकटत्वात् सीयमानेव भवति । अत एतौ ‘उभे’ अपि ‘एमा’ पृथिवी ‘प्रति’ ‘उद्यामिनो स्ताम्’ बाधितुमुद्युक्ते भवेताम् । अतः प्रथमं हविः पृथक् तन्त्रं कार्यम्, उत्तरे तु समानतन्त्रे कार्ये इति । निगमयति— “तस्मादिति । १६ ॥

“षट्पाकपात्ताः सर्वे इत्यादि, स्पष्टम् । “गायत्री याज्या-
नुवाक्या भवन्तीति । यागान्तरेषु ० हि पुरोनुवाक्या गायत्री,
याज्या त्रिष्टुप्; अत्र तु पुरोनुवाक्या याज्याः सर्वा गायत्राः
कर्तव्याः । अतएवास्तलायनेन तथैव सूत्रितम्— “अत्र
आयूषि पवसेऽन्ने पवस्व स्वपाः ० —० अ नः पावक दौर्दिवोऽन्ने
पावक रोचिषाम्नि शुचिन्नततम उद्यदन्ने शुचय-
स्तवेति ॥ १७ ॥

“अयादित्वै चरुमिति ॥ “इमान् हि लोकास्तमारोह-
न्तीति । पृथिव्यन्तरिक्षद्युसोकात्मकानि पवमानहवींषि क्रमेण
निर्वपस्तद्वारा इमानेव पृथिव्यादिसोकान् सोपानक्रमेण सम्य-
गारोह्य ब्रह्मासोकात् ‘प्रच्यवते’ । अतस्तत्परिहारायादित्वेष्टिः
कर्तव्येत्यर्थः ॥ १८, १९ ॥

• ‘यागान्तरेष्ठा’— इति च । † याज्य० यौ० सू० २. १. २०—२५ ।
; का० यौ० सू० ४. १०. १० ।

“तस्यै विराजौ संयाम्ये इति । “प्रेहो अग्नेः”-“इमो अग्ने”^१ इत्येते स्विष्टकृतौ याज्यानुवाक्ये ‘स्याताम्’ इत्यर्थः । “विराजायिष्वेवेति, तु शब्देन त्रिष्टुभ्यतीपद्यौ ध्यावर्त्तते ॥ २० ॥

“तस्यै धेनुरिति ऋः । “एतन्वेक मयन्मिति । पवमानिष्टियजताम् ‘एतत् नु एकम्’ अनुष्ठानस्य विधानम् ॥ २१ ॥

अन्यदप्यस्तीत्याह— “अयेद मिति । “आग्नेयमिषेति । न तु पवमानादिविशेषस्य सादरणीय मित्येवकारार्थः । “परोक्षमिव वा इति । पवमानादिविशेषस्यैर्विशेषमाणोऽनिस्तत्र वैशिष्ट्यद्वारा पारोक्ष्य मापद्यते ; अतस्तत्परिहारेण ‘अज्ञसा’ ऋजुमैव मार्गेण केवलाग्नये निर्वपन् तं प्रत्यक्षत एव स्वीकरोतीत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे अदित्ययागः कर्त्तव्य इत्याह— “अथादित्या इति । “स य एवेति । प्रागुक्तब्राह्मणातिदेशः ॥ २२ ॥ ५ [२. १.] ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

घृन्ति वा ऽएतद्यज्ञं । युदेनं तन्वते युन्वेवऽ

० अ० सं० ७. १. १ (मां० सू० २. २. १४.) ।

† अ० सं० ७. १. १८ (मां० सू० २. १. १४.) ।

‡ का० श्री० सू० ४. १०. १४ ।

§ ‘युन्वेव’— इति क, ग, ‘युन्वेव’— इति ख ।

राजान मभिपुश्वन्ति तत्तुं० घ्नन्ति यत् पशुं सज्जपु-
यन्ति व्विगासति तत्तुं० घ्नन्त्युलूखलमुसलाभ्यां दृष-
दुपलाभ्यां हविर्यज्ञं † घ्नन्ति ॥ १ ॥

सु एषु यज्ञो हतो नु ददत्ते । तं देवा दक्षि-
णाभिरदक्षयं सद्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयं सस्माद्दक्षिणा
नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्ययते तदेवास्यैत-
द्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद्
दक्षिणा ददाति ॥ २ ॥

ता वै षड् दद्यात् । षड् वा ऽवृतवः संव-
त्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो याव-
त्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयति ॥ ३ ॥

द्वादश दद्यात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो याव-
त्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयति ॥ ४ ॥

चतुर्विंशतिं दद्यात् । चतुर्विंशतिर्व्यं संव-
त्सराहं मासाः संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः यावानेव

०, † 'तत्तु'— इति क ।

† 'शं'— इति क । 'हविर्यज्ञं'— इति च दृष्टो. डा०-वेवरेण ।

१ 'षट्'— इति क ।

† 'दध्यात्'— इति ग ।

यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयत्येषा मात्रा
दक्षिणानां दद्यात् त्वेव० यथाश्वद्वं भूयसीस्तद्यदक्षिणा
ददाति ॥ ५ ॥

इया चै देवा देवाः । अहैव देवा अथ ये
ब्राह्मणाः शुश्रुवाणोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां
वेधा† त्विभक्त एव यज्ञ आहुतय एव देवानां दक्षिणा
मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुषा मनूचानानां
माहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्य-
देवान् ब्राह्मणाञ्कुश्रुषोऽनूचानांस्तु ऽएन मुभये
देवाः प्रीताः सुधायां दधति ॥ ६ ॥

तद्यथा योनौ रेतो दध्युत् । एष मेवैतद्व-
त्विजो यजमानं लोके दधति तद्यदेभ्य एतद्
ददाति ये मेदुः सम्प्रापिषन्निति नु दक्षिणा-
नाम् ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः
पस्पृधिरे त् ऽउभय ऽएवानात्मान आसुर्मर्त्यां ह्यासु-
रनात्मा हि मर्त्येस्तेषूभयेषु मर्त्येष्वग्निरेवामृत

* 'दद्यान्विजु'— इति च दृष्टो ७१० वेदरेख ।

† 'वेधा'— इति घ, ङ ।

आस तु ह स्माभयेऽमृतं मुपजीवन्ति स यं ह
 औपां० घृन्ति तद् औवे० सु भवति ॥ ८ ॥

ततो देवाः । तनीयाप्स इव परिशिथिपिरे
 तेऽर्चन्तः ग्राम्यन्तश्चेकृतासुरान्त्सपुत्रान् मुर्त्या-
 नभिभवेमेति तु ऽएतदमृतं मन्वाधेयं ददृशुः ॥ ९ ॥

ते होचुः । हुन्तेदु ममृतं मन्तरात्मन्नादुधा-
 महै तु ऽइदु ममृतं मन्तरात्मन्नाधायामृता भूत्वा-
 साय्या भूत्वा साय्यान्त्सपुत्रान्मुर्त्यानभिभविष्याम
 इति ॥ १० ॥

ते होचुः । 'उभयेषु वै नोऽयु मग्निः प्रत्विवा-
 सुरेभ्यो ब्रवामेति ॥ ११ ॥

ते होचुः । आः वै व्ययु मग्नी धास्यामहेऽय
 यूयं किं करिष्यथेति ॥ १२ ॥

ते होचुः । अथैनं व्ययं न्येवऽ धास्यामहेऽन्न

* 'मौव' इति क, ग, डा० वेपरयेय च इट ।

† 'घा वै'— इति घ, ङ ।

‡ 'होचु' रा— इति ग । तत्पुस्तके ह्येव मेव विच्छेदेऽपि मन्वि-
 रूपं भर्गव (पूर्वेय च परम च) दृश्यते ।

§ 'नेव'— इति च इटो डा० वेपरयेय ।

तृणानि दहन् दारुणि दहन्वौदनं पचात्र मांसं
पचेति स यं त मसुरा न्यदधत तेनानेन मनुष्या
भुञ्जते ॥ १३ ॥

अथैनं देवाः । अन्तरात्मन्नादधत तु ऽद्भु-
ममृत मन्तरात्मन्नाधायामृता भूत्वाऽस्त्यर्था भूत्वा
स्त्यर्थास्तपत्वास्त्यर्थाभिभवस्त्यो ऽएवैष एतदमृत
मन्तरात्मन्नाधत्ते नामृतत्वस्याशक्तिं सर्वं मायु-
रेत्यस्त्यर्था हेव भवति न हैनं सपत्नस्तुतूर्पमाण-
यन् स्तृणते तस्माद् यदाहिताग्निश्चानाहिताग्निश्च
स्पृक्षते ऽद्याहिताग्निरेवाभिभवत्यस्त्यर्था हि खलु स
तर्हि भवत्यमृतः ॥ १४ ॥

तद्यच्चैनं मदो मन्यन्ति । तज्जातु मभि-
प्राणिति प्राणो वा ऽअग्निर्जातु मेवैनं मेतत्सन्तं
जनयति स पुनरुपानिति तदेन मन्तरात्मन्नाधत्ते
सोऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नाग्निराहितो भवति ॥ १५ ॥

तु मुद्दीप्य समिन्धे । इह यच्च ऽइह सुकृतं
करिष्यामीत्येवैनं मेतत् समिन्धे योऽस्यैषोऽन्तरात्म-
न्नाग्निराहितो भवति ॥ १६ ॥

अन्तरेणागाद् व्यहतदिति । न ह वा ऽअस्यैतं

कृद्यनान्तरेणैति यावज्जीवति योऽस्यैषोऽन्तरात्म-
न्नग्निराहितो भवति तस्माद् तन्नाद्रियेत यदनु-
गच्छेन्न ह वा ऽस्यैषोऽनुगच्छति यावज्जीवति
योऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नग्निराहितो भवति ॥ १० ॥

ते वा ऽएते प्राणा एव युद्मनुयः । प्राणी-
दानादेवाहवनीयश्च गार्हपत्यश्च व्यानोऽन्वाहार्य-
पचनः ॥ १८ ॥

तस्य वा ऽएतस्याग्न्याधेयस्य । सत्यं मेवो-
पधारः स युः सत्यं वृद्धिं युष्माग्निं सुमिहं तं
घृतेनाभिपिच्छेदेव ऽहिनं स उद्दीपयति तस्य भूयो
भूय एव तेजो भवति श्वः-श्वः येयान् भवत्युव यो-
ऽन्त वृद्धिं युष्माग्निं सुमिहं तं मुदकेनाभिपिच्छे-
देव ऽसु जासयति तस्य कनीयः-कनीय एव तेजो
भवति श्वः-श्वः प्रापीयान् भवति तस्माद् सत्यं
मेव वदेत् ॥ १८ ॥

तुट० हाय्यकनः मौपवेजिः ज्ञातय ऊचुः ।

• मनु-स्मृत्युक्तम् :

† 'हाण्डबुक'—इति च न।

: मीपविरति — इति स न श्वसपुमाकेप्पिम उत्तर मेव हिः (१) ।

सुविरो वा अश्वनी आधत्स्वेति न होवाच ते मैतृद्-
 ब्रूय व्वाचंयम् एवैधि न वा आहिताग्निनानृतं
 व्वदितुम्यं न वृद्धातु नानृतं व्वदेत्तावत् सत्यमेवो-
 पचार इति ॥ २० ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

षड्हादशादिदक्षिणा आधानस्य विधास्यन् तस्याम निर्वक्तुं
 प्रकीर्ति — “घ्नन्तीति । “यदेन तन्वत इति । समान्येनोक्तं
 विभजति — “यन्वेवेति । यज्ञे सोमाभिपवपशुसङ्क्षपनाव-
 हननादिकरणात् तद्वारा तत्सम्बन्धो यज्ञ एव हतो भवती-
 त्यर्थः ॥ १ ॥

“स एय यज्ञ इति । “न ददत्त इति । फलं जनयितुं
 न शमाकेत्यर्थः । ‘अदचयन्’ दत्तं समर्थं मकुर्वन् । “तद्येन
 मित्यादि, दक्षिणानामनिर्वचनम् । एवं पुराहृतं सुपन्यस्य
 प्रकृते योजयति — “तद्यदिति ॥ २ ॥

“ता वा इति, दक्षिणादानविधिः । द्वादशचतु-
 विंशतिपक्षावत् वैकल्पिकी द्रष्टव्या । अतएवोक्तं सप्तकृता—
 “यद् दक्षिणाः प्रविभज्य ददाति, द्वादश, चतुर्विंशतिं वा”—
 इति ॥ । आपस्तम्बोऽप्याह आ — “यद् देवा द्वादश देवा-

* ‘ऊषु सुविरो’— इति क, ख, ग ।

† ‘वृद्धातु’— इति घ, ङ ।

‡ का० श्रौ० सू० ४, १०. १२१

यत्तुर्विंशतिर्देया इति ता विकल्पान्ते”—इति * । “एषा मात्रेति । एतद् दक्षिणानां परिमाण मित्यर्थः । इतीधिव मपि यथाविभव मिच्छानुसरिण देय मिति विधत्ते— “दद्यात् त्वेवेति † ॥ ३, ४, ५ ॥

“हया या इति । द्वेविध्य मेव दर्शयति— “देवाः परै वेति । अग्न्यादिदेवरूपा एव देवाः केचित्, अपरे तु ब्राह्मण-रूपाः । देवा विगिष्यन्ते— “शुश्रूषांश्च इत्यादिना । “शुश्रूषांश्च” बहुश्रुताः, ‘अनुचानाः’ साङ्गवेदाध्ययनेन ज्ञातार्थानुष्ठान-पराः । एते मनुष्यरूपा देवाः । अत एव तैत्तिरीयकम्— “एते वै देवाः मत्स्यं यद् ब्राह्मणाः”—इति ‡ । यथा आहुति भिरग्न्यादिदेवानां प्रीतिर्यज्ञे, एवं मनुष्यदेवान् प्रीणयितुं दक्षिणा-दान मित्यर्थः ॥ ६ ॥

“तद्यथा योनाविति । यथा गर्भाशये सितं रेतो गर्भ-रूपेण परिणमति, न ध्यर्षो भवति ; एव मेवर्त्विजो यत्र मानं कर्मफलं स्रगंशोके स्थापयतीत्यर्थः । “ये मेद मिति । ‘यि’ षष्ठु षट्त्विजो ‘मा’ माम् ‘इदं’ कर्मफलं ‘सम्प्रापिषन्’ सम्यक् प्रापितवन्त ‘इति’ अनेनाभिप्रायेणैभ्यो दक्षिणा देये-त्यर्थः ॥ ७ ॥

अवाधानस्य भ्रातृपुत्रजयहेतुत्वं वाच्य माभ्यायिका भाव— “देवाद्येति । “अनाम्नान् आसुरिति । आम्नान्नामरहिता अविधेक्षितो जाताः । अनाम्नत्वादेव ‘मर्त्याः’ मरणधर्माश्च

* व्याप० श्रौ० सू० ४-१०-१६ १४ ।

† ‘भूपमोच यथायहम्’— इति का० श्रौ० सू० ४-१०-१४ ।

‡ तै० मं० १-७-४ २ ।

सञ्ज्ञाताः । 'तेषु' भूतेषु देवासुरेषु 'मर्त्येषु' सक्तु 'अग्निरेव' अमरणशीलः 'आस' । "यं ह सौम्या मिति । 'एषां' देवानां मध्ये 'यम्' एव असुरा 'प्रन्ति', 'तत्' तत्र सर्गहतः ॥ एव 'भवति' ॥ ८ ॥

"ततो देवा इति । एवं क्रमेणासुरैर्हतेषु देवाः अस्त्रीयांस एव परिगिष्टा बभूवुः । 'ते' देवाः 'अर्चन्तः' तपस्यन्तः, 'आम्यन्तः' यमे प्राप्नुवन्तः 'सिन्धु' । त एतदित्यादि, स्पष्टम् ॥ ९ ॥

"ते होतुरिति । "अमृतं सन्तराम्भित्ति । मरणरहितं अग्निम् 'आत्मनि' हृदये आधाय वयं मम्यमृता भूताः, अत एव 'अमृत्याः' अहिंम्याश्च भूता इत्यर्थः ॥ १० ॥

"ते होतुरिति । "उभयेषु वा इति । देवासुरेषु 'उभयेषु' अस्मात् स्थितः, 'अयं मग्निः' अतः 'असुरेभ्यः' निवेष्टै-
वास्माभिः स आधातव्य इति विचारितवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

"ते होतुरित्यादि, निगदसिद्धम् ॥ १२ ॥

"ते होतुरिति । "अथैव धास्यामहे इति । यदि यूर्यं देवा अग्निं धास्यामहे, तर्हि वयं मपि तं मीवान्निं धास्यामहे । "लृणानि दह"—इत्याद्यसुरवाक्यम् । हे अग्ने ! इद्विध्या लृणानि दह, दाक्षिणं देहेत्येव मग्निं प्रेषयन्ती भूमौ तं मस्याप यत् ॥ १३ ॥

"अथैनं मित्यादि । 'देवाः' तु 'एनम्' अग्निम् 'आत्मन्' आत्मनि, 'अन्तः' हृदयमध्ये 'आधाय' यथासङ्गं मक्षपतेत्यर्थः ।

आख्यायिकाभिर्ह "मर्थं प्रकृते योजयति — "यथो एवैष

इति । “अस्त्यौ हीति । अमृतरूपान्निधारणेन यस्मात्
आहितान्निरहिंस्यः, तस्माद् विवदमानोऽभावनाहितान्नि सभि-
भवितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

मन्वग्निर्गाहं पत्न्या शायतने वहिराधीयते, कथं तस्यान्त-
र्हीरणं मिति, तत्राह — “तद्यत्रेति । “अभिप्राणितौति । मन्व-
नात् ‘जातं’ ‘तन्’ अग्निम् ‘अभि’ उपरि प्राणनं करोति । “उ-
पुनरपानितौति । अग्नेर्होपरि श्वासं सुप्तृण्य, ॥ मेव श्वासं
पुनरन्तर्नयेत् । तन्न सार्द्धं मग्निरपि अन्तः प्रविश्य
यजमानस्य हृदये आहितो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

नियतस्यावाह्यस्याग्नेरुद्दीपनं समिन्धनं विधत्ते — “त मिति ।
उद्दीपनं काष्ठप्रक्षेपः, समिन्धनं सम्यक् प्रक्षलनम्, तदुभयं मन्त-
रग्नौ ० दर्शयति — “इहेति । ‘इह’ अग्निं वाद्योग्नीं ‘यस्ये’
यागं करिष्ये, तत्प्रसन्नं सम्पादयिष्यामीति यो मनोव्यापारी
सहस्यो, ते एवान्तराहितस्याग्नेरुद्दीपनसमिन्धने इत्यर्थः । “यो-
ऽस्यैषोऽन्तरात्ममग्निराहितो भवतीत्युपसंहारः ॥ १६ ॥

एव मन्तरग्निं मादधानस्य व्यवायादिदोषोऽपि नास्तीति
प्रतिपादयति — “अन्तरेशित्यादिना । अग्निं यजमानयोर्मध्ये
देवदत्तादेरागतेन च व्यवायादिभिः ‘व्यवतत्’ व्यावृत्तो विमुक्तो-
ऽभूदिति यो दोषः, सोऽप्यत्र नास्ति । तत्र हेतुमाह — “न
ह वा इति । न खलु हृदयमध्ये स्थापितस्य अग्नेर्यजमानस्य
च मध्ये कोऽपि गच्छति यावज्जीवम् ; अतो त्रया गृहान्
पार्येति । एवंविधयोऽग्न्यनुगमनगृहापि न कार्येत्याह — “तस्या-
दिति । न ह वा अस्येति वाद्यस्याग्नेरनुगमोऽपि अन्तराहित-

स्यान्नेर्यावज्जीव मवस्थानात्, न खल्वस्य यजमानस्यैषो नि
रनुगच्छत्युपशाम्यति ॥ १७ ॥

नन्यन्तर्गार्हपत्याद्यग्नयो न सन्ति, कथं तेषां मनुगम इत्यत
आह— “ते वा इति । गार्हपत्यादीनां प्राणोदानध्यानाकना-
वस्थितत्वात् मोक्षदोष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आहिताग्निना सत्य मेव वदितव्यम्, न कदाचिदप्यनृत
मित्युभयं प्रतिपादयति — “तस्य वेत्यादिना ० ॥ १९ ॥

एतत्सत्यवदनस्याग्निमभिन्वगहेतुत्वं ऋषिवाक्यसम्बन्धेन द्रष्ट
यति — “तदु हेति । ‘तत्’ तत्रोक्तविषयेऽपि खल्वेवं पुन-
रुक्तान्तं सञ्जातः । उपवेश्यो नाम कथित्, तस्य पुत्रम् ‘अर-
णम्’ तदीयाः “ज्ञातय,” उक्तवन्तः । किमिति— हे अरण ।
‘स्यविर’ इह ‘असि’ अत आमुष्मिकसिद्धये अग्न्याधान
कुर्विति । स चैवं प्रत्युक्तवान् । कथं मिति— “मेतद् ब्रूयेति
तद्वचनम् । ‘वाचयम एवैधि’ वाग्यत एव भवति । कुत एवं
प्रार्थ्यते ? तत्राह— ‘न वा इति । आहिताग्निना हि
अनृतं न वदितव्यम् । वाग्व्यवहारं कुर्वतस्तु अनृतवदननिषेधो

* एतस्या, कण्डिकाया व्याख्यानं मेव भकारि हरिश्वाग्निना— “तस्य वा
एतस्येति । वाह्याभ्यन्तरस्याध्यायस्य, तेषां आहितानां मयीणां वाह्या-
भ्यन्तराणां मित्यर्थः । ‘मत्त मेव वाचनम्, उपधायापरणं मुपचारः, मत्तमेव
पूतवचनेन ते अग्नौ यज्ञे आधीयन्तेत्यर्थः । कथम् ? यः भव्यं वदति आहि-
ताग्निः स एव मजि माहितं मन्तर्वह्निं हृतेभामिधिस्रति, अनृतवादे वृ-
द्धेनाभिधिस्रत् ‘वाचयति’, “वात्तं हिंमायाम्” । हिंस्रति चययति ।
तस्य चाधातुरनेन कारणेनैव तेजसो वृद्धिहावी भवतः । तस्मादाहितार्थः
रक्षणाथ सत्यविधिः”—इति ।

न सम्भवति । यस्मादेव नृविषोक्तम् — “न वदन् नातु”-इत्यादि,
तस्मात् सत्यवचन मेवाम्बुधेयस्याङ्गमित्यर्थः ७॥ २० ॥ ६ [२, २.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
भाष्यन्दिनमतपमब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः † ॥

• “अमृतानिष्ठापयौदपूतिदार्वाधानवीमप्रक्रमानुदकानि वर्जयेत्”—इति
का० श्रौ० सू० ४. १०. १३ । “अथमाह व्यासानामाह मेतावि चारज्योर्बं
वर्जयेत्”—इत्यादि च तत्र या० दे० ।

। ‘कृत्स्नकामह्या ११४’—इति क, ख, घ, ङ । “काशी ११४”—इति
ग । तत्र १ मा० १४ क०, २ मा० १८ क०, ३ मा० ८ क०, ४ मा० २० क०,
५ मा० ११ क०, ६ मा० २० क० ; उद्गमवया ११४ इति निहङ्गु ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्यरुणो हैनद्राज्यकाम आदधे । सु राज्य मग-
च्छत्सुस्माद्यश्च वेद यश्च न व्यरुणो राजेत्येवाहुः
सोमो यशस्कामः स यशोऽभवत्सुस्माद्यश्च सोमे
लुभते यश्च नोभावेवागच्छतो यश एवैतद् द्रष्टु माग-
च्छन्ति यशो ह भवति राज्यं गच्छति य एवं विद्वा-
नाधत्तेः ॥ १ ॥

अग्नौ ह वै देवाः† । सुर्वाणि रूपाणि निद-

धिरे यानि च ग्राम्याणि यानि चारुण्यानि त्विनयं
वोपमैद्युन्तः कामचारुख वा कामायायं नो गोपिष्ठो
गोपायदिति वा ॥ २ ॥

तान्यु ह्यग्निर्निचकमे । तैः सहृद्यंत्तून्
प्रविवेश पुनरेम इति देवा एदग्निं तिरोभूतं
तेपाए ह्येयसेवास किमिह कर्त्तव्यं क्विह प्रज्ञेति
वा ० ॥ ३ ॥

तदा एतत् त्वष्टा पुनराधेयं ददर्श । तदादधे
तेनानेः प्रियं धामोपजगाम सोऽस्मा ऽउभयानि
रूपाणि प्रतिनिःससर्ज यानि च ग्राम्याणि यानि
चारुण्यानि तस्मादाहुस्त्वाष्ट्राणि वै रूपाणीति
त्यष्टुर्ह्येव सर्व्वं ए रूपं मुप ह त्वेवान्याः प्रजा यावत्सो
यावत्सः इव तिष्ठन्तेः ॥ ४ ॥

तस्मै कं पुनराधेयं मादधीत । एतत् त्वेवानेः
प्रियं धामोपगच्छति सोऽस्मा ऽउभयानि रूपाणि
प्रतिनिःसृजति यानि च ग्राम्याणि यानि चार-

• 'प्रज्ञेतीव'— इति क ख, ग ।

† 'यावत्सो यावत्सः'— इति क, ख, ग, डा० विवरणं च इष्टः ।

‡ 'उपनिहन्ते'— इति मा० भस्मत इति डा० वेदः ।

गुह्यानि तस्मिन्नेतान्युभयानि रूपाणि दृश्यन्ते पर-
मता वै सा स्पृह्यन्त्यु हास्यै तथा पुष्यति लोब्य-
स्येवापि ॥ ५ ॥

आग्नेयोऽयं यज्ञः० । ज्योतिरग्निः पाप्मनो
दग्धा सोऽस्य पाप्मानं दहति स इह ज्योतिरेव
श्रिया युगसा भवति ज्योतिरमुच पुण्यलोकत्वै-
तन्न तद्यस्मादादधीत ॥ ६ ॥

स वै च्चर्षास्वादधीत । च्चर्षा वै सर्व्वऽष्ट-
तवो च्चर्षा हि वै सर्व्वऽष्टतवोऽथादौ च्चर्षं मकुर्मादौ†
च्चर्षं मकुर्मेति संवत्सराग्न्युष्मज्यन्ति च्चर्षा ह‡ खेव
सर्व्वेषा नृत्तूनाए रूपं मुत हि तद्वर्षासु भवति यदाहुः
र्यीप्स इव वाऽअद्येत्युतो तद्वर्षासु भवति यदाहुः
शिश्निर इव वाऽअद्येति च्चर्षाद्विद्वर्षाः § ॥ ७ ॥

अथैतदेव परोऽक्षरं रूपम् । यदेव पुरस्तादाति

* 'यज्ञः'— इति घ, ङ ।

† 'यो'— इति ग ।

‡ 'हि'— इति च इत्यौ डा० विशदय ।

§ 'र्षा'— इति घ, ङ ।

¶ 'यम्'— इति घ, ङ ।

तद्वसन्तस्य रूपं यत् स्तनयति तद् यीष्वाख्य इति
 तद् व्यपांषां यद् विद्योतते तच्छरदो यद् वृष्टोद्-
 गच्छति तद् हेमन्तस्य व्यपांः सूर्वा ऽकृतव कृतून्
 प्राविशदुष्य एवैन मेतन्निर्मिमीते ॥ ८ ॥

आदित्यस्त्वेव सूर्वा ऽकृतवः । यद्वैवोदेत्यथ
 वसन्तो यदा सङ्ख्योऽथ यीष्वा यदा मध्यन्दिनोऽथ
 व्यपां यदापराह्णोऽथ शरदादेवास्त मेत्यथ हेमन्त-
 सस्माद् मध्यन्दिनं ऽपवादधीत तर्हि क्षोपोऽस्य
 लोकस्य नेदिष्ठं भवति तन्नेदिष्ठादेवैन मेतन्मुध्या-
 निर्मिमीते ॥ ९ ॥

छाययेव वा ऽपथं पुरुषः । पाप्मानानुपपत्तः
 सोऽग्रात्र कुनिष्ठो भवत्यथस्यद् भिवेयस्यते तत् कुनिष्ठ
 नैवैतत्पाप्मानं भववाधते तस्माद् मध्यन्दिनं ऽपवा-
 दधीत ॥ १० ॥

तं वै दमैरुद्धरति । दारुभिर्ज्वै पृथ्वं मुद्धरति
 दारुभिः पृथ्वं दारुभिरुपरं जामि कुर्यात्समदं
 कुर्यादापो दमां आपो व्यपां कृतून् प्राविशदहि-
 रेवैन मेतदहो निर्मिमीते तस्माद्दमैरुद्धरति ॥ ११ ॥

अर्कपलाशाभ्याम् । व्रीहिमयं मपूरं कृत्वा यत्र

गार्हपत्य माधास्यन् भवति तन्निदधाति तद्-
गार्हपत्य मादधाति ॥ १२ ॥

अर्कपलाशाभ्याम् । यवमुयमपूपं कृत्वा युत्रा-
हवनीय माधास्यन् भवति तन्निदधाति तदाहवनीय
मादधाति पूष्वाभ्या मेवैनावेतुदग्निभ्या सन्तुर्दध
इति व्यदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्रान्निभिर्होवान्तर्हिती
भवतः ॥ १३ ॥

आग्नेय मेव पृश्नकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति ।
तस्य पृश्नपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति
पृश्न वा ऽकृतव ऋतून् प्रविशद्वतुभ्य एवैन मेतन्निर्मि-
मीति ॥ १४ ॥

सुर्व्व आग्नेयो भवति । एवम् हि त्वष्टाग्नुः
प्रियं धाम्नीपागच्छत् तस्मात् सुर्व्व आग्नेयो
भवति ॥ १५ ॥

तैनोपाएशु चरन्ति । यद्वै ज्ञातये वा सुख्ये वा
निष्कोवल्यं चिकीर्षति तिरु द्रव वेतेन० वोभवद्वैश्वदेवो-
ऽन्यो यज्ञोऽयैष निष्कोवल्य आग्नेयो यद्वै तिरु द्रव
तदुपाएशु तस्मादुपाएशु चरन्ति ॥ १६ ॥

उच्चैरुत्तमं मनुयाजं यजति । कृतवर्मेव हि
स तर्हि भवति सर्वो हि कृत मनुबुध्यते ॥ १७ ॥

स चाग्राव्याह । समिधो यजेति तदाग्नेयं
रूपं परोऽक्षं त्वग्नीन्यजेति त्वेव ब्रूयात्तदेव प्रायश्च
माग्नेयं रूपम् ॥ १८ ॥

स यजति । अग्नं ऽचाज्यस्य व्यन्तु ज्वीभ-
गग्निमाज्यस्य ज्वेतु ज्वीभगग्निनाज्यस्य व्यन्तु ज्वीभ-
गगिराज्यस्य ज्वेतु ज्वीभगिति ॥ १९ ॥

अथ स्वाहाग्निं मित्वाह । आग्नेय माज्यभागं
स्वाहाग्निं पवमान मिति यदि पवमानाय ध्रिये-
रन्तस्वाहाग्निं मिन्दुमन्त मिति यद्यग्नय ऽह्नुदुमते
ध्रियेरन्तस्वाहाग्निं स्वाहाग्नोनाज्यपाक्षुपाणो †
ऽपगिराज्यस्य ज्वेत्विति यजति ॥ २० ॥

अथाहाग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्य-
भागं सोऽन्वाहाग्निं सोमेन बोधय समिधानां
ऽअमर्त्यम् । इत्या देवेभ्य नो दधदिति स्तुपितोव
खलु वा ऽएतद्यदुदासितो भवति सम्प्रबोधयत्येवैन

* 'रुय'— इति क, घ, ङ ।

† पात्रं पुराणी— इति घ, ङ ।

मेतत्समुद्दीर्ययति० जुपाणो ऽअग्निराज्यस्य ज्वेत्यिति
यजति ॥ २१ ॥

अथ यदाग्नये पवमानाय धियेरन् । अग्नये
पवमानायानुब्रूहीति ब्रूयात्सोऽन्वाहाम्न ऽआयूँषि
पवस ऽआसुवोर्जं मिपं च नः । आरे वाधस्य
दुक्षुना मिति तथाहाम्नेयो भवति सोमो वै पव-
मानस्तदु सौम्यादाज्यभागान्नयन्ति जुपाणो ऽअग्निः
पवमान आज्यस्य ज्वेत्यिति यजति ॥ २२ ॥

अथ यदाग्नय ऽइन्दुमते धियेरन् । अग्नय
ऽइन्दुमतेऽनुब्रूहीति ब्रूयात्सोऽन्वाहेक्षूँषु ब्रूवाणि
तेऽग्न ऽइत्येतरा गिरः । एभिर्ब्रह्मास + ऽइन्दुभिरिति
तथा हाम्नेयो भवति सोमो वा ऽइन्दुस्तदु सौम्या-
दाज्यभागान्नयन्ति जुपाणो ऽअग्निरिन्दुमानाज्यस्य
ज्वेत्यिति यजत्येव सु सूर्वा मानेयं करोति ॥ २३ ॥

अथाहाम्नयेऽनुब्रूहीति हविषः । अग्निं यजा-
ग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूह्यग्निं स्विष्टकृतं यजेत्युष यद्
देवान् यजेत्यग्नीन् यजेत्येवैतदाह ॥ २४ ॥

• 'दीप्ययति'— इति क ; 'दीप्ययति'— इति स, ग ।

† 'ब्रह्म'— इति घ, छ

सु यजति । अग्नेर्वसुवने वसुधेयस्य वव
 व्रीभगन्ता ऽउ वसुवने ॥ वसुधेयस्य वेतुं व्रीभग्
 देवो ऽअग्निः खिष्टकृदिति स्वयं माग्नेयधृतीय एव
 भ्याग्नेयाननुयाजान् करोति ॥ २५ ॥

ता वा ऽएताः† । षड् विभक्तीर्यजति चतस्रः
 प्रयाजेषु हे ऽअनुयाजेषु षड् वा ऽऋतुव ऋतून्
 प्राविशद्वतुभ्य एवैन मीतन्निर्मिमीते ॥ २६ ॥

द्वादश वा त्रयोदश व्याचरन्ति भवन्ति । द्वादश
 वा वै त्रयोदश वा संबत्सरस्य मासाः संबत्सर
 ऋतून् प्राविशद्वतुभ्य एवैन मीतत् संबत्सरान्निर्मि-
 मीते न हे चन सहाजामितायै जामि ॥ कुर्वाद्यद्
 हे चित् सह स्याता व्यन्तु वेत्विषेव प्रयाजानाए
 रूपं वसुवने वसुधेयस्येत्यनुयाजानाम् ॥ २७ ॥

तर्ह्यं हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो वा ऽएष
 यजो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तस्माद्विरण्यं दक्षिणा-
 नहुन्वा स हि व्युहेनाग्नेयोऽग्निदग्ध मित्रं ह्यस्य
 व्युहं भवति देवानाए इत्यवाहनोऽग्निरिति

* 'वसुवने'— इति श ।

† 'ताः'— इति घ, ङ ।

ब्रुहति वा ऽणु मनुष्येभ्यस्तस्मादनङ्गान् दृशिणा
॥ २८ ॥ १ ॥

॥ यति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२.३.] ॥

अथ पुनराधेयं • विधितुः स्वयच्चातिभूतं सुक्तं मन्त्राधेयं
प्रकृतिरूपार्थवादेन † राज्ययशोहेतुत्वेन प्रयंसति— “वरुण इति ।
“सोमो यशस्वताम इति । आदध इत्यनुपपन्नः । उक्तं मर्थं प्रकृते
योजयति— “यशो हेति । ‘यशः’ यशस्वी भवतीत्यर्थः ‡ ॥ १ ॥

पुनराधेयं विधातुं माध्यायिकया प्रकीर्ति— “अग्नी हेति ।
निधाने कारणानि वैकल्पिकानि त्रीण्युपन्यस्यति— “विजयं
वेति । अक्षुरान् विजेतुं सुपममनघमये पुर्यधिहान्याधान-
स्यार्थं मर्थनिधानं मित्येकः पक्षः । ‘कामचारस्य’ कामाय
यथेच्छं क्रोडितुं सक्षरणस्य य कामः, तदर्थं वा तन्निधानं मिति
द्वितीयः । शृङ्गे एव स्थितानी ‘नः’ अस्माकं देवानां मध्ये
अथ मग्निः ‘गोपिष्ठः’ गोपायित्तमो रक्षणकुमन्तोऽस्यदीयं धनं
गोपायितुं § रक्षितुं शक्नोतीत्यनेनाभिप्रायेण वा तन्निधानं मिति
तृतीयः पक्षः ॥ २ ॥

• “पुनराधेयं माध्यायिकप्रतिज्ञातस्य”— इति का० श्री० सू० ४. १०. १ ।

† “प्रकृतिरूपार्थवादेन”— इति छ ।

‡ “राज्ययशस्वतामस्य वा”— इति का० श्री० सू० ४. १०. २ ।

§ ‘गोपायतु’— इति च ।

“तल्लु हेत्यादि । ‘तानि’ देवेर्निहितानि ‘आभ्याख्यानि’
 रुपाणि सः ‘अग्निः’ नितरां कामितवान्, अह मेवैतत् सर्वं सुप-
 मोक्ष्ये इति । ‘तैः’ निक्षेपैः सह विद्यमानं सर्वं सङ्गृह्य
 वसन्ताद्यान् ‘ऋतून्’ चोरादिः पर्वतमिव प्रविष्टवान् (अभद्रं धे०)
 देवा अपि अग्नदीयं स्थानं ‘पुनः’ आगच्छामः ‘इति’ अनेनाभि-
 प्रायेण तं ‘तिरोभूतम्’ ‘अग्निम्’ आगच्छन् । पूर्वं यस्मिन्
 इदानीं सोऽग्निः स्थितः, तत्र तं मपश्यतां ‘तेषां’ देवानां
 ‘इयमा इव आभ’ विहीनावस्थां प्राप १ । अग्निरग्नदीयं सर्वं
 धनं मपश्यत्य गतः, ‘इह’ अस्मिन् विषये ‘किम्’ अस्माभिः
 ‘कर्तव्यम्’, ‘क्वा वा’ मुचिः ? ‘इति’ ॥ ३ ॥

“तत एतदिति । एवं विचारयतां मध्ये ‘ततः’ अनन्तरं
 नैव ‘त्वष्टा’ ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं ‘पुनराधेय’ ‘दृढम्’ । ‘तदादध
 इत्यादि, निगदयिष्यम् । “अथ ह त्वेवेति । ‘अथ ह तु’ एव ।
 ‘यावच्छः’ ३ यावत्प्रकारविशिष्टं ‘त्वाहं’ रूपम् ‘अत्याः प्रजाः’
 ‘उपतिष्ठन्ते’, तापस्यो जायन्ते इत्यर्थः । वीक्षा ॥ सर्व-
 सङ्गृहाण ॥ ४ ॥

“तस्मा इति, पुनराधेयविधिः । यदास्याधिकया प्रति-

• नाकीर्तयतु परं च पुस्तकादप्यतः ।

१ इयमा—चिन्ता, इत्याह हरिश्चाम्भो । प्रथमकालेऽप्युक्तं तेन—
 ‘इयम्’-आभ्योत्पमानवचनः कण्ठादिषु पठ्यत इति (१भा० ६१० पृ०) । तत्र
 तस्य इयम्यति, इयमा, इयमित्ति भिति चोदयति कृपापयिकधातुजानि
 ममानार्थानि । इहेवोचरत् (१० क०) ‘इयस्यते’—इति च विवेच्यम् ।

• “यावच्छः यावच्छ इव । यावच्छस्योऽवचनः, अथ ह तस्य
 नियमः”— इति हरिश्चाम्भो ।

पक्षं प्रयोजनम्, अग्निप्रियधामोपगमनादिनक्षत्रम्, तदर्थं पुन-
राधानं कुर्यादित्यर्थः । प्रथमाहितस्थानेः * विधानान्तरेण
पुनस्तेष्वायतनेषु स्थापनं पुनराधेयम् । “एवं हेत्वादि, निगद-
सिद्धम् । “परमता वै चेति । येयं ग्रामारण्योभयप्राप्ति. ‘सा’
‘परमता’ परमत्वं सतीकृतत्वम् । किञ्च ‘अस्मै’ पुनराधेयं
ज्ञातवते सर्वे जनाः ‘सृजयन्ति’ आद्रियन्ते । “सृष्टेरोष्णितः”—
इति † सम्प्रदानसंज्ञा यः । तथा अयं अपि ‘सौख्यम्’ लोका-
नीयम् उल्लेखं प्राप्य ‘पुष्यति’ प्रसूतो भवति ॥ ५ ॥

विहितं पुनराधेयं अग्निसम्बन्धोपजीवनेन प्रशंसति—
“आग्नेयोऽयं यज्ञ इति । ज्योतिरात्मनो ह्यग्निः ‘पाप्मनः’ ‘दग्धा’
दाहकः । अतः ‘सः’ अग्निः स्वसम्बन्धि यज्ञं कुर्वतः ‘अस्य’
पापं निर्दहति । “एतन्मु तदिति । अस्मै फलदाय आदधीम,
‘एतत्’ उक्तविधिफलं अस्तु ‘तत्’ इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्य पुनराधेयस्य वैवर्षिकसाधारण्येन ऋतुविधेयं विधत्ते—
“स वा इति । ऋत्वनन्तरं परित्यज्य वर्षर्तुविधाने कारण
माह— “वर्षा वा इति § । एतदुपपादयति— “वर्षा हि
सा इत्यादिना । यस्मादेवं वर्षर्तुः सर्वात्मकः, तस्मात् समुदा-
यात्मकं संवत्सरं वर्षगण्डेन श्लोकी व्यवहरतीति दर्शयति—
“अयेति । सर्वर्तुरूपा वर्षा इति प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते—
“वर्षा ह त्वेवेति । एतदुपपादयति— “तदिति । प्रीःम-

* “प्रथम माहितस्थानेः”— इति च ।

† प्रा० छ० १. ३. ३६ ।

‡ ‘सृष्टेरोष्णिततम मिति सम्प्रदानमन्त्रा’— इति च ।

§ का० मी० छ० ४-११. ६ क ।

शिशिरधर्मयोः प्रकाशयैत्ययोः वर्षासु सङ्गावात्, वर्षयोगाच्च ०
वर्षेर्त्तोऽनावदुभयात्मकत्वम् । तत्र † शीघ्रे वसन्तस्य, वर्षासु
शरदः, शिशिरे हेमन्तस्य, समानधर्मतयान्तर्भावात् सर्वर्तु-
रूपत्वे सिद्धमित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं प्रत्यक्षविषयं प्रकाशादिधर्मयोगेन सर्वत्र मभिधाय
परोक्षधर्मवशादपि तत् प्रतिपादयति— “अथैतदिति । पुरो-
वातादयो ‡ हि वसन्तादीनां परोक्षभूता धर्माः । तेषां च
सर्वेषां वर्षासु सङ्गावात् सर्वर्तुरूपतेत्यर्थः । “अतून् प्राविमदि-
त्यादि । यथादनि प्रागुक्तीत्या अतून् प्राविमत्, तथादेनं
वर्षास्वादधानस्य एवर्तुभ्यः पुनश्चत्वादयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तच्च पुनराधानं महनि मध्यन्दिने कार्यं सिति § विधिक्षु-
दादर्थं सादित्यस्य सर्वर्तुरूपतां भाव— “आदित्यस्येवेति ।
प्रातः-सङ्क्रम मध्याह्न पराह्ण सायह्नास्तात्मकाः षष्ठोऽवयवाः सूर्य-
सम्यग्निनः पञ्चसंवः ; तच्च वर्षास्वादधानस्य विहितत्वात् तदात्मके
मध्यन्दिने एव तत् कुर्यादित्यर्थः । तदेतन्मध्यन्दिनाधानं प्रयं-
सति— “तर्हीति । ‘तर्हि’ तस्मिन् मध्यन्दिने समये ‘यमः’
आदित्यः ‘अस्य लोकस्य’ ‘निदिष्टम्’ अन्तिकतमो ‘भवति’ ।
सिद्धं मन्वत् ॥ ९ ॥

प्रकाराकारेण तन्मध्यन्दिनाधानं प्रशंसति— “काययेवेति ।
“सोऽस्येति । ‘अस्य’ पुरुषस्य कायायस्य ‘सः’ याथा ‘यय’

० ‘पृथिवीमाच (१)’—इति च । -

† ‘ततः’—इति च ।

‡ ‘पुरोवात इत्यादयो’—इति ॥ १

§ का० यौ० छ० ४. ११. ३ म ।

अस्मिन् मध्यन्दिने 'कनिष्ठः' अख्यतमः 'भवति' । स च
(पाप्मा ०) पुरुषस्य 'पादयोरधस्तादिव 'इयस्यते' प्राप्नोति ॥
"इण् गती"—इति धातु. ३ । 'तत् कनिष्ठ मित्यादि सुग-
मम् ॥ १० ॥

तस्य पुनराधिकृतस्याग्नेर्दग्धैरेयोदहरणं कार्यमिति च विधत्ते—
"तं वा इति । आधानवत् पुनराधानेऽपि दाहभिरुदहरणे दोष
माह — "दाहभिः पूर्वं मिति ॥ । उभयोरैकरूप्ये जाणिता-
दोषः स्यात् । तथा 'समद' दाहविषयं परस्परं तयोः कलह
मपि जनयेदित्यर्थः । विहितं दर्भैरुदहरणं प्रयंसति — 'आय
इति । दर्भाणां मन्त्रिकारत्वं प्रथमकाण्डे प्रतिपादितम् — "ता
उपर्युपर्यतिपुष्टुविरेजत इमे दर्भाः"—इति ॥ ११ ॥

प्रीहियवनययात्पूपयोरकंचणंद्वयसङ्गुहोतयोगोर्दपचाद्वनो-
यायतनयोर्निधानं विधत्ते — "अदं पक्षागाभ्या मित्यादिना ।
अतएवोक्तं कात्यायनेन — "वर्षासु मध्यन्दिने वा कुपैराधानं

० नामपेतत् पदं च पुस्तकाश्रयः ।

† 'पुरुषरूपस्य'— इति च ।

‡ 'प्रीति'— इति च ।

§ चर० प० १४ पा० । चरित्रानिमित्तं तु कदादेरियमात्रं न पामो-
मेतिदं रूपम्, अतएवेह 'इयस्यते'— अयमोदति— इति याग्यातं
ति । १ भा० ६१० ए० ३ पं० 'इयमितं' दृश्यम्, दृश्यार्थे इति
पुरस्तात् प्रतीपकल्पात् (८४९०) 'इयमा'-यदयास्यात् ।

१ का० धौ० सू० ३. ११. ० ।

‡ का० धौ० सू० ३. १० ; 'मेधेन'—इति च तत्र ३. ११ ।

०० १ भा० ६०, ६४ ए० (१२० ३ भा० ५ क०) दृश्यम् ।

प्रीत्यपूप मर्कपलाययो भक्तं गार्हपत्यस्य स्वाने निदधाल्येष
साहवनीयस्य याव मिति ० ॥

अपूपनिधानस्य प्रयोजन माह — “पूर्वाभ्या मिति । पूर्वं
साहितौ यौ गार्हपत्याहवनीयौ ताभ्या मित्यर्थः । तदेतन्निवे-
धति — “तदु तथेति । “रात्रिभिर्होवेति । अमुगतयोः रात्रिभि-
रेव व्यवधानात् नापूपव्यवधानेन प्रयोजन मित्यर्थः ॥ १२, १३ ॥

‘आग्नेय भवेति । यदाम्नाधेयपवमानेष्टिकार्यम् १, तदा-
ग्नेय एकपासः करोतीति न पृथक्तया कर्त्तव्या इत्येवका-
रार्थः ॥ १४ ॥

‘सर्व आग्नेयो भवतीति । अस्यां पञ्चकपासेष्टौ आज्य-
भागादि सर्वोऽपि यागोऽग्निदेवस्यः कार्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

‘तेनोपांशु चरन्तीति ३ । विहित सुपांशुत्व सुपपाद-
यति — “ज्ञातये वेति । ‘यद्’ इत्तं ‘निष्कषणम्’ इतरेभ्यो
निष्कृय क्वणम्, तदेकभागं चिकीर्षति’ कर्त्तुं मिच्छति,
‘एतेन’ ‘तिर इव’ ‘बीमवद्’ भवति, तिरोहित परोक्ष नैव तत्
प्रदीयत इत्यर्थः । “यद्दे तिर इवेति । ‘यत्’ उक्तुं तिरोहित-
वत् ‘उपांशु’ भवति, उपांशुकार्यमाहत्यापि परयोऽप्याहत्या-
भावेन तिरोहितत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

“उत्तमम मनुयाजं करोतीति ४ । यावत् ‘उत्तमः’

* का० यौ० छ० ३. ११. ६-८ । “मद्यर्धेन” — इति सूत्रशेषः ।
‘यदेति मद्योऽयम उक्तोऽप्युक्तार्थं विशेषः’ — इति तट्टीकार्या या० दे० ।

† ‘यदय्यार्धेयं यजमानादि कार्यम्’ — इति च ।

‡ का० यौ० छ० ३. ११. ८ अ ।

§ या० यौ० छ० ३. ११. ८ अ । १ का० यौ० छ० ३. ११. ८ ग ।

द्वितीयः अनुयाजः, तावत्पर्यन्तं मुपांशुस्वरः, तत ऊर्ध्वं मुखे-
रेव मन्त्र प्रयोग इत्यर्थः ॥ तत्र कारणं माह— “कृतकर्म-
वेति ॥ १७ ॥

प्रयाजादिषु सर्वान्वेयकरणं प्रतिपादयति— “स आग्नेये-
त्यादिना । प्रथमप्रयाजे यत् “समिधो यज”—इति प्राक्तनं
वचनम् †, ‘तत् प्रान्वेयं रूपम्’; समिध्वनप्रत्यभिधानात् ; किन्तु
तत्-‘परोक्षम्’ । अतः समिध इत्येतस्य स्थाने “अग्नीन् यज”—
‘इत्येव’ ‘ब्रूयात्’ ॥ १८ ॥

प्रयाजयाज्यास्त्रयि क्रमेणाम्निविभक्तिं योजयति ‡— “स
यजतोति । प्रकृतिषु याज्यासु याज्यमव्दान् पूर्वं यथाक्रमम्
‘अग्ने’, ‘अग्निम्’, ‘अग्निना’, ‘अग्निः’— एतावतस्तौ विभक्तीः
विहिताः § ; एताभिर्यजेदित्यर्थं ¶ ॥ १९ ॥

पञ्चमप्रयाजानुयाजयो ॥ विशेषं माह— “अथ स्वाहेति ।
प्रकृतिषु प्रथमाज्यभागदेवता सङ्कोर्ध्वं द्वितीयाज्यभागदेवतायाः
मीमंसा स्थाने अग्निः पचमानोऽग्निरिन्दुमान् वा पच्येयप्रयो-
गानुगारेण विकल्पेन निर्द्दष्टव्य इत्यर्थः । स्वाहा देवमाज्य-

• यावदित्यादीनां स्थाने “उत्तमं द्वितीयम्”—इत्येतन्नाम मेव च प्रकृते ।

† ‘वचनम्’— इति च ।

‡ ‘विभक्तियोगेन प्रतिपादयति’— इति च ।

§ का० यौ० सू० ४. ११ ११, १२ ।

¶ अत मूले यद् वीमंशिलमक्षराणां तस्य व्याख्यानं विद्वा नानादि
भाष्यकारेण कथं मिति निश्चिनीयं मेव, पूर्वेषु वीमंशिलस्य व्याख्यानं हन
मेवेति तद् द्रष्टव्यम् (१भा० ४८० ए० ३५०) ।

। ‘प्रथमप्रयाजानुयाज्यायां’— इति च ।

यानिति ॥ प्रयाजदेवतानिहोषेऽपि “स्वाहाम्नीनाज्यपान्”-
इति प्रयोक्तव्यम् ॥ २० ॥

“अथाह्वानय इति । प्रथमाज्यभागस्य ‘अग्निं स्तोमेन
बोधय’-इति १० बुधिधातुयुक्ता मनुवत्त्वां दर्शयित्वा तस्याः
पुनराधेयानुक्तस्य साह - “स्रपितीवेति । ‘समुदीर्ययति’
समुद्रमयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

द्वितीयाज्यभागस्य प्राशुक्तपक्षद्वयेऽपि ॥ याज्यानुवाकी दर्श-
यति— “अथ यदीत्यादिना । निगदन्तिहोषः ॥ २२ ॥

“अथ यद्यनय इति । “एव सु सर्वं मिति । चक्षुरीत्या
प्रयाजानां माज्यभागयोर्धाग्निसम्यन्वयकारणात् तत् सर्वं माज्येयं
भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आधानस्त्रिष्टुक्ततोस्तुत्रिष्टुक्तम् ॥ इति दर्शयति— “अथा
ह्वानय इति । प्रथमप्रयाजवत् प्रथमानुयाजोऽपि “देवान् यज”-
इत्यस्य स्थाने “अग्नीन् यज”-इत्यग्निविभक्तिः कार्यः १ ॥ २४ ॥

तथा द्वितीयेऽप्यनुयाजे “अमाठ”-इति विभक्तिः प्रयोक्त-
व्येति प्रतिपादयति— “स यजतीत्यादिना । “स्रय माज्येय
इति । ‘द्वितीयः’ त्वनुयाजः ‘स्रय माज्येयः’ स्वयं भेषानिगद-
यानिति न पृथक् तत्राग्निविभक्तिः प्रत्येकम्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं प्रयाजानुयाजेषु प्रक्षिप्ता सम्भूयानूय प्रगंसति - “ता
वा इति ॥ २६ ॥

० ‘देवां व्याज्ययानिति’- इति च । १ अ० सं० ३. १४. १ ।

१ ‘प्राशुक्तपक्षद्वयोऽपि’- इति च ।

२ ‘अग्न्यां त्रिष्टुक्ततोऽप्यग्निमन्वय’-इति च ।

३ का० श्रौ० म० ४. ११. १२ ।

तासां विभक्त्येना मधरसञ्ज्ञा मुपजीव्य प्रशंसति — “दादश
वेति । ‘अनास’—इत्यत्रान्तिमाधरस्यागे सति द्वावशाक्षराणि
भवन्ति, तेन सह त्रयोदश भवन्तीत्यर्थः । “न द्वे चनेति ।
चनशब्दोऽप्यर्थः ० । ‘द्वे’ अपि वक्ष्यमाणे ‘न’ ‘सह’ प्रयुञ्जीत,
किमर्थम् ? ‘अनामितायै’ जामितादोपराहित्याय । व्यतिरेकी
तत्तद्भाव माह — “जामि चेति । की पुनस्ते द्वे ? इति, ते
विभज्य दर्शयति — “व्यन्तु वेत्तित्यादिना ॥ २० ॥

पुनराधेयस्य दक्षिणां विधत्ते — “तस्येति । “स द्वि
वहेनेति । ‘स.’ खलु अमङ्गान् ‘वहेन’ स्तब्धेन अनिसम्बन्धो
भवति ॥ तस्योपपातम् — “अग्निदग्धं मिमेति ॥ अम-
ङ्गुहयं साम्यं माह — “दिवाना मिति । अतो वहनं स्यात् ।
पुनराधीयमानस्याग्नेः ‘अमङ्गान् दक्षिणा’ ॥ उत्कृष्टतरा
इत्यर्थः ॥ २८ ॥ १ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीये ब्राह्मणम् ॥

* “अमाकस्ये तु विचन” — इति अम० को० ३ ४. ३ ।

१. १ पूर्वसिन् काण्डे १३० ३ब्रा० ८ कण्ठीम्, तद् व्याख्यानस्य परमतु

५ का० यो० मू० ३. ११. ११ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

प्रजापतिर्ह वा इदं मुखं एकं एवासं । सु
ऐवत कथं नु प्रजायेयेति सोऽयाम्यत्स तपोऽतप्यत
सोऽग्निं मेव सुखाज्जनयाश्चक्रे तद्यदेनं मुखाद्-
जनयत तस्मादन्नादोऽग्निः सं यो हैव मेतु मग्नि
मन्नादं व्वेदान्नादो हैव भवति ॥ १ ॥

तदा एन मेतदुये देवाना मजनयत । तस्मा-
दग्निरगिर्ह वै नामैतद्यदग्निरिति सु जातः पूर्वः
'मेयाय वो वै पूर्व एत्यय एततीति वै तु साहुः
'सो एवाद्याग्निता ॥ २ ॥

स ऐवत प्रजापतिः । अन्नादं वा इदं मातृ-
नोऽजीजने यदग्निं न वा इदं मदन्यदन्नं मसि
यं वा अभयं नाद्यादिति कास्त्वानीकृता हैव तर्हि
पृथिव्यास नौपथय आसुनं व्वनस्पतयस्तुदेवाद्य
मनसास ॥ ३ ॥

अथैन मग्निर्व्याघेनोपपर्याववर्त्त । तस्य भीतस्य
स्त्रो महिमापचक्राम व्याग्रा अभस्य स्त्रो महिमां
व्याग्रापचक्राम स आत्मन्येवाहुति० मीपे स उदमृष्ट

तद्यदुदमृष्ट तुस्मादिदं चालोमक मिदं च तत्र
विवेद घृताहुतिं वैष पयश्चाहुतिं वोभयं ह त्वेव
तत्पय एव * ॥ ४ ॥

सा हैनं नाभिराधयाञ्चकार । केशमिश्रेव
हास तां वीक्ष्यदोषं धयेति तत ओपधयः सम-
भवंस्तुस्मादोपधयो नाम स द्वितीय मुदमृष्ट तत्रा-
परा माहुतिं विवेद घृताहुतिं वैष पयश्चाहुतिं
वोभयं ह त्वेव तत्पय एव † ॥ ५ ॥

सा हैनं मभिराधयाञ्चकार । स व्यचिक्वित्-
सञ्जुह्वानी३ मा हौपा३ मिति तए खो महि-
माभ्युवाद जुहुधीति स प्रजापतिर्विदाञ्चकार
खो वै मा महिमाहेति स स्वाहेत्येवानुहोत् तुस्मादु
स्वाहेत्येव ह्रयते तत एष उदियाय य एष तपति
ततोऽयं प्रवभूव योऽयं पशते‡ तत एवाग्निः पुराङ्
पर्याववर्त्त§ ॥ ६ ॥

स हुत्वा प्रजापतिः । प्र चानायतास्थतुद्या-

* † 'एव'— इति घ, ङ ।

‡ 'पशते'— इति च इहो डा० धनरेयः ।

§ पर्याववर्त्तन — इति ग ।

ग्नेर्मृत्योरात्मानं मन्त्रायत स यो हैवं विद्वानग्नि-
होत्रं जुहोत्येतात् हैव प्रजातिं प्रजायते यः प्रजा-
पतिः प्राजायतैव मु हैवात्स्यतोऽग्नेर्मृत्योरात्मानं
त्रायते ॥ ७ ॥

स यच्च क्षियते । यच्चैन मन्त्रावभ्यादधति
तुदेपोऽग्नेरुधिजायतेऽथाथ शरीर मेवाग्निर्दहति
तद्यथा पितुर्ध्वा मातुर्ध्वा जायेतैव मेपोऽग्नेरुधिजायते
शुश्रूष वा ऽएष न सम्भवति योऽग्निहोत्रं न
जुहोति तस्माद् वा ऽभग्निहोत्रं होतव्यम् ॥ ८ ॥

तदा एतत् । एष द्विचिकित्सायै जन्म यत्
प्रजापतिर्व्यचिकित्सत्सु द्विचिकित्सव्युत्थस्य भियत यः
अ प्राजायतात्स्यतद्याग्नेर्मृत्योरात्मानं मन्त्रायत स
यो हैव मेतद्विचिकित्सायै जन्म व्येद् यद्य किञ्च
द्विचिकित्सति श्रेयसि हैव भियते ॥ ९ ॥

स हत्वा न्यमृष्ट । ततो द्विकृद्धतः समभद्र-
तस्मादेष्ट यज्ञियो यज्ञपात्रीयो वृक्षस्त एते देवानां
पीरा प्रजायन्ताग्निर्व्योऽयं पवते सूर्यः स यो हैव

मेतान् देवानां वीरान् वेदाहास्य वीरो
जायते ॥ १० ॥

तु ऽउ हेतु ऽकचुः । व्यथं वै प्रजापतिं पितर
मनु स्मो हन्त व्यथं तत् सन्नामहै यदुस्मानन्वस-
दिति ते परिश्रित्य गायत्रेणापहिङ्गारेण तुष्टुविरे
तद्यत्पर्य्यग्र्यन्तु समुद्रोऽयेय मेव पृथिव्या स्तावः •
॥ ११ ॥

ते स्तुत्वा प्राञ्च उच्चक्रामुः । पुनरेम इति
देवा एहाए सुभूताए सा हैनानुदीक्ष्य हिङ्गकार
ते देवा विदाञ्चकुरेप साम्नो हिङ्गार इत्यपहि-
ङ्गारए हैव पुरा ततः सामास सु एव गवि साम्नो
हिङ्गारसाम्नादेपोपजीवनीयोपजीवनीयो ह वै+ भवति
य एव मेतं गवि साम्नो हिङ्गारं वेद ॥ १२ ॥

ते होषुः । भद्रं या ऽइदु मजीजनामहि ये
गा मजीजनामहि यज्ञो ह्येवेयं नो ह्युते गौर्यञ्जु-
स्तायतेऽनुए ह्येवेयं यहि किञ्चान्नं गौरिव
तदिति ॥ १३ ॥

तद्वा ऽएतदेवैतासां नाम । एतद्यज्ञस्य तस्मा-
देतत्परिहरेत्साधु पुण्य मिति वृद्धो ह वा अद्यैता
भवन्त्युपनामुक एनं यज्ञो भवति य एवं विद्वाने-
तत्परिहरति साधु पुण्य मिति ॥ १४ ॥

ता मु हाग्निरभिदध्यौ । मिथुन्यनया र्या
मिति ताए सुम्बभूव तद्याए रेतः प्राप्तिश्चतत्पयो-
ऽभवत्तस्मादेतदामायां गवि सत्याए शत मग्नेर्हि
रेतस्तस्माद्यदि कृष्णायां यदि रोहिण्याए शुक्ल
मेव भवत्यग्निसङ्काश मग्नेर्हि रेतस्तस्मात् प्रथम-
दग्ध मुष्णं भवत्यग्नेर्हि रेतः ॥ १५ ॥

ते होचुः । हुनोदं जुहुवामहा ऽइति कुष्मे
न इदं प्रथमाय होष्यन्तीति मुह्य मिति ह्येवाग्नि-
रुवाच मुह्य मिति योऽयं पवते मुह्य मिति
सूर्यस्ते न सम्पादयान्त्वक्नुस्ते हासम्पाद्योचुः
प्रजापति मेध पितरं प्रत्ययाम स युष्मै न इदं प्रथ-
माय होतव्य वक्ष्यति तस्मै न इदं प्रथमाय होष्य-
न्तीति ते प्रजापतिं पितरं प्रतीत्योचुः कुष्मे न इदं
प्रथमाय होष्यन्तीति ॥ १६ ॥

स होवाच । अग्नयेऽग्निगनुष्ठा ऋए रेतः

BIBLIOTHECA INDICA

Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 1132

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥ .

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE CAUPATHA BRAHMANA
OF THE WHITE YJURVEDA

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANA ĀCĀRYA

EDITED BY

ĀCĀRYA SIVA VARATASĪMAŚHAMI

VOL. II FASCICULUS II

CALCUTTA :

PRINTED BY HITENDRA CHATTERJEE SATYAPRakash

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY 57, PARK STREET,

1905

प्रजनिष्यते तथा प्रजनिष्यध्व ऽइत्यथ तुभ्य मिति
 सूर्य्यं मय यदेव ह्यमानस्य व्यश्रुते तदेवैतस्य योऽयं
 पवत ऽइति तदेभ्य इद मध्येतुर्हि तुथैव जुह्वत्य-
 ग्नय ऽएव सायं सूर्याय प्रातरथ यदेव ह्यमानस्य
 व्यश्रुते तदेवैतस्य योऽयं पवते ॥ १७ ॥

ते हुत्वा देवाः । इमां प्रजातिं प्राजायन्तु
 यैषा मियं प्रजातिरिमां विजितिं व्यजयन्तु येषु सैषां
 विजितिरिम मेव लोक मग्निरुजयदन्तरिक्षं वायु-
 र्दिव सैष सूर्यः स यो हैवं विहानग्निहोत्रं जुहोत्ये-
 तां हैव प्रजातिं प्राजायते या मेतु ऽएतत् प्राजा-
 यन्तैतां विजितिं विजयते या मेतु ऽएतद्व्यजयन्तैतेन
 हैव सुलोको भवति य एतं विहानग्निहोत्रं जुहोति
 तस्माद् वा ऽअग्निहोत्रं होतव्यम् ॥ १८ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२.४.] ॥

एव माधानधुनराधाने विधाय तन्निष्पन्नानां समीनां
 फलवत्त्वमर्थत्वात् तस्मात्तु सायम्प्रातरनुष्ठेय मग्निहोत्राख्यं २
 कर्म विधितुस्तदर्थं माध्यायिका माह— “प्रजापतिर्ह वा
 इत्यादिना ॥ १ ॥

“तदा इति । अये जातत्वात् अग्निः, स एवाग्निरिति पारोक्ष्योच्यत इति नामनिर्वचनं कृत्वा प्रकारान्तरेणापि निर्णय्यात् । ‘स जात इति । ‘अये ‘एति’ गच्छतीति अग्निः । ‘अस्य’ अग्ने साधिका अमिता’ इत्यर्थः ॥ २ ॥

एव सायं सविहोषदेवताया अनेकत्पति मभिषाय, द्यौम इत्यस्योत्पत्तिं प्रतिपादयति — “स ऐक्षनेत्यादिना । “अजौ जन इति । अजमयमित्यर्थः । मया दृष्टोऽग्निरिवत्वाद, तस्य स्वात्मेन भवितव्यम् । न च मत्तोऽन्यदत्र मिह विद्यते, यदत्र मत्तावद्यादिग्रहः । ननु भूम्या मोषधयो विद्यन्ते, तदेव तस्याव मवित्यतीत्यत आह ‘क स्वासीकृतैति ० । ‘तर्हि’ तस्मिन् समये, यदङ्गनोऽव दृष्टिवी अभूव, ततः प्रोपधिवनस्ततः । एव सति ‘तत्’ वक्ष्यमाणं मनम् ‘एव’ ‘अस्य’ प्रजापते ‘मनसि’ अभूव ॥ ३ ॥

‘अथैन मिति । ‘अथ’ अस्मिन्वसरे ‘अग्निः’ ‘एनम्’ ‘व्यासेन’ प्रजापतिविहतेन न सुखेन भक्षयितुं पर्याहितो अभूव । तस्माद् ‘भीतस्य’ प्रजापते । “सो मक्षिमेत्यादि, स्वष्टम् । “स आत्मनोऽयेति । ‘स’ प्रजापति आत्मनि स्वमरोरे ‘एव’ आहुतिद्रव्यं सम्पादयितुं निष्ठां कृतवान् । कृत्वा च ‘स’ ‘उदग्ध’ इत्याभ्यां स्वाहस्योश्वाग्नेन कृतवान् । (यथादेव न) तस्मादेव कारणात् ‘उदग्ध इदग्ध’ समयं नपि पाणितसम् ‘अतो

• अथनीतवाजा कास्ताला — इत्यादि हरिस्वामी । तदेवं यस्याला यस्याला कास्ताला इति ममाभाषा ।

† आनेव—विहतेन—इति च ।

‡ नास्तीति पदं यथा पुस्तके ।

मन्त्र' रोगरहित दृश्यते । चन्माजनेन 'तत्राहुति' 'विवेद' स्तेमे ।
ता विधिनष्टि — "घृताहुति मिति । "उभय हेति । यदेतत्
पर्याहतसाध्य माहुतिद्वयम् 'तत् उभयम्' अपि 'पय एव , घृतस्य
पयाविक रत्वादित्यर्थ ॥ ४ ॥

"सा हैन मियादि । 'नाभिराधयाञ्चकार' अभिराह तर्त
ज चकारेत्यर्थ । तत्र दृष्टान्तः— "क्षेत्र मिथेवेति । कौटादि
हूयिता आहुतिर्न दृष्टिम् प्रत्युत बीभत्सा मिव जनयति । एवं
प्रजापतिशरीरज द्रव्य माहुतियोग्य नासीदित्यर्थ । 'ता'
आहुति तस्मिन्मन्त्रे 'वीक्षत्' अत्यजत् । इदं माहुतिद्रव्यम्
'मोष' पक्ष कृत्वा धय' पित 'इति' । एव मन्त्रे प्रक्षितात्
तस्मात् 'मोषधय' पृथिव्या समभवन् । एव मोषधिरूपस्य
द्रव्यस्योत्पत्ति मुक्ता प्रातराहुतिदेवताया सूर्यस्योत्पत्ति माह—
"स द्वितीय मिति । पूर्ववद् योग्यम् ॥ ५ ॥

"सा हैन मियादि । "स व्यचिच्छित्वादिति । अस्या द्विती
यस्या माहुतौ स प्रजापति विचिच्छित्ता कृतवान्, — किं निर्द
मदन्नाज्जात द्रव्य लुप्तवानि, किं वा नेति । एव समयपक्षे
अग्निमयात् प्राङ् निर्गतो वायुश्च स्वकीयो 'महिमा' 'अभ्युवाद'
अभिलक्ष्योक्तवान्,— 'ममय मा कार्षी होम कुरु' इति । "स्त्री
वा इति । यस्मान् 'स्त्री महिमा आह', तस्मात् 'स' प्रजापतिः
'स्त्राहेत्यत्र' 'तत्' द्रव्यम् 'अजुहोत्' । "तत एव इति । तस्मा
स्त्रीमात् 'एव सूर्य उदित , उदयको बभूव । पवमानो वायुरपि
तत एवोत्पन्न । एव मनयोरुत्पन्नयो सतो ८ः 'अग्नि' (अपि ८)

प्रजापतिसकाशात् भक्षणात् उपरत. पराङ्मुख पर्याहृत्ती
बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

“स हुत्वेत्यादि । यस्मादेवं प्रजापतिराहुत्या सूर्यादिनक्षत्रां
प्रजा सृष्ट्यादयत् ‘अश्रुतः’ भक्षणं करिष्यतः ‘अग्ने’ ‘आत्मानम्’
‘अत्रायत’ । तस्माद् विदुषोऽप्येवं भवतीत्याह—“स य इति ॥ ७

“स यत्र स्त्रियत इति । अग्निहोत्रहोम कुर्वन्, देहावसाने
‘अग्नी’ प्रक्षिप्तः सातापितृशरीरादिवत् तस्मादन्वे सकाशात्
दिश्यगरीरोऽभिनव उत्पद्यते । यस्यग्निहोत्रं न जुहोति, स त्वेवं
नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

“तदा एतदित्यादि । विचिकित्सापुरस्सर माहुत्यनुष्ठानेन
प्रजापति, श्रेय, प्राप्तिर्जाता, ‘एवञ्चिद्’ इदानीन्तनोऽपि यजमानो
यिमर्शपूर्णकानुष्ठानेन श्रेय प्राप्नोतीत्यर्थः । ९ ॥

अग्निहोत्रहवणौ सुक् विकल्बतवत्त्वेण निर्मातव्येत्यभिप्रेत्य ७
तस्यात्पत्ति माह— “स हुत्वेति । प्रागुक्त मन्विवायुसूर्याणा जन्म
अनुद्य, तद्देदनफल माह— “तत एत इति । ‘देवानां’ मध्ये
‘वीराः’ प्रवना इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ होमद्रव्यस्य पयस उत्पत्तिं वक्तुं प्रथमतो गौरुत्पत्तिं
माह— “त उ इति । यदाक्यदौयः पिता प्रजापतिः अस्मान्
सृष्टवान् ‘वयं’ तम् ‘अनु’ ‘आः’ भवामः । ‘यत् यन्न ‘अस्मान्’ ‘अनु’
अनन्तरम् ‘अनद्’ भवेत्, जायेत, ‘तद् वयं सजामहे’ । एष
प्रतिप्राय गां संसृजन्तः हिङ्गारवर्जितेन गायत्रिमात्रा वद्विष्यव

* १ भा० १० ए० २२ व० ५६ ए० १ टीप्पणी च दृष्टया । तत. का०
यी. ४. १४. ८ ग० दृष्टयम् ।

† वयान् इति च ।

मानेन 'तुष्टुविरे' सुवन्त । 'तस्य' स्तोत्रदेशस्य 'यत्' परित्यरणं
'स' समुद्र' अभवत् । यच्च 'स्ताव.' स्तोत्रदेश, सा 'पृथिवी'
जातेत्यर्थः ॥ ११ ॥

["ते सुत्वेति ।] "पुनरेम इति । पुनरगच्छाम इति ।
स्तोत्रदेशात् प्रागुक्तस्य * तस्मात् स्तोत्रात् 'सम्भूता' 'गा' 'ते' 'देवा'
प्राप्नुवन्तित्यर्थः । "सा हैनानित्यादि । निगदसिद्धम् ॥ १२ ॥

'ते' होचुरित्यादि । 'भद्रम्' वत्कृष्टं खलु 'इदम्' 'अग्नी-
ज्जनाग्नि' अजनयाम । तदेतद् भद्रत्वं माह — "यज्ञो होति ।
यस्माद् गोर्ध्वतिरेके सा शरष्टतादिहविषोभावात् यज्ञो न
विस्तोर्यते, तत इयं गौ. यज्ञात्मिका । अन्नरूपत्वेनापि स्त्रीति —
"अन्न होति ॥ १३ ॥

तासः गवां यज्ञस्य च साधारणं मिकं नामोपदिश्य प्रशंसति—
"तद्वा इति । गां यज्ञं च एतदुभयं सुत्कृष्टं पुण्यरूपं मिति
अनेनाभिप्रायेण 'परिहरित्' रक्षेत् । तस्य परिहरणस्य फलं
माह — "वज्रो होति । 'उपनासुक' उपनमनशील, यज्ञ एव
मुपगतो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

पयस उत्पत्तिं माह — "ता सु होति । 'अभिदध्यौ' अभिवानं
कृतवान् । कथं मिति — 'एतया' गवा 'मिदुनी' भवानीति ।
"ता सम्भूवेत्यादि, स्रष्टम् ॥ १५ ॥

एवं पयोरूपस्य हविष उत्पत्तिं मभिधाय, अग्निर्धृवायूनां
मध्ये कर्मै प्रथमं देयं कर्त्रे चानन्तरं मिचेतद् विमजति — "ते
होचुरिति । 'ते' देवा 'जुहुः' अघादीय पिता प्रजापति. यथा
अनुहोत्, एव मिदं वयं 'जुह्वामहे' । किञ्चेमे यजमानाः

अन्नाकं मध्ये 'कसौ' 'प्रयमाय' 'होष्यन्ति ?' 'इति' उक्तवन्तः ।
 "मह्य मित्यादि, निगदसिद्धम् । "तेन सम्पादयाञ्चकुरिति ।
 'ते' देवाः परस्परं सम्पदा. ऐकमत्यं गता न बभूवुरित्यर्थः ॥ १६
 "स होषाचेति । "अग्निरनुष्ठेति । एव विवदमानेषु
 आगतेषु स प्रजापतिश्च सुक्तवान्-- 'अग्नेः प्रथमं होतव्यम्' ।
 'अग्निहिं' 'अनुष्ठया' अनुष्ठानेन प्रयत्नेन स्वकोषं 'देतः' यवि
 पयोर्वृषेण निर्वर्त्तयन् * ; 'तथा' यूयमपि । तस्मादग्नेरनन्तरमेव
 'प्रजनिष्यध्वे' प्रजाता भवथ । तस्मादग्नय एव प्रथमं होतव्य
 मित्युक्त्वा, प्रजापति. 'अथ' अनन्तरं 'तुभ्य' होतव्यम् 'इति'
 'सूर्यम्' प्रति उक्तवान् । इदमानस्य च पयसः 'यद्' 'व्यनुते'
 विशुद्धमाप्नोति †, स एव वायोभाग इति वायुं प्रत्यब्रवीत् ।
 'तदेभ्य इत्यादि । यस्मादेवं प्रजापतिर्नोक्तम्, तस्मादेव कारणात्
 तत् पय एव ‡ 'अग्नये सायं जुहति', 'प्रातः सूर्याय' इति
 विभागः सम्पन्नः ॥ १७ ॥

* 'निर्वर्त्तयति'—इति च ।

† 'मेति'—इति च ।

‡ तदुक्तं कात्यायनेन "शीरक्षीमी"—इति श्री० सू० ४. १०. १६ ।

'वाग्यतो दीहप्रभृत्या होमानु शीरक्षीता चेत्'—इति च तत्रैव ४. १४.
 ११ सूत्रम् । दीहप्रकारस्त्वैतत्पूर्वं मेवोपदिष्टः (१ सू०) । "पयसा स्वर्ग-
 कामः पशुकामो वा, यवाग्रा ग्रामकामः, तद्गुलैर्वनकाम, हृष्टेन्द्रियकामः,
 अन्निप्रियवर्णं च शुनिमामर्ष्याभ्याम्, एतेन तेजस्वकामः, भवत्सरं
 पुष्ट्वा देतेषा मेहे केन काममंयोगे"—इति च तत्रैव काव्यकर्मसु प्रथ-
 विधायक सूत्राणि ४. १५. २१ २२ ।

“ते हुत्वा देवा इति । ‘ते’ च ‘देवाः’ एवं ‘हुत्वा’ प्रजात्यादि
फलं प्राप्नुवन् । एतत् ज्ञात्वा इदानीन्तनोऽपि यजमानो ‘यः’
‘अग्निहोत्र जुहोति’, सः ‘एताम्’ अग्निसूर्यादिभिः प्राप्तां प्रजा-
तिम् । इतः रुग्मम् ॥

एतावता अग्निहोत्राख्यं कर्मणः पथो द्रव्यम्, तच्च माय
म्यातःकालगोरमुहेयम् ६ । तत्र सायङ्कालीनस्य अग्निर्देवता †,
प्रातःकालीनस्य सूर्यः ‡, इत्येतत् प्रतिपादितं भवति ॥ १८ ॥
३ [२, ४.] ॥

इति श्रीमायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ज्ञाहं निवारयन् ।
पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुलापूरुषो ज्वर्णगर्भम्,
सप्तार्धोन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोत्सां रुक्मशजिहिपसहितरथौ मायणिः सिद्धिणार्यौ,
व्ययाणीद्विखचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

* तच्चोक्तम् का० ग्रौ० सू० ४, १३, २ दृश्यम् । काम्यकालविधयस्तु
उपरिष्टात पञ्चमकाली टीप्पण्यां द्रष्टव्याः ।

† का० ग्रौ० सू० ४, १४, १४ ।

‡ का० ग्रौ० सू० ४, १५, २ ।

धान्याद्विं घन्यजन्मा तिलमव मतुसः स्वर्णं जं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जडो राजतं राजपूज्य ।
 आन्योत्थ प्राज्यजन्मा नवगज मन्त्रेण शार्करं चार्कतेजा,
 रत्नद्वयो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रमाक्षिद्रणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजमास्त्राण्यधुरन्धरेण
 मायणाचार्येण विरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

[अथ तृतीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

सूर्यो ह वा ऽग्निहोत्रम् ० । तद्यदेतथा अथ
ऽआहुते तदैक्ष्मात्सूर्योऽग्निहोत्रम् ॥ १ ॥

स यत्साय मुक्षमिने जुहोति । य इदं तस्मि-
न्निह सति जुह्वानोत्यथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति
य इदं तस्मिन्निह सति जुह्वानोति तस्माद्वै सूर्यो
ऽग्निहोत्रं मित्याहुः ॥ २ ॥

अथ यदस्तमेति । तदन्तावेव योनौ गर्भौ
भूत्वा प्रविशति तं गर्भं भवन्त मिमाः सुव्वः
प्रजा अनु गर्भा भवन्तीलिता द्वि श्रेः सञ्जानाना
अथ यद्वात्रिमिर एवैतत्करोति तिर इव हि
गर्भाः ॥ ३ ॥

स यत्साय मुक्षमिने जुहोति । गर्भं मेवैत् सुन्त
मभिजुहोति गर्भं सुन्त मभिकरोति स यद्गर्भं
सुन्त मभिजुहोति तस्मादिमे गर्भा अनग्रन्तो
जीवन्ति ॥ ४ ॥

अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति । प्रजनयत्येवैन
मेतत्सोऽयं तजो भूत्वा विभाजमान उदेति शश्वद्वै

नोदियाद्युदस्मिन्नेता माहुतिं न जुहुयात्तस्माद्वा ऽएता
माहुतिं जुहोति ॥ ५ ॥

स यथाहिस्त्वचो निर्मुच्येत । एवम् रात्रेः
पाप्मनो निर्मुच्यते यथा ह वा ऽअहिस्त्वचो निर्मु-
च्येतैवम् सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते य एवं विद्वा-
नग्निहोत्रं जुहोति तदेतस्सैवानु प्रजाति मिमाः सर्वाः
प्रजा अनु प्रजायन्ते त्वि हि सृज्यन्ते यथार्थम् ० ॥ ६ ॥

स यः पुरादित्यस्मात्तमयात् । आहवनीयं सु-
हृरत्येते वै त्विग्वे देवा रश्मयोयोऽथ यत्परं भाः प्रजा-
पतिर्त्वा स इन्द्रो वैतदु ह वै त्विग्वे देवा अग्निहोत्रं
जुहुतो गृहानागच्छन्ति स यस्मानुद्धृत मागच्छन्ति
तस्माद् देवा अपप्रयन्ति तद्वा ऽअसौ तद् व्यूध्यते
यस्माद् देवा अपप्रयन्ति तस्मानु व्युद्धि यस्य वेद यस्य
नानुद्धृत मभ्यस्त मगादित्याहुः ॥ ७ ॥

अथ यः पुरादित्यस्मात्तमयात् । आहवनीयं
सुहृरति यथा श्रेयसागमिष्यत्यावसथेनोपकृप्तेनोपा-
सीतैवं तस्य यशोद्धृत मागच्छन्ति तस्याहवनीयं प्रवि-
शन्ति तस्याहवनीये निविशन्ते ॥ ८ ॥

स यत्साय मुस्तमिते जुहोति । अग्नावेवैभ्य
एतत्प्रविष्टेभ्यो जुहोत्यथ यत्प्रातरनुदिते जुहोत्यग्ने-
तेभ्य एवैभ्य एतज्जुहोति तस्मादुदितहोमिनां
व्यिच्छिन्न मग्निहोचं मन्यामह ऽइति ह स्माहसुरि-
र्यथा शून्य मावसथ माहुरेदेवं तदिति ॥ ८ ॥

इयं वा ऽइदं जीवनम् । मूलि चैवामूलं च त-
दुभयं देवानां सन्मनुष्या उपजीवन्ति पशवो मूला
ओषधयां मूलिन्यस्ते पशवो मूला ओषधीर्मूलिनी-
र्जग्ध्वापः पीत्वा तत एव रसः सम्भवति ॥ १० ॥

स यत्सायमुस्तमिते जुहोति । अथ रसस्य जी-
वनस्य देवेभ्यो जुह्वानि यदेवा मिदं सदुपजीवाम
व्रुति स यत्ततो राज्ञाग्राति हुतोष्णिष्ट मेव तन्नि-
रुवत्तवत्यश्नाति हुतोष्णिष्टस्य ह्येवानिहोचं जुह्वद-
शिता ० ॥ ११ ॥

अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति । अथ रसस्य जीव-
नस्य देवेभ्यो जुह्वानि यदेवा मिदं सदुपजीवाम
व्रुति स यत्ततोऽङ्गाग्राति हुतोष्णिष्ट मेव तन्निरु-

वै यज्ञस्तुहिराज मेवैतद्यज्ञ मभि सुम्पादयति ॥ १८ ॥

स यदग्नी जुहोति । तद्देवेषु जुहोति तस्मा-
द्देवाः सन्त्यथ यदुपमाष्टिं तत्पितृषु चौपधीषु च
जुहोति तस्मात्पितरश्चौपधयश्च सन्त्यथ यदुत्वा
प्राप्नोति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मान्मनुष्याः
सन्ति ॥ १९ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै
ता एवमेवैतद्या इमाः प्रजा अपुराभूतास्तु यज्ञमुख
ऽद्याभजति तेनो ह पशवोऽन्वाभक्ता यन्मनुष्यान्नु
पशवः ॥ २० ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । न वै यज्ञ इव मन्तवै
पाकयज्ञ इव वा ऽङ्गतोदए हि यदन्यस्मिन्यज्ञे शुच्यव-
द्यति सर्वं तदग्नी जुहोत्यथेतदग्नी हुत्वोत्सृयाचामति
निर्लेढि तदय पाकयज्ञोवेति तदय तत्पशव्यए रूपं
पशव्यो हि पाकयज्ञः ० ॥ २१ ॥

सैषैकाहुतिरेवायै । या मेवामूं प्रजापतिरजुहो-
द्य यदेतुऽऽतत्पश्वेषाभियन्ताग्निर्योऽयं पयते सूर्यस्तु-
स्मादेपा द्वितीयाहुतिर्हूयते ॥ २२ ॥

सा या पृथ्वीहृतिः । साग्निहोत्रस्य देवता तस्मा-
त्तस्यै जुहोत्यथ योत्तरा खिष्टकृद्वाजनमेव सा
तस्मात्ता मुत्तरार्द्धे जुहोत्येषा हि द्विक् खिष्टकृत-
स्मान्मिथुनायैवैषा द्वितीयाहृतिर्हूयते दून्ध्वं हि मिथुनं
प्रजननम् ॥ २३ ॥

तद् इयमेवैते ऽप्राहुतौ । भूतं चेव भविष्यस्य
जातं च जनिष्यमाणं चागतं चागाद् वाद्यु च प्रवृथ
तद्वयमेवानु ० ॥ २४ ॥

आत्मैव भूतम् । अद्या हि तद्यद्भूतमुद्बो तद्यदात्मा
प्रजेव भविष्यदनद्या हि तद्यद्भविष्यदनद्बो तद्यत्
प्रजा † ॥ २५ ॥

आत्मैव जातम् । अद्या हि तद्यज्जातमुद्बो तद
दात्मा प्रजेव जनिष्यमाण मनद्या हि तद्यज्जनिष्य
माणमनद्बो तद्यत् प्रजा ‡ ॥ २६ ॥

आत्मैवागतम् । अद्या हि तद्यदागतमुद्बो तद्यु-
दत्मा प्रजेवागानद्या हि तद्यदागानद्बो तद्यत्
प्रजा § ॥ २७ ॥

आत्मैवाद्या । अद्या हि तद्यदद्याद्बो तद्यदात्मा

वत्तवत्यग्राति हुतोच्छिष्टस्य ह्येवाग्निहोत्रं जुहुद-
गिता ० ॥ १२ ॥

तदाहुः । सु मेवान्ये यज्ञास्तिष्ठन्ते ऽग्निहोत्रं तेव
न सन्तिष्ठतेऽपि द्वादशसंवत्सरं मन्तव्यदेवायैतदेवाननाष्ट-
मायष्टिं हुत्वा वेदं प्रातर्होष्यामीति प्रातर्हुत्वा वेद-
पुनः सायणं होष्यामीति तदेतदनुपस्थितं मग्निहोत्रं
तस्यानुपस्थितिं मन्वनुपस्थिता इमाः प्रजाः प्रजायन्ते
ऽनुपस्थितो ह वै श्रिया प्रजया प्रजायते य एव
मेतदनुपस्थितं मग्निहोत्रं वेद ॥ १३ ॥

तद्गुरुध्वाधिश्रयति । शृतं मसदिति तदाहुर्यध्वं-
दन्तं तर्हि जुहुयादिति तद्वै नोदन्तं कुर्यादुप ह
दद्वेयदुदन्तं कुर्यादुप्रजन्ति वै रेत उपदधं तस्मा-
नोदन्तं कुर्यात् ॥ १४ ॥

पधिश्रित्येव जुहुयात् । यन्त्ये † वैरादग्ने रेतस्तेन
न्वेष शृतं यदेनदग्नावधिश्रयन्ति तेनो ऽप्ययतं तस्मा-
दधिश्रित्येव जुहुयात् ॥ १५ ॥

तद्वज्रज्यातयति । शृतं वेदानीत्यथापुः प्रत्या-

* मा--इति ग घ ।

† एते इति ७ ॥ ८ यज्ञेनापि दृष्टः

नयति शान्त्यै न्वेव रसस्यो चैव सर्व्वत्वायेदं हि
यदा व्यर्पत्यथौषधयो जायन्तऽप्योपधीर्जग्ध्वापः पीत्वा
तत एष रसः सम्भवति तस्मादु रसस्यो चैव सर्व्व-
त्वाय तस्माद्वद्वेनं क्षीरं केवलं पानेऽभ्याभवेदुद-
स्तोक्त माद्योतयितवै ब्रूयाच्छा-त्ये न्वेव रसस्यो चैव
सर्व्वत्वाय ॥ १६ ॥

अथ चतुर्गुणयति । चतुर्धाञ्चिह्नितुं होदं पयो-
 ऽथ समिधमादायोदाद्रवति समिधहोमायैव सोऽनुप-
 साद्य पूर्वा माहुतिं जुहोति स यदुपसाद्येद्यया
 यस्माऽअग्नमाहरिष्यन्त्यात्तदन्तरा निदध्यादेवं तदथ
 यदनुपसाद्य यया यस्माऽअग्नमाहुरेत्तस्मा
 ऽआहृत्यैवोपनिदष्टादेव तदुपसाद्योत्तर नानाव्यर्थे
 ऽएवेने ऽएतत् करोति मनश्च ह वै व्याक्
 चैते ऽआहुतो तन्मनश्चैवैतद्वाचं च व्यावर्तयति
 तन्मादिदं मनश्च व्याक् च समान मेव
 सन्नानेव ॥ १७ ॥

स वे द्विरग्नौ जुहोति । द्विरुपमाष्टिं द्विः
प्राप्नोति चतुर्गुणयति तद्ग दशस्तरा वै विराड्विराड्

प्रजैव प्रवोऽनडा हि तद्यच्छोऽनडो तद्यत्
प्रजा ॥ २८ ॥

सा या पूर्वाहुतिः । सात्मानमाधे ह्यते तां
मुन्नेण जुहोत्यडा हि तद्यन्मुन्वोऽडो तद्यदात्मा-
ऽय योत्तरा सा प्रजा मभि हूयते तां तूष्णीं जुहोत्य-
नडा हि तद्यत्तूष्णीं मुनडो तद्यत् प्रजाः † ॥ २९ ॥

स जुहोति । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहे-
त्यथ प्रातः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति तत्स-
त्येनैव हूयते यदा ह्येव सूर्याऽस्त मैत्यथाग्निर्ज्योति-
र्यदा सूर्य उदेत्यथ सूर्यो ज्योतिर्यदै सत्येन हूयते तद्
देवान् गच्छति ॥ ३० ॥

तदु कृतदेवान्गणयेद्ब्रह्मवर्चसकामाय तज्ज्ञान-
वाचाग्निर्व्वर्वा ज्योतिर्व्वर्चः सूर्यो व्वर्वा ज्योतिर्व्वर्च
इति ब्रह्मवर्चसो ह्येव भवति य एवं विद्वानग्नि-
होचं जुहोति ॥ ३१ ॥

तदस्त्येव प्रजननस्येव स्युम् । अग्निर्ज्योति-
र्ज्योतिरग्निः स्वाइति तदुभयतो ज्योती रेतो
देवतया परिगृह्णालुभयतः परिगृहीतं वै रेतः

प्रजायते तदुभयत एवैतत्परिगृह्य प्रजनयति ॥ ३२ ॥

अथ प्रातः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेति तदुभयतो ज्योति रेतो देवतया परिगृह्णात्यु-
भयतः परिगृह्योतं वै रेतः प्रजायते तदुभयत एवै-
तत्परिगृह्य प्रजनयति तत् प्रजननस्य रूपम् ॥ ३३ ॥

तदु होवाच जीवलक्ष्मैलकिः । गर्भं मेवाकृणिः
करोति न प्रजनयतीति स एतेनैव सार्यं
जुह्यात् ॥ ३४ ॥

अथ प्रातः । ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः
स्वाहेति तद् वहिर्द्वा † ज्योती रेतो देवतया करोति
वहिर्द्वा ‡ वै रेतः प्रजातं भवति तदेनत् प्रज-
नयति ॥ ३५ ॥

तदाहुः । अग्नावेवैतत्स्वायए सूर्यं जुहोति §
सूर्ये प्रातरग्नि मिति तदे तदुदितहोमिना मेव
यदा ह्येव सूर्योऽस्त मेत्युद्याग्निर्ज्योतिर्यदा सूर्य
उदेत्यथ सूर्यो ज्योतिर्नास्ति सा परिचक्षय मेव
परिचक्षा यत्तुष्टे नाहा देवतायै ह्ययते याग्नि-

* 'रूपम्'—इति घ ड । † ‡ वहिर्द्वा—इति घ, ड ।

§ 'जुहोति'—इति घ ड ।

હોત્રસ્ય દેવતાગ્નિર્જ્યોતિર્જ્યોતિરગ્નિઃ. સ્વાહેતિ
તત્ર નાગ્નયે સ્વાહેત્યથ ઘ્રાતઃ સૂર્યો જ્યોતિર્જ્યોતિઃ
સૂર્યઃ સ્વાહેતિ તત્ર ન સૂર્યાય સ્વાહેતિ ॥ ૩૬ ॥

અનેનૈવ જુહુયાત્ । સજૃદ્દેવેન સવિત્રેતિ
તત્સવિત્વર્યમત્પ્રસવાય. સજૂ રાષ્ટ્રેન્દ્રવત્યેતિ તદ્રાષ્ટ્રા
મિથુનં કૃત્તીતિ સેન્દ્રં કરોતીન્દ્રો હિ યજ્ઞસ્ય
દેવતા જુપાણો ઽઅગ્નિર્વ્યંતુ સ્વાહેતિ તદગ્નયે પ્રત્યક્ષં
જુહોતિ ॥ ૩૭ ॥

અથ ઘ્રાતઃ । સજૃદ્દેવેન સવિત્રેતિ તત્સવિત્વર્ય-
મત્પ્રસવાય. સજૂરુપસેન્દ્રવત્યેત્યક્તેતિ વા તદક્ષા
વોપસા ૦ વા મિથુનં કૃત્તીતિ સેન્દ્રં કરોતીન્દ્રો હિ
યજ્ઞસ્ય દેવતા જુપાણઃ સૂર્યો વ્યંતુ સ્વાહેતિ તત્સૂ-
ર્યાય પ્રત્યક્ષં જુહોતિ તસ્માદેવ મૈવ જુહુયાત્ ॥ ૩૮ ॥

તે હોત્રઃ । કો ન ઇદુષ્ હોષ્યતીતિ બ્રાહ્મણ
એવેતિ બ્રાહ્મણોદું નો જુહુધીતિ કિં મે તતો
ભવિષ્યતીત્યગ્નિહોત્રોષ્ઠિષ્ટમેવેતિ સ યતુ સુચિ પરિ-
શિનુષ્ટિ તદગ્નિહોત્રોષ્ઠિષ્ટ મથ યત્ સ્વાલ્યાં યથા
પરીણહો નિર્વ્યંપેદેવં તત્ તસ્માત્તદ્ય એવ કથ્ય પિથેત્

तद्दे नुब्राह्मणः पिवेदमनौ ह्यधिश्रयन्ति तुस्मान्ब्राह्मणः
पिवेत् ॥ ३८ ॥ ३ ॥

॥ एति द्वितीयप्रपाठके तृतीय ब्राह्मणम् [३.१] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निष्पन्नित वेदा यो वेदेभ्योऽपि जगत् । ५

निष्पन्ने, त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेष्ट्वरम् ॥ १ ॥

सायम्प्रातर्होमयो * कालविशेष विधितृप्सुग्निहोत्रम् सूर्या
क्षना प्रशंसति—“सूर्यो एति । तदुपपादयति—“एतस्या
इति । प्रजापतिना प्रथम कृताया इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण सूर्यात्मकता श्रुतम् सायम्प्रातर्होमयो काल
विशेषं विधत्ते—“स यदिति । ‘य’ यजमान ‘इह’ यजो
‘तस्मिन्’ सूर्ये ‘उति’ ‘इद’ इति ‘उहवानि इति’ मन्यते, स
साय मग्निहोत्र मस्तमिते † कुर्यात्, प्रातर्होमश्चाशुदिते ‡ ।
अशुदितो हि सूर्योऽग्निनेकीभूतो वर्तत, “अग्निर्वादित्वा
सायम् प्रविशति”—इति § श्रुते । यस्मादेव अग्निहोत्र सूर्य
सम्पदम्, तस्मात् तादात्म्येन मुक्तिः ॥ २ ॥

रात्रौ सूर्यस्याग्न्यवस्थानं प्रतिपादयति—“अथ यदिति ।
सूर्यस्य गर्भभाव मनु रात्रौ ‘मर्त्यः प्रजा’ ‘गर्भा’ एव ‘भजन्ति’ ।

* उदरिति यजमानो इवान् सायम्प्रातर्होत्रविद्योर्मे - इति का.
श्री. च. ४ १० १ ।

† अस्तमिते कुहोति - इति का. श्री. च. ४ १० ४

‡ प्रातर्होत्रश्रुति - इति का. श्री. च. ४ १४ १

§ मे प्रा. - १ १ ४

तासां गर्भमास्य माह—“इन्मिता हीति । रात्रौ हि सर्वा प्रजा
‘सञ्ज्ञानानां’ समानं भेदविधं ज्ञानं मास्य ‘इन्मिता’ सुता
दृष्टा ‘गिरते’ । “लोपस्तु आत्मनेपदेषु”—इति ७ त लोप । पुन
रपि गर्भमास्य माह—“अथ यदिति । गर्भरूपेणाग्नाध्वस्थितं सूर्यं
‘रात्रि’ ‘निर एव’ तिरोहितं भाष्यादित् करोति । यस्मादेव
तस्मात् अग्नौ ‘गर्भ’ ‘निर इव हि’ । लौकिकगर्भस्य प्रमिद्धिर्हि
शब्देनोक्ता ॥ ३ ॥

एव गर्भरूपत्वं प्रतिपाद्य अस्ममिने होमं सुपपादयति—“स
यत्साय मिति । ‘गर्भं सन्त मिति । अस्तमयात् पूर्वं हि
सूर्यस्याग्नाध्वस्थितत्वात् गर्भभावो नास्ति, तदूर्ध्वं च अग्नौ गर्भरूपेण
प्रविशन्तम् ‘अभि’ होमं कुर्वन् परस्मिन् दिवसे पुनर्जनयितुं
वर्धयति । “यद् गर्भं मित्यादि । यस्माद् गर्भभूतस्य सूर्यस्य
रात्रावलिप्तावधिर्वा वर्धनम्, तस्मादेव आतीया इतरे गर्भा
‘अनद्यत’ अग्नौ सकुर्वन्तोऽपि ‘जीवन्ति’ वर्धन्ते ॥ ४ ॥

एव सायं होमस्य वर्धित्वे हेतुना समिधाय, प्रातर्होमस्य
तज्जननहेतुस्य सुपपादयन्, तस्य तत्र प्रागेवाहुदिते कर्त्तव्यता
माह—“अथ यत् प्रातरिति । अन्वयस्यतिरेकाभ्यां प्रातराहुते
अनन्तरितुता सुपपादयति—‘मीड्य मिति । “तज्जी भूत्वेति ।
यादृया वर्धितमेतस्मिन् भूतस्यार्थः । ‘शब्दश्च वा इति । नित्यं
जीवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

उद्यतः सूर्यस्य तेजःप्राप्तिं दृष्टान्तेनोपपादयति— “स यथे-
ति । “रात्रेः पाप्मन इति । रात्रिरूपात् तेज प्रतिवम्भकात्
पापादित्यर्थः । एवं सूर्यस्याग्निहोत्रहोमात्प्रयनिर्मीकं प्रतिपाद्य
विदुषोऽपि प्रतिपादयति— “यथा ह वा इति । “वि हि
सृज्यन्ते इति । अनुदितहोमान्ते सूर्यस्योदये सति ‘यथायं’
यथाप्रयोजनं ‘सर्वाः प्रजाः’ ‘वि सृज्यन्ते’ प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

साय मग्निहोत्रस्याहवनीयविहरणं मस्तमयात् प्रागेव कर्त्तव्य-
मिति विधि मभिप्रेत्य सिद्ध्यदनुवदति— “स यः पुरिति । आहव-
नीयं मुदरन्तीति । गार्हपत्यादाहवनीयं प्रणीयेदित्यर्थः * । एत-
दुपपादयितुं यजमानश्च षष्ठं प्रति देवानां मागमनं माह— “एते वा
इत्यादिना । ‘एते’ अस्तु सूर्यस्य ‘रश्मयः’ ‘विश्वे देवाः’, ‘अथ’
‘यत्’ ‘परं भाः’ रश्मोना सुपर्यवस्थितं सूर्याख्यं ज्योतिः ‘स प्रजा-
पतिर्वा इन्द्रो वा’ तत् ज्योतिः प्रजापत्यात्मकं मिन्द्रात्मकं च
विकल्पेन भवतीत्यर्थः । तेऽस्तमयात् प्रागवस्थिताः ‘विश्वे देवाः’
अग्निहोत्रिणो यजमानस्य ‘वृहान् प्रागच्छन्ति’ । ते चागताः
आहवनीयानुद्धरणे मत्स्याश्रयाभावात् निवर्त्तन्ते, उद्धृते त्वाहवनीयं
तं प्रविश्य निविगन्त इत्याह— “स यस्यानुद्धृतं मित्यादिना † ।

इति तत्र या० दी० । तत्रैव तत्र उत्तरं होमायाद्यावस्या अपि बहुविधा
उक्ताः— “प्रथममग्निं धूप्यमाने प्रयासु निहव्येन महताम मत्स्यतः,
भूयिष्ठार्चिं यद्दीप्तेन महता, प्रदीपतमे श्रीयशस्कामस्य, अर्चिः प्रत्यवाये
मैत्रेणाम मत्स्यतः, व्यङ्गारिषु चाकश्यमानेषु ब्रह्मवर्चमकामस्य”—
इति (४. १५ १६-२०) ।

* ‘गार्हपत्यादाहवनीयं प्रणीयोद्धरन्ति’—इति च ।

† ‘गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणं मन्त्रमितानुदितयोः’—इति का०
श्री० सू० ४ १३ ३ ।

“तदा यस्मा इत । आगतानां देवानां यदगमनम्, तेन ‘अग्निं’ यजमानाय ‘तद्’ अग्निहोत्रं ‘वृद्धाते’ विगतद्विकं भवतीत्यर्थः । “तस्यानुश्रुतिमिति । ‘तस्य’ अग्निहोत्रस्य ‘वृद्धिम्’ ‘अनु’-लक्ष्य, ‘यद्य’ एवं ‘वेद’, ‘यद्य’ ‘न’ वेद, ते सर्वे अनुहुत माहवनीय मभिनक्ष्य सूर्योऽस्त मगादिति सर्वे ० निन्दन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

“अथ यः पुरेति । “आवसथेनोपकृतेनेति । आयमस्य-
न्निधिति ‘आवसथम्’ आसनम्, तेनोपकृतेन आयास्यस्तं श्रेयांसं
यथोपासीत, ‘एवं’ ‘तत्’ अस्तमयात् प्राक् आहवनीयोत्तरण
मित्यर्थः । “निविशन्त इति । “निर्विश.”-इत्यात्मने-
पदम् ॥ ८ ॥

“स यत् साय मित्यादि । निगदमिहम् । तस्मादुदितहो-
मिना मित्यादि । यस्मान् सूर्यरश्मिरूपा विश्वे देवा उदयात्
प्राक् अग्नी आसने, उदिते च सूर्ये ततोऽपगच्छन्ति, तस्मात्
उदयात् परं प्रातर्होमं कुर्वताम् ‘अग्निहोत्रं’ ‘विच्छिद्यम्’ एव
भवति । अथं विच्छिद्य मित्यत ऊर्ध्वं दर्शयति—“यथा शून्थ
मिति । ‘यथा’ आगतेऽतिथी गृहादपगते सति ‘शून्थ’ तदावाम-
स्यान् प्रतिपन्न मिति न तर्पणीयान्नपानादिकम् ० ‘आहरेत्’,
‘एवम्’ आहवनीयाद्रश्मिरूपेषु देवेषु ‘तत्’ उदितं सूर्यं प्रति गतेषु
तद्गृहेनाहवनीयहोम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एतावेवास्तमितानुदितहोमां प्रकाशान्तरेण प्रथंसति—“इयं
या इद मित्यादिना । “देवानो मदिति । ‘देवानां’ स्वभूतं

• ‘सर्वेष्व’-इति क् ।

† पा० सू० १ ॥ १७

‡ अग्निर्पतंगोऽनयावपादिकम् (१)-इति च ।

एवं पथमो होममाधनत्वं विधाय तस्य दोहनानन्तरं
मन्त्रावधिश्रयणं विधत्ते—“तद् दुग्ध्वाधिश्रयतीति ॥ १३ ॥ ‘शृतं
ममत्’ पक्षं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । “शृतं पाके”-इति ।
निपात्यते । कियदवधिकः ॥ पाक इत्यागच्छ तत्रैकं मतं
मुपन्यस्यति—“तदाहुमिति । ‘यर्हि’ यस्मिन् काले तत् प्रयः
‘उदन्तं’ पाकवगादुदन्तं बहुदुदवद् भवति, ‘तर्हि’ तस्मिन्
काले तच्छृतं भवति । तदवस्थापत्वेन पथमा ‘लुह्यात्’
इत्यर्थः । तदेतन्निमित्तं; पक्षान्तरं माह—“तदा इति ।
‘उप ह दहेत्’ एव । को दोष इति, तथाह—“अप्रजयतीति ।
‘रेतः’ संस्तुतं १३ ह्येतत् पथः, तच्च ‘उपदग्धम्’, ‘अप्रजयि’
अप्रजननशीलम्, प्रजोत्पादकं न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कथन्तर्हि दातव्यं । मित्वाह—“अधियिर्त्येवेति च । अधि-
श्रयणानन्तरं नैव ‘लुह्यात्’; न तु पाकेनोदन्तं कुर्यात् ।
नन्वशृतस्य होमयोग्यत्वं नास्तीति चेत्, तदाह—“यन्मैवेति ।
पथमोऽग्निरेतस्त्वं प्राणाज्जातम्—“तस्याग्ने रेतः प्राणिश्चतः,
तत् पथोऽभवत्”—इति ६० । तथा चाग्निरेतस्त्वादेव पथः
शृतं नैव सर्वदा । अतस्मात्पावधिश्रयणमात्रादेव तच्छृतं भवतीति
तदवश्यं नैव लुह्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

“तदवश्योत्तयतीति । ज्वानायुक्तेन दर्भापेण ११ अवाप्नुवं
प्रकाशयतीत्यर्थः । “अथापः प्रत्यानयतीत्यादि, स्पष्टम् । “उद-

० का० श्रौ० सू० ४. १८ १, २ ।

१ पा० सू० २. १. २० ।

२ ‘कियदवधि’-इति च ।

३ ‘रेतः संस्तुतं’-इति च ।

४ ‘दग्धम्’-इति च ।

५ का० श्रौ० सू० ४. १८ ५ ।

६ ० प्र० उवा० १५ सू० ६५०, ६५० ।

११ ‘मार्गिण’-इति च ।

श्लोक भाष्योत्तयितवा इति । उदकस्य विन्दुगघोतयितव्य
भाषेत्यव्य इति ब्रूयादित्यर्थः ॥ १६ ॥

“अथ चतुर्दशयतीति ॥ “चतुर्धा विहितं हीनि । चतुर्भ्यः
स्तनेभ्यो दुग्धत्वात् चतुर्धा विहितत्वम् । “समिद्धोमार्यवेति ।
समिद्धोऽग्नी होमार्थं भुवीतपयस्कायां ऋकइत्यां सुचि एकां
समिद्धं सुपरि निधाय गार्हपत्यदेशादाहवनीयं प्रति गच्छेदित्यर्थः ।
गत्वा च तन्निवाहवनीयापरभागे होमद्रव्यम् ‘अनुपमाद्य’
अभिधाय, हस्ते धृत्वेव ‘पूर्वा माहुर्नि’ जुहुयात् ॥

“‘होष्यनुपसादयति’-इति ॥ यदुपसादनं तैत्तिरीयके ममा-
ज्जातम्, तदनुद्य तस्याद्युक्ततां दृष्टान्तेनोपसादयति—“स यदुप-
सादयेदिति । “अक्षरा निदध्यादिति । भोक्तुं सुपविष्टस्य
पुरःस्थितं पात्रं ममाप्य मध्ये मार्गे अशनम् अन्नादिकं निदध्यात् ॥
‘एवं’ ‘तत्’ उपसादनं इत्यर्थः । अनुपसादनस्यानुपस्य माह—
“यदनुपसादेति ।

एवं अथमाहुर्नि जुह्वा उपसादनपुरस्सरं मेव द्वितीया
माहुर्नि जुहुयादिति विधत्ते—“उपसद्योत्तरा मिति । जुहोती-
त्यनुपसङ्गः । एव अनुपसादनोपसादननक्षत्रधर्मभेदादेति आहुती
‘मानावीर्यं’ मानासामर्थ्यं एव करोतीत्यर्थः ॥

* आ० औ० ख० ३, १३, १० ।

† ‘सुमीतपयस्कायां’-इति, च ।

“गार्हपत्यदेशादाहवनीयं प्रतिस्थत्वेव पूर्वा माहुर्नि जुहुयात्’ च ।

॥ तै० भा० २ १. ३. ८ । “उग्नीषोमसादयति, एधिवी मेव प्रीणाति ।
होष्यनुपसादयति, अन्तरिक्ष मेव प्रीणाति । जुहोमसादयति, दिव मेव
प्रीणाति”-इति ।

॥ ‘मध्ये मार्गे’ इति मयादिं च निदध्यात्-इति छ ।

एते अनुपसादनोपसादने प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“मनस
व वा इति । ‘व्यावर्त्तयति’ धर्मभेदेन दृश्यम् करोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

होमोपमार्जनप्राशनोन्नयनानां सङ्ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति—
“स वै दिरिति । “विराड् वै यज्ञ इति । सर्वप्रकृतिभूत-
स्याग्निष्टोमस्य शतस्तोत्रियायोगेन विराट्सम्पत्तेर्यज्ञस्य विराट्त्व
मित्यर्थः । अग्नयोः सुखोपमार्जनप्राशनयोरविहितयोः स्तोत्र
मयोग्यत्वात् तयोर्विधिकचेतव्या ॥ १८ ॥

तेषां होमोपमार्जनप्राशनानां सुपयोग भावः—“स यदिति ।
“देवाः सन्तीति । अग्नौ प्रक्षितेनाग्निहोत्रहविषोपचितावयवाः
सन्तः सर्वदा विद्यन्त इत्यर्थः । “पितृषु चोषधीषु चेति । तत्र
प्रथमोपमार्जनेन चोषधीनां वृत्तिः, द्वितीयेन पितॄणां मिति
दृष्टव्यम् । “चोषधयश्च सन्तीति । सर्वदा विद्यन्त इ-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

“या वै प्रजा इति । ‘अनन्वाभक्ताः’ भागरक्षिताः, ‘ताः
प्रराभूताः’ खलु । अत एव प्राशने सति ‘या इमाः’ सर्वाः प्रजाः
‘यज्ञमुखे’ यज्ञानां सुखभूतेऽग्निहोत्रे यजमान आहुतिभागयुक्ताः
करोतीत्यर्थः । कस्माद्देवं पशूनां भाग इति, तथाह—“तेनो
वेति । ‘मनुष्यान् अनु’ मनुष्याधीनतया यतो गवाद्याः
‘पशवः तिष्ठन्ति, तेनैव कारणेन मनुष्यद्वारा तेऽपि भागयुक्ता
इत्यर्थः ॥ २० ॥

अस्याग्निहोत्रस्य याज्ञवल्कराभिमतं पाकयज्ञत्वं सुपन्यस्यति—
“तदु होवाचेति । न खल्वग्निहोत्रहोमो दर्पपूर्वमासादि-
यज्ञवत् ० खेदयज्ञत्वेन यज्यते, अयं खलु पाकयज्ञ इव

भतवि । 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तिः । एतदुपपादयति—“इदं
 हीति * । इदं खल्वग्निहोत्रं वक्ष्यमाणरूपम् । तत्र पशुव्याव-
 दानादिकं (कर्म) केवलो यज्ञधर्मः ; अग्नीं किञ्चिदुत्वा,
 किञ्चिदवशेषं भुक्तुं † वहिर्निर्गम्य, आचमननिर्लेहनादिकः
 पाकयज्ञधर्मः ; तस्याग्निहोत्रस्य पाकयज्ञस्य सतो रूपम् ।
 अस्वेवम्, किं तत इत्याह—“तदस्येति । 'तत्' पाकयज्ञियम्
 'अस्य' अग्निहोत्रस्य 'इदं' 'पशुव्यम्' पशुभ्यो हितम्, पशुप्राप्तिसाधने
 मित्यर्थः ॥ २१ ॥

“संवेत्यादि । 'अम्' विप्रकृष्टां 'यान्' आहुतिं 'प्रजायतिः'
 ऋष्टिकाले प्रथमम् 'अनुहोत्', 'संघा' 'एका' अग्निहोत्रस्य
 पूर्वाहुतिः । अनन्तरञ्च 'यदेते' ‡ अग्निवायुसूर्याः 'पथा'
 यथात् 'इव' 'आध्रियन्त' अवस्थिताः ॥ २२ ॥

“सा येति । द्वितीया तु स्विष्टकृत्स्थानीयेत्याह—“अथ
 येति । “एषा हि दिगिति । 'स्विष्टकृतः' स्विष्टकृदाहुतेः
 'उत्तरार्द्धे' यथाक्रमेण “भूतश्चैव भविष्य”-इत्यादिवक्ष्यमाण-
 इयात्मके इत्यर्थः ॥ २३ ॥

“तद् इय भवेति । “भूत मित्यादि । 'भूतम्' पत्नीत-
 कालावच्छिन्नम् । 'भविष्यत्' आगामिकालावच्छिन्नम् । एवं
 जातादिषु योज्यम् । “आशां वेति । आशागोचरं प्राप्तव्यं
 मित्यर्थः । “अद्य च खयेति । वर्तमानानागतकालौ । एवं

* का० शौ० सू० ४. १४. २० ।

† 'उत्सृष्ट'—इति छ 'उत्सृष्ट'—इति च दृष्टो का० वेवरेण । 'उत्सृष्ट',
 वह्निर्निर्गम्येति माधवः—इति या० दे० ।

‡ 'यदेते'—इति च । 'यदेते'—इति च दृष्टो दृ० वेवरेण ।

बह्विधे 'तद् इय मेवानु' तद्भागरूपे। यथाक्रमे ते आहुती
भवत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ तयोराहुत्यो ममस्वकामस्वकत्वे विधास्यन् भूतभविष्य
दादिदेवस्यात्मप्रकारूपत्वम्, अज्ञानद्वारूपत्वे च दर्शयति—
'आत्मैव भूत मित्यादिना। 'आत्मा' स्वयं पिता 'एव', 'भूतम्'
यस्य भूतम्, तत् 'अज्ञा', अनुभूतत्वात् प्रत्यक्षम्। एव मौक्तिको
भुतस्य च अज्ञात्वमास्यात् आत्मभूत मिति तादात्म्य मित्यर्थः।
'अज्ञेय भविष्यदिति प्रतिज्ञा। तदुपपादनम्—'अनज्ञा
शीत्यादि। 'अनज्ञा' अप्रत्यक्षम्, प्रजाभविष्यत्तोरप्रत्यक्षत्व
मास्यात् तादात्म्य मित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवम् 'आत्मैव जात मित्यादिषु इन्द्रान्तरेषु योजना ॥ २६ ॥

'आत्मैवागत मिति। आत्मप्रकारूपेण अज्ञानद्वारूपेण
आहुती प्लुत्वा हवन्, स चाज्ञारूपः, मन्तोऽपि देवताप्रकाशकत्वात्
तथा ॥ २७ ॥

'आत्मैवाद्येति। अद्येति वर्तमानकाल, अत्र इत्यागामिकाल ॥ २८ ॥

'मा या पूर्वाहुतिरिति। 'ता पूर्वाहुति मन्त्रेण जुहुया
दित्यर्थः। उत्तराहुतिस्तु भविष्यन्ननियमाणा अनागताद्यात्मक
प्रज्ञाप्यामीत्या सा ज्ञानद्वारूपा, अममस्वकत्व मपि तद्येति।
गुणोऽपि भविष्यन्ननियमाणागताद्यात्मकप्रज्ञाप्यामीत्या, मा
ज्ञानद्वारूपा, अममस्वकत्व मपि तद्येति गुणोऽपि सैव मा होतव्यो
त्यर्थः ० ॥ २९ ॥

जानद्वयेऽपि पूर्वस्या आहुते क्रमेण मन्तो दर्शयति—'म

यात्, तेन गर्भो धृतो भवति । प्रातःकाले तु “ज्योतिः
सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा”-इत्यनेन ॥ मन्त्रेण होमे
सति रेतोरूपस्य ज्योतिशब्दस्य द्विवचनात् अन्तर्गतो गर्भो
यद्भिः प्रजोत्पत्तिर्भवति ॥ ३४ ॥

“अथ प्रातरिति । अष्टम् ॥ ३५ ॥

“तदाहुरिति । “अन्नावेवेतदिति । “अग्निर्ज्योतिरिति-
मन्त्रेण जुहन् ‘अन्नावेव’ सक्तं ‘सूर्ये’ ‘जुहोति’; अतः सूर्यो
ज्योतिरिति ज्योतिशब्दोऽग्निरवचनः । अतो यथापठिताभ्या
मेव मन्त्राभ्यां होम इत्यभिप्रायः ।

“तदुदितहोमिना मित्यादि । ‘तत्’ उक्तविधानाम् ‘उदित-
होमिना मेव’, नानुदितहोमिनां सम्भवति । कथं मिति चेत्,
उच्यते—सूर्ये ह्यस्तुते ‘अग्निः ज्योतिः’ प्रकाशमानो भवति,
उदिते त्वामेयतेजस्तद्भूमात् सूर्यश्च प्रकाशवान् भवति । तस्मात्
“अग्निर्ज्योतिः—सूर्यो ज्योतिः”-इतिमन्त्रनिष्पाद्यस्वामिहोह-
होमस्य अग्नौ पूर्वोक्तद्वयं ॥ “गर्भं मेव करोति, न प्रजनयतीति
एवंरूपा निन्दा नास्तीत्यर्थः ।

तदुदितहोमपक्ष एवाश्रयणीय इत्यागच्छ ॥ तत्र दोषान्तर
माह—“इयं मेव परिचक्षेति । ‘यद्’ यस्मात् ‘अग्नये स्वाहा’,
‘सूर्याय स्वाहा’ इति ‘तस्यै’ देवतार्थे प्रत्ययं न द्रव्यते, किन्तु
“अग्निर्ज्योतिः—सूर्यो ज्योतिः”-इति प्रथमान्तत्वेन सम्प्रदान-

० वा० भं० १. २. ३ ।

† वा० धौ० छ० ३ १५. ११ ।

॥ पुराणादिष्वेव ११५ ए० ६ पं दृश्यम् ।

“प्रागुदितहोमपक्षे”-इत्येव विधिः वा० धौ० छ० ३. १५. १

विभक्तेरभावात् देवतात्वस्य परोक्ष भेदास्य पक्षस्य निन्दे-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं निन्दानिन्दां प्रदर्श्य, अनिन्द्यं पक्षान्तरं भाह—अने-
नैवेति । तदुक्तं सूत्रकृता—“प्रदीप्ता ० अभिलुहोति अग्नि-
र्होतिरिति † चक्षुरिति ‡ वा”—इति ३ । “तत् सविष्टम-
दित्यादि, सुगमम् । “प्रत्यक्षं जुहोतीति । ‘जुषाणः’ इति
देवमानः ‘अग्निः’ चितुं कामयता मिति प्रतिपादनात् अग्नेर्होमः
प्रत्यक्ष इति प्राशस्त्यात् पक्षात् वैश्वदेवस्य हित्यर्थः । प्रातःकालीन-
मन्त्रेऽप्येवं द्रष्टव्यम् ॥ ३७, ३८ ॥

हुतशिष्टस्य स्वासीमध्यस्य पयसो ब्राह्मणानां पानं ॥ विधिकुः
ततोऽग्न्य एव ब्राह्मणोऽग्निहोच होमस्याध्यर्गुरिति प्रतिपादयति—
“ते होचुरित्यादिना । “अथ यत् स्वास्या मिति । अग्निहोव-
होममाधनभूतायां सुचि यत् हुतशिष्टम्, तस्यैव हिः प्राशतीति
प्राशनं विहितम्; यत् स्वास्या भवमिच्छते, तत् नान्निहोचो-
च्छिष्टम् । तत्र दृष्टान्तः—“यथा परिच्छ इति । परितो नहं
परिच्छितं । धान्यपूर्णं शकटस्योपरि स्थापितम्; यथा तस्माद्विवी
निर्वापयितुं तद्वत् धान्यं न शिष्यते, किन्तु पुनरपि यागान्तरयोग्य
मेव । ‘एवं तत्’ स्वास्या पय इत्यर्थः । तथा चाध्यर्गुरिव तत्

० ‘प्रदीप्ताया मिति इ ।

† वा० भ० ३ ८. १, २ ।

‡ वा० भ० ३ १० १, २ ।

३ का० श्रौ० सू० ४ १४ १४ ।

। ‘परिचीर्त’—इति च । ‘परिच्छेत्’ इति च इति वा० वेदरेख ।

पान मिति नियमाभावात् :- यः, कोऽपि, ब्राह्मणस्तत्
पित्रेदित्यर्थः ‡ ॥ ३८ ॥ ३ [३. १.] ॥

ति त्रीसायणाचार्यविरचिते, माधवीये वेदार्थप्रकाशे
‘माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये’
‘द्वितीयकाण्डे तृतीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥’

(अथ इत्याय ब्राह्मणम्.)

एता ह वै देवता योऽस्ति । तस्मिन्वसन्ती-
न्द्रो यमो राजा नडो नैषिधो ऽनश्वन्त्वाङ्गमनो-
ऽसन् पाएसवः † ॥ १ ॥
तदा ऽएष एवेन्द्रः । यदाहवनीयो ऽथैष एव
गार्हपत्यो यमो राजायैष एव नडो नैषिधो
यदन्वाहार्यपुचनस्तद्युदेतमहरहर्दक्षिणत आहरन्ति
तस्मादाहुरहरह्वं नडो नैषिधो यमए राजानं
दक्षिणत उपनयतीति ‡ ॥ २ ॥

* “आस्यां परिश्रितं तद् ब्राह्मणः पिबेत्”—इति का० धौ० ख०
४. १४. ११ । “नार्यं ब्राह्मणस्य पाने नियमः, किं तद्ब्राह्मणस्य प्रतिषेधो-
पम्”—इति च तन्त्रीकायां या० दे० ।

† ‘पाएसवः’—इति घ, ङ ।

‡ ‘नीति’—इति घ, ङ ।

अथ य एष सभाया मग्निः । एष एवान-
 श्र त्सद्मनः । स्तद्यदेत मनुशित्वेवोपमङ्गच्छन्ते तस्मा-
 देषो ऽनश्नन्त्य यदेतद् भस्मोद्भूत्य परावपन्त्येष्ट एवा-
 सन् पाएसवः स यो ह्येव मेतद्देदैवं मय्येता देवता
 व्वसन्तीति सुव्याङ्गैवैतांलोकान् जयति सुव्यांलोका-
 ननुसञ्चरति ॥ ३ ॥

तेषा मुपस्थानम् । यदेव सायं प्रातर्गाहवर्णोय
 मुप च तिष्ठत ऽउप चास्ते तदेव तृग्योपस्थान मय
 यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्य मास्ते वा जिते वा तदेव
 तृग्योपस्थान मय यच्चैव संव्रजन्नन्वाहार्यपूजन मुपस्मरेत्
 तदेव तं मनुसोपतिष्ठेत तदेव तृग्योपस्था-
 नम् ॥ ४ ॥

अथ प्रातः । अनशित्वा मुहूर्त ए सभाया
 गासित्वापि कामं पृथ्ययेत तदेव तृग्योपस्थान मय
 यच्चैव भस्मोद्भूत मुपनिगच्छेत्तदेव तृग्योपस्थान मेष्ट सु
 हायेता देवता उपस्थिता भवन्ति ॥ ५ ॥

यजमानदेवत्यो वै गार्हपत्यः । अयेष्ट भ्रातृव्य-
 देवत्यो यदन्वाहार्यपूजनस्मादेतं नाहरहर्गाहयेयुर्न

ह वा ऽप्यस्य सपत्न्या भवन्ति यत्सैवं ब्विदुष एतं
नाहरहराहरन्त्यन्वाचार्यपुत्रो वा ऽएषः ॥ ६ ॥

उपवसथ ऽएवैन माहरेयुः । यन्नेवास्मिन्यक्ष्यन्ती
भुवन्ति तद्यो हास्येषो ऽमोघायाहृतो भवति ॥ ७ ॥

नवावसिते * वै न माहरेयुः । तस्मिन् पचेयुस्तद्
ब्राह्मणा अग्नीयुर्यद्यु तन्न विन्देद्यत्पचेदपि गुरेभ
दुग्ध मधिग्रथितवै ब्रूयात्तस्मिन् ब्राह्मणान्पाययितवै
ब्रूयात्पापीयाऽसौ ह वा ऽप्यस्य सपत्न्या भवन्ति
यत्सैवं ब्विदुष एवं कुर्वन्ति तस्मादेव मेव चिकी-
र्षेत् ॥ ८ ॥

तद्यत्रैतत्प्रथमं सुमिहो भवति । धूयत † ऽद्भुव
तुर्हि हैष भवति रुद्रः स युः कामयेत यथेमा रुद्रः
प्रजा अग्रदधेव त्वत्सहसेव त्वन्निघातमिव त्वत्सुवत
ऽएव मुन्न मद्या मिति तुर्हि ह स जुहुयात्प्राप्नोति
हैवैतदन्नाद्यं य एवं ब्विद्वांस्तर्हि जुहोति ‡ ॥ ९ ॥

अथ यन्नेतत्प्रदीप्ततरो भवति । तुर्हि हैष

* “नवावसिते”—इति स्यात् सायणममृतः ।

† ‘धूयत’—इति च डा०—वेवरेण दृष्टः ।

‡ ‘जुहोति’—इति ग, ‘जुहोति’—इति च, क। इदोपरिष्ठाक्षेपम् ।

भवति वृक्षः स यः कामयेत यथेमा वृक्षः
प्रजा गच्छन्निव त्वत्सहसेव त्वन्निघात मिव त्वत्सुचत
ऽएव मन्त्र मद्या मिति तर्हि ह स जुहुयात् प्राप्नोति
हैवैतदन्नाद्यं य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १० ॥

अथ यच्चैतत्प्रदीप्तो भवति । उच्चैर्धूमः परमया
जुष्टा बलवतीति * तर्हि हैष भवतीन्द्रः स यः
कामयेतेन्द्र इव श्रिया यशसा सा सिति तर्हि
ह स जुहुयात् प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य एवं
विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ ११ ॥

अथ यच्चैतत्प्रतितुरा मिव । तिरुधीवार्चिः स ए
शान्म्यतो † भवति तर्हि हैष भवति मित्रः स यः
कामयेत मैत्रेणेद मन्त्र मद्या मिति य माहुः सर्व्व
वा ऽप्ययं ब्राह्मणो मित्रं न वा ऽप्ययं क्षत्रं च न
हिनस्तीति तर्हि ह स जुहुयात् प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं
य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यच्चैतदुद्गाराश्चाकश्यन्त इव । तर्हि हैष
भवति ब्रह्मा स यः कामयेत ब्रह्मवर्चसी सा मिति

* 'बलवतीति'—इति च इत्यो वा० मैत्रेयः ।

† 'शान्म्यतो'—इति च, ह ।

तुर्हि ह सु जुहुयात् प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य एवं
व्विवांस्तुर्हि जुहोति ॥ १३ ॥

एतुपा मेकं संवत्सरं मुपेत्येत् । स्वयं जुहुयादि
वासान्यो जुहुयाद्यु यो ऽन्यथान्यथा जुहोति
यथापो वाभिखुन्नन्नन्यद्दानाद्यं सु सामि निवर्तेतैवं
तद्य यः सार्धं जुहोति यथापो वाभिखुन्नन्नन्यद्दा-
न्नाद्यं तत् त्रिमे ऽभिष्टुत्यादेवं तत् ० ॥ १४ ॥

अभयो ह वा ऽएता अन्नाद्याश्च यदाहुतयः ।
अग्नि हैवैतदन्नाद्यं दहति य एवं व्विद्वानग्निहोत्रं
जुहोति ॥ १५ ॥

सा या पूर्वोहतिः । ते देवा अथ योत्तरा
ते मनुष्या अथ यत् सुचि परिशिनुष्टि ते
पशवः ॥ १६ ॥

स वै कुनीय इव पूर्वा माहुतिं जुहोति ।
भूय इवोत्तरां भूय इव सुचि परिशिनुष्टि ॥ १७ ॥

स यत् कुनीय इव पूर्वा माहुतिं जुहोति ।
कुनीयाऽसौ हि देवा मनुष्येभ्यो ऽथ यद् भूय ऽइवोत्तरां
भूयाऽसौ हि मनुष्या देवेभ्यो ऽथ यद् भूय इव

सुचि परिशिनष्टि भूयांसो हि पशवो मनुष्येभ्यः
 कुनीयांसो ह वा ऽअस्य भार्या भवन्ति भूयांसः
 पशवो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तद्वै समृद्धं
 युद्धं कुनीयांसो भार्या असन् भूयांसः पशवः ॥
 १२ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ [३. २.]

अथान्युपस्थानं विधितुस्तेषां मन्त्रीनाञ्च दैवतरुपता
 माह—“एता ह वा इति । योऽस्ति यो यजमानो विद्यते,
 तस्मिन् ‘एता’ पक्षमाणा देवता निवसन्ति । तासु ‘इन्द्रः,
 यमः, नड, नेपिधः’ इति ॥ निषधदेशाधिपतिर्नलः प्रसिद्धो
 राजा । ‘अनश्नन्तद्भूमनः’ इति सम्योऽग्निरुच्यते, ‘असन्
 यांसव’—इत्यावमथः ॥ १ ॥

एवं तच्छिष्टानां स्वरूपप्रतिपादनं “तदा इत्यादिना
 क्तिपते । ‘अन्वाहार्यपचनः’ अग्निः, ‘एष एव’ (‘नडः’)
 नलः, ‘नेपिधः’—इति निर्दिष्ट । निषधराजस्य च नलस्य,
 दक्षिणाग्नेय साम्य माह—“तद्यदिति । अग्निहोत्रहोमकाले
 एव † अन्वाहार्यपचनं ‘यद्’ यस्मात् ‘दक्षिणतः अहरहः
 आहरन्ति’, तस्मादेव ‘नेपिध’ नलोऽपि यमस्य राज्ञ ‘दक्षिणतः’
 उपगच्छतीति लोकप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ २ ॥

“अथ य एष सभाया अग्नि, ‘एष एवानश्नन्निति ‡ ।

* ‘नलो () नेपध () इति’—इति च ।

† नति च ।

‡ का० श्रौ० सू० ४. १५. २३ ।

‘एषः’ सभ्योऽग्निः, अनगित्वैव प्रातः सभ्यः सङ्गम्यत इति ध्रुत्यत्या अनश्रग्वाङ्मन इति पदद्वयेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । “भस्मोद्धृत्येति ३ । गार्हपत्याज्वनीयादिगतं भस्म उद्धृत्य ‘यत्’ प्रातरेव आवसये ‘परावपन्ति’ । “एष एवासन्निति । भस्मनः पांसुस्यत्वात् ‘पांसवः’ भस्मरूपाः पांसुसम्बन्धिनश्च । एवं पश्चाना मन्त्रीनां देवतात्मकत्वं प्रतिपाद्य एतद्देसुः फलमाह— “स य इति ॥ ३ ॥

“तेषां सुपस्थानमिति । वक्ष्यत इति शेषः । आज्वनीयस्य समीपेऽवस्थानं † मासनं शयनं वा क्रियते ; ‘तदेव तस्योपस्थानम्’ ‡ । ‘प्रतिपरेत्य’ आज्वनीयागारात् प्रतिनिवर्त्य गार्हपत्यसमीपे पासं वा शयनं वा क्रियते, ‘तदेव तस्योपस्थानम्’ § ; “संव्रज-न्निति । तत्रेव ‘तं मनसोपतिष्ठते’, ‘तदेव तस्योपस्थानम्’ ॥ ; अग्निहोत्रं स्वाङ्गस्यापि तस्य सम्प्रदात इत्यर्थः ॥ ३ ॥

“अथ प्रातरिति । “सभाया मासित्वेति । भोजनात् प्रागेव ‘सुहृत्ते’ ‘सभायाम्’ उपविश्य, पद्यात् यथेच्छं ‘पश्येत्’ परिगमनं ‘कुर्वीत’ ¶, ‘तत्’ आसनं ‘तस्य’ सम्मानेः ‘उपस्थानम्’ । उद्धृत-भस्मोपगमनं नैव आवसथ्योपस्थानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

यदेतदन्वाहार्यस्याहरहर्दक्षिणत आहरणम्, तदुपवसथ एवाहनि कर्त्तव्यं नान्यत्रेति विधिपुराह— “यजमानदेवत्यो वा इति ११ अहरहराहरणे यजमानस्य शत्रुदेहमम्बन्धिता भवती-

* का० श्रौ० सू० ४, १५, २४ ।

† ‘समीपे यत् स्थानं’—इति च ।

‡ का० श्रौ० सू० ४, १५, २० ।

§ का० श्रौ० सू० ४, १५, २१ ।

॥ का० श्रौ० सू० ४, १५, २२ ।

¶ ‘करोति’—इति च ।

•• का० श्रौ० सू० ४, १५, २३ ।

॥ का० श्रौ० ॥

त्यर्थः । “अन्वाहार्यपचनः”—इति यौगिकी सञ्ज्ञा, तस्मात्
सोऽन्वाहार्यः ॥ ६ ॥

“उपवसथ इति ० । ओदनो यस्मिन्नहनि अग्नौ पक्तव्यः,
तत्रैवोपवसथेऽहनि तस्याहरणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । “अमोघायेति ।
सप्रयोजनायेत्यर्थः ॥ ७ ॥

“नवावसिते वेति १ । नव नवावसयो नवावसथः ; नूतनं
स्यानम् प्राप्य ‘एनम्’ अन्वाहार्यपचनम् ‘आहरयुः’ । आहरण-
प्रयोजनं साह—“तस्मिन्निति ३ । “यद्यु तव विन्देदिति ।
पक्त्व्यास्त(भि गोर्दुग्धा यय एव तस्मिन्नग्नौ ‘अधिश्रयितवै’ अधि-
श्रयितुं ‘ब्रूयात्’ ३ । तुमर्थे तवै-प्रत्ययः ॥ । एवञ्चान्वाहार्य-
पचनस्याहरणहर्दक्षिणत आहरणमित्येकः पक्षः, यस्तु देशान्तरे
प्रवसन् यजमानः अहवहः पाकसमये तत्काधनभूतं स्वकीय
मन्वाहार्यपचनं अहरेत् उपवसथ एवेति द्वितीयः, नवावसथे
वेति तृतीयः । सूत्रकृत्याप्त्युक्तम्—“आहरणं नैकेषां सुपवसथे
नवावसथे वा तस्मिन् पचयेदुभयमांसम्, पाक्याभावे गोःपयोऽधिश्रयितवै
ब्रूयात्”—इति ॥ ।

एव मन्वाहार्यपचनस्य न प्रतिदिवस आहरणं किन्तुपवसथे
नवावसथे वेति यदुक्तम्, तस्य फलं साह—“पापीयांस इति ।
अन्वाहार्यपचनस्य भ्रातृष्यस्यानीयत्वात् तस्य प्रतिदिवस आहरणा-
भावात् शत्रुक्षयो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाहवनीयान्नेरवस्थाविशेषं सुपजीव्य रुद्रवरुणेन्द्रादिदेवता-

० का० श्रौ० सू० ४. १३. ७ ।

१ का० श्रौ० सू० ४. १३. ८ ।

३ का० श्रौ० सू० ४. १३. ९ ।

३ का० श्रौ० सू० ४. १३. १० ।

३ पा० सू० ३. ४. ९ ।

१ का० श्रौ० सू० ४. १३. १—१० ।

रूपान् प्रकन्य काम्यान् होमकालानाह—“तद्यत्नेतदिति ० ।
काष्ठे. समिहोऽग्निर्धृता प्रयमं धूमायमानो भवति १, तस्मिन्
समये एष रुद्रात्मको भवति । “यथेमा रुद्र इति । ‘यथा’
खलु ‘रुद्रः’ ‘इमाः’ सर्वाः ‘प्रजाः’ ‘अन्नहवेव त्वत्’ अप्रियेणैव
एकवारम्, ‘सहसेव त्वत्’ वनात्कारेणैव एकवारम्, तथा
‘निघात मिव त्वत्’ प्रजानां हनन मिव एकवारम्, ‘सर्वते’
समवेति ; ‘एवम्’ एवाहं सर्वम् ‘अन्नम्’ उपसंहृत्य ‘अद्याम्’
भक्षयेयम् ‘इति’ ‘य. कामयेत’, ‘म’ यजमानः ‘तर्हि’ तस्मिन्
रुद्रात्म्येऽग्नी ‘लुङ्ग्यात्’ । एव सुत्तरत्वापि योज्यम् ॥ ८ ॥

“अथ यत्नेतत् प्रदीततरो भवतीति ॥१०॥ प्रदीतावस्य
आहवनीयो वरुणात्मकः । “गृह्णन्निव त्वदिति । वरुणो हि
पापीयसीः, प्रजा. आत्मीयेः पापीः ‘गृह्णन्निव’ भवति, तद्वदय
मपि सर्वं मवाच्य सुत्पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ यत्नेतत् प्रदीतो भवतीति ॥११॥ “उर्ध्वधूम इति ।
यस्या भवत्याग्रा माहवनीय प्रदीप्त सन्नुद्गतधूमो भूत्वा
महता वेगेन ‘बल्वनि’—‘इति’ एव गन्धायते, तद्वन्म्योऽग्निरिन्द्रा-
त्मक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

“अथ यत्नेतत् प्रतितरा मिवेति ॥१२॥ काष्ठेषु दग्धेषु
‘मगाम्यतः’ ‘अग्नेः अर्चिः’ ‘प्रतितरा’ निरुद्धतराम् ‘इव’,

० का० श्रौ० ४. १५. १६ भूतं दृश्यम् ।

१ “‘धूजत इव’ धूमायमान इव भवति”—इति च ।

१ का० श्रौ० ४. १५. १७ भूतं दृश्यम् ।

१ का० श्रौ० ४. १५. १८ भूतं दृश्यम् ।

१ का० श्रौ० ४. १५. १९ भूतं दृश्यम् ।

जहोऽधोगमनाभावे 'तिरस्वीव' भवति ॥ "य माङ्गुरिति ।
माङ्गणस्य यजमानस्य होमकाले इत्यर्थः ॥ १२ ॥

- "अथ यत्नेतदङ्गाराद्याकथ्यत इवेति ॥ सर्वसु क्वाणासु
निष्ठतासु केवल मङ्गारा अत्यये दीप्यन्ते ; तस्या भवस्थायाम्
'एवः' अग्निः 'मङ्ग' परमङ्गात्कको 'भवति' ॥ १३ ॥

"एतेषां मिक मित्यादि । 'एतेषां' अङ्गाद्यवस्थाविशेषाणां
मध्ये 'एकं' 'संवत्सरं' संवत्सरपर्यन्तं निरन्तर मनुमिषेत् । 'यदि'
यजमानः 'सुप्तम्' एवाग्निहोत्रं 'सुप्तम्' भवति, 'अथो वा'
अध्वर्युः 'सुप्त्यात्', उभयोरप्येव संवत्सरनियमः कः ॥

यस्तु संवत्सरमध्ये उत्तनियमं परित्यज्य 'अथवा' प्रतिदिवसं
प्रकारान्तरेण 'सुप्तोति', तस्य दोषं दृष्टान्तपुरस्सर माङ्ग—
'यथेति । 'अथ' 'अभि'-मत्स्य वापीकूपादिकं 'सुप्तम्', 'अथ' 'अथ'
श्रीः, अथवादिकम् 'अथवा' वा' सम्पादयन्, 'अभि' अर्चयते
'यथा' 'निवर्त्यते' 'एवम्' एव 'तत्' अन्यथाग्निहोत्रवदन
मित्यर्थः ॥

संवत्सरपर्यन्तं निरन्तर मिकं पक्षं कुर्वन्तो यजमानस्यो-
द्दिष्टकनप्राप्ति माङ्ग— "अथ य इति । 'माङ्ग' सङ्ग. निरन्तर्येण
'य.' भवत्सवं 'सुप्तोति', मित्र मन्थत् । 'अथवा' 'अभिदपति'
न उपादयतीत्यर्थः ॥ १४. १५ ॥

पूर्वात्तरादुत्तिष्ठन्त्योरवशिष्टस्य होतरोत्तरं भूयस्त्वं विधाय
प्रतिपादयति— 'मा येत्यादिना ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥

* 'जहोऽधोगमनाभावे इति भवति'—इति च ।

† का० श्रौ० ३. १४. २० छ० दृष्टव्यम् ।

; का० श्रौ० छ० ३. १४. २० च ३ का० श्रौ० नृ० ३. १४. २० च

“स यत् कनीय इति । “भार्या भवन्तीति । भर्त्सिष्यः
प्रजा भवन्तीत्यर्थः ॥

“तद्वै सम्यक् मिति । यत्र खलु भोग्यता मत्कीयस्त्वम्,
भोग्यसम्पत्तिर्भूयसी, तत् खलु सम्यक् मित्यर्थः ॥ १८ । ४
[३. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनगतपथमाङ्गणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयं माङ्गणम् ॥

॥ इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः+ ॥

* “अयं वा जुहुयात् उपवसचे नियमः”—इति का० श्रौ० ४ । ४. १५. १५.
१६ भूते । “अत्रैदा अय मेव वापिहोच” जुहुयात् अयो वा—इति,
उपवसपण्ड्येन धौर्धमास्यमाशास्ये उच्येते । तत्र अय मेव इति रात्रौ
वापिहोचं जुहुयादित्यर्थः नियमः । भूतके ष्यतद्विःपि तत्काल मेव आत्मा
अय मेव होमः कार्यः—इति च तयोपनिषद्देवतते आत्मानि ।

† “कलिकामकल्पा १०३”—इति क. २३ पृष्ठके नास्ति, “काको १०३”
इति—ग घ उयोः कवनम् । तत्र १ भा० २८ क०, २ भा० १८ क०, ३ भा०
१६ क० ४ भा० १८ क०, अष्टवचना १०३ निहम् ॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

युव वै प्रजापतिः प्रजाः समृजे ० । स युवा-
 ग्निं स समृजे सु इदं जातः सुर्व्वं मेव दुग्धु
 दध ऽबुत्येवाविसु मेव ता यास्तर्हि प्रजा आमुस्ता
 हैनं सम्प्रेष्टुं ? दधिरे सो ऽतितितमायः पुरुष
 मेवाभ्येयाय ॥ १ ॥

सु हीवाच । न वा ऽयं मिदं तितित्ते हुन्ता
 स्वा प्रविशानि तं मा जनयित्वा विभृहि स
 युधैव मां त्वं मग्निं लोके † जनयित्वा भरिष्यस्वैव
 मेवाहुं त्वा ममुष्मिं लोके जनयित्वा भरिष्यामीति
 तयेति तं जनयित्वा विभः ॥ २ ॥

० 'मदधे'— इति च, म, 'मदधे'— इति च, ड ।

† 'मग्निं लोके'— इति च 'मग्निं लोके'— इति च, ड । एव
 मिहोत्तराचारि चरित

स यदानीं ऽप्राधत्ते * । तदेनं जनयति तं जनयित्वा विभर्त्ति स यथा हेवैष एतं मष्मिंल्लोके जनयित्वा विभर्त्सेव मु हेवैष एतं समुष्मिंल्लोके जनयित्वा विभर्त्ति ॥ ३ ॥

तन्न साम्युदासयेत् । सामिं हास्यै सु ग्लायति स यथा हेवैष एतस्मा ऽपष्मिंल्लोके सामिं ग्लायत्येव मु हेवैष एतस्मा ऽसमुष्मिंल्लोके सामिं ग्लायति तस्मान्न साम्युदासयेत् ॥ ४ ॥

स युत्र सियुगे । युचैन मग्नावभ्याद्धति तद्देवो ऽग्नेरधिजायते स एष पुत्रः सन् पिता भवति ॥ ५ ॥

तस्मादितद्वपिणाभ्यनुक्तम् † । शतमिदं शरदो ऽपमि देवा युत्रा नद्यक्रा जरसं तनुनाम् । मुत्रासो युत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिपतायुर्गन्तोरिति पुत्रो ह्येष सत्त्व ‡ पुनः पिता भवत्येतन्न तद्यस्मादग्नी ऽप्रादधीत ॥ ६ ॥

तदा ऽएष एव मृत्युः । य एष तुपति-

* 'ते'—इति च, न, 'ते'—इति च, छ ।

† 'तद्'—इति च न । ‡ 'मध्या'—इति च इत्येतां विवरण ।

तद्यदेष्टु एव मृत्युस्तस्माद् या एतस्मादव्याच्यः
 प्रजान्ता म्रियन्ते ऽय याः पराच्यन्ते देवास्तस्मादु-
 ते ऽमृतास्तस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्व-
 भिहिता यथाश्रवा ऽश्रवाभिधान्या वामीशुतिर्व्वैव
 मस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिता
 स्तस्मादु रश्मयः प्राणानभ्यवतायन्ते ॥ ७ ॥

स यत्नं कामयते । तत्तु प्राणं मादायोदेति स
 म्रियते* स यो हेतुं मृत्युं मनतिमुच्येत्यामुं लोकं मेति
 यथा हेवास्मिंल्लोके न संयतं माद्रियते यदा यदैव†
 कामयते ऽय मारयत्येव मु हेवास्मिंल्लोके पुनः-
 पुनरेव प्रमारयति ॥ ८ ॥

स यत् सायं मनुमिति दे ऽप्माहुती जुहोति ।
 तदेताभ्यां पूर्व्वाभ्यां पक्वा मेतस्मिन् मृत्यौ प्रतितिष्ठ-
 त्यथ यत् प्रातरनुदिते दे ऽप्माहुती जुहोति
 तदेताभ्यां मपराभ्यां पक्वा मेतस्मिन्मृत्यौ प्रति-
 तिष्ठति स एन मेघ उद्यन्नेवादायोदेति तदेतुं‡

* 'संम्रियते'— इति क म तथो वा० नेवरेण च ।

† 'यदैव'— इति घ ङ यदैव— इति च वा० नेवरेण कृत् ।

‡ 'तदेतुं' इति क

मृत्यु मृतिमुच्यते सैषाग्निहोत्रे मृत्योरुतिमुक्तिरुति
 ह वै पुनर्मृत्युं मुच्यते य एव मेता मग्निहोत्रे मृत्योरुति-
 मुक्तिं ब्वेद ॥ ८ ॥

यथा वा ऽङ्गुषोरुनीकम् । एवं यज्ञाना मग्नि-
 होत्रं येन वा ऽङ्गुषोरुनीक मेति सुर्व्वं वै तेनेषु-
 रेत्येतैनो हास्य सुर्व्वं यज्ञक्रतुव एतं मृत्यु मृति-
 मुक्ताः ॥ १० ॥

अहोरात्रे ह वा ऽभ्युषिंस्त्रोके परिश्रवमाने ।
 पुरुषस्य सुकृतं क्षिणुतो ऽव्यर्चिर्न वा ऽप्युतो
 ऽहोरात्रे तयो हास्याहोरात्रे सुकृतं न
 क्षिणुतः ॥ ११ ॥

स यथा रथोपस्थे तिष्ठन् । उपरिष्ठाद्रथचक्रं
 पल्लयद्गमाने ऽउपावेक्षतेतैव परस्तादर्वाचीनो ऽहोरात्रे
 ऽउपावेक्षते न ह वा ऽभ्युषाहोरात्रे सुकृतं क्षिणुतो
 य एव मेता महोरात्रयोरुतिमुक्तिं ब्वेद ॥ १२ ॥

पूर्व्वेणाहवनीयं परीत्य * । अन्तरेण गार्हपत्यं
 घैति न वै देवा मनुष्यं ब्विदुस्त एन मेतदुन्त-
 रेणातियुक्तं ब्विदुष्यं वै न इदं जुहोतीत्यग्निर्ब्वे

पाप्मनो ऽपहन्ता तावस्माहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्चान्तरे-
णातियतः पाप्मानं मपहतः सोऽपहतपाप्मा ज्योति-
रेव श्रिया युशसा भवति ॥ १३ ॥

उत्तरतो वा ऽग्निहोत्रस्य द्वारम्* । स यथा
द्वारा प्रपश्येत्तैवं तदथ यो दक्षिणत एत्यास्ते
यथा वहिर्धा चरेदेवं तत् † ॥ १४ ॥

नौर्हं वा ऽएषा स्वर्ग्या । युदग्निहोत्रं तृत्या
ऽएतस्यै नावः स्वर्ग्याया आहवनीयस्यैव गार्हपत्यस्य
नौमण्डे ऽभ्युषेत् एव नावाजो यत् क्षीर-
होता ॥ १५ ॥

स यत् प्राहुषोद्देति । तदनां प्राचीं मभ्यजति
स्वर्गं लोकं सभि तृया स्वर्गं लोकं समश्नुते तृत्या
ऽउत्तरत ऽभारोहणं सैनं स्वर्गं लोकं
सुमापयत्यथ यो दक्षिणत एत्यास्ते यथा
प्रतीर्णाया मागृष्तेत् सु ब्विहीयेते स तत एव
वहिर्धा स्यादेवं तत् ‡ ॥ १६ ॥

अथ या मेतात् सन्निध मभ्यादधाति सेष्टका

* 'द्वारम्'— इति क, ग, घ, ङ ।

†, ‡ 'तत्'— इति घ, ङ ।

येन मुत्तेण जुहोति तद्यजुर्येनैता मिष्टका मुप-
 दुधाति यदा वा ऽद्भुष्टकोपधीयते ऽथाहुतिर्हूयते
 तदग्नौपहितास्त्रेष्टकास्त्रेता आहुतयो ह्यय ते या
 एता अग्निहोत्राहुतयः ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वा ऽअग्निः । संवत्सरो वै प्रजापतिः
 संवत्सरे-संवत्सरे इ वा ऽअग्न्याग्निहोत्रं चित्येना-
 ग्निना सुन्तिष्ठते संवत्सरे-संवत्सरे चित्य मग्नि
 माप्नोति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येतदु हास्या-
 ग्निहोत्रं चित्येनाग्निना सुन्तिष्ठते चित्य मग्नि
 माप्नोति ॥ १८ ॥

सप्त च वै शतान्यशीतीनामृचः । द्विष्टगतिश्च
 स यत् सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति ते द्वे ऽआहुती
 ता अयं संवत्सर ऽआहुतयः सम्पद्यन्ते ॥ १९ ॥

सप्त चैव शतानि त्रिष्टगतिश्च । संवत्सरे-
 संवत्सरे इ वा ऽअग्न्याग्निहोत्रं महतोक्थेन सम्पद्यते
 संवत्सरे-संवत्सरे महदुक्थं माप्नोति य एवं विद्वान-
 नग्निहोत्रं जुहोत्येतदु हास्याग्निहोत्रं महतोक्थेन
 सम्पद्यते महदुक्थं माप्नोति ॥ २० ॥ १ [३.३.] ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथेतयोर्गाहपत्याहवनीययोरग्न्योरुपस्थानं विधित्सुः प्राग्निहितं
 आधानाग्निहोत्रे समुच्चित्य क्रमेण स्तोति— “यच्च वा
 इत्यादिना । यदा खलु प्रजापतिः प्रजाः स्रष्टवान्, तदा
 ‘अग्निम्’ इमं मयि समर्ज । ‘मः’ च ‘जातः’ अग्निः ‘सर्वम्’
 ‘इदं’ जगत् ‘दग्धुम्’ ‘दध्ने’ उद्युक्तो बभूव, ‘इति’ इदं सर्वं
 जगद् व्याकुलं बभूत् । “ता हैनं मिति । ‘एनम्’ अग्निम् ।
 “मोऽतितित्तमाणा इत्यादि । ‘अतितित्तमाणाः’ प्रजाभिधिकी-
 षितं पेयणं मनश्मानः कर्माधिकारिणं ‘पुहयम्’ अभिजगामे-
 त्यर्थः ॥ १ ॥

“स होवाचेति । अभिगम्य किमुक्तवानिति, तदाह— “न
 वा अहं मिति । ‘तितित्ते’ मोदुं शक्नोमि । निगदमित्त्व
 मन्यत् ॥ २ ॥

एव मन्विना प्रार्थितः, ‘तथा’ ‘इति’ पञ्चीकृत्य पुरुषेण
 तथैवानुष्ठितं मिति दर्शयति— “न यदग्नीत्यादिना ॥ ३ ॥

एष मग्न्याधानेन जनितस्याग्नेर्भरणं विधाय, तस्य भरणान्
 प्राक् उदासनं निषेधति— “तथेति । ‘सामि’ मध्ये यद्यग्निम्
 ‘उदासयेत्’ विद्यजेत्, तर्हि ‘अग्ने’ यजमानाय ‘मः’ अग्निः
 ‘सामि’ अर्हत्यानिद्युक्तो भवति । “स यथेत्यादि । इह लोके
 येयं मन्विस्थानिः, मा आमुष्मिकयजमानस्याग्नेर्हेतुर्भवतीत्यर्थः ।
 तस्मादाभरणान्तम् अग्निर्दार्य इति निगमयति— “तन्ना-
 दिति ॥ ४ ॥

“मं यतेति । “यत्नेन मग्नाविति । ‘एनं’ अतं यजमानं
 पेयमेधिकविधिना अग्नौ प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । ‘मः’ ‘एयः’
 अग्निः । “पुत्रः मन् पिता भवतीति । यजमानस्य जीवना-

वस्याया माधानेनोत्पादितत्वादमिस्तस्य पुत्रः, मरणादूर्ध्वन्तु
तस्मादग्नयेर्यजमानस्य जननात् पुत्र एव तस्य पिता भवति
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पुत्रस्य सतः पित्रत्वं विरुद्धं मित्वाशङ्क्य काश्चिद्वर्ध
संवादयति—“तस्मादिति । ‘ऋषिणा’ मन्त्रेण । स च ‘शत
मिषु शरद इत्यादिकः ॥ तस्य चाय मर्यः । हे ‘देवा !’
‘अग्नि’ अग्निके, मनुष्याणां समीपे आयुष्टेन परिकल्पिताः
‘शतं’ शतरुक्षाका एव ‘शरदः’ संवत्सराः खलु ‘यत्र’ यस्मिन्
आयुषि शतसंवत्सरे ‘तनूनां’ शरीराणां ‘जरसं’ जरां ‘वक्रा’
छातवन्तः, ‘यत्र’ च ‘पुत्रासः’ सन्तोऽपि अपत्योत्पादनेन
पितरो भवन्ति, ‘नः’ अस्माकं तत् ‘आयुः’ ‘गन्तो,’
ममनात् पूर्वं ‘मध्या’ मध्ये ‘मा रीरिपत’ हिंसनं मा क्षपत
इति ॥ “पुत्रो ह्येष सज्जिति । मानुषस्य यजमानस्य ‘एषः’
अग्निः आधानादुत्पन्नतया ‘पुत्रः सन्’ देवशरीरापस्य तस्यो-
त्पादनेन ‘पुनः पिता भवति’ इति ‘एतत्’ खलु ‘ऋषिणा’ अग्न-
यैर्यजमानेन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अग्निहोत्रहोमस्यामृतत्वमाग्निसाधनत्वं यत्तु सूर्यस्य मृत्युरूपतां
प्रतिपादयति—“तदा एष एवेति । “रश्मिभिरिति । सूर्यस्य
किरणैः प्राक्षेपु ब्रह्मा इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—“यथेति । अश्वो-
ऽभिधीयते बध्यतेऽनयेत्यश्वविधानी, तथा ; अग्नीगवोऽन्या
रण्यवन्ताभिर्वेत्यर्थः । “तस्मादु रश्मय इति । यस्मात् सूर्य-
रश्मिभिः प्राक्षेपु ब्रह्मा ब्रह्मा, तस्मादेव कारणात् ते

‘रश्मयः’ प्रजानां ‘प्राणान्’ ‘अभि-’लक्ष्य ‘भवतायस्ते’ अवसार्यन्ते ॥ ७ ॥

“स यस्येत्यादि । निगदसिद्धम् । “स यो हेतु मिति । ‘एतं’ सूर्यात्मकं मृत्युम् ‘अनतिमुच्य’ अनतिक्रम्य ‘यः’ स्वर्गे प्राप्नोति, ‘स’ भूलोक इव तत्रापि ‘पुनरेव’ मार्यते, न त्वमृतत्व-प्राप्तिस्तस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

कथमर्हं तस्य मृत्योरतिमोक इति, तत्राह— “स यदिति । सायम्प्रातरग्निहोत्रे हे हे आहुतीं ह्वयेते, अतस्ताम्रियतसुभिराहु-तिभिः तस्मिन् सूर्यात्मके ‘मृत्यौ’ विषयभूते सति यजमानः ‘प्रति-तिष्ठति’ । ‘स. एवः’ सूर्यः ‘एनं’ यजमानं रश्मिभिः ‘आदाय’ एव ‘उदेति’, स च ‘एतं’ मृत्युम् अतीत्य ‘सुच्यते’ इत्यर्थः ॥

एव मग्निहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिं प्रतिपादय, तत्रेत्तुः कल भाव— “अति हेति ॥ ९ ॥

एव मग्निहोत्रद्वारा इतरयज्ञेष्वतिमुक्तिः सिद्धेति दर्शयति— “यथा वा इत्यादिना । ‘यथा’ खलु ‘इषोः’ वाणस्य ‘अनीकम्’ मुखम्, प्रधानम्, ‘एवम्’ एव ‘यज्ञानां मग्निहोत्रम्’ । ‘येन’ खलु लक्षणेन ‘इषोरनीकं’ शब्दरूपम् ‘एति’ प्राप्नोति, ‘तेन’ ‘सर्वेषुः’ प्राप्नोति, एवम् अग्निहोत्रसम्बद्धा. ‘सर्वे’ दर्श-पूर्णमासादयः ‘यज्ञकृतवः’ तद्वारा सूर्यात्मकं ‘मृत्युम्’ ‘अतिक्रान्ताः’ इत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं मृत्योरतिमुक्तिरहोरात्राभ्यां अपि यजमानेन ज्ञातव्येति प्रतिपादयति— “अहोरात्रे हेति । ‘परिप्लवमाने’ पर्यावर्त्तमाने ‘अहोरात्रे’ आमुष्मिकं स्वर्गादिमुपहृतभूतं ‘सुलतं’ कर्म ‘चिणुतः’ क्षपयतः । यदा तु विद्वान् उदीरितगीत्वा सूर्यं अतिक्रम्य यजते,

तदा 'अहीरात्रे' एवाधीने ऽ भवतः ; तथाचाहीरातानाक्रान्त-
त्वादु विदुषः सुकृतं न क्षीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति— "स यथेति । 'रथोपस्थे'
रथस्योत्तरे 'उपरिष्ठात्' 'तिष्ठन्' 'पथ्यङ्गमाने' पर्यावर्त्तमाने
'रथचक्रे' 'अर्वाचीने' अवास्तुच्युः 'अवेक्षेत' । "न ह वेत्याद्युक्ता-
र्थम् ॥ १२ ॥

होमार्थं मन्तरागमनं विधाय प्रशंसति— "पूर्वेणेति । आह-
वनीयस्य पुरस्तात् परिक्रम्य गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये गच्छे-
दित्यर्थः । तथा च सूत्रितम्— "अन्तरिक्षापरानी गत्वा दक्षिणेन
पात्रदक्षिण १ माहवनीयं पत्नीत्योपविशति यजमानः"—इति ऽ
"न वै देवा इत्यादि, सुगमम् ॥ १३ ॥

"उत्तरतो वा इति । यदेतद् दक्षिणेन वेति कात्यायनिन
विकल्पेनोक्तम्, तद् दूषयति— "अथ य इति । अग्निहोत्र-
होमार्थं सुतरस्यां दिशि हारप्रवेक्ष्योणयः । तथा च उत्तरतः
प्रवेगं विहाय गार्हपत्याहवनीययोर्मध्य मनतिक्रम्यैव 'यः' यज-
मानः दक्षिणस्यां दिशि एवागत्य आहवनीयसमीपे 'आस्ते', सो-
ऽग्निहोत्रं प्रवेष्टुं मगली बहिर्वावतिष्ठति ; यथा प्राकारपरिष्ठित-
स्याग्रमादेर्दाग्निदेगु मग्राप्य प्रवेष्टुं मगली बहिरवस्थितो भवति,
तददित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथेनदग्निहोत्रं नीरूपेण स्तुवस्तुत्तरतः प्रवेगं प्रतिपादयति—

० 'उवातोऽर्वाचीने'— इति च ।

१ 'वापरिष्ठित'—इति का० वेबर-सुदिन का० ख० पाठः । मय नरीय-
पाठमेवादि टीकायनी च दृष्टया ।

॥ ११० अ० ॥ १४ ॥ ११ ॥ १०

“नौहंत्यादिना । “नौमण्डे इति । ‘स्वर्मायाः’ स्वर्गप्राप्ति-
 चेत् भूतायास्तस्या अग्निहोत्ररूपायाः ‘नावः’ ‘आहवनीयगार्ह-
 पत्यौ ‘नौमण्डे’ उभे पाश्वे, भित्ती इत्यर्थः । “नावज
 इति । नाव मजति चिपति प्रेरयतीति नावाजो
 (नाविकः ७) ॥ १५ ॥

“स यत् प्राङ्छित्वादि । प्राङ्मुखः सन् गार्हपत्यादाह-
 वनीयं प्रति होमायोपगच्छन्, ताम् ‘एनां’ नावं प्राच्यां दिशि
 अवस्थितं ‘स्वर्गम्’ ‘अभ्यजति’ अग्निप्रेरयति । “उत्तरत आरो-
 हण मिति । आरुह्यतेऽनेनेत्यारोहणम् प्रवेशद्वारम् । ततश्च
 उत्तरत आरुह्यमाणा सा अग्निहोत्ररूपा नौः ‘एने’ यजमानं
 ‘स्वर्गं लोकं’ सम्यक् प्रापयति । दक्षिणतः प्रवेशने दोष
 माह— “अथ य इति । नावि ‘प्रतीर्षायां’ सत्यां यः तरोत्तुम्
 ‘आगच्छेत्’, ‘सः’ तत्रैव ‘विहीरेत्’ त्यज्येत, ततश्च
 ‘वहिर्वाः’ बाह्यो भवेत्; ‘एव मेव’ ‘तत्’ दक्षिणतः प्रवेशन
 मित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथैतदग्निहोत्रं चित्वाग्निसम्यक्त्वा स्तौति— ‘अथ या मिति ।
 होमार्थं या समिदन्मौ आधीयते, ‘सा’ च ‘इष्टका’; ‘येन’ च मन्त्रेण
 अग्निहोत्रं ‘शुद्धीति’, ‘तत्’ एव इष्टकोपधानार्थं ‘यजुः’ ।
 “यदा वा इत्यादि । सायम्मातःकालेषु समिदाधानं निषेष्टकी-
 पधानम् । तथा अयनसंस्कृते एवाग्नौ सायम्मातराहुतयः कार्त्स्न्येन
 हुता भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ चित्रध्यानेः संवत्सररूपतां श्रुत्वा, सायत्काममाध्य-

• एषोऽर्थः सप्तयुषनिगद्य, स्फुटं दत्तोपते, न तु कस्मिंश्चिदप्यारम्भं
 पुनर्न विद्यते । नातोपजीवनः इति डा० रोष गोनकटकरौ

स्याग्निहोत्रहोमस्य तत्सम्पत्तिं सुपपादयति— “प्रजापतिर्वा इति । चिद्योऽग्निः प्रजापतिना सृष्टत्वात् तदात्मकः, प्रजापतिश्च संवत्सर-
कालात्मकः ; अतः संवत्सरपर्यन्तं सभित्तिष्ठन्तं * मग्निहोत्रं चित्ये-
नग्निना समानं सत् ‘सन्तिष्ठते’ समाप्तं भवति । तथा च
एकैकसंवत्सराग्निहोत्रानुष्ठानेन चित्याग्न्यनुष्ठानं क्षतं भवती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

अथेतदग्निहोत्रं महदुक्त्यसम्पादनेन स्तोति— “सप्त चेति ।
चित्योऽग्निः, महाप्रतं साम, दृढतीसहस्रात्मकं महदुक्त्यं †
चेतानि त्रीणि सहचराणि । तत्र चित्याग्निसम्पत्तिरुक्ता, मह-
दुक्त्यसम्पत्तिरुक्तेव ‡ भवगन्तव्या ;—तत्र हि गायत्री वृचा-
गीतिः, ऋषिणी वृचागीतिः, वाहती वृचागीतिरिति तिस्र-
स्तृचागीतयो विहिताः § ; तानां तिमूणां वृचागीतीनां सन्भूय
परिगणिता षट्चो विंगत्युत्तरसप्तशतसंख्याका भवन्ति ॥ । प्रति-
दिवसं मग्निहोत्रे सायमाहुतिरेका, प्रातराहुतिर्येकेति द्वे आहुती ;
संवत्सरस्य पशुरत्तरत्रिंशत्संख्याका अहोरात्राः, तेषु च क्रिय-
मानास्ता अग्निहोत्राहुतयो विंगत्युत्तरसप्तशतसंख्याका भवन्ति ।
अतयेकस्मिन् ‘संवत्सरे’ ‘अस्य’ यजमानस्य ‘अग्निहोत्रं’
वृचागीतित्रयात्मक-महदुक्त्येन ‘सम्पादयति’ सम्पन्नं भवती-
त्यर्थः ॥

* ‘सन्तिष्ठन्तं’— इति च ।

† ‘महदुक्त्यं’— इति छ ।

‡ ‘महदुक्त्यसम्पत्तिरुक्तेव’— इति छ ।

§ ऐ० १ पार० १ अ० १-४-१ तत्र तानि दृष्टव्यानि ।

[तानां त्रयोपनीकयज्ञेन सत्स्य निपत्तिश्च न तेषां एव दृष्टव्याः ।

एतज्ज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्रशंसति— “संवत्सरे संवत्सर
इति ॥ १८, २० ॥ १ [१.१.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनमतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्यायस्य द्वतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

अग्नौ ह वै देवाः* । सुव्वान् पशून्निदधिरे ये
च यान्या ये चारुया भ्विजयं ब्वोपमैष्यन्तः काम-
चारुख वा कामायायं नो गोपिष्ठो गोपायदिति
वा ॥ १ ॥

तानु हाग्निर्निचकमे । तैः सङ्गृह्य रात्रिं
प्रविवेश पुनरेम इति देवा एदग्निं तिरोभूतं ते ह
ब्विदाञ्चकुरिह वै प्राविशद्रात्रिं वै प्राविशदिति
तु नेतुत् प्रत्यायत्या ए रात्रौ साय मुपातिष्ठन्त देहि-
नः पशून् पुनर्नः पशून् देहीति तैर्भ्योऽग्निः पशून्
पुनरददात् ॥ २ ॥

तुम्है क मग्नी उपतिष्ठेत । अग्नी वै दातारौ
 तावेवैतद्याचते साय मुपतिष्ठेत सायं हि देवा
 उपातिष्ठन्त दत्तो * हेवास्मा एतौ पेशून् य एवं
 विद्वानुपतिष्ठते ॥ ३ ॥

अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । उभये ह वा इदं
 मये सुहासुर्देवाश्च मनुष्याश्च तद्यह स्म मनुष्याणां
 न भवति तुह स्म देवान् याचन्त इदं वै नो
 नास्तीदं नोऽस्त्विति ते तुया एष याच्छ्रायै द्वेपेण
 देवास्तिरोभूता नेदिनसानि नेद् द्वेप्योऽसानीति
 तुस्मान्नोपतिष्ठेत ॥ ४ ॥

अथ यस्मादुपैव तिष्ठेत । यज्ञो वै देवाना
 माशीर्युजमानस्य तद्वा एष एव यज्ञो यदाहुति-
 राशीरेव युजमानस्य तद्यदेवास्त्राच तदेवैतदुपतिष्ठ-
 मानः कुर्वते तस्मादुपैव तिष्ठेत ॥ ५ ॥

अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । यो वै ब्राह्मणं वा
 शूंसमानोऽनुचरति क्षत्रियं व्यायं मे दाम्प्रत्ययं मे
 गृहान् करिष्यतीति यो वै तं व्याद्वेन वा कर्माणा
 व्याभिरिराधयिषति तुम्है वै स देयं मन्यतेऽथ य

ऽउपतिष्ठत ऽउभौ मे सह सन्तौ दत्ता मिति तस्मा-
दैन्द्राणी ॥ १२ ॥

अयं ते योनिर्द्विषः । यतो जातो ऽश्वरो-
चयाः । तं जानन्नग्न ऽश्वारोहया नो व्यर्हया रयि-
मिति पुष्टं वै रयिर्मुयो भूय एव न इदं पुष्टं कुर्वि-
त्येवैतदाह ॥ १३ ॥

अयं मिह प्रथमः । धायि धातुभिर्हीता
युजिष्ठो ऽश्वध्वरेष्ठीडाः । य मप्रवानो भृगवो ब्विह-
रुचुर्व्वनेषु चित्रं ब्विभ्वं ब्विशे-ब्विश ऽइत्यन्विषु
धावति तद्यथा याचन् कल्याणं ब्वरेदामुष्यायणो
वै त्व मद्युलं वै त्व मेतस्मा ऽश्वसीत्येव मेपा यथो
ऽएवैष तथो ऽएवेन मेतदाह यदाह ब्विभ्वं ब्विशे-
ब्विश ऽइति ब्विभूर्धोप ब्विशे-ब्विशे ॥ १४ ॥

अथ प्रत्नाम् । अनु द्युतए शक्रं दुदुक्ते
ऽश्वङ्गयः । पुयः सहस्रसा मृपि मिति परमा वा
ऽएषा सनीनां यत् सहस्रसनिस्तुदेतस्त्वैवावरुद्धा
तस्मादाह पुयः सहस्रसा मृपि मिति ॥ १५ ॥

तदेतत्समाहार्यं षड्वचम् । तद्योषवती प्रथमा
 प्रवृत्तवृत्तमावोचाम तद्यस्मादुपवत्यधाद् एव प्रलं
 यावन्तो ह्येव सनाये देवास्तुवन्त एव देवास्तुष्णा-
 ददुः प्रलं तदिमे ऽण्वान्तरेण सुर्व्वे कामास्ते ऽअस्मा
 ऽइमे सज्जानाने सुर्व्वान् कामागन्त्यन्नमतः ॥ १६ ॥

स वै त्रिः प्रथमा जुपति । त्रिरुत्तमां त्रिवृत्-
 प्रायणा - हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तस्मात् त्रिः प्रथमां
 जुपति त्रिरुत्तमाम् † ॥ १७ ॥

यद्वा वा ऽयत्राग्निहोत्रं जुह्वत् । ब्रुद्धेन वा
 कर्मणा वा मिथ्या करोत्यात्मनस्तद्वद्यत्यायुषो
 वा व्युर्वसो वा प्रजायै वा ॥ १८ ॥

तद्वा ब्रुलु तनूपा अग्नेऽसि । तन्व' मे पाद्या-
 युदां अग्नेऽस्यायुर्मे देहि व्युर्वसो अग्नेऽसि व्युर्व-
 स मे देहि । अग्ने युन्मे तन्वा कनं तन्म ऽपामू-
 येति ॥ १९ ॥

यद्वा वा ऽयत्राग्निहोत्रं जुह्वत् । ब्रुद्धेन वा
 कर्मणा वा मिथ्या करोत्यात्मनस्तद्वद्यत्यायुषो

* 'च' - इति च, क ।

† 'माम्' - इति च, क ।

आह किं नु त्वं मुमासि यो मे न दुदासोतौश्वरु
एनं देष्टोरीश्वरो निर्व्वदं गुन्तोस्तस्मान्नोपतिष्ठेतै-
तदित्थेवैष एतं याचते यदिन्मे० यज्जुहोति तस्मा-
न्नोपतिष्ठेत ॥ ६ ॥

अथ यस्मादुपैव तिष्ठेत । उत वै यावन्दातारं
लभत ऽएवोतो भर्त्ता भार्य्यं नानुबुध्यते स यदेवाह
भार्य्यं वै तेऽस्मि विभृहि मेत्यथैनं ज्वेदाथैनं भार्य्यं
मन्यते तस्मादुपैव तिष्ठेतेद मित्तु समस्तं यस्मादुप-
तिष्ठेत ॥ ७ ॥

प्रजापतिर्व्वा ऽएष भूत्वा † । यावत् ईष्टे याव-
देन मनु तस्य रेतः सिञ्चति यदग्निहोत्रं जुहोतीद्
मेवैतत् सर्व्वं मुपतिष्ठमानोऽनुविकरोतीदए सर्व्वं
मनुप्रजनयति ॥ ८ ॥

स वा ऽउपवत्वा प्रतिपद्यते । इयं वा ऽउप
इयेनेय मुप यद्दीदं किञ्च जायतेऽस्यां तदुपजायते-
ऽथ युन् न्यृच्छत्यस्या ‡ मेव तदुपोष्यते तदुक्ता रात्रा

* 'यदिन्मि — इति च डा० वेवरेण दृष्टः ।

† भूत्वा — इति घ, ङ ।

‡ 'युच्छत्यस्या' — इति च डा० वेवरेण दृष्टः

भूयो-भूय एवाचक्ष्यं भवति तदचक्ष्येणैवैतद् भूम्ना
प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

स आह । उपप्रयुन्तो ऽअध्वर मित्यध्वरो वै
यज्ञ उपप्रयुन्तो यज्ञ मित्येवैतदाह मुन्नं ब्रुवे-
माग्नय ऽइति मुन्नं सु ह्यस्मा ऽएतद्वक्ष्यन् भवत्यारे
ऽअस्मे च गृणवत ऽइति यद्यस्मद्वारकादक्ष्य न
एतच्छृणुवैव • मेवैतन्मन्यस्तेवैतदाह ॥ १० ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः । ककुत् पतिः पृथिव्या
अयम् । अपाए रेतांसि जिन्वतीत्यन्वेषु धावति
तद्यथा याचन् कल्याणं ब्रूहेदामुष्यायणो वै त्व
मक्षत् वै त्व मेतस्मा ऽअसीत्येव मेधा † ॥ ११ ॥

अथैन्द्राग्नी । उभा वा मिन्द्राग्नी ऽआहु-
वृधा ऽउभा राधसः सह मादयुधे । उभा दाता-
राविपाए रयीणा मुभा ब्रुजस्य सातये हुवे वा
मित्येष वा ऽइन्द्रो य एष तपति‡ स युद्ध मेति
तदाहवनीयं प्रविशति तदुभावेवैतत् सह सन्ता

• 'यतुद्वर्णवैव'— इति ग, घ, ङ ।

† 'मेधा'— इति घ, ङ ।

‡ 'य एष तपति'— इति च इत्येव ङा० वेवरेण ।

रेवती रुमध्व मिति रेवन्तो हि पशुवस्तुस्मादाह
 रेवती रुमध्व मित्यस्मिन्मोनावस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन्लोके-
 ऽस्मिन् क्षये । इहैव स्त मापगातेत्यात्मन एवैतदाह
 मदेव मापगातेति ॥ २६ ॥

अथ गा समिष्टगति । संहितासि विश्व-
 रूपीति विश्वरूपा इव हि पशुवस्तुस्मादाह विश्व-
 रूपीत्यूर्जा माविश गौपत्येनेत्यूर्जेति यदाह रुसेनेति
 तदाह गौपत्येनेति यदाह भूमेति तदाह ॥ २७ ॥

अथ गार्हपत्य मभ्येति । स गार्हपत्य मुपतिष्ठत
 ऽउप त्वान्ने दिवे-दिवे दोषावस्तर्हिषा व्ययम् । नमो
 भुरन्त एमसीति नम एवाक्ष्मा ऽएतत् करोति
 यथैनं नु ० हिंस्यात् + ॥ २८ ॥

राजन्त मध्वराणाम् । गोपामृतस्य दीदिविम् ।
 वर्धमानं स्वे दुम ऽद्भुति स्वं वै त ऽद्भुदं यन्मम तन्मो
 भूयो-भूय एव कुर्वित्येवैतदाह ॥ २९ ॥

सु नः पितेव सुनवे ‡ । अग्ने मूपायनो भव ।
 सुचत्वा नः स्वस्तय ऽद्भुति यथा पिता पुत्राय सूप-

• 'यद्येन न — इति च दृष्टो वा० वेवरेण ।

† 'हिंस्यात् — इति च, इ ।

‡ 'सुनवे' — इति च, इ ।

स्वस्ति पारुणं समश्नुत ऽएतेनो ऽएनए रावेनाष्टा
रुचाऽसि नृज्विन्दन्त्येतावन्नु० तिष्ठन् जपति ॥ २३ ॥

. अथासीनः । सं त्व मग्ने सूर्य्यस्य ज्वर्वसा
यथा हुति तद्युदन्तं यन्नादित्य आहवनीयं प्रवि-
शति तेनैतदाह समुपौषाए सुतंनेति तद्युदुपतिष्ठते
तेनैतदाह सं प्रियेण धाम्नेत्याहुतयो वा ऽअस्य प्रियं
धाम्नाहुतिभिरेव तदाह स मह † मायुषा संज्वर्वसा
सं प्रजया सुए रायस्योपेण निमपौषेति यथा त्व मेतैः
स मगया एव मह मायुषा ज्वर्वसा प्रजया रायस्यो-
पेणेति युद् भस्मेति तदेव मह मेतैः सङ्गच्छा ऽइत्ये-
वैतदाह ॥ २४ ॥

अथ गा मध्येति । अथ स्यात्सो वो भक्षीय
मह स महो वो भक्षीयेति यानि वो ज्योर्ध्याणि
यानि वो महाऽसि तानि वो भक्षीयेत्येवैतदाहोर्ज-
स्योर्जं वो भक्षीयेति रुस स्य रुमं वो भक्षीयेत्येवैतदाह
रायस्योप स्य रायस्योपं वो भक्षीयेति भूमा स्य
भूमानं वो भक्षीयेत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

* 'वृत्तिरिति भावः'— इति जा० मन्त्रः, यत् इति जा० वेदः ।

† 'स मुह' इति च, उ ।

अथ गा मभ्येति० । बृह एष्टदित एष्टीतीडा
 हि गोरदितिर्हि गौस्ता मभिमृशति काम्या एतेति
 मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टास्तस्मादाह
 काम्या एतेति सयि वः कामधुर्यं भूयादित्यहं वः
 प्रियो भूयास मित्येवैतदाह ॥ ३४ ॥

अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च । प्राङ्
 तिष्ठन्नग्नि मीचमाणो जपति सोमानं स्वरणं
 वृष्णुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं यु यौशिक्षः † ॥ यो
 रेवान्यो ऽथमीवहा व्वसुधित्युष्टिवर्जनः । नः
 सिपक्तु यस्तुरः ॥ मा नः शृणुसो ऽचरुषो धूर्तिः
 प्रणङ् मर्त्यस्य । रुक्षा यो ब्रह्मणस्पत इति ॥ ३५ ॥

यद्वा ऽथाहवनीयं मुपतिष्ठते । दिवं तदुप-
 तिष्ठतेऽथ यद् गार्हपत्यं पृथिवीं तदुपेतदन्तरिक्षं मेपा
 हि दिग् बृहस्पतेरेतां ह्येनद्दिग् मुपतिष्ठते तस्माद्
 गार्हपत्यं जपति ॥ ३६ ॥

महि त्रीणां भवोऽस्तु । द्युचं मित्रधार्यभ्यः ।
 दुराध्वं व्वरुणस्य ॥ न हि तेषां समाचन नाध्वसु
 व्वारणेषु । ईशे रिपुरघ्नसः ॥ ते हि पुवासी

वा वर्चसो वा प्रजायै वा तन्मे पुनराप्याययेत्येवै-
तदाह तयो हास्येतत् पुनराप्यायते ॥ २० ॥

दुग्धानास्त्वा । शतं हिमा द्युमन्तं समिधो-
महीति शतं वर्षाणि जीव्यास्त्र्येवैतदाह तावत् त्वा०
महान्तं समिधोमहीति यदाह द्युमन्तं समिधो-
महीति व्यस्वन्तो व्यस्कृतं सहस्वन्तः सहस्कृत
मिति व्यस्वन्तो व्ययं भूयास्त व्यस्कृतं त्वं भूया
इत्येवैतदाह सहस्वन्तो व्ययं भूयास्त सहस्कृतं त्वं
भूया इत्येवैतदाहान्ने सपत्नदुग्धेन मदव्यासो ऽभुदाभ्य
मिति त्वया व्ययं सपत्नान् पापीयसः क्रियास्त्र्येवै-
तदाह ॥ २१ ॥

चित्रावसो स्वस्ति ते पारु मशीयेति । त्रिरे-
तुज्जपति रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयतु सहृद्वैव
चित्राणि वसति तस्मान्नारकाच्चित्रं ददृशे ॥ २२ ॥

एतेन ह स्म वा ऽकृषयः । रात्रेः स्वस्ति
पारुतु समश्रुवतु ऽएतेनो ह स्मैतान् रात्रेर्नाष्टा
रुचाऽसि नु विन्दन्त्येतेनो ऽऽएवैष एतद् रात्रेः

* , १, ३ 'तावत्वा', 'व्यस्कृतं' 'सहस्कृतं'— इति क पठः ।

१ 'नाविन्दन्त्येतेनो'— इति सा० सम्मतः पठ इति डा०-वेबरः ।

अदितेः प्र जीवसी मुर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस
मिति तन्नास्ति नाध्वसु व्वारणेऽप्यित्येते ह वा
ऽध्वानो व्वारणा य ऽङ्गमेऽन्तरेण द्यावापृथिवी ऽएतान्
ह्येतदुपतिष्ठते तस्मादाह नाध्वसु व्वारणेऽप्यिति ०
॥ ३० ॥

अथैन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सेन्द्र
नेवैतदग्नौपस्थानं कुरुते कदा चन सरीरसि
नेन्द्र सद्यसि दाशुष ऽङ्गिति यजमानो वै दाश्वान्
यजमानाय द्रुक्षसीत्येवैतदाहोपोषेत्तु मघवन् भूय
इत्तु ते दानं देवस्य पृच्यत ऽङ्गिति भूयो-भूय एव
न इदं पुष्टं कुर्वित्येवैतदाह ॥ ३८ ॥

अथ सावित्री । सविता वै देवानां प्रसविता
तुयो शास्त्रा ऽएते सवितृप्रसुता एव सुर्व्वे कामाः
समृध्यन्ते तत् सवितुर्व्वरेण्यं भूर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयादिति † ॥ ३९ ॥

अथाग्नेयी ‡ । तदग्नेय ऽएवैतदात्मान
मन्ततः परिददाति गुप्तैः पुरि ते दूडुभो रुथो-

* 'प्यिति'— इति घ, ङ ।

† 'वित्ति'— इति ग, घ, ङ ।

‡ 'पी'— इति घ, ङ ।

ऽस्मां२॥ ० ऽप्योतु विश्रुतः । येन रुक्षसि
 दाशुप इति यजमाना वै दाशुवाप्तो यो ह वा
 ऽप्यनाधृष्यतमो रुक्षस्तेनैष यजमानानभिरुक्षति
 स यस्तेऽनाधृष्यतमो रुधो येन यजमानानभिरुक्षति
 तेन नः सर्वतोऽभिगोपायेत्येवैतदाह त्रिरुक्ष-
 पति ॥ ४० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । इदं मेऽयं ज्ञीर्यं
 पुत्रोऽनुमुत्तानवदिति यदि पुत्रो न स्यादुप्यात्मन
 एव नाम गृह्णीयात् ॥ ४१ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

अथ मायश्रामीन मम्युपन्यासं विधिमुक्तदर्थं माध्यायिका
 माह— “अमी हेति । एतत् पुनराधानमाह्वयि न स्यात्प्रातम् ।
 ततश्चि ‘अग्नम् प्रविवेश’, अथ तु ‘रात्रिं प्रविवेश’ इत्येतावान्
 विज्ञेयः । “त मितदित्यादि । ‘अध्यायत्याम्’ आगामिन्यां ‘रात्री’
 ‘मास’ काले ‘तम्’ अग्निं देवम् उपतिष्ठन्ते ऋ । उपन्यासप्रकार
 माह— “देहि न इति ॥ १, २ ॥

यथादेव मम्युपन्यासात् पश्यो दिवंर्नधाः, तथाह यज
 मानोऽपि तदुपन्यासं कुर्यादिति विधत्ते— “तस्मा इति । तस्मै

पशुप्राप्तिलक्षणाया फलाय । 'कम्'-इति वाक्यपूरणे * । अन्यत्
निगदमिदम् । "दत्तो हवेति । य एवं साय मग्नी उपतिष्ठेतिव
तद्यै यजमानाय तावग्नी अभिममं फलं प्रयच्छत इत्यर्थः । एव
मुपस्थानविधिः ॥ ३ ॥

(अथोपस्थानदोषपरौ †) पूर्वपक्षो सिद्धान्तत्वेन प्रति-
पादयति— "अथ यस्मादिति । यस्मात् अन्त्युपस्थानं न कर्त-
व्यम्, तत्कारणं मुच्यते । देवाः खनु पुरा मनुष्येः गार्ह मिह
लोके निवसन्तः तद्याचनेन पीडिताः सन्तस्त्रिभूताः, अतो-
ऽग्निरपि उपस्थानेन याच्यमानस्त्रिभूतो भवति, याचितफलस्या
प्रदानेन नैव यजमानं 'हिनसानि', अत एव द्वेभ्योऽपि न भया-
नीत्यनेनाभिप्रायेणैवार्थः । यस्मादेवं तस्मात् नोपस्थेगोऽग्निरिति
पूर्वपक्षः ‡ ॥ ४ ॥

"अथ यस्मादित्यादि । यस्मात् कारणादन्त्युपस्थानं कर्तव्यम्,
तदुच्यते— 'देवानां' सम्बन्धी यो 'यज्ञः', स हि 'यजमानस्य'
'आशीः' फलप्रार्थनरूपः ; 'तत्' तथा सति येषां मग्निहोत्रा-
हुतिः 'एष एव यज्ञः' सैव यजमानस्याशीः । "तद्यदेवेत्यादि,
यजमानस्य यत्, तदाशीरूपं फलम् ; तदेवाग्निहोत्रेऽग्निं सुप-
तिष्ठमानः कुरुत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

पुनरन्त्युपस्थानपक्षं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति— "अथ
यस्मादित्यादिना । "यो वै ब्राह्मण मित्यादि । ब्राह्मणक्षत्रिययो-
रन्यतर माशंसमानः फलाभिनापी पुरुषः 'अनुचरति' अनु-

* 'वाक्यप्रतिपूरणे'— इति च ।

† यथोऽथो बहुषु प्लुक्केषु न दृश्यते ।

‡ को० श्रौ० सू० ४ १० २ ।

वर्तते, तस्याभिप्राय माह— ‘अथ म इति । यथैव मनुचरति पुरुष, तं ब्राह्मणादि ‘वाच्येन’ वदनीयेन श्रुतिशब्देन, ‘कर्मणा वा’ परिचरणलक्षणेन ‘अभिरिराधयिषति’ अभिराधयितुं सेवितुं मिच्छति, ‘तस्मै’ पुरुषार्थेव ‘स’ ब्राह्मणादि प्रभु धन ‘देव’ दातव्यं ‘मन्यते’ । यस्त्वेव निष्ठुर भाषते, स ‘एन’ ब्राह्मणादि प्रभु ‘द्विष्टो’ & विद्वेषणं कर्तुं मीश्वर समर्थ स्यात्, तथा ‘निर्वेद’ मनस्ताप ‘गन्तो’ † गन्तुं मीश्वर स्यात् । निष्ठुर भाषणप्रकार माह— ‘किं न्विति । हे देवदत्त ! यस्त्व मज्ञान ददासि, स त्व मम किं प्राप्तिः ? न विश्विदपि भयमि, त्वया किं प्रयोजन मित्यर्थ । एवं समस्तकक्षोभेनाग्नेराराधनं गीव कार्यम्, राहुपस्थानन्तु फलप्रार्थनरूपत्वेन निष्ठुरभाषणवदपराध चेतिरिति न कर्त्तव्य मित्याह— “एतदिति । होमसमिन्धनाभ्यामग्निं प्राप्य पुनरुपस्थानेनैव याचते, याचनं चायुक्त मित्यनुपस्थान पक्षो ज्ञायामित्यर्थ ‡ ॥ ६ ॥

“अथ यस्मै दित्यादि । श्लोके हि ‘यादत् पुरुषो ‘दातार’ प्राप्नोति, स च ‘भर्ता’ पोषक प्रभु ‘भार्य’ पोष्य याचक स्त्रियो ‘नानुबुध्यते’, ‘स’ वीर याचक एवम् ‘आह’ विप्रापयति,— हे स्त्रामिन् । अहं ‘ते’ त्वया ‘भार्य’ पोष्य ‘अस्मि’, ‘मा’ मां

*, † ‘इत्यरे लोसुनकसुनौ — इति पा० सू० १ ३ १३ ।

‡ उपस्थानानुपस्थानपक्षौ तैत्तिरीयैरपि विचार्योपस्थानं कर्त्तव्य मित्येव निहान्तितम् । तथाहि— ‘अपस्तेयोऽग्नीर्नोपस्तेया इत्याहुर्मनुष्या येनैव योऽहरहराह्वयैर्न याचन्ति स इत्यनेन त उपस्थानेनैव को देवानां रक्षणांश्चिन्तयतीति, तस्मादपस्तेयोऽग्नौ रक्षणाहुराग्निं वै कं यजमानो यजन इत्येवाहवन्तु वै व्याह्विताऽप्येराग्नींश्चपि सुपतिष्ठते, तस्मादुपस्थाय — इति गै म १ ५ ६ ६ ७

प्रजार्थं 'एषः' अग्निः 'विभूः' तदमीष्टवदाने समर्थ
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पक्षी मृचं विधाय प्रयंसति—“अस्येति ० । “परमा या एषा
इति । ‘सनीनां’ दानानां मध्ये ‘यत्’ ‘सहस्रसनिः’ सहस्र-
रुद्धाकस्य धनस्य दानम्, ‘एषा’ ‘परमा’ सर्वोत्कृष्टा सनिः ॥

एताथ पङ्क्तौ मन्त्रकाण्डे एव व्याख्याता इति नात्र पुन-
र्याख्यायन्ते ॥ १५ ॥

अथैता षट्चः समूहीकृत्य प्रथमोत्तमयोर्लिङ्गविशेषोपजीवनेन
क्षीति—“तदेतदिति । ‘समाहार्यम्’ एकेका मृचं प्रदेशान्तरे
पठितां समाहृत्य समुदायीकृतं गीतम् ‘पङ्क्तम्’ सूक्तम् । ‘तस्य’
‘प्रथमा’ ‘उपशनी’, ‘उत्तमा’ तु ‘प्रज्ञशनी’ । तन्नोपपत्ती भूम्या-
जिज्ञेत्वेतत् प्रागेव ‘अपोचाम’, अतः परम् तत् प्रतिपाद्य
मित्यर्थः । “अथाद एवेति । ‘अदः’ द्युलोक एव ‘प्रज्ञम्’ ।
तस्य प्रज्ञगन्धाभिधेयता ऽ मुपपादयति—“यावन्त इति । ‘सना’-
इति निपातः पुरेत्यस्यार्थः । ‘यावन्त एव’ हि ‘अदे’ ‘सना’
सनातनाः ‘देवाः’, ‘तावन्त एव देवाः’ इदानीं मयि ; ‘तस्मात्’
तदाश्रयभूता द्यौः पुरातनवाचिना प्रज्ञगन्धेनोपत इत्यर्थः ।
‘तदिमे एवेति । ‘इमे’ आयापृथिव्यौ ‘अक्षरेण’ “अभिर्मूर्ध्ना”—
इत्यादि-मन्त्रप्रतिपाद्याः ‘सर्वे कामाः’ अत्रस्थिताः । “ते अस्मा
इत्यादि, अष्टम् ॥ १६ ॥

० वा० सं ३. १६ ।

† यजुर्वेदस्य वाजसनेयकाख्य मन्त्रकाण्डेन भाष्यकार्येण व्याख्यात
मयि गतपयस्यस्यानादुत्तरम् ; तथादिषु मन्त्रकाख्यं नैतिरीयस्य बोध्यम्
ते० सं० १. ४. ३ इत्यम् ।

; ‘यममन्त्रमपेक्षना’— इति च ।

प्रथमोत्तमयोस्त्रिजपं विधाय प्रशंसति— “म वै त्रिः प्रथमां जपतीति । अस्य षड्वचस्य सूक्तस्य “उपपद्यन्त”-इतीयं प्रथमा, “अस्य प्रवाम्”-इतीयं सुत्तमा ; उपस्थानकाले तयोस्त्रिजपः कार्यः ७ । यतः ‘यन्ना.’ ‘विष्टव्यायथाः’ विष्टव्यारम्भा ; निर्जपप्रोक्षणसामिधेयनुवचनादिषु त्रिगृह्यतिदर्शनादित्यर्थः ॥ १७ ॥

• “तनूपा अग्नेऽसि”-इत्यादिमन्त्रेराहवनीयोपस्थानं विधितु-
स्तद्विधत्तुं दोषं सुपन्थसति— “यद् वा इति । अग्निहोत्र-
होमं कुर्वन् ‘वाद्येन वा’ व्यवहारसाध्येन मन्त्रोच्चारणेन, गरीर-
साध्येन ‘कर्मणा वा’, ‘यत्’ ‘मिथ्याकरोति’ अन्यदागुतिष्ठति,
‘तत्’ तेन ‘आत्मन’ यजमानस्य ‘आयुषः’ जीवनस्य, ‘वर्धसः’
तेजसः, ‘प्रजायै’ प्रजायाश्च ‘अवस्यति’ खण्डयति । ‘वा’-शब्द-
सार्थः ॥ १८ ॥

अथैतद्विपरिहासाय तदुचितमन्त्रकरणकोपस्थानं साह—
“तद् बहु खल्विति १ । तत् बहु दोषे सतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

“यद् वा इच्छाद्युत्तार्यम् ३ । “तन्म इत्यादि । यदेतन्मिष्य-
करणेनायुरित्यादि खण्डितम्, हे अग्ने । ‘तत्’ तच्च ‘पुनः’
‘आप्यायय’ वदेयेति “तन्म आ पुन”-इतिमन्त्रभागस्य व्याख्या-
नम् ॥ २० ॥

• “इस्थानास्वेत्यादि ६ । “गतए हिमा.”-इत्यस्य तात्पर्यं
साह— “गतं वर्षाणीति । गतसंवत्सरजीवनवत्सो भूयासी-
त्यर्थः । तैत्तिरीयकेऽप्येतद् विगदीकृतम्— “गतए हिमा

• का० श्रौ० सू० ४. १२. ३ क, ख ।

† वा० शं० ३ १७ ।

‡ एतत्पूर्वपूर्वकस्त्रीयाख्या नष्टया ।

§ वा० शं० ३ १८. १ ।

इत्याह शतं त्वा हेमस्तानिन्धिपीयेति वावेतदाहेति ७ । “द्युमन्त
मिति मन्त्रभागस्यार्थं साह— “तावत्वेति । ‘तावत्’ शत-
संवत्सरजीवनावधि, हे अग्ने ! त्वां ‘द्युमन्तं’ दौमिमन्तं ‘महान्तं’
‘समिधीमहि, सन्दीपयेमेत्यर्थः । “वयस्वन्तो वयस्कृत मित्यादि ।
वय इत्यवनाम १ । प्रभूतावयुक्ता भूत्वा वयसोऽवस्य कर्तार
त्वा मुपतिष्ठेमहि । एवं ‘सहस्रन्तः’—इत्यापि योजना । उभ-
यत्र विज्ञेयपण्डय मपि विधेयाभिप्राय मिति ध्याचष्टे— “वयस्वन्तो
वय मिति । वयः अन्नं करोतीति वयस्कृत, सहः शत्रूना मभि-
भवनं तदन्तः सहस्रन्तः, तादृशं सहः शत्रुविषयक मभिभवनं
करोतीति सहस्कृत । “अग्ने सपन्नदन्धन मित्यादि । सपन्नो
दभ्यते हिंस्यतेऽग्नेनेति सपन्नदन्धनोऽग्निः । तथा च ‘ह्वया’ ‘वयं’
‘सपन्नान्’ ‘पापीयसः’ अतिशयेन निक्षुष्टान् ‘क्रियास्य’ करवामिति
विज्ञेयेष तात्पर्यकथनम् ॥ २१ ॥

“चित्रावसो”—इत्यादिमन्त्रस्य त्रिर्जपं ३ विधत्ते— “चि-
त्रेति ३ । “रात्रिर्वा इत्यादि । ‘हि’ यस्मात् ‘सा इयं रात्रिः’
यहनचन्द्रादीनि ‘चित्राणि’ ‘सङ्गृह्य इव वसति’, ‘तस्मात्’ ‘चित्रा-
वसुः’ रात्रेर्नामधेयम् । अत एव इदानीं मपि रात्रौ नमसि
‘तारका’-स्तव्यं ‘चित्रं’ ‘दृष्टे’ दृश्यते ॥ २२ ॥

अस्य मन्त्रजपस्य प्रयोजनं यत्तुं पुरातनं सुदाहरति— “एते-

* तै० सं० १.५.८.१४ । एतच्च ब्राह्मणम् “अग्ने यद्वपते”—इति तै०
मं० १.५.६.११, मन्त्रपदवाक्यान्तरम् ; “इन्द्रानास्वा शत१ हिमाः”—इत्ये-
तन्मन्त्रवाक्यान्तराक्षणे स्तान्मातम्— “शत१ हिमा इत्याह शताशुः पुरुषः”
—इत्यादि । तै० मं० १.५.७.१४ ।

† निष० २.७.७ ।

‡ का० श्री० छ० ४.१२.७ च ।

§ मन्त्रस्तु वा० मं० ७.१८.२ ।

नेति । 'एतेन' "चित्रावसो"—इति मन्त्रेण 'रात्रेः' 'पारम्' भव-
सानं 'स्वस्ति' चैवैव 'समश्रुवते' सम्प्राप्नुवन् । तथा 'एनान्'
ऋषीन् एतन्मन्त्रजपेनेव रात्रेः प्रीणनात् तत्सम्बन्धिनो राक्षसा-
दयो ('न विन्दन्ति') नाविन्दन्, नासमन्त इदानीन्तन-
स्यापि ॥

इमं मन्त्रं मन्त्रुपस्थाने जपतो यजमानस्य तत्फलं माह—
'एनेनो एवेति । "एतावन्विति । "उपप्रयन्त"—इत्यादिभ्य
"चित्रावसो"—इत्येतावत्पर्यन्तं माहवनीयस्य समीपे 'तिष्ठन्'
जपेत् ॥ २१ ॥

"अथासीन इति † । वक्ष्यमाणान् "सं त्वं ममे"—इत्या-
दिकान् ‡ मन्त्रान् तत्रैवासीनो जपेदित्यर्थः । हे 'अने ।' त्वं
'सूर्यस्य' 'वर्षमा' तेजसा 'समगथाः' सङ्गतवानसि 'इति' प्रती-
यमानं मिमं मन्त्रार्थं सुप्रपादयति— "तद् यदस्तं यन्निति ।
'अस्तं यन्' अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । सूर्यस्य रात्रावाहवनीयप्रवेगः
"अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा"—इति होममन्त्रार्थकथनप्रस्तावे
प्रतिपादितः § । "संश्रुषीषा मित्यादि । 'ऋषीणां'
सम्बन्धि यत् 'श्रुतं' स्तोत्रं तेन सङ्गतवानसीति मन्त्र-
वाक्यार्थः ।

एतर्हि प्रकृतान्त्रुपस्थानाभिप्रायं माह— "तद्यदिति ।
'आहुतयो वा अस्त्येति । 'अस्त्य' अनेः आश्वदधिष्ठीरादिद्रव्य-
साध्याः 'आहुतयो वा' आहुतय एव 'प्रियं धाम' तज्जगतीतिर्मयं

* का० श्री० सू० ४. १२, १ क. ख, घ ।

† का० श्री० सू० ४. १२, ४ ।

‡ या० मं० ३१६ ।

§ एतस्यैवाध्यायस्य द्वितीयब्राह्मणं तद्व्याख्यं २४२म् ।

शरीरम् । तथा चाहुतिभिरेव सङ्गतवानसीत्यर्थः । “सम-
भायुपेत्यादि । हे अग्ने । यथा त्व मेतैरायुरादिभिः ‘सम-
गयाः’ सङ्गतवानमि । गमेर्नुङि-“गातिस्था”-इति * पुनेर्नुङ्,
“अनुदातोपदेश”-इत्यनुनासिकलोपः † । एवम् ‘अहम्’ अपि
एतेः सङ्गच्छेयेत्यर्थः । “यद् भूञ्जेति, “रायस्योपेण”-इत्यस्य
व्याख्यानम् । ‘भूञ्जा’ धनकनकादिबहुत्वेनेत्युक्ते यावानयां भवति,
‘रायस्योपेणेत्यनेन तावानर्थं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

“अथ, गा मभ्येतीति ‡ । अग्निहोत्रहोमार्थस्य पयसो
दोग्ध्री या गौ, ताम् “अन्ध स्यान्धो वो भर्चीयम्”-इति मन्त्रेण §
अभिगच्छेदित्यर्थः । ‘अन्ध.’ शब्दोऽववाची ||, तेन च तज्जनितं
वीर्यं लक्ष्यत इति व्याचष्टे— “यानि वो वीर्याणीति । हे गावः !
यूयम् ‘अन्ध स्य’ चीरान्नरूपा भवथ, अतस्तदुपभोगजनितानि
‘ध’ युष्मत्सम्यन्धीनि ‘वीर्याणि’, ‘महाएसि’ तेजासि, ‘तानि’
‘भर्चीय’ सम्भजेयेत्यर्थः । “रस स्येति । “जर्ज बलप्राण-
नयोः”-इत्यस्मात् ¶ धातीर्निष्पन्न ‘जर्क्’-शब्दो बलकारं समावष्ट
इत्यभिप्रायः । “भूमा ऋचेति । ‘रायस्योप’-शब्दस्य भूमार्थत्व
प्रागान्वातम्— “रायस्योपेति यद् भूञ्जेतीति * ॥ २५ ॥

“रेवती रमध्व मितितीति †† । “रेवन्तो हीत्यादि । ‘रेवन्तः’
रयिमन्तः, पुत्रपौत्राद्यभिहृदा धनयुक्ताः पशवो रयिमन्तः ।
“रयेमन्तौ बहुलम्”-इति ‡‡ सम्प्रसारणम् । “आत्मन एवेति ।

* मा० सू० २, ४, ७७ ।

† मा० सू० ६, ४, ३० ।

‡ का० श्रौ० सू० ४, १२, ५ ।

§ वा० मं० ५, २० ।

¶ निघ० २, ७, १, निघ० ५, १, १ ।

‡ पु० प० १५ धा० ।

** एतत्पूर्वकङ्किकायाम् (१५८ पृ०) ।

†† वा० मं० ६, २१ ।

‡‡ पा० ६, १, ३७ सू० ५ वा० ।

अग्निमिति मन्त्रगतदेशेन सविहितवाचिना स्वमभ्यदग्दृष्ट-
गोष्ठानि विज्ञेयेण 'आत्मनः एव' स्वस्यैव एतत् फल माशाख्यत
इत्यर्थः । हे गावः । यूयम् 'इद्वैव' मदीये गोष्ठादौ 'स्त' भवत,
'मापगात' मा अपगच्छतेति मन्त्रभागस्वार्थः । तत्रापगमना-
वधेरनुपादनात् त सुपथस्य योजयति— "मदेवेति । मक्षका-
गादेव मापगतेत्यर्थः ॥ २६ ॥

समन्त्रकं गोस्पर्शनं विधाय प्रशंसति— "अथ गा मिति ० ।
'विश्वानि' सर्वाणि, शुक्लकृष्णादीनि रूपाणि यस्याः, सा 'विश्व-
रूपीति' व्यक्तिमभिप्रेत्य आचष्टे— "विश्वरूपा इव हीति ॥ २७ ॥

एव माहवनीयस्य समन्त्रकं सुपस्थानं सपपथं † विधाय,
गार्हपत्यस्य ‡ तद् विधत्ते— "अथ गार्हपत्य मभ्येतीति § ।
"नम एवात्मा इति । "नमो भरत."—इति नमस्कारस्य
सम्पाद्यत्वायगमात् अतिक्रमजनितापराधनिवृत्तयेऽग्रे गार्हपत्याय
नमस्कारं नैव करोतीत्यर्थः । इतरथा हि प्रथमार्धं गार्ह-
पत्य मतिक्रम्य आहवनीयस्योपस्थानकरणात् स गार्हपत्यः क्रुद्धः
सन् 'यद्येनं न हिंस्यात्, तथा नमस्कारः क्रियत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एवं प्रथमाया ऋचस्तात्पर्यं मभिधाय द्वितीया ऋचं पठित्वा
तात्पर्यविशेष माह— "राजन्त मभ्यगणा मिति ¶ । "स्वं वा
इत्यादि । दम इति गृहनाम ७७ । यन्मदीयं गृहं हे अग्ने ।
'तं' तव स्वभूतम्, अतस्तथाविधं गृहं 'न.' अन्नात् पुनः-पुनः

* का० धौ० सू० ४. १२. ६ । मन्त्रस्तु वा० मं० ४. २२. १ ।

† 'मपगच्छ' इति च ।

‡ गार्हपत्ये — इति च ।

§ का० धौ० सू० ४. १९. ७ ।

¶ वा० मं० ४. १३ ।

१ वा० मं० ४. २१ ।

०० निघ० ६. ४. १३

कुर्विति 'स्वे दमे'—इति मन्त्रपदयोर्विवक्षितोऽर्थ इति भावः ॥२८॥

“स न पितेवेति ७ । गार्हपत्योपस्थाने तृतीया । तत्र “पितेव सूनवे”—इति दृष्टान्तसिद्धं मर्थं निष्कृष्यानुवदति— “यया पितेति । ‘सूपचर’ सुतु उपचरितु नमस्कारादिभिरुपसरै पुत्रस्य सेवितु योग्य एव भवति । स च पुत्र ‘एन’ पितरं केनचिदपि साधनेन ‘नेव’ ‘हिनस्ति’ बाधः । एव गार्हपस्थाने । त्व ‘न’ अस्माकं ‘सूपचर एधि’ सुदूपचरितु योग्यो भव, यय मपि त्वा केनचिदपि साधनेन ‘मैव हिंसिष्य’, इति योजना ॥

एतं चोप त्वान्ने इत्यादिका मन्त्रा, वक्ष्यमाणाद्यान्ने त्व मित्यादिका, सर्व एव सहिताया व्याख्यातत्वात् अन्यविस्तारभयादत्र पुनर्न व्याख्यायन्ते ॥ ३० ॥

अथ चतसृभिर्हिपदाभिर्गार्हपत्योपस्थानं माह—“अथ हिपदा इत्यादि । ‘अथ’ ‘उप त्वान्ने’—इत्यादि-गायत्रीणां १ मनस्तर गार्हपत्योपस्थाने ‘हिपदा’ प्रयोज्यया । तत्र, “अन्ने त्वम्”—इति १ प्रथमा, “वसुरग्नि”—इति । द्वितीया, “त त्वा शोचिष्ठ”—इति १ तृतीया, “स नो बोधि”—इति २ चतुर्थी ॥ ३१ ॥

हिपदाभिर्गार्हपत्योपस्थानस्य पुरुषप्राप्तिहेतुतां यत्तु माह धनीयोपस्थानस्य पशुप्राप्तिहेतुतां माह— “यदा आहवनीय मिति । “उच्चावचैरिति । श्यूनाधिकपरिमाणयुक्तौ “उप

* वा० स० ३ २४ ।

† इत्यादि-गायत्रीणां १ मनस्तर गार्हपत्योपस्थाने

‡ वा० स० ३ २५ २६ २४ ।

§ १ १ १ वा० स० ३ २५ १ २ २६ १ २ ।

प्रयन्त”-इत्यादिमन्त्रैर्गायत्ररादि चन्दोभिरित्यर्थः । “अथ यद्
गार्हपत्य मित्यादि । “उप त्वाम्ने”-इत्यादिभिः ‘यद्’ ‘गार्ह-
पत्यम्’ उपतिष्ठते, तेनोपस्थानेन ‘पुरुषान्’ पुत्रपौत्रादीनेव
‘याचते’ प्रार्थयत इत्यर्थः । तच्च पुरुषप्रार्थनं द्विपदाभिरेवेति वक्तु
मुप त्वाम्ने इति गायत्रलक्ष्यस्य प्रयोजन माह— ‘गायत्रं वा अग्ने-
च्छन्द इति । प्रजापतिमुक्त्वा महोत्पन्नत्वादित्यर्थः ७ । ‘उप-
परेति’ उपप्राप्नोति ॥ ३२ ॥

“अथ द्विपदा इति । “पुरुषच्छन्दसं या इति । पुरुषत्-
पादद्वयोपेतत्वात् ‘द्विपदाः पुरुषच्छन्दसम्’ पुरुषममानाकृतिकं
छन्दः । छन्दश्छन्दादकारः समासान्तः † । “पशमान् इ वै
पुरुषवानिति आहवनीय-गार्हपत्योपस्थानयोः समुचित्य प्रगंसा ;
गार्हपत्योपस्थानस्यापि पुरुषवत्पादद्वयोपेतत्वात् ॥ ३३ ॥

गोसमीपगमनं तदुपसर्गनञ्च समन्तकं विधत्ते— “अथ गा
मभ्येतीति ‡ । “इङ् एहीति § । इङादितिगन्धौ गोनाम-
त्वेन प्रसिद्धादित्यर्थः । “कामाः प्रविष्टा इति । ‘मनुष्याणां’
क्षीरदध्यादिविप्रयाः ‘कामाः’, ‘हि’ यस्मात् ‘यतासु’ गोषु
‘प्रविष्टाः’, ‘तस्मात्’ यताः कामनाविषयत्वात् ‘काम्याः’
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

‘अघान्तरेणेत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ ३५ ॥

सोमान मित्यस्य लक्ष्यं च प्रयोजन माह— ‘यदा इति ।
आहवनीयगार्हपत्योपस्थानाभ्यां आवापृथिव्योरुपस्थानं कर्तं

* तै० मं० ७, १, १, ४ दृश्यम् ।

† “अयमन्ताग्रपुमकाच्छन्दि”- इति पा० सू० ५, ४, १०३ ।

‡ का० श्रौ० सू० ४, १७, ८, ६ ।

§ वा० मं० ५, २७, १, ७ ।

भवति । अनेन सोमान मित्रि वृचस्य * जपेन द्यावापृथिव्योः
मध्यवर्तिनोऽकारिचस्योपस्थानं कृतं भवतीत्यर्थं † । तस्य देवता-
विशेषमन्त्रं प्रशंसति— “एषा हीति । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वत्स-
माना येय मूर्द्धा ‘दिक्’, ‘एषा’ ‘हृहस्यते’ स्तभूता । अतएव तैत्ति-
रीयके समास्रातम्— “ऊर्द्धा दिग् हृहस्यतिदेवता”—इति ‡ ।
नन्वेतत् वचं ब्राह्मणस्यम्, कथं बार्हस्पत्यम् ? इति ।
नैष दोषः ; तयोर्भेदाभावात् । अत एव दाशतर्ष्या ‘गणानां
त्वा’—इत्यादियु ब्राह्मणस्यत्वमूत्रेषु § तत्र हृहस्यतिः स्तूयते ॥ २६ ॥

“महिषीणा मित्वादि । । एतदपि नूक्तं मन्तराक्षी तिष्ठन्
जपेदित्यनुपप्लेय वाक्यमस्मात्ति । अस्व वृचस्य प्रयोजन माह—
“तत्राहीति । ‘तत्र’ तस्मिंस्तृचे ‘न अध्वसु वारणेषु’—‘इति’
‘अस्ति’, तस्याभिज्ञायो वर्णित इति श्रेयः । “एते ह वा इत्यादि ।
द्यावापृथिव्योर्मध्ये ‘य इमे’ ‘अध्वानः’ व्रिताः, ‘एते’ खलु पुरुषस्य
फलप्राप्तिवारणाय भवन्ति, अतो द्यावापृथिवीसंसृतयोगीर्हंपत्याह-
यनीययोर्मध्ये स्थित्वा इमं वृचं जपन् ‘एतान्’ एव मार्गान् ‘उप-
तिष्ठते’ इत्यर्थः । एव मध्वना सुवस्थितत्वात् तं वारयितुं ¶
कोऽपि ईश्वर इति “नाध्वसु वारणेषु”—इति मन्त्रपाद-
व्याप्यं ॥ २७ ॥

“अध्वेष्ट्रीत्यादि । ‘ऐष्ट्री’ इन्द्रदेवताका “कदाचनम्वरी-

* वा० सं० ३, २८, २९, ३० ।

† “सोमान मित्रदुर्गं मतोपादनयन्” इति का० धौ० मू० ४, १२, १० ।

‡ तै० ब्रा० ३, ११, ५, ६ ।

§ अ० सं० २, ७३, १ ।

॥ वा० सं० ३, ३१, १२, २४ ।

¶ वा० सं० ३, ३०, २ पा० ।

रसि"—इत्यादिका ५ अग्न्युपस्थाने प्रयोक्तव्या । तथा च तदग्न्यु-
पस्थानं मिन्द्रमर्द्धितं सत् यज्ञात्मना निष्पद्यत इत्यर्थः । तत्र
पूर्वाह्ने मनूय तात्पर्यं माह— “कदाचनेति । “यजमानो वै
दाश्वानिति । “दाश्व दाने”—इत्याद्यात् १ “दाश्वान् माद्वान्”—
इति ३ निपातनात् हविषां दाता यजमानो दाश्वानित्युच्यते ।
तथा च ‘दाश्वे’ यजमानाय कदाचिदपि ‘स्वरीः’ हिंसकः ‘न
असि’ न दृष्टसीति तात्पर्यार्थकथनम् । उक्तवाक्ये व्याचष्टे—
“उपोषेदिति । हे ‘भवन् ।’ अन्नमभ्यं दीयमानं त्वदीयं धनं
‘भूयो भूय एव’ ‘उपष्टुच्यते’ समीपं प्राप्नोति ; तदिदं मात्रातम्—
“भूयो भूय एवेति ॥ १८ ॥

अथ सवित्रदेवताका सृचं विधाय प्रमंशति— “अथ मावि-
त्रीति । का पुनरमो सादित्री ? इति, ता माह— “तत्सवितु-
रिति § ॥ १९ ॥

अग्निदेवताका सृचं विधत्ते— “अयान्नेयीति । ‘परि-
ददाति’ परिदाने रक्षणार्थं दानम् । तादर्थ्यं मेव विव्रियते—
“गुह्या इति । “यजमाना वा इत्यादि । धर्मितुं भगव्यः,
परैरप्रष्टव्यो यो रयो विद्यते, ‘तेन’ रयेन ‘एव’ अग्निः ‘यजमानान्
अभिरक्षति’ ॥

एव मन्त्रे, स्वभाव मभिधाय मन्त्रे योजयति—“म य इति । हे
अग्ने ‘मः’ प्रसिद्धः ‘य’ ‘रयः’ ‘ते’ त्वदीयः, शत्रुभिरप्रष्टव्यो विद्यते,
‘येन’ च ‘यजमानान्’ ‘अभितः’ सर्वतः ‘रक्षमि’, ‘तेन’ ‘रयेन’ ‘न.’
अग्नान् ‘अभिगोपाय’ इत्यर्थः ।

अस्या ऋचस्त्रिजेषं विधत्ते— “विरेतदिति ॥ ४० ॥

दर्शपूर्णमासयोरिवात्रापि पुत्रनामग्रहणं विधत्ते— “अथ पुत्रस्येति ० । ‘अयं’ मदीयः ‘पुत्रः’- ‘इदं’ यज्ञानुष्ठान-
सूचणं ‘वीर्यम्’ ‘अनुसन्तनवत्’ अनुक्रमेण सन्तनुयात्, सन्तत
मनवच्छिन्नं कुर्यात्, ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण नामग्रहणम् । पुत्रा-
भावे तु यजमानः स्वस्यैव ‘नाम’ ‘गृह्णीयात्’† ॥ ४१ ॥ २ [१.४.] ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्याचतुरो देवाद विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कमलहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
सप्ताधीन् पञ्चसीरींस्तदगतकलताधेनुसौवर्षभूमौः ।
रक्षोत्सं रक्षशजिदिपसहितरयी मायणिः सिद्धपायी,
अथापीदिश्वरकं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

• ‘पौर्यमासवत् पुत्रनामग्रहणम्’—इति का० श्री० मू० ॥, १९, ११ ।

“पौर्यमासवत् ततोऽभीत्यादि (१. ८, २५ मू०) । पुत्रस्य नाम यज्ञाति,
पुत्रयोः पुत्राणां वा । प्रियतमस्येति लौगाक्षिः; ज्येष्ठपुत्रस्य ‘नामाति-
प्राप्त्य यावन्तो वा भवन्ति’—इति शाखायनः (१. १२. ११.)— इति तत्र
इतिर्याज्ञिकदेशः ।

† प्रथमे काण्डे सप्तमप्रपाठकोय मेकविंशं ब्राह्मणं (१भा० ६२९ए०),
हरिसामिहर्त तद्वार्थं (६३१ए० ४०), तत्रत्यस्तदीयटीप्यन्यथ मत्कृताः,
मने एषैते यस्या इह समाप्तीत्याः ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमव मतुलः स्वर्णसं वर्णमुत्थः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्य ।
 आल्योत्थं ग्राज्यजन्मा सवणज मनुष्यः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाल्यो रत्नरूपं गिरिमल्लत मुदा पात्रभास्विद्वर्णयः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसास्त्रान्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

(यथ चतुर्थाध्याये त्रयस ज्ञाह्वयम्)

अथ हुतेऽग्निहोत्र उपतिष्ठते । भूर्भुवः स्वरिति
तत्सत्येनेवैतद्वाचः समर्द्धयति यदाह भूर्भुवः स्वरिति
तथा समृद्धयाग्निष माशास्ते सुप्रजाः प्रजाभि ह्या
सिति तत् प्रजा माशास्ते सुवीरो वीरैरिति तद्
वीरानाशास्ते सुपोषः पोषैरिति तत् पुष्टि माशास्ते
॥ १ ॥

यदा ऽजहो दीर्घं मग्न्युपस्थानम् । आशीरिव
साशीरियं तदेतावतैवैतत् सर्वं माप्नोति तस्मादेते-
नैवोपतिष्ठेतैतेन न्वेव ज्वय मुपचराम इति च आह-
सुरिः ॥ २ ॥

अथ प्रजत्स्यन् ॥ । गार्हपत्य मेवाय उपतिष्ठते-
ऽथाहवनीयम् + ॥ ३ ॥

स गार्हपत्य मुपतिष्ठते । नृय्यं प्रजा मे पाहीति
प्रजाया ह्येष ईष्टे तत् प्रजा मेवास्मा ऽएतत् परि-
ददाति गुप्ते ॥ ४ ॥ +

अवाहवनीय मुपतिष्ठते । शुण्यं पशून् मे

• त्वान् — रति ४ ।

• ४५ — रति ४ ४ ।

पाहीति पशूनाए ह्यैष ईष्टे तत् पशुनेवास्मा ऽएतत्
परिददाति गुप्तौ ॥ ५ ॥

अथ प्र वा व्रजति प्र वा धावयति । स यत्र
व्वेलां मन्यते तत् खन्त्वा ० व्वाचं व्विरजते ॥ य प्रोष्य
परेक्ष्य यत्र व्वेलां मन्यते तद्वाचं यच्छति स यद्यपि
राजान्तरेण खान्नैव त मुपेयात् ॥ ६ ॥

स आहवनीय मेवाय ऽउपतिष्ठते । अथ गार्ह-
पत्यं गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद् गृहेव्वे-
वैतत् प्रतिष्ठायो प्रतिष्ठति ॥ ७ ॥

स आहवनीय मुपतिष्ठते । आगन्तु व्विश्वः
वेदस मस्रभ्यं व्वसुवित्तमम् । अग्ने सन्नाडभि
द्युम्न मभि सह आयच्छेत्त्ययोपविश्य तृणान्यपः
क्षुम्यति ॥ ८ ॥

अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते । अथ मग्निर्गृहपतिः
गार्हपत्यः प्रजाया व्वसुवित्तमः । अग्ने गृहपते-
ऽभि द्युम्न मभि सह आयच्छेत्त्ययोपविश्य तृणा-
न्यपलुम्पत्येतन्न जपेनैतन्न न्वेव भूयिष्ठा इधोप-
तिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

स वै खलु तूष्णीं मेवोपतिष्ठेत् । इदं वै
 युस्मिन् वसति ब्राह्मणो वा राजा वा श्रेयान् मनुष्यो
 न्वेव तु मेव नार्हति व्यक्तु मिदं मे त्वं गोपाय प्राहुं
 व्यख्यामीत्यथास्मिन्नेते श्रेयांसो ज्वसन्ति देवा
 अग्नयः कु उ तानर्हति व्यक्तु मिदं मे यूयं गोपायतु
 प्राहुं व्यख्यामीति ॥ १० ॥

मनो च वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति । स ज्वेद
 गार्हपत्यः परिदां मेद सुपागादिति तूष्णीं मेवाह-
 वनीय सुपतिष्ठते स ज्वेदाहवनीयः परिदां मेद सुपा-
 गादिति ० ॥ ११ ॥

अथ प्र वा व्रजति प्र वा धावयति । स यत्र
 ज्वेलां मन्यते तत् सन्त्वा† व्याचं विव्रजतेऽथ प्रोष्य
 परीक्ष्य यत्र ज्वेलां मन्यते तदाचं यच्छति स यद्यपि
 राजान्तरेण स्यान्नैव त मुपेयात् ॥ १२ ॥

स आहवनीय मेवाय ऽउपतिष्ठते । अथ गार्ह-
 पत्यं तूष्णीं मेवाहवनीय सुपतिष्ठते तूष्णीं सुपविश्य

• 'दिनि'— इति ग, 'दिति'— इति घ, ङ ।

† 'सन्त्वा'— इति क, ग, ङा०-नेपर इत्यथ ।

तृणान्यपलुम्पति तूष्णीं मेव गार्हपत्यं मुपतिष्ठते
तूष्णीं मुपविश्य तृणान्यपलुम्पति ॥ १३ ॥

अथातो गृहाणा मेषोपचारः । एतद्ध वै गृह-
पतेः प्रोपुष आगताद् गृहाः समुत्तस्ता इव भवन्ति
किं मयि मिह वृद्धिर्दृष्टिं किं वा करिष्यतीति स
यो ह तुत्र किञ्चिद्ददति वा करोति वा तस्माद्
गृहाः प्रुन्नसन्ति तस्येश्वरः कुलं विजोव्योरुय यो ह
तुत्र न वृद्धति न किञ्चन करोति तं गृहा उपसृ-
श्यन्ते न वा ऽमय मिहावादीन् किञ्च नाकरदिति
स यदिहापि मुकुट इव स्थाप्य एव ततस्तत् कुर्याद्
यद् वृद्धिप्यन्वा करिष्यन्वा यादेषु उ गृहाणा मुप-
चारः ॥ १४ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत् ।

निर्धमे, त मच्च' वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥ ४ ॥

एव मन्मिहोपहोमोयस्यानं विधाय मधूयम्यानमस्यानयि
दर्शयति— “यद्य हत इति । अग्निहोतहोमान्तरं “भृभृयः

स, सुप्रजा.”—‘इति’ १ अनेनैव मन्त्रेण आहवनीयम् ‘उप
 तिष्ठते’ १ । पूर्वोक्तादुपस्थानमन्त्रजातादस्य ३ मन्त्रस्यातिशय
 माह—“तत् सत्येनेति । मन्त्ररूपा ह्येता व्याहृतयः ; चयी
 सारत्वात् । तथा चाम्नातम्—“भूर्भुवः स्वित्वाद्, भुव इति
 यजुर्वेदात्, स्वरिति सामवेदात्”—इति १ । एवं व्याहृति
 रूपेण ॥ ‘सत्येनेव’ इमां मन्त्ररूपां ‘वाचं’ ‘समर्हयति’ । ‘तथा
 च ‘समृद्धया’ वाचा प्रागुक्तां सर्वां मपि ‘वाचि’
 प्रार्थयत इत्यर्थः । तदाशासनप्रकारं दर्शयति । सु वेद
 ‘प्रजाभिः’ पुत्रपौत्रादिरूपाभिः । इति तूष्णीं मेवाह-
 ‘स्याम्’ । एकः प्रजाशब्दोऽनुवादः । इति तूष्णीं मेवाह-
 वीर्यवतः पुत्राः वीराः ; तेजो परिदुः मेद सुपा-
 पुनः प्राधान्यस्थापनायै इत्यगशासन मिति ।
 प्रागुक्तोपस्थानेनास्य समानकार्यकारणत्वे-ति । स यजु
 “यदिति । ‘यद’ पूर्वोक्तं ‘दीर्घं’ बहुव्रीह्या-
 साध्यं यदनुपस्थानम्, तत् वा ‘वाची’ पूर्वार्थनम् । एव
 “भूर्भुवः स्वः”—इतिमन्त्रमाध्य उपस्थान मपि ०० तादृगागीर्यु-
 ‘तत्’ ततः ‘एतावतेव उपस्थानेन ‘एतत्’ प्रागुक्तं ‘सर्वं’ फलम्
 ‘प्राप्नोति’ । अस्मिन्नुपस्थाने ऋषिपवचनं संवादयति—“एतेन
 न्वेवेति । ‘एतेनेव’ लघूण्स्थानेनैव ‘वयम्’ अग्निम् ‘उपचरामः’
 ‘इति’ । यच्चादेवम् ‘आसुरिः’ महर्षिः, ‘आह अ’ उहवान्,

‘तस्मात्’ इदं मेवोपस्थानं कर्तव्यं मित्यर्थः । अत एव भूवने—
 “भूर्भुवः स्वरिति वोभौ”—इति ॥ २ ॥

अथ प्रवासं करिष्यतां यजमानेन कर्तव्यं सुपस्थानं दर्शयति—
 “अथ प्रवक्ष्यमिति † । ‘प्रवक्ष्यन्’ प्रवासं करिष्यन् विहितं गार्हपत्याहवनीयोपस्थाने ॥ ३ ॥

तत्र गार्हपत्योपस्थानं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स गार्हपत्य
 तस्य तात्पर्यं माह— “प्रजाया इति । एष
 यो ह तत्र प्रजाया ईष्टे” ; क्षत्राग्निगोनिभूतत्वात् ।
 गृहाः प्रजसन्ति तस्येष्टप्रजाया रक्षणार्थं परिदानं क्रियत
 तत्र न वृद्धति न किञ्च
 पस्थानं विहितम्, तदनुद्य मन्त्रं
 श्रयन्ते न वा इमं मि
 इति ॥ “पशूनां जेत्यादि, निगद-
 स यदिहापि भुव्र

यद् वदिष्यन् अजतीति ॥ । एवं गार्हपत्याहवनीययोः सम-
 चारः । न कृत्वा, वाहनरहितयेत् स्वयं ‘प्रव्रजति’ गच्छति ;
 सहितयेत् शस्त्रादीन् ‘धावयति’ प्रगमयति । ‘म’ च
 गच्छन् ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘वेत्ता’ स्वनिवासप्रान्तमवर्तते ‘भ्रम्यते’,
 तत्स्थानप्राप्तिपर्यन्तं वाचंयमी गत्वा, तदनन्तरं ‘वाचं विष्टजेत्’ ;
 न तु ततः प्रागित्यर्थः ॥ १ ।

* का० श्रौ० सू० ४ १२ १२ । ‘अभिधाधानानन्तरं पूर्वं माहवनीयं
 ततो गार्हपत्यम् — इति तत्र या० दे० ।

† का० श्रौ० सू० ४ १२ १३ ।

‡ वा० मं० ३ ३० २ ।

§ वा० मं० ३ ३० ३ ।

॥ का० श्रौ० सू० ४ १२ १४ ।

॥ का० श्रौ० सू० ४ १२ १५ ।

पुनरागमनसमयेऽपि तत्स्थान भूति अग्निममीपगमन-
पर्यन्त वाग्यमनं विधत्ते— “अथ प्रोष्येति ॥ ‘प्रोष्य’ श्वासं कृत्वा
पुनरागमनं यत्र ग्राममर्यादां मन्यते, तत्र वाचंयमो भवेत् । एवं
वाग्यतस्य यजमानस्य अग्न्यागारस्य च मध्ये यदि राजा प्रागच्छेत्,
‘तम्’ अग्निं नैव ‘उपेयात्’ उपगच्छेत् । वाग्यमनानन्तरं राजादि-
पूज्यजनमविधानेऽपि तदनादरेण अग्निगतमनस्त एव तत्समीपं
गच्छेदित्यर्थः ॥ १ ॥

तदेतद् विस्मृष्टं भाष्यस्तुभ्येन सूतितम्— “आरादग्निः यो वाचं
यच्छति, यद्येनं राजा पिताचार्यं वाक्तरेशानीन् स्याच्छदिर्दग्नेनैनं
माद्रियेत”— इति ॥ २ ॥

प्रवक्ष्यन्नुपस्थानवैपरीत्यं भागतीपस्थानस्य विधत्ते— “म
इति । आहवनीयस्यैव प्रथमं सुपस्थानं पश्चात् गार्हपत्यस्ये-
त्यर्थः ॥ गार्हपत्योपस्थानस्य पश्चाद्गार्हं प्रतिपादयति— “गृहा
वा इति । सर्वानीनां योनित्वात् गृहपतिना संयुक्तत्वाच्च गार्ह-
पत्यस्य गृहगृहाभिधेयत्वम् ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमकर्तव्यं माहवनीयोपस्थानं समन्वयकं दर्शयति—
“स आहवनीय इति । समन्वयः ॥ चायं सर्थः ॥— हे ‘सम्राट्’
सम्यगाजमान । ‘अजे ।’ ‘विश्ववेदमं’ सर्वधनोपेतम्, ‘अस्माभ्यं’
अस्मादयं ‘वसुवित्तमं’ वसुनः धनस्य लब्धयित्तमं त्वाम् ‘आमन्’

० का० श्री० मू० ४ १९. १० ।

१ का० श्री० मू० ४ १९ १८ क ।

२ आप० श्री० मू० ६. २५. ५. ६ ।

३ का० श्री० मू० ४ १९ १८ ग ।

४ पा० मं १ १८. १ ।

यगमाम । त्वं च 'द्युम्नं' धन, 'सह.', पराभिभवहेतुभूतं बलं
च 'अभ्यायच्छस्त्र' अभिगमयेत्यर्थः ॥

समिदाधानं विधत्ते— 'अथेति ॥ । उपस्थानानन्तरं माह-
वनीयसमीपे उपविश्य 'दृष्टानि' दृष्टोपलक्षितानि समिदादीनि
'अपलुप्यति' प्रच्छिद्य तस्मिन्नग्नौ प्रक्षिपेत् । "लुप्लृष्ट छेदने ॥"—
इति धातुः ॥ ८ ॥

मागतस्य यजमानस्य गार्हपत्योपस्थानं समन्तकं विधत्ते—
'अथेति । मन्त्रार्थस्तु ॥,— 'गृहपतिः' गृहाणां पालयिता, गृह-
पतिना संयुक्तः 'अयं भग्निः' अस्मदीयायाः प्रजायाः 'वसुवित्तमः'
वसुनी धनस्य लभयिष्ठतम इति । परीक्षकतः पूर्वोऽर्चः, उच-
रत्तु प्रत्यक्षकतः । हे 'अग्ने गृहपते !' । "अभिद्युञ्ज मित्यादि
पूर्ववद् योज्यम् ॥ ८ ॥

इत्थं प्रवक्ष्यदुपस्थानं मागतीपस्थानं च समन्तकं विधाय, तयो-
रमन्तकपक्ष मप्याह— "स वा इति § । "इदं वा इत्यादि । इदं
खलु लोके दृश्यते,— ब्राह्मणादीनां मन्यतमः 'श्रियान्' श्रेष्ठः पुरुषो
'अस्मिन्' जने 'वसति', सः 'भनुष्यः' 'तं' श्रियामन् अनुसृत्य वर्त्त-
मानः, मदीयम् 'इदं' गृहादिकं 'त्वं गोपाय', 'अहं' प्रवासं
करिष्यामीति एवं नियोगतो 'वक्तुं' 'गार्हति' ; यद्येवं लोके, तथा
'अस्मिन्' यजमाने 'एते श्रियांसो वसन्ति' ; के पुनस्ते ? इति,
उच्यते— यजमाने निवसन्तस्ते श्रियांसः 'अलयः' गार्हपत्याद्याः ;

* का० श्रौ० सू० ४. १२ १८ ।

† सु० उ० १५१ धा० ।

‡ वा० मं० ३ ३६. १ ।

§ का० श्रौ० सू० ४ १० २०

‘क उ’ नाम ‘ताम्’ ‘इदं मे यूयं गोपायत’ इत्येवं नियोगेन ‘वक्तु मर्हति’ । अतः प्रजां मे सख्यं मे पशून् मे पाहीतीत्यं नियोगरूप-
तया मन्वो न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

मन्त्रप्रयोगाभावेऽपि प्रजापालनादिविषया बुद्धिस्तेषां स्वयं मेव
भवतीत्याह— ‘मनो ह वै देवा इति । ‘मनुष्यस्य’ ‘मनः’
यद्विषयं तत् सर्वं ‘देवा.’ स्वयं मेव सर्वतो ‘जानन्ति’; अतः ‘सः’
‘गार्हपत्यः’ अपि यजमानस्य मनोगतं स्वयं मेव ‘वेद’ जानाति ।
किमिति, ‘परिदा’ परिदानं रक्षणम् उद्दिश्य ‘मा’ माम् ‘इदम्’
इदानीम् ‘उपागात्’ उपगतोऽयं * यजमान ‘इति’ । यस्मादेवं
जानाति, तस्मात् स गार्हपत्यस्तूष्णीं मेवोपस्येयः । आहवनीयो-
पस्थानस्यापि तूष्णीं कर्त्तव्यता आह— “तूष्णीं मेवाहवनीय
मित्यादिना । योजना तु पूर्ववत् ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥

एवं प्रवासादागतस्य यजमानस्यान्निविषयं कर्त्तव्यं सुपदिश्य
गृहविषयं अपि तद् वक्तुं प्रतिजानीते— “अथात इति ० ।
उपधरणं सुपाचारम्” वक्ष्यत इति शेषः । “गृहा मा विभी-
तेति † मन्त्रेषोपस्थानं विधिक्षुस्तेषां भयसम्भावना आह— “एतद्
वा इति । ‘मोपुप’ प्रवासं कृतवतो यजमानात् ‘गृहाः’ ‘समु-
त्पन्ना भीताः’ ‘इयं’ ‘भवन्ति’ । भीतिकारणं आह— “किं मय
मिति । ‘अयं’ यजमानोऽस्मद्विषयं ‘किं यदिष्यति ?’ किं वा
कर्त्तव्यति ?’ ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण तेषां भयगद्वा । “म यो
देवादि । ‘म’ एषु यजमान आगत्य तत्र “गृहा मा विभीते-
त्येतन्मन्त्रेण उपस्थानं विना किञ्चिद् वदन् कुर्वन् वा भवति,

अस्मद्विषये क्रुद्ध एवामी वर्त्तत इति । 'तस्मात्' यजमानाद्
'गृहा' प्रचसन्ति प्रकपेणोद्दिजन्ते ।

अथ, गृहाणा त्रासे को दोष इत्यत आह— "तस्येश्वर इति ।
'तस्य' यजमानस्य 'कुल' वश 'विश्वो' विनष्ट कर्त्तुम्
'ईश्वर । ईश्वर इति व्यत्ययेनैकवचनम् * । ईश्वरा, गृहा
समर्था भवन्ति ।

"अथ यो हेत्यादि । यश्च गृहानुपगत्य किमपि न वदति,
न करोति च, मौनमेव केवलं भजते, "गृहा मा विभीत -इति
मन्त्रेणोपस्थानं वा करोति, 'तं' यजमानं गृहा 'उपसम्रयन्ते'
उपगच्छन्ति । उपसम्रयता तेषां मभिप्राय आह— "न वा इति ।
'न' खल्वयं यजमान 'इह' अस्मिन् समये 'किम्' अपि 'न' 'अवा
दीत्', 'किम्' अपि च 'न' 'अकरत्' अकार्षीत्, यदि अस्मदपराध
स्यात्, तदा तद्विषयं वदिष्यति, यत् किञ्च करिष्यति च, तस्मात्
अस्य यजमानस्य अस्मद्विषयं क्रोधो नास्त्येत्यनेनाभिप्रायेण तं
उपसम्रयन्त इत्यर्थः ।

'स यदिहापीत्यादि । 'इह' अस्मिन् गृहविषये यद्यपि
'स' आगतो यजमानोऽपराधश्रवणात् 'क्रुद्ध' 'इव एव' स्यात्,
'तत' तद्वादागमनदिवसात् 'श्व' अनन्तरदिवसे 'एव' 'तत्'
यज्ञस्य कर्त्तव्यं वीपचारनिवृत्तये प्रयुञ्जीत, न त्वागमनदिवसे
इत्यर्थः ॥

तदुक्तं सूत्रकृता— "गृहा मा विभीतेति (वा० स० १४१)
गृहानुपतिष्ठते †, चेमायं व इति (वा० स० १४३ २)

प्रविशति, न हिंसात् यद्वान् कामप् स्व.”-इति * ॥ १४ ॥
३ [४. १.] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

प्रजापतिं वै भूतान्युपासीदन् । प्रजा वै भूतानि
व्वि नो धेहि यथा जीवामेति ततो देवा यज्ञोपवी-
तिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदंस्तानब्रवीद्
यज्ञो व्वोऽन्न ममृतत्वं व कुर्वः सुर्यो वो ज्योति-
रिति ० ॥ १ ॥

अथैनं पितुरः । प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वा-
च्योपासीदंस्तानब्रवीन्मासि-मासि व्वोऽशनप् स्वधा
वो मनोजवो वधन्द्रुमा वो ज्योतिरिति † ॥ २ ॥

* “तस्मिन् यद्वागमनदिवसे ‘यद्वान्’ यद्वे भवान् भार्यापुत्रभत्यादीन्
अपराधे मत्पि ‘न हिंसात्’ अग्निष्टविरूपभाषणताडनादिना नोच्चाटयेत्”—
इति तत्र या० ३० ।

†, ‡ रिति— इति क, घ, ङ ।

अथैनं मनुष्याः । प्राहता उपस्थं कृत्वोपा-
सीदंस्तानब्रवीत् सायम्प्रातर्ज्वरिग्नं प्रजा वो मृत्यु-
र्ज्वरिग्निर्ज्वरो ज्योतिरिति * ॥ ३ ॥

अथैनं पशुव उपसीदन् । तेभ्यः स्वैप मेव
चकार यदैव यूयं कदा च लुभाध्वे यदि काले
यदुनाकालेऽयैवाग्नायेति † तस्मादेते यदैव कदा च
लुभन्ते यदि काले यदुनाकालेऽयैवाग्नायन्ति ॥ ४ ॥

अथ हैनं शृग्वदप्यसुरा उपसीदुरित्याहुः ।
तेभ्यस्तमश्च मायां च प्रददावम्यहैवासुरमायेतीव
पराभूता इ त्वेव ताः प्रजास्ता इमाः प्रजा-
स्तयैवोपजीवन्ति यथेवाभ्यः प्रजापतिर्नृदधात् ॥ ५ ॥

नैव देवा अतिक्रामन्ति । न पितरो न पशवो
मनुष्या एवेकेऽतिक्रामन्ति तस्माद्यो मनुष्याणां
मेदत्यशुभे मेदति ब्रिहूर्च्छति हि न ह्ययनाय चन
भुवत्यनृतं हि कृत्वा मेदति तस्माद् सायम्प्रातरा-
श्वेव खात् स यो हैवं श्विदान्त्सायम्प्रातराशी भवति
सुर्वं हैवायुरिति यदुं ह किञ्च व्याचा व्याहरति तदु

* 'रिति'— इति क, घ, ङ ।

† 'येवाग्नीतेति' इति मा० सभाष इति डा० वेङ्कटः

हैव भवत्येतद्भि देवसत्त्वं गोपायति तुह्यैतत्तेजो नाम
ब्राह्मणं य एतस्य व्रतं शक्नोति चरितुम् ॥ ६ ॥

तद्वा ऽणुतत् । मासि-मास्त्रेव पितृभ्यो ददतो
यद्वैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृष्टेऽधैभ्यो ददात्येष वै
सोमो राजा देवाना मुन्नं यच्चन्द्रमाः सु एतां
रात्रिं जीयते तस्मिन् जीणे ददाति तयैभ्योऽसमदं
करोत्यय यदुजीणे दद्यात् समदं ह कुर्याद्देवेभ्यश्च
पितृभ्यश्च तस्माद् यद्वैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृष्टे-
ऽधैभ्यो ददाति ॥ ७ ॥

स वा ऽअपराह्णे ददाति । पूर्वार्हो वै
देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणा मपराह्णः पितॄणां
तस्मादपराह्णे ददाति ॥ ८ ॥

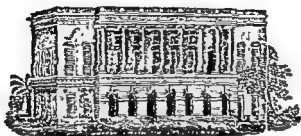
स जघनेन गार्हपत्यम् ० । प्राचोनाशीती भूत्वा
दक्षिणासोन एतं गृह्णाति स तत् एवोपोत्यायो-
नारेणान्वाहार्यपुचनं दक्षिणा तिष्ठन्नुवहन्ति सकृत्
फलीकरोति सकृद् द्वेव पराश्वः पितरस्तस्मात्
सकृत् फलीकरोति ॥ ९ ॥

तुष्टु श्रपयति । तस्मिन्नुधिष्ठित ऽभ्याज्यं प्रत्यान-

BIBLIOTHECA INDICA -
A
Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 1183.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE CATAPATHA BRĀHMAṆA
OF THE WHITE ĀJURVEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANA ĀCĀRYA.
EDITED BY

ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMAS'RAMĪ.

VOL. II, FASCICULUS III.

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJI, SATYA PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1905

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 57 PARK STREET, CALCUTTA

AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS MR BERNARD QUARITCH,
15, PICCADILLY, LONDON, W, AND MR OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

Sanskrit Series				
Advaita Brahmasiddhi (Text) Fasc. 14 @ 1/6 each		Rs	7	8
Alvarsach nta Kaustubhe Fasc 12			0	12
* Agni Purana, (Text) Fasc 4 14 @ 1/1 each			4	2
Atareya Brâhmasa, Vol I Fasc 15 and Vol II Fasc 15 Vol III Fasc 15 Vol IV, Fasc 15 @ 1/1			7	8
Aphorisma of Sandilya (English) Fasc. 1			0	18
	1-6 @ 1/1 each		2	4
			1	14
	I Fasc 15 Vol II Fasc			
			9	0
Bala Bhagat Vol I Fasc 12			0	12
Baudhayana Smṛta butra Fasc 13 @ 1/3 each			1	2
Bhagya D pka Vol I Fasc 15			1	14
Pr addhvata, (Text) Fasc 14 @ 1/1 each			1	8
Lphadharma Purana, (Text) Fasc 1-6 @ 1/1 each			2	4
Loth caryavata of Cand deva Fasc 13			1	2
Lataduni Fasc 12			0	12
	4 @ 7/1 each		8	0
	13 Vol III Fasc 17		6	6
	2 1 to @ 1/1 each		3	12
	III. Part I Fasc 1 18			
	1-4		21	6
			3	12
	@ 1/6 each		4	8
	sc 17 Vol II Fasc			
	1-4		6	0
			1	2
			0	12
			2	10
D ito Acarasara, Vol II Fasc 1			0	6
Kala Madhava (Text) Fasc 14 @ 1/1 each			1	8
1 ala Vi cka, Fasc 16			2	4
Kalantra, (Text) Fasc. 1-6 @ 1/12 each			4	3
Katha Sarit Sagara (Engl shi) Fasc. 1 18 @ 1/12 each			10	8
1 urma Purana, (Text) Fasc. 1 7 @ 1/5 each			3	6
Lal a Vistara, (English) Fasc. 13 @ 1/12 each			2	4
			4	2
	I Fasc 1 12 Vol			
			9	0
			1	2
			6	12
			4	14
			2	4
			3	0
			2	10
			2	4

यत्यग्नौ वै देवेभ्यो जुह्वत्युदरन्ति मनुष्येभ्योऽथैव
पितॄणां तस्मादधिश्रित ऽआज्यं प्रत्यानयति ॥ १० ॥

स उद्वास्याग्नौ द्वे ऽआहुती जुहोति देवेभ्यः ।
देवान् वा ऽएष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति
यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथैतत् पितृयज्ञेनेवा-
चारीत्तदु देवेभ्यो निह्नते स देवैः प्रमृतोऽथैतत्
पितृभ्यो ददाति तस्मादुद्वास्याग्नौ द्वे ऽआहुती
जुहोति देवेभ्यः ॥ ११ ॥

स वा ऽअग्नये च सोमाय च जुहोति । स
युदानये जुहोति सर्व्वं च ह्येवाग्निरन्वाभक्तोऽथ यत्
सोमाय जुहोति पितृदेवस्यो वै सोमस्तस्मादग्नये च
सोमाय च जुहोति ॥ १२ ॥

स जुहोति । अग्नये कव्यताहनाय स्वाहा
सोमाय पितृमते स्वाहेत्यग्नौ मेक्षण मभ्यादधाति
तत् स्विष्टकृद्वाजन मय दक्षिणेनान्वाहार्य्यपचनं
सक्तदुस्त्रिखति तद्देदिभाजनं सक्तदु ह्येव पराञ्चः
पितरस्तस्मात् सक्तदुस्त्रिखति ॥ १३ ॥

अथ परस्तादुल्मुकं निदधाति । स यदनिधा-
योल्मुक मधेतत् पितृभ्यो दद्यादसुररक्षसानि हैपा

मेतद्भिर्मयीरंस्तुथो हितुत् पितृणा मसुररक्षसानि न
 विमयते तुस्मात् परुषादुन्मुक्तं निदधाति ॥ १४ ॥

स निदधाति । ये रूपाणि प्रतिमुञ्चुमाना
 असुराः मुनाः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो
 ये भुरत्यग्निष्टांशोक्तात् प्रणुदात्यग्मादित्यग्निर्हि
 रक्षसा मपहन्ता तस्मादेवं निदधाति ॥ १५ ॥

॥ अथोदपात्र मादायावनेजयति । अमाववने-
 निक्षेप्येव यजमानस्य पितर मसाववनेनिक्षेपेति
 पितामह मसाववनेनिक्षेपेति प्रपितामहं तद्यथा-
 ऽऽशिष्यतेऽभिपिञ्चेदेवं तत् ॥ १६ ॥

अथ सक्तदाक्षिन्नान्युपमूलं दिनानि भवन्ति ।
 अथ मिव वै देवानां मथ्य मिव मनुष्याणां मूल
 मिव पितृणां तुस्मादुपमूलं दिनानि भवन्ति सक्तदा-
 क्षिन्नानि भवन्ति सक्तदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात्
 सक्तदाक्षिन्नानि भवन्ति ॥ १७ ॥

तानि दक्षिणोपस्तृणाति । तत्र ददाति स वा
 ऽद्भुति ददातोतीव वै देवेभ्यो जुह्वत्युद्धरन्ति मनुष्येभ्यो-
 ऽथेवं पितृणां तुस्मादिति ददाति ॥ १८ ॥

सु ददाति । असावेतुत्त ऽद्रुत्येव युजमानस्य
 पित्रे ये च त्वा मन्वित्यु हैक ऽआहुस्तदु तथा न
 ब्रूयात् स्वये वै तेषां सह येपां सह तुष्मादु ब्रूया-
 दसावेतुत्त ऽद्रुत्येव युजमानस्य पित्रेऽसावेतुत्त ऽद्रुति
 पितामहायसावेतुत्त ऽद्रुति प्रपितामहाय तद्यदितः
 पराग् ददाति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितुरः ॥ १८ ॥

तुन्न जपति । अन्न पितरो मादयध्वं यथाभाग
 माहपायध्व मिति यथाभाग मग्नीतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

अथ पराङ् पय्यावर्त्तते । तिरु-द्रव वै पितुरो
 मनुष्येभ्यस्तिरु द्रवेतद् भवति स वा ऽथा तुमिती-
 रासीतेत्याहुरेतावान ह्यसुरिति* स वै मुहूर्त्त मेवा-
 सित्वा † ॥ २१ ॥

अथोपपल्लय्य जपति । अमी मदन्ता पितुरो
 यथाभाग माहपायिपतेति यथाभाग माशिपुरित्ये-
 वैतदाह ॥ २२ ॥

अथोदपात्र मादायावनेजयति । असाववने-
 निक्षेत्येव युजमानस्य पितर मुसाववनेनिक्षेति

* 'वांसुहुरिति'— इति क ।

† 'त्वा — इति घ, ङ ।

इति ॐ ह प्रचय । “सृत्तुर्व इति । देहारम्भकर्मोपजनितं मरणं ‘व’ युष्माकं मसाधारणो धर्म इत्यर्थः ॥ ३ ॥

गवादिपशूनां मपि प्रजापत्युपसदनं, तत्कृतजीवनक्षयजनितं मरणं तदशनकृत्स्निवाह— “अथेन पशव इत्यादिना । “स्वैप मेवेति । दथ देवपितृमनुष्याणां यज्ञादिरूपा तत्कृत्स्नि चकार, तथैव गवादिपशूनां मपि तदुचिताहारकृत्स्नि कृतयानित्यर्थः । तत्प्रकारं दर्शयति— “यदेवेति । गवाद्यां पशवो यूय ‘यदा कदा च’ काले अकाले वा दृणादिरूपं माहारजातं ‘लभार्थे’, ‘अथ’ अनन्तरं मेव तत् लब्धं दृणाद्याहारजातम् ‘यथाय’ । ‘इति’-शब्दः प्रजापतिवाक्यपरिमर्मागौ । “तस्मादेत इत्यादि । यस्मादेव प्रजापते सकाशात् लभ्यवरा तस्मात् ‘एते गवाद्यां पशव दृणाद्याहारं ‘यदा एव कदा च लभन्ते’, ‘काले’ वा अकाले’ वा, ‘अथ अनन्तरं मेव तद् भक्षयन्ति, न त्वस्मदादिवत् सायम्प्रातः शदिकालविशेषं मपेक्षन् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथासुरजतं प्रजापत्युपसदनं परीक्षेण निर्दिशति— “अथ हेन मिति । ‘शश्वद्’ बहुकृत्व ‘असुरा अपि’ ‘उपसेदु उपसदनं कृत्स्नित्वमिज्जां कथयन्ति ।

एव पितृमनुष्यादीनां मुपसदनं मिव असुरजतं मुपसदनं जिज्ञासित्वाह— “तथ्यस्तमय मायाञ्चेति । परेषां दृष्ट्या च्छादकः † तमः, अघटनघटनशक्तिर्माया ‡ । तदुभयं यस्मात् प्रजापतिरसुरेभ्यो दत्तवान्, तस्मात् इदानीं मपि ‘असुरमाया’ असुरस्य स्तभूता मायेत्यस्ति व्यवहारः । अत एव ते मायाविन

इत्याख्यायन्ते । “पराभूता इ त्वेवेति । ‘ताः’ असुर्याः ‘प्रजाः’ देवादिवदन्नादीनां जीवनहेतूनां प्रजापतिसकाशादनाभात् केवलं तमोमायाभ्यां अक्षाः सद्य पराभवं प्राप्ता इत्यर्थः । इत्थं प्रजापतिना देवादिभ्यः कल्पितां वृत्तिं प्रदर्श्य, तदनतिक्रमेण तेषां जीवनं प्रतिपादयति— “ता इति । ‘प्रजाः’ प्रागनुक्रान्ताः ‘इमाः’ देवपितृमनुष्याद्याः, ‘यथा’ येन प्रकारेण “यज्ञो वोऽन्नम्” —इत्यादिना वृत्तिं प्रजापतिः कल्पितवान्, ‘तवैव’ व्यवस्थितां वृत्तिं नियमेन देवाद्या उपजीवन्ति ॥ ५ ॥

“नैव देवा इति । न तु ते प्रजापतेराज्ञा मतिज्ज्ञामन्ति । अथ मनुष्याणां मथने नियमं विधितुरनियमप्रसक्तिं दर्शयितुं प्रजापतिरुत्तेरतिक्रमं सुपन्यस्यति— “मनुष्या एवेति । ‘एके’ च नाम ‘मनुष्याः’ अज्ञानवशात् प्रजापतिना कल्पितां प्रागुदाहृतां वृत्तिम् ‘अतिक्रामन्ति’ । यस्मादेवं ‘तस्मान्’ मनुष्याणां मध्ये ‘यः’ ‘मिथति’, स्त्रियति, पुष्यतीति यावत् । “अि मिदा स्त्रेदने”— इति ० धातुः । स च मिथन्ननु मनुष्यो धनादिजनितमदवशेन ‘अशमे’ नरकपाताद्यनर्थहेतुभूते पापे ‘मिथति’ स्त्रियति, तात्पर्येण वर्तते । तस्मात् पापान् स ‘विहर्षति’ अधः पतति । “हुर्ष्वा कौटिल्ये”—इति १ धातुः । “अयनाय चनेति । ‘चन’-शब्दोऽप्यर्थः । पुण्यनीकममनायापि ‘न हि भवति’ । कुत इत्यत आह— “अनृतं हीति । यस्मात् ‘अनृतम्’ असत्यम्, प्रतिपिपे ‘हात्वा’ ‘मिथति’ प्रसन्नो भवति । इत्थं प्रजापत्याज्ञातिक्रमेण नियमदर्शनात् मनुष्येषु नियमापेक्षा विद्यत इति तात्पर्यार्थः ।

श्रीपेक्षातिक नियमविधिं दर्शयति— “तस्मादिति । साय-

पितामह मुसाववनेनिच्छेति प्रपितामहं तद्यथा जज्ञुषे-
ऽभिपिञ्चेदेवं तत् ॥ २३ ॥

अथ नीवि मुहुह्य नमस्करोति । पितृदेवत्या
वै नीविस्तुस्मान्नीवि मुहुह्य नमस्करोति यज्ञो वै नमो
यज्ञियानेवैनानेतत् करोति पट् कृत्वो नमस्करोति
पङ् वा ऽकृतुव कृतुवः पितुरस्तस्मात् पट् कृत्वो
नमस्करोति गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणाए ह
पितुर ईशत ऽण्यो ऽएतच्छाशीः कुर्मणोऽथावजिघ्रति
प्रत्यवधाय पिण्डान्त्सु यजमानभागोऽग्नौ सकृदा-
च्छिन्नान्यभ्यादधाति पुनरुलमुक मपि सृजति
॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अयामावास्यायां पिण्डपितृयज्ञस्य † आसि मासि कर्त्तव्यतां
विधिक्षुभ्भदर्य मास्यायिका माह— “प्रजापतिं वा इति । भवन्ति
सद्भावं प्रतिपद्यन्त इति ‘भूतानि’ । ‘प्रजाः’ देवपितृमनुष्याद्या
यज्ञमाणाः । तामा अभिप्राय माह— “वि न इति । ‘नः’
अग्रान् ‘वि देहि’ त्वा मित्यं कुरु — त्वा मित्यं कुरु इत्याज्ञापय ।

* ‘तु’— इति च, ४ ।

† ‘ययमं पौरोमान मनुविहितम्. अयुना दशम्यानुविधानं करिष्यन् ततः
प्राञ्चानोर्न पिण्डपितृयज्ञ मनुविदधाति’— इति या० दे० (सं० ४. १. १.) ।

‘यथा’ येन प्रकारेण वयं ‘जीवाम जीवन्वन्तो भवेम’ इति अने-
नाभिप्रायेणित्यर्थः ।

“ततो देवा इत्यादि । प्रजापतेरुपसदनहेतुत्वेनोपसदनसमये
देवादिभिर्यद्यस्त्रिंशं धृतम्, तत्तत्त्रिंशानुसारेण तेषां देवादीनां
यज्ञादिवशेषभाक्त्वं प्रजापतिर्जीवनहेतुत्वेनोपदिष्टवानिति प्रसङ्ग
कार्थः । “यज्ञो वोऽन्न मिति । हे देवाः । ‘वः’ युष्माकं
‘यज्ञः’ ‘अन्नम्’, अतो युष्माक मेव ‘अमृतत्वम्’; ‘ऊक्’ वत् ‘च
‘वः’ युष्माक मेव; ‘सूर्यः’ एव ‘वः’ युष्माकं ‘ज्योतिः’ ‘इति’ ।

एवं यज्ञोपवीतित्वादित्त्रिंशद्युक्तान् देवान् प्रेष्य, यज्ञादिचतुष्टयं
प्रजापतिः तेषां जीवनहेतुत्वेनोपदिष्टवान् ॥ १ ॥

“अथैनं पितर इत्यादि । अत्राप्येवं योज्यम् । “माभि-
मासीति । प्रतिमासं दधेऽनुष्ठीयमानं यत् पिण्डपिचयश्चाख्यं
हविः, तद् ‘वः’ युष्माकम् ‘अगमम्’; ‘लघा’-कारोऽपि ‘वः’
युष्माक मसाधारणम्; मनस इव जवः ‘मनोजवः’, सोऽपि
युष्माक मेव । सोमलोकवर्तिनां युष्माकं ‘चन्द्रमाः’ एव ज्योतिः
भवत्विति ॥ २ ॥

“अथैनं मनुष्या इत्यादि । ‘प्रावृता.’ उत्तरवाससा संवृताः,
क्षण्डनम्बितवाससः ७, निवीतिन इत्यर्थः । अतएव तैत्तिरीय-
कम्— “निवीतं मनुष्याणाम्, प्राचीनावीतं पितॄणाम्, उपवीतं
देवानाम्”—इति † । “उपस्थं कृत्वेति । यतः प्रजापतेरुपसदन-
समये मनुष्यैरुपस्थप्रावरणं मनुष्ठितम्, अतएवेदानीं भुक्त्यादि-
समये उपस्थप्रावरणेनोपसीदन्ति । “प्रजा व इति । प्रजायन्त
इति ‘प्रजाः’ पुत्रपोत्रादिरूपाः । “उपमर्गे च सञ्ज्ञायाम्”—

आतरयितुं शील मस्येति 'मायम्नातराशौ' । 'सुष्यजातौ णिनि-
स्ताच्छित्थे"—इति ४ णिनिः । 'एव'-कारेण अन्तरा भोजनं
निवार्यते । विहितं मनूय प्रशंसति— "स यो ह्येव मिति ।
"यदु इ किञ्चेति उक्तभोजनकालनियमवान् यदपि किञ्चिद् 'वाचा'
'व्याहरति' भाषते, तथैव यथार्थं भवति । 'हि' यस्माद्, ऋसौ
'एतत्' 'देवसत्त्वं' देवेन प्रजापतिना कल्पितं सत्त्वं 'गोपायति'
रक्षति । "गुपूरक्षणे"—इति १ धातुः । "गुपूधूपविच्छि"—इत्यायः
प्रत्ययः ३ । 'तद्ध' तदेव सत्त्वं 'सिञ्जी नाम' 'सिञ्जः'-शब्दवाच्यतया
प्रसिद्धम् । 'ब्राह्मणम्' ब्राह्मणसम्बन्धिरूपम् । कः पुनरसा-
वीदृश्विधं देवमत्त्वं गोपायतीति त माह— "य एतस्येति ।
'एतस्य' प्रजापतेरुद्धरितरूपं 'व्रतं' 'चरितुं' 'यः' यजमानः
'शक्नोति', स देवसत्त्वं गोपायतीति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

इत्थं पिण्डपितृयज्ञस्य मासि मासि कर्त्तव्यतां "मासि मासि
वोऽग्नं स्तथा यः"—इत्यादिना प्रजापतिवाक्येन प्रतिपाद्येदानीं तं
विधत्ते— "तदा एतदिति । 'मासि मासि' प्रतिमासम् ।
'नित्यवीसयोः"—इति १ द्विवचनम् । जीवतां हि मनुष्याणां
सायम्नातरग्नं विहितम्, मरणादूर्ध्वं वस्त्रादिरूपेभ्यः पिण्डभावं ॥
प्राप्तेभ्यस्तेभ्यो मासि मास्येव पिण्डयज्ञरूपं भग्नं दातव्यं नित्यभि-
प्रायः १ । स च पिण्डयज्ञोऽमावास्याया मेव कर्त्तव्यो नान्यस्यां
तियाविति प्रतिपादयति— "यदेवैष इति । 'यदा' यस्मिन्नेव काले

* पा० सू० ३. २. ७८ ।

† भा० प० ३. ६५ धा० ।

‡ पा० सू० ३. १. २८ ।

§ पा० सू० ८. १. ४ ।

॥ 'वस्त्रादिरूपपिण्डभावं'— इति च ।

१ "यस्मिन् यस्मिन् चै पितॄन् यदा चैव पितामहान् । प्रपितामहास्ता-
दित्यान् श्रुतिरेवा मनातनी"— इति म० सं० २. १८४ ।

‘एष’ इन्दु ‘न’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्या दिशि, ‘यथात्’ पश्चिमाया मपि
‘न’ दृश्यते, ‘अथ अनन्तर मेव’ एभ्यः पित्र्यभ्यः पिण्डान् दद्यात् ।

पुरस्तात् यथात् न दृश्ये इत्येतदुपपादयति— “य वा
इति । ‘यत य’ ‘चन्द्रमा’ नमसि दृश्यते, ‘एष’ खलु ‘राजा’
राजमान ‘सोम’ ‘देवाना मवम्’ इति, “य मादित्या अपशु
माप्याययति”—इति मन्त्रवर्णात् ~ । ‘म’ वरुण ‘एताम’ अमा
वस्य दिवससम्बन्धिनी ‘रात्रि’ प्राप्य जीर्णं उदेति । तस्मिन्
जीर्णे सति यः पित्र्यभ्यो हविर्दद्यात्, तथा च सति एभ्यः पित्र्यभ्यो
देवे साकम् ‘असमद कलह न’ ‘करोति । ‘अथ’ ‘यद् यदि
‘अर्चये’ दृश्यमाने तस्मिन् सोमे चतुर्दश्यां प्रतिपदि वा पित्र्यभ्यो
हविर्दद्यात्, तदा देवेभ्यः पित्र्यभ्यश्च कलहं कुर्यात्, सोमस्य
देवाना मवत्वेन भोक्तुं देवेरपि सन्निधानात् दीयमानहविर्विषय
कलहो भवेदित्यर्थः । “तस्मादिति, निममनम् ॥ ७ ॥

अपराह्णकाले विधायोपपादयति— “अथा इति । अह्ण
पञ्चाविमक्तस्य चतुर्थी भागोऽपराह्णः, तस्मिन् पिण्डपित्र्यभ्यो
ऽनुष्ठेयः । अत एव सूत्रात् काल्यायनेन— “अपराह्णे पिण्ड
पित्र्यञ्च, चन्द्रादर्शनेऽमावास्याया मिति † ॥ ८ ॥

तत्प्रकारमाह— “स अघनेन गार्हपत्य मिति । गार्हपत्यस्य
पश्चिमदिशि ब्रीहिपूर्णस्य निर्वापार्थं त्र्यश्वकटस्य दक्षिणतः आसीत्

* तै० अ० २४ २४ २

† का० श्रौ० सू० ४ १ १ पिण्डपित्र्यञ्च इति वक्ष्यमाणस्य कर्मण
मग्ना मा च पिण्डदानपन्थस्यैवाधानुगमात् पिण्डे पितृणा यज्ञ
पिण्डपित्र्यञ्च इति अतश्च होमजपादयस्तद्वत् — इत्यादि (या० ६०)
आख्यानञ्च तत्र द्रष्टव्यम् । आश्व० श्रौ० सू० २ ६ १ य० सू० २ ५
माह्ण० श्रौ० सू० ४ ३ १ ५ २३ ।

प्राचीनावीती एवं ६ पिष्टयज्ञायं हविर्गृहीयात् । मन्त्रस्याविद्धि-
तत्वात् तूष्णीं भवेत्तद् ग्रहणम् । अत एव सूत्रितञ्च— “अपरेण
गार्हपत्यं चरुं मपूर्णं सुचं वा तूष्णीं गृहीत्वा”—इति १ ।

चतुर्थे गृहीतानां त्रींशीणा मयदननं विधाय प्रशंसति— “स
तत एवेत्यादिना ॥ । ‘तत.’ तस्मात् हविर्पिष्टयज्ञस्यानात् ।
“उत्तरेण” इति । दक्षिणाम्नेरद्वीप उत्तरत इत्यर्थः । “एनग्रन्थ-
तरस्याम्”—इत्येनप् ३ । “एनपा द्वितीया”—इति । द्वितीया ।
“दक्षिणा तिष्ठन्निति । दक्षिणतस्तिष्ठन् । “दक्षिणादाच्”—
इति १ आच् प्रत्ययः ।

ऐष्टिकहविष इव फलीकरणस्य त्रित्वं प्रसक्तं मपवदितुं
सक्तत्वं विधत्ते— “सक्तदिति ३६ । एकवारं मेव फलीकुर्यात्,
न तु त्रिः । तत्र हेतु माह— “सक्तदु ह्येवेति । ‘हि’ यस्माद्
‘सक्तत्’ एकवारं मेव ‘पराश्वः’ पराश्वो गताः प्रेताः ‘पितरः’
अभवन्, न तेषां पुनरावृत्तिरस्ति, अतस्तेषां सक्तत्वं मसाधारणो
धर्मः ॥ ८ ॥

अपण विधत्ते— “त मिति ११ । सक्तत्फलीकृतांस्तृणान्
स्यास्यां प्रक्षिप्य, त चरुं दक्षिणाग्नीं अर्पयेदित्यर्थः । उद्दामनात्
प्रागेव तन्निघ्नौ अभिघारणं विधत्ते— “तन्निघ्निति । ‘अधि-
घ्निते’ अन्नेरुपरि स्थापिते ‘तन्निघ्न’ (एतन्निघ्न ३३) चरौ पक्वे सति
‘आग्नौ’ ‘प्रत्यानयति’ प्रतिक्षिपति । तदेतदुपपादयति— “अग्नीं वा

• ‘एन’—इति च ।

† का० श्री० सू० ४. १. ५ क ।

• का० श्री० सू० ४. १. ५ र ।

‡ पा० सू० ५. ३. ३५ ।

॥ पा० सू० २. ३. ३१ ।

॥ पा० सू० ५. ३. ३६ ।

• का० श्री० सू० ४. १. ६ ।

॥ का० श्री० सू० ४. १. ७ क ।

॥ गार्हपत्यं परं च पुस्तकान्तरम् ।

इति । देवार्थं यदाज्यम्, तत् 'अग्नौ' 'जुह्वति' यजमानाः । देवेभ्यो यदाज्यं देवं तत् होमेनेव दीयत इत्यर्थः । "उद्वरन्तीति । 'मनुष्येभ्यः' देवं यत् (प्राज्यम् ३), तत् तेषां पुरस्तात् भोजनयात्रेषु 'उद्वरन्ति' उदृत्य पुरतः स्थापयन्तीत्यर्थः । "अथैव मिति । 'अथ'-शब्द उक्त-वैलक्षण्ये । पितॄणां तु एव मधियितावस्थाया मेव चरावाज्य मधनेय मिति यथोक्तम्, एव मेव पित्रेभ्य प्राज्यं देयम्, न त्वग्नौ होमेनापि पुरस्तादुद्वरयेनापि । "तस्मादिति, प्रतिज्ञातनिगमनम् ॥ १० ॥

अथ तस्य च रोदहासनपूर्वकं होमं विधत्ते— "स उदास्येति । उदासनानन्तरं 'देवेभ्यः' देवार्थम् 'अग्नौ' 'दे' प्राहुती' जुहुयात् । यद्यपि 'अग्नये', 'सोमाय' इति द्वयोरेवात्र होमः, तथापि देवेभ्य इति सामान्याभिप्रायेण बहुवचनम् । अत एव सूचयति— "अपयित्वाभिप्रायोऽस्य भिन्नयेन जुहोति अग्नय इति सोमायेति च"—इति ॥

ननु पितॄर्घेन हविषा देवेभ्यो होमोऽनुपपन्न इत्याशङ्गीप-
पादयति— "देवान् वा इत्यादिना । 'यः' आहितान्निः', 'यः' च दर्शपूर्णमासयाजी 'एषः' यजमानो 'देवान्' उपावर्त्तते' उपाहृतः, अतस्तेभ्यो देवेभ्यो हविरवर्ज्यं देय मिति भावः । "अथेतदिति । 'अथ'-शब्दोऽत्र वैपरीत्यद्योतकः । 'एतत्' एतर्हि देविकं कर्म परित्यज्य पितॄण्य कर्मणा 'अचारीत्' पितॄं कृतवानित्यर्थः । तथा मत्तन्यदीयकर्मानुष्ठानेन देवानां क्रोधः स्यात्, अतस्तन्नि-
हत्तये पितॄं कर्मणि 'देवेभ्यः' होमेन तदपराध 'निहृते' अप-
नयति, प्रीणयति वा । एवं होमेन तोषितैः 'देवैः' 'प्रसृतः' अनु-

निपुर इति, परा-नि-पूर्वात् पृथोतेः सम्पदादित्त्वचने भावे क्विपि बहुव्रीहिः ; स च धातुवत् पिण्डविषये दाने वर्तते । अत एवोक्तमाश्वनायनेन—“तस्यां पिण्डान् निपृणीयात् पराचीनपाणिः”—इति ० । पुत्रपदनिर्वचनप्रसङ्गे यास्कीनाप्युक्तम्—“पुत्रः, पुरुषायते ; निपरणादा, पुं नरत्वं तत्तस्यायत इति वा”—इति १ । यदा ‘पराः’ प्रभूताः ‘पुरः’ शरीराणि येषां ते ‘परापुरः’ ; ‘नि’ निरुद्धा अन्त्याः ‘पुरः’ शरीराणि येषां ते ‘निपुरः’ ; महाकायाः अल्पकायाद्येत्यर्थः । एवं प्रच्छन्नवेधा असुरा वै सन्ति, ‘तान्’ ‘अस्मात्’ ‘मीकात्’ पिण्डपिष्टयज्ञस्थानात् ‘अग्निः’ ‘प्रणुदाति’ । लैव्याङ्गमः ‡, प्रणुदत्वित्यर्थः । रक्षोनिहन्तृत्व मन्त्रेः णसिद्धमिति व्यावष्टे—“अग्निर्हीति । ‘एवं निदधाति’ अतिशब्दोपेत्येन मन्त्रेण निदध्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

पिण्डदानस्य प्राच्याह्निकेनावनेजनं विधत्ते—“अथोदपात्रमिति § । ‘उदपात्रम्’ उदकपूर्थं पात्रम् । “एकहस्तादौ पूरयितव्योऽन्यतरस्याम्”—इत्युदकशब्दस्योदभावः ॥ । “अमायवने निक्ष्व”—इत्यवनेजनमन्त्रः ¶ । तत्रादयश्चस्याने सम्युक्तान्तं पित्रादीनां यथाक्रमं नाम निर्होद्व्यम्,—हे यज्ञमर्हन् ! मम पितः । ‘अवनेनिक्ष्व’ दास्यमानं पिण्डं भोक्तुम् याचकीयौ पाणी शोधयेति मन्त्रार्थः । “विजिर् शोधवोपययोः”—इति ०८ धातुः । एवं पितामहप्रपितामहविषयो मन्त्रो योज्यः ।

० याज० श्रौ० सू० ३. ६. १५ ।

१ निर० ३. ३. २ ।

‡ पा० सू० ३. ४. ६४ अट्ठमम् ।

§ का० श्रौ० सू० ४. २. २० ।

! पा० सू० ६. ४. ५२ ।

¶ इदं प्राच्याह्निके अमायवने इति श्रुतिः ।

०० सू० ३. ११ पा० ।

अस्यावनेजनस्य पिण्डदानात् प्राक्तर्त्तव्यता दृष्टान्तेनोपपाद-
यति— ‘तद्यथेति । ‘अशिष्यते’ भोक्ष्यमाणाय पुरुषाय यथा
‘अभिपिबेत्’ उदकं हस्ते ददाति, ‘एवम्’ एव तत् पितृणां भवने-
जन मित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ तस्मिन्नुज्जिखिते स्थाने बर्हिं स्मरितुं तत्सम्पादनं विधत्ते
—“अथ सकृदाच्छिन्नानीति ॥ एकयत्नेन छिन्नानि । ‘उप-
मूलं’ मूलसमीपे । ‘दिनानि’ खण्डितानि बर्हिषि पितृयज्ञा-
र्घ्यानि ‘भवन्ति’, एवङ्गुणविशिष्टानि बर्हिषा हतव्यानीत्यर्थः । मूल-
समीपे छेदनं उपपादयति—“अथ भिवेत्यादिना । अत एव तेत्ति-
रीयकैऽप्यान्नायते— “यत् परपि दिनं तद् देवानां†, यदन्तरा
तन्मनुष्याणां, यत् समूलं तत् पितृणाम्”—इति ‡ । छेदनगत
सकृत्त्वमनूय स्मृति—“सकृदाच्छिन्नानीति ॥ १७ ॥

बर्हिषः स्मरणं विधत्ते— “तानीति । ‘दक्षिणा’ दक्षिणतः,
उज्जिखितप्रदेशे ‘तानि’ बर्हिषि ‘उपस्तृणाति’ । तथैव कात्या-
यनेन सूत्रितम्—“उपमूलं सकृदाच्छिन्नानि सेखायां कृत्वा”—
इति § । पिण्डदानं विधत्ते— “तत्रेति । ‘तत्र’ तस्मिन् बर्हिषा
मास्तीर्णे देशे पिण्डान् दद्यादित्यर्थः । तत्र प्रकारविशेषमभिनयेन
विधत्ते— “स वा इतीति । इति’ अनेन प्रकारेण ऋजुउतर्जन्यो-
र्मध्येन पित्रेण तीर्थेनेत्यर्थः । देवमनुष्यसम्पदानको दाने तद्वैप-
रीत्यकथनेनोपपादयति— “इतीव वै देवेभ्य इति । अनेन खलु

* का० श्रौ० सू० ४. १. २१ ।

† ‘परपि’ पूर्वमन्वी, दिवं ह्यिन्द्रम्, तादृशं बर्हिरर्हिमितत्वात् देवानां
पियम्— इति ऋतै० सं० १. ६. ८. ५ भा० भा० ।

‡ तै० ब्र० १. ६. ८. ५ ६, ७ ।

§ का० श्रौ० सू० ४. १. २१ क ।

घ्रातः 'सः' यजमानः 'अथ' अनन्तर मेव 'एतत्' हविः 'पितृभ्यः' दद्यात् । उक्तं मयि निगमयति— "तस्मादिति ॥ ११ ॥

देवेभ्य इति साधारण्येनोक्तं विशिनष्टि— "स वा इति । इतरान् देवान् परित्यज्य अग्ने सोमस्य च हवने कारणं माह— "स यदग्नय इति । 'सर्वत्र' देवेषु पितॄषु च सर्वेषु कर्मसु 'अग्निः' 'अग्न्याभक्तः' असुप्रविष्टो भवति; न ह्यग्निं मन्तरेण देविकं पितॄन् वा किञ्चित् कर्म निष्पद्यते, अतोऽत्राग्नेर्होमो युक्त इत्यर्थः । "पितृदेवस्यो वा इत्यादि । यतः "चन्द्रमा यो ज्योतिः"—इति ० प्रजापतिः पितॄणां ज्योतिद्वेन चन्द्रमसं कल्पितवान्, अतः स 'सोमः' पितृदेवस्य । अत एव धूमादिमार्गेण पितॄणां चन्द्रमोकप्राप्तिः समान्नाता— "चन्द्रमस मेव ते सर्वे गच्छन्ति"—इति ५ । यत एव अतः पितॄन् कर्मणि सोमाय युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्तदेवतयोर्होममन्त्रौ ऽः विधत्ते— "स जुहोतीति । 'कव्यं' पितॄन् हविः, तद् वहति प्रापयतीति 'कव्यवाहनः' । "कव्यपुरीष-पुरीषेयु"—इति ३ अष्ट । एतच्च पितॄणां मन्त्रेरभाधारणं नाम-धेयम् । अत एवान्नायते— "तयो वा अग्नयो कव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणां, महाराजा असुराणाम्"—इति १ । 'कव्य-वाहनाय अग्नये' इदं हविः 'स्वाहा' सुहुतं मसु । पितृगणैर्युक्ताय 'सोमाय' इदं हविः 'स्वाहा' सुहुतं मसु ॥

मैत्रणम्याग्नौ प्रक्षेपं विधत्ते— "अग्न्यायिति १ । चरुं भालीक्ष

* ११० ए० १५ पं० दृष्टव्यम् ।

† छा० उप० ५, १०, ५ ।

‡ तौ च मन्त्रौ वा० मं० ३, २६, १, २ ।

§ पा० गृ० ३, ९, २५ ।

॥ ते० मं० ०, ५, ८, ११ ।

१ का० यौ० गृ० ४, १, ८ क ।

येन काष्ठेन गृहीत्वा दह्यते, तत् 'सिचणम्' । 'तत' अभ्यादान 'सिष्ट
कृद्भाजनम्' अस्य होमस्य सिष्टकृतस्थानीयम् ॥

अथ पिण्डप्रदानाय स्थानविशेष तत्संस्कारश्च विधाय प्रश-
मति— “अथ दक्षिणेनेति ७ । ‘अथ’ शब्दोऽनान्यप्रतिषेधार्थः ।
दक्षिणान्तरदूरेण स्केन ‘सकृदुत्तिष्ठति’ एकयत्नेन दक्षिणपार्श्वी
लेखा कुर्यात् ८ । ‘तत’ उत्तिष्ठित स्थस्य ‘वेदिभाजन’ वेदिस्थानी
यम्, ततकार्यकर मित्यर्थः । “सकृदु होवेत्वादि, उक्तार्थम् ॥ १३ ॥

उत्तिष्ठितप्रदेशस्यान्ते अग्नेर्निधानं विधत्ते— ‘अथ परस्ता-
दिति । ‘परस्तात’ परस्मिन् विप्रकृष्टे, पथन्ते इत्यर्थः । विपक्षे
बाधविधानपुरस्सरं नेतदुत्सुकनिधानं सुपपादयति— “स
यदिति ९ । सुरविरोधीनि रक्षांसि ‘असुररक्षसानि’, ‘एषा’
पितृणां स्त्रभूतम् ‘एतत्’ पिण्डरूपं हवि ‘विमयीरम्’ अपहरेयुः ।
“तयो हेति । तथा होत्सुकनिधाने मतीत्यर्थः । ‘न विमयूते’
नाण्डहरन्ति । “मन्य विलोडने”—इति १० वात् ॥ १४ ॥

विहिते उत्सुकनिधाने मन्त्रं विधत्ते— “स निदधातीति ।
यदेतदुत्सुकनिधानं विहितम्, तत “ये रूपाणि”—इत्यनेन ॥
मन्त्रेण कर्त्तव्य मित्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु,— ‘असुरा’ मायावशात्
पितृणां रूपाणि ‘प्रतिमुञ्चमाना’ धारयन्तः पितॄन् दीयमानया
‘संधया’ सह ‘चरन्ति’ वर्त्तन्ते । ‘ये’ च पूर्व ‘परापुर निपुर’
पूरणपिण्डदानेन युक्ता सन्तो ‘भरन्ति’ हविर्हरन्ति । परापुरो

* का० थो० मू० ४१ ८ ख ।

† तन्मन्त्रस्तु वा० म० २, २६ ३ ।

‡ का० थो० मू० ४१ ८ ।

§ या० म० ४२ घा० ।

॥ वा० सं० २ ३०, १ मा० म० ब्रा० २, ३, ४ ।

प्रकारेण अङ्गुल्ययेन देवतीर्थेन 'दिवेभ्यः' हवींषि 'शुद्धति' ।
 'मनुष्येभ्यः' तु यथायोगं भोक्तव्यमन्नम् 'उत्तरन्ति' उद्धृत्य पात्रान्तरे
 स्थापयन्ति । न तु तत्र देवपित्रादितीर्थविशेषोऽपेक्षितः । "अथैव
 मिति । 'अथ'-शब्द उक्तवेलक्षण्यदोतनार्थः । देवमनुष्यवेल-
 क्षणेन एव सुक्तेन पित्रेण तीर्थेन पित्रूणां सम्यन्धि हविर्देय
 मिल्यते । "तस्मादिति । प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ १८ ॥

पिष्टपितामहप्रपितामहानां विहिते पिण्डदाने मन्त्रान्
 विधत्ते— "स ददातीत्यादिना । "यमावेतत्ते"—इति पिण्ड-
 दानमन्त्रः * । तत्र 'असौ'—इत्यस्य स्थाने पित्रादीनां नाम
 सम्युच्यन्तं निर्द्दिष्टव्यम् । "हे यज्ञशर्मन् ! 'एतत्' पिण्डद्वयं
 हविः 'ते' तुभ्यं मया दीयत इति मन्त्रार्थः । "ये च त्वा मनु"—
 इति † वक्ष्यमाणशास्त्रान्तराभिमतमन्त्रशेषनिरासार्थः 'एव'-कारः ‡ ।
 अनेन च मन्त्रेण प्रथमं यजमानस्य पित्रे पिण्डं दत्वात् ; अनेनैव
 पितामहप्रपितामहयोरपि पिण्डदानम् । तत्रेकीयं मतं सुप-
 न्यस्य दूषयति— "ये च त्वेति । तस्य च मन्त्रशेषस्थाय मर्थः,—
 हे पितः ! 'त्वाम्' 'अनु'-इत्य 'ये' वर्तन्ते, तेभ्यः पात्रं पिण्डः
 दत्ति कर्तव्यमिति । "स्वयं वा इत्यादि । पितृनन्तरभाषिणां
 यच्छब्दनिर्द्दिष्टानां तेषां 'स्वयं' पिण्डदाता महभावी भवति । तथा
 य एव एषां स्वयम् [सह] भावी, तेभ्यः पिण्डदाने स्वात्मने पिण्डं
 दत्तवान् भवति ; अतस्तत्प्रतिपादको "ये च त्वा मनु"—इति मन्त्र-
 भागो न घक्तव्य इत्यर्थः ।

* का० श्रौ० सू० ४. १. ११ ग । इक्षेव मासने ममाग्यातः ।

† "ये च त्वा मन्विति चेत्"— इति का० श्रौ० सू० ४. १. १२ ।

‡ 'यमावेतत्ते (इत्येव)'— इदं द्रष्टव्यम् (१६५ पृ० १ पं०) ।

प्रथमं पक्षं निगमयति— “तस्मादिति । ; “तद्यदित
इत्यादि । अनेन हि क्रमेण ते पित्रत्वं प्राप्ताः— प्रथमं प्रपितामहः,
पश्चात् पितामहः, सतः पितेति ; इमं क्रमं परित्यज्य पिण्डदाने
‘इतः’ पित्रत्वं आरभ्य प्रपितामहान्तं ‘पराक्’ पराचीनं पिण्डान्
दद्यात् ; यतस्ते पितरः सकृच्चपराक्ताधर्मयुक्ता इत्यर्थः ॥ १८ ॥

पिण्डदानानन्तरं मन्त्रजपं विधत्ते— “तत्र अपतीति ० ।
तत्रतं किञ्चित् पदं व्याचष्टे— “अत्रेति । मन्त्रार्थसु,— ‘अथ’
अस्मिन् देशे हे ‘पितरः ।’ ‘मादयध्वम्’ वृत्ता भवत, तदर्थं च
‘यथाभागं’ स्वं स्वं भागं भनतिश्रम्य मया दत्तान् पिण्डान् ‘माह-
पायध्वम्’ अग्नीतेति । उपायध्वमित्यस्यैतदर्थपरतां श्रुतिः स्वयं
व्याचष्टे— “यथाभागं मग्नीतेत्येवेतदाहेति ॥ २० ॥

जपानन्तरं परागावर्त्तनं विधत्ते— “अथ पराङ् पर्यावर्त्तत
इति । पराङ्मुखः सन् पिण्डाभिसुख्यं विहाय § पर्यावर्त्तते-
त्यर्थः । एतदुपपादयति— “तिर इवेति । पितरो हि मनु-
ष्येभ्यः तिरोभूताः ; अन्तर्धानशक्तियोगात् । अतः पितृणां तिरो-
धानेन भवितव्यम् । एतर्हि पिण्डान्तरपर्यावर्त्तमाने मति
तेषां ‘तिर इव’ तिरोधानं मिव भवति । पर्यावर्त्तनकालस्य
परिमाणं विधत्ते— “स वा इति § । स खलु परावर्त्तमानः
‘आ तमिती’ निरुद्धासगतेरात्मनो यावत् तमनं ग्लानिः भवति,
तावत् ‘आसीत इति’ केचित् ‘आहुः’ प्रतिपादयन्ति । “तसु
ग्लानौ”—इत्यस्मात् । “भावलक्षणे खण्डकवद्विचरितमि-

* का० श्री० सू० ४. १. १३ ।

† वा० सं० २. ३१. १ ।

‡ ‘विच्छाय’— इति च ।

§ का० श्री० मू० ४. १. १३ ।

॥ दि० प० ८५ पा० ।

जनिभ्यस्तीसुन्”—इति ० तोसुन् प्रत्ययः । तत्रोपपत्तिं माह—
 “एतावानिति । एतावत्परिमाणो भवति । तस्मादेतावन्तं
 कालं मासीतेति । पचान्तरं माह— “स वा इति । ‘सः’ खलु
 ‘सुहृत्त’ द्वादशक्षणात्मको यो सुहृत्तसञ्ज्ञकः कालः , तावत्पर्य-
 ण्तम् ‘एव’ आसीतित्यर्थः । एवकारः पूर्वोक्तपचम्यवच्छेदार्थः ।
 ‘आसित्त्वा’—इति ‘क्ता’-प्रत्ययसु वक्ष्यमाणक्रियापेक्षः ॥ २१ ॥

‘उक्तकालानन्तरं’ ‘पर्याप्तमानस्य मन्त्रजपं विधत्ते’—
 “यथेति १ । “उपपन्थ्य’ पिण्डसमीपं परिपाप्य । परिपूर्वा-
 दयतेर्न्यपि “उपसर्गस्यायतौ”—इति ३ लत्वम् । “अमीमद-
 न्तेति ३ । मन्त्रं जपेत् । अर्थस्तु,— ‘पितरः’ पिण्डपितृ-
 देवताः । ‘अमीमदन्त’ दत्ता अभूवन् । दत्त्यर्थान्मादयतेर्ल्यन्तात्
 लुङि चङि रूपम् । ते च ‘ययाभागं’ खं खं भागं मनतिक्रम्य
 ‘आहपायिषत्’ अभुजत । तत्र ‘आहपायिषत्’—इति पदस्य
 विवक्षितं मयं माह— “यथेति । आहूपूर्वो उपयतिरभ्यवहारे
 यत्तंति, तस्मात्लुङि’ बहुवचनात् मितत् पदम्, अतः ‘आगिषुः’
 ‘इति’ तस्य व्याख्यानम् । “अग्नं भोजने ।”—इत्यल्लालुङि बहु-
 वचने आगिपुरिति रूपम् ॥ २२ ॥

“पिण्डदानात् प्राग्वेदानो भपि पित्रादीनां मुदकावनेजनं
 विधत्ते— “अयोदपात्र मिति १ । “असावयनेनिष्ठा”—इति ००
 तन्मन्त्रः । तत्र विध्यपि मन्त्रेषु ‘असौ’—इत्यस्य स्थाने पित्रा-

० पा० मृ० ४. ४. १६ ।

१ का० यौ० मृ० ४. १. १४ ।

३ पा० मृ० ८. ३. १२ ।

५ वा० मं० २. ३१. २ ।

१ अग्नो० य० १० पा० १ ।

१ का० यौ० मृ० ४. १. १५ क ।

०० यथोपि मन्त्र इत्येव प्राचने व्याख्यानः (११५ ए० १२ पं०) ॥

दीर्णा नामानि क्रमेण निर्दिशेत् । अर्थस्तु प्रागेव दर्शितः * ।
एतदवनेजनं लोकव्यवहारेणोपपादयति— तद्यथेति । 'तत्'
तत्र विषये निदर्शनं मभिधीयते । यथा 'जक्षुपे' भुक्तवते पुं-
वाय सुखप्रचालनार्थं हस्ते उदकम् 'अभिपिबेत्', 'एवम्' एव
'तत्' पिण्डदानानामन्तरभावि अन्नावसेचनं मित्यर्थः । 'जक्षुपे'
इति, अनेर्लिटः कसौ "लित्प्रान्यतरस्याम्"—इति † घसादेशः,
पुनश्चतुर्थ्येकवचने सम्प्रसारणे च रूपम् ॥ २३ ॥

नमस्कारं विधत्ते— "अथ नीवि मिति ‡ । 'नीविः'
परिधानीयस्य वाससो दशा, ताम् 'उहृद्य' विस्त्रंस्य § पितॄन् 'नम-
स्करोति' । तत्र विस्त्रंसने कारणं भाव— "पितृदेवत्येति ।
यतो 'नीविः' 'पितृदेवत्या' पितृदेवतार्था, पितॄणां हस्तिकरीति
यावत् । "देवतान्तात् तादर्थ्यं यत् ।" । 'तस्मात्' ता 'नीविम्'
'उहृद्य' विस्त्रंस्य प्रदर्श्य ते नमस्कृत्या इत्यर्थः । नीवेः पितृ-
देवत्यत्वं ते तिरौयकोऽप्याज्जातम् ¶—"अनेस्तूपाधानं, वायोर्वातपानं,
पितॄणां नीविः"—इत्यादि ** । नमस्कारस्य प्रयोजनं भाव— "यज्ञो
वा इति । नमस्कृतेण हि पूजा गम्यते, 'यज्ञः' पूजात्मकः ;
"यज्ञ देवपूजा"—इति†† यजतेस्तदर्थत्वात् । अतो नमशब्दो यज्ञा-
त्मकः । तेन नमस्कृतेण 'एवम्' पितॄन् 'यज्ञियान्' यागार्हान्
'एव' 'करोति' । "यज्ञत्विग्मा घञञी"—इति ‡‡ अर्हार्थे घञ्

* २०६ पृ० १५ पं० प्रथमः ।

‡ का० थौ० मू० ४. १. १५ ।

§ पा० मू० ५. ४. २४ ।

** सायणोपनिषद्भाष्ये तस्याः धृतेः तै० सं० १. २. १ भाष्ये प्रथमम् ।

†† भा० उ० १००२ पा० ।

† पा० मू० २. ४. ४० ।

§ 'विमुच्य'—इति छ ।

¶ तै० सं० ६. १. १. ११ ।

‡‡ पा० मू० ५. १. ७१ ।

प्रत्ययः । विहितस्य नमस्कारो “नमो वः”—इति ० मन्त्रेण कर्त्तव्यः ।
 उक्तं हि कात्यायनेन—“नीविं विस्वंस्य नमो व इत्यञ्जलिं
 करोति”—इति † । तस्मिंश्च मन्त्रे “षट् भ्यो नमः”—इति प्रयु-
 ज्यते, तच्छ्रद्धा मनुष्य जीति — “षट् कृत्वः”—इति ‡ । “नमो
 वः पितरो रसाय”, “नमो वः पितर गोषाय”—इत्येवं षड्वारं
 नमस्कुर्यादित्यर्थः § । “ऋतवः पितर इति । वसन्ताद्युत्पु-
 प्रमीतस्य तत्तदनुरूपत्वपातेस्तादात्म्यव्यपदेशः । तथा चान्यत्र ॥
 श्रूयते—“यस्मिन्मृतो पुरुषः प्रमीयते, सोऽस्यामुषिंस्तोके भवति
 (यदि वसन्ते प्रमीयते, वसन्तो भवति ¶)”—इत्यादि । तस्मात्
 तेषां मृतानां षट्सञ्ज्ञात्वयोगात् तादात्म्यापन्नानां पितॄणां नम-
 स्कारोऽपि षड्वारः कर्त्तव्य इति युक्तं सुक्तम्—“नमो वः
 पितरः”—इति ।

नमस्कारमन्त्रो निगदव्याख्यात इत्यभिप्रेत्य तच्छेषे सुप्रदाय
 व्याघटे—“ऋहाचः पितरो दत्त इति”—इति ०० । शेषसहितस्य
 तस्य मन्त्रस्याय मर्थः— हे पितरः ! युष्मत्सम्बन्धिने ‘रसाय’
 वसन्तर्जुजाताय नमोऽस्तु । हे पितरः ! युष्मत्सम्बन्धिने शीष-
 लन्धाय ‘गोषाय’ गोपणाय नमोऽस्तु । एव सुत्तरत्रापि योग्यम् ।

० या० सं० २, ३२, १ ।

† का० यौ० सू० ४ १, १५ ख ।

‡ ‘षट् भिर्मन्त्रैः षडङ्गलीन्’— इति या० दे० (४, १, १५ पू०) ।

§ तं च षट् मन्त्राः वा० सं० २, ३२ १—६ ।

॥ तै० भा० १, ६, ८, ६ । तत्र ‘यस्मिन् वा ऋतौ’— इति पाठः ।

¶ “यदि वसन्ते”— इत्यादिर्दशकत्र न दृश्यते, वायवभाष्ये तस्ये-
 वीति, तै० सं० १, ८, ४ भाष्यं दृश्यम् । ०० या० सं० २, ३२, ८ ।

‘जीवः’ वर्पतो हृद्यर्थक्रियमाणो वेगः * । ‘स्वधा’-इति अत्रनाम१,
ग्रीष्मादिरूप मन्त्रश्च शरदादिषु पच्यत ; अतः शरदृतुसम्बन्धिने
अन्नायेत्यर्थः । हेमन्तशिशिरयोर्हिमेन सर्वेषां पीडनात् तद्रूपी
पिष्टधर्मौ ‘घोरमन्यू’ । “नमो वः पितरः पितरो नमो वः”-
इति ‡ व्यतिहारोक्तिरादरातिशयद्योतनार्था ।

एवं नमस्कृतान् पितॄन् प्रार्थयते— हे ‘पितरः ।’ ‘न’
अस्मभ्यम् ‘गृहान्’ पुत्रपौत्रादिरूपान् ‘दत्त’ प्रयच्छत § ।
पितॄणां दानसामर्थ्ये मन्त्रशेषस्य चाग्नीःपरत्व’ स्पष्ट मिति
व्याचष्टे— “गृहाणा मिति । ‘पितरः’ खलु ‘गृहाणाम्’ ‘ईयते’
ईष्वरा भवन्ति । “अधीगर्गदयेयाम्”—इति । कर्मणि षष्ठी ।
‘एतस्य’ पिण्डपिष्टयज्ञाख्यस्य ‘कर्मण’ ‘एषा’ ‘आग्नी,’ फलप्रार्थना
‘उ’ एवेत्यर्थः ।

पिण्डशेषस्याघ्राणं विधत्ते— “अथावजिघ्रसीति । “वा गन्धो-
पादाने ¶”—इत्यफाज्ञाटि “पात्राध्या”—इति ** जिघ्रादेयः । तथा
च अत्रघ्राणं ‘पिण्डान्’ पिण्डपात्रे ११ ‘प्रत्यवधाय’ प्रतिक्षिप्य
कर्त्तव्यम् । तत्रावघ्राणं ‘यजमानभाग,’ यजमानस्य स्वकीर्योऽग्न
इति विधेयभागापेक्षया पुनर्निर्देशः । स्त्रीर्षस्य बर्हिषः
प्रतिपत्ति’ विधत्ते— “अग्नाविति । ‘अभ्यादधाति’ मच्चिपतौ-
त्यर्थः । उत्सुकस्यापि संसर्जनं विधत्ते— “पुनरिति । “ये

* “जीवाय, जीवनहेतुभूताय जलाय वर्धतेवे”— इति महीधरः ।

† निघ० २ ७. १७ ।

‡ वा० सं० २. ३. ७ ।

§ वा० सं० २. ३२. ८ ।

॥ वा० सू० २. ३. ५९ ।

¶ भा० प० ६२६ धा० ।

** वा० सू० ७. ३. ७८ ।

†† ‘गात्रे’— इति ह ।

‘जीवः’ कृत्ययेव त्वद्विधेयेव त्वत्प्रलिलिपुस्तैवं
 व्रीह्यवानभिभवेमेति ततो न मनुष्या आशुर्न
 अत्राव आलिलिगिरि ता हेमाः प्रजा अनाशकेन
 पितृ इति इरावभूवुः ॥ २ ॥

एतद्दे देवाः शुश्रुवुः । अनाशकेन ह वा ऽद्वमाः
 अस्माः पुराभवन्तीति ते होचुर्हृतेद् मासा मप-
 पितृ णामा मेति केनेति यज्ञेनैवेति यज्ञेन ह स्म
 ईश्वराद् देवाः कल्पयन्ते यदेपां कल्पा * मासुऽर्ष-
 ‘एतच्च’ † ॥ ३ ॥

‘ह’ ते होचुः । कथं न द्रुहं भविष्यतीति ते मम-
 पादाने न नु सम्पादयान्चक्रुस्ते हासम्पाद्योचुराजि
 व भवन्मन्त्रजामहै स यो न उज्जेष्यति तद्य न द्रुहं
 कर्त्तव्यं इति तथेति तस्मिन्नाजि माजन्त ॥ ४ ॥

प्रति ताविन्द्राग्नी ऽउदजयताम् । तस्मादैन्द्राग्नी
 त्वर्थं ईशकपालः पुरोडाशो भवतीन्द्राग्नी ह्यद्य भाग-
 —य मुदजयतां तौ युचेन्द्राग्नी ऽउज्जिगीवाप्सौ
 तस्थतुस्तद्विधे देवा अन्वाजग्मुः ॥ ५ ॥

* ‘कल्प’ — इति च. ङ ।

† ‘मासुऽर्षयश्च’ — इति क ।

क्षत्रं वा ऽइन्द्राग्नी ० । विश्वो विश्वे देवा
युत्र वै क्षत्रं मुज्जयत्यन्वाभक्ता वै तत्र विट् तद्विश्वान्
देवानन्वाभजतां तस्मादेष्टु वैश्वदेव्यरुर्भवति ॥ ६ ॥

तं वै पुराणानां कुर्यादित्याहुः । क्षत्रं वा
ऽइन्द्राग्नी मेत् क्षत्रं मभ्यारोह्याणीति तौ वा ऽउभा-
वेव नवानां छातां यद्वि पुरोडाश इतरद्यरुरित-
रस्तेनैव क्षत्रं मनुभ्यारुदं तस्मादुभावेव नवानां
छाताम् ॥ ७ ॥

तु ऽउ इ विश्वे देवा ऊचुः । अनयोर्व्यां
ऽअयं द्यावापृथिव्यो रसो हुनेमे ऽअग्निर्नाभजा-
मेति ताभ्या मेतु भागु मकल्पयन्नेतुं द्यावापृथिव्य
मेककपालं पुरोडाशं तस्माद् द्यावापृथिव्य एक-
कपालः पुरोडाशी भवति तस्यैव मेव कपाल मेकैव
हीयं तस्मादेककपालो भवति ॥ ८ ॥

तुय्य परिचक्षुः । यस्यै वै कस्यै च देवतायै
इविर्गच्छते सर्व्यैषु स्विष्टकृदन्वाभक्तोऽयैतए सर्व्वं
मेव जुहोति नु स्विष्टकृतेऽवद्यति सा परिचक्षोती
हृतः पर्यावर्त्तते ॥ ९ ॥

तदाहुः । पर्याभूदा ऽत्रय मेककपालो मोहि-
 प्यति राष्ट्र मिति नास्व सा परिचक्षाहवनीयो वा
 ऽआहुतीनां प्रतिष्ठा स यदाहवनीयं प्राप्यापि दश
 कृत्वः पर्यावृत्तं न तदाद्रियेत यदौत्त्वन्त्ये * वृदन्ति
 कस्तुत्सन्ध सुपेशात्तस्मादाज्यस्यैव यजेदाज्यं च वा
 ऽअनयोर्द्यावापृथिव्योः प्रत्यक्षं रुसस्तत् प्रत्यक्षं मेवैने
 ऽएतत् स्वेन रुमेन मेधेन प्रोषाति तस्मादाज्यस्यैव
 यजेत् † ॥ १० ॥

एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्टोभयीना मोषधीना
 याश्च मनुष्या उपजीवन्ति याश्च पशवः कृत्या मिव
 त्वद्विषु मिव त्वदुपजन्तुस्त आश्रन्मनुष्या आलिशन्त
 पशवः ॥ ११ ॥

अथ यदेष एतेन युजते । तन्नाह न्वेवैतस्य ‡
 तथा कृच्च न कृत्यथेव त्वद्विषेणेव त्वत् प्रलिम्पतीति
 देवा अकुर्वन्निति त्वेवैष एतत् करोति य मु चैव
 देवा भाग मुकल्पयन्त त मु चैवैभ्य एष एतद्भागं

* 'यदौत्त्वन्त्ये'— इति क, म, 'यदौत्त्वन्त्ये'— इति च दृष्टं डा० देवरेण ।

† 'यजेत'— इति क, म ।

‡ 'तन्नाह न्वेवैतस्य'— इति च दृष्टं डा० देवरेण ।

करोतीमा उ चैवैतदुभयोरुपधोर्ध्वाश्च मनुष्या उप-
जीवन्ति याश्च पशुवस्ता अनमीवा अक्लिप्तिषाः
कुरुते ता अस्थानमीवा अक्लिप्तिषा इमाः प्रजा
उपजीवन्ति तस्माद्वा ऽएष एतेन यजते ॥ १२ ॥

तस्मिन् प्रथमजो गौर्दक्षिणा । अग्नौ० मित्रं हीदत्
स यदोजानः स्वाद्वर्गपूर्णमासाभ्यां वा युजेतायैतेन
यजेत यद्यु ऽग्नीजानः स्वाच्चातुप्राश्य सैवैतमोदुन
मन्वाहार्यपचने पचेयुस्तु ब्राह्मणा अग्नीयुः ॥ १३ ॥

इया वै देवा देवाः † । अहेव देवा अथ ये
ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचानास्तु मनुष्यदेवास्तद्यथा
व्यपट्कृतुः ‡ हुतं मेव मय्यैतद् भवति तन्नो युष्म-
क्तुयात्तद्वदन्नादक्षिणत्वं हविः स्वादिति द्वाहुर्नाग्नि-
होत्रे जुहुयात्समदत् ह कुर्याद्यदग्निहोत्रे जुहु-
यादन्यद्वा ऽप्राययणं मन्वदग्निहोत्रं तस्मान्नाग्निहोत्रे
जुहुयात् ॥ १४ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

* 'अग्निम्'— इति मा०-भस्मत्तः पाठ इति डा० वेबरः ।

† 'देवाः'— इति घ, ङ ।

‡ 'व्यपट्कृतुः'— इति घ, ङ, 'व्यपट्कृतुः'— इति च उद्यो डा० वेबरः ।

अथ विधिविस्माया आपयणेष्वेतेभ्यो देन प्रयोजनं दर्शयं स्तावद्
 कहीलस्य मतं सुपन्यस्यति—“तद् द्योवाचेति । ‘तत्’ तत्र,
 वक्ष्यमाणे आपयणेष्वेष्टिविषये ‘उवाच’ उक्तवान् ‘कौपीतकिः’
 कुपीतकस्य पुत्रः । ता मुक्तिं दर्शयति—“अनयो रिति * ।
 योऽयं व्रीहियवाद्योपध्यात्मजो रसः, सः ‘अयम्’ ‘अनयोः’ द्यावा-
 दृथिव्योः’ ‘रसः’ ; द्युसम्बन्धिन्या वृद्ध्या भूमेरुत्पन्नत्वात् । ‘अस्य
 रसस्य’ । कर्मणि यत्नी † । इमं रसं देवेभ्यः प्रथमं ‘हुत्वा’
 ‘अथ’ अनन्तरं हुतशिष्टम् ‘इमम्’ ‘अन्नाम’ भुञ्जामहे इत्यर्थः ।
 ‘तस्मादिति, आपयणेष्वेष्टिविधिः ; यस्मादेवं कहीलेनीताम्,
 ‘तस्मात्’ नवाक्षस्य हुतशिष्टत्वमिदमे ‘आपाण्येष्या’ यष्टव्य
 मित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ याज्ञवल्क्याभिमतं प्रयोजनं दर्शयितुं प्रस्तौति—“तद्
 द्योवाचेति । तत्रेतिहास माचष्टे—“देवायेति । ‘प्राजापत्याः’
 प्रजापतेः पुत्राः ‘पस्यधिरे’ स्वर्गं कृतवन्तः । “अपस्यधेया
 मानृदुः”—इति ‡ क्वचित् सम्प्रसारणेन निपातनस्यैव लक्षणार्थ-
 स्वात् लिट्यपि सृष्टेः सम्प्रसारणम् । “उभयोरोपधीरिति ।
 उभयविधा द्योपधयः,— द्युध्यावभूता व्रीहियवाद्याः, पश्व-
 न्नभूतास्तृणाद्याः, ताः सर्वाः ‘कृत्येव त्वत्’ त्वच्छब्द एकशब्द-
 पर्यायोऽविभक्तिकः । ‘त्वत्’ एकत्र ‘कृत्या’ व्यापादयन् ‘इव’,
 ‘त्वत्’ अन्वय ‘विप्रेण’ च ‘प्रनिनिपुः’ प्रकर्षेण लिता अकुर्वन् ।
 लेपनाभिप्राय भावः—“उतेव मिति । ‘एवम्’ अपि ‘देवान्’
 ‘अभिप्रवेम इति’ तिरस्कुशमिति । ‘ततः’ अनन्तरम् असुर-

कृतं विपलेपं ज्ञात्वा 'मनुष्या.' 'न चाशुः' न बुभुक्षिरे, 'पशवश्च'
'न' भक्षयाशक्तुः । केवलम् 'अनाशकेन' अनाशनेन च 'ता इमाः'
सर्वाः 'प्रजाः' 'परावभूतुः' पराभूता अभवन् ॥ २ ॥

"तदे देवाः शुश्रुवुरिति । देवाश्च तत्तत्त्वं भाकर्ण्य केनोपायेन
असुरकृतं सुपद्रवं परिहरामेति विचार्य, यत्नेनेवेति निश्चित्य,
'एषां' मनुष्यादीनां 'यत्' 'कल्पं' कल्पनीयं सम्पाद्यम् 'चास'
तत् अकल्पयन् । न केवलं देवा एव, 'कृपयः' अप्येव नैव
अकल्पयन् ॥ १ ॥

"तं ह्रीक्षुरित्यादि । प्रजानां मग्ननक्षुप्तिसाधनम् 'इदं' 'नः'
अस्माकं मध्ये 'कस्य भविष्यति ?' 'इति विचारिते 'ते' सर्वे देवाः
'मम' इदं — 'मम' इदम् 'इति' 'न सम्पादयाशक्तुः' सम्पादनं
नामादितवन्तः । 'ते' च देवाः इत्थं परस्परं विप्रतिपत्तिं प्राप्य
'आजिम्' आजिधावनम्, तन्नामुपायं नैवाकल्पयन् । आजि-
र्नाम गन्तव्यावधिभूतः यदार्यः, तम् (अस्मिन् पदार्थे निष्पन्ने
सति †) 'अजामहे' धावाम । "अज गतिवेषणयोः"—इति ‡ ।
तथा च 'न.' अस्माकं मध्ये 'य.' उज्जीव्यति, 'तस्य' 'इदं' 'हविः'
'भविष्यति', 'इति' विचार्य, 'तथा' 'इति' अङ्गीकृत्य, 'तस्मिन्'
विषये तं आजिधावनं कृतवन्तः ॥ ४ ॥

"ताविन्द्राग्नी इति । 'तौ' प्रसिद्धौ 'इन्द्राग्नी' आजिधावनेन
तद्विः 'उदजयताम्' । यस्मादेवं तस्मादेव कारणात् 'अन्यान्'
देवान् परित्यज्य आपयच्छेष्टौ प्रथमं हविः इन्द्राग्निदेवताकम्,
चादशसु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशात्मकं भवति । अनेनाभि-

* अनाशनेन— इति च ।

† नोद्वेषोऽशुः च पुस्तके ।

‡ भा० पृ० २३० धा० ।

प्रायेण ऐन्द्राग्नयागः प्रथमः कर्त्तव्य इति विधिरुक्तीतो भवति ॥

वैश्वदेवचरुरूपं द्वितीयं हविर्विधातुं विश्वेष्वां देवानां माजि-
सम्बन्धमाह— “यत्रेति ॥ ‘यत्र’ यस्मिन् ममये उज्जितवन्ती
‘इन्द्राग्नी’ ‘तस्यतु’ । जयतेर्लिटः क्तसौ “मन्निटोर्जेः”—इति १
अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् । ‘तत्’ तस्मिन् ममये विश्वे
देवा नाम गणरूपा देवाः आगतवन्तः ॥ ५ ॥

वैश्वदेवस्य हविष ऐन्द्राग्नान्नमर्थ्यं कारणान्तरमाह— “क्षत्रं
वा इति । देवेषु मध्ये इन्द्राग्नी ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः, ‘विश्वे
देवाः’ ‘विगः’ व्येज्यजातिः । ‘यत्र’ खलु ‘क्षत्रं’ क्षत्रियो राक्ष-
दिकम् ‘उज्जयति’, ‘तत्र’ ‘विद्’ वैश्वजातिरपि ‘अन्वाभक्ता’
भवति ; यस्मादेवं लोके, तस्मात् ताविन्द्राग्नी स्वविंश, ‘विश्वान्
देवान्’ ‘अन्वाभजताम्’ ‘अन्वाभक्तान्’ कुरुताम् । “तस्मादित्यादि,
वैश्वदेवयागविधिः ॥ ६ ॥

तस्य यागस्य पुराणग्रीहिनिष्पाद्यत्वं पूर्वपक्षत्वेन प्रतिपाद-
यति— “तं वा इति । ‘पुराणानां’ पुरातनानां ग्रीहीणां सम्ब-
न्धिनं ‘तं’ वैश्वदेवं चरुं ‘कुर्यात्’ इति आहुः’ अभिज्ञा कथ-
यन्ति ॥ । “क्षत्रं वा इति । तदुपपादनम्— “नेत् क्षत्र
मिति । नेव क्षत्रियजातेरुपरि वैश्वजातिं तत्कमत्वेन ‘भारो-
हयाणि’ आरुढां करवाणीति ; सर्वथा हि क्षत्रियवैश्वयोर्वेपथ्येन
भवितव्यमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण वेपथ्यं दर्शयन्नुभयोरपि
हविर्वोर्नवधान्यप्रकृतित्वमाह— “तौ वा उभावेव नवाना मिति ।

“यद्वीति । ‘यत्’ यतः तयोरन्यतरः पुरोडाशः, अन्यतरश्चरुः; ‘तेनेव’ येलक्षणेन विना ‘क्षत्रम् अनभ्यारुद्धम्’ क्षत्रियजाति-
रनभ्यारुद्धा भवति । “तस्मादित्यादि, प्रतिप्रापूरणार्थं निग-
मनम् ॥ ७ ॥

अथ तस्या मेषाग्रशण्डो दत्तीयं द्यावापृथिव्यं हविर्विधातु
माह— “त उ हेति । ‘विश्वे देवाः’ ‘ऊचुः’ उक्तवन्तः । अथ
मिति, नवधान्यरूपं हविः ‘अनयोः द्यावापृथिव्योः रमः’ इति
प्रागुपपादितम् ७ । ‘हन्त’-इत्यनुकम्पायाम् । ‘अस्मिन्’ नव-
हविषि ‘इमे’ द्यावापृथिव्यौ वयम् ‘आभजाम’ प्रापयामिस्वर्थः । ते
च ‘ताभ्यां’ द्यावापृथिवीभ्याम् ‘एते’ हविर्भागम् ‘अकल्पयन्’, अ
एष द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशः, तम् । “तस्मादिति,
द्यावापृथिव्यश्रगविधिः । तस्य द्यावापृथिव्यस्य हविषः एकस्मिन्नेव
कपाले संस्कार उपपादयति— “तस्येय मीवेति । ‘तस्य’ ‘इयं’
भूमिः ‘एव’ ‘कपालम्’ पुरोडाशपक्षाधिष्ठानम्; ‘हि’ यस्मात्
‘इयम्’ ‘एकैव’ एकाकारा भवति, ‘तस्मात्’ तद्देवत्वः पुरोडाशोऽपि
‘एककपालः’ इति १ ॥ ८ ॥

आज्येनैव द्यावापृथिव्योर्यागे विधिक्षुः पुरोडाशपक्षे दोष
मुपन्यस्यति— “तस्य परिचवेति । ‘तस्य’ एककपालस्य पुरो-
डाशस्य काचित् ‘परिचवा’ जिन्दा विद्यते । ता मीव दर्श-
यति— “यस्या इति । सर्वेषु हि यागेषु ‘स्विष्टकृद्’ यागः ‘अन्वा-
भक्तः’ अनुप्राप्तोऽस्ति; “शेषात् स्विष्टकृते समवद्यति”—इतीष्टशिष्ट-
प्रतिपत्तित्वेन तस्य विहितत्वात् ३ । अथैवं सति अत्रैककपालं

पुरोडाशं 'सर्वं मेव * जुहोति', हविरन्तरवत् स्विष्टकृत्वाग्नेऽग्नये
'न चवद्यति'; अतोऽस्यैककपालस्य स्विष्टकृत्वाग्नाभावात् 'सा' एव
'परिचक्षा' निन्दा । दोषान्तर मध्याह्न— "उतो हुत इति ।
'उत उ' अपि च अग्नौ 'हुतः सन् एककपाल. पुरोडाशः 'पर्या-
वर्त्तते' पर्यावर्त्तते ॥ ८ ॥

"तदापुरिति । 'तत्' तत्र विषये 'आहुः' ब्रह्मवादिनः
कथयन्ति । किं मिति— 'अयम्' 'एककपालः' 'पर्याभूत्' पर्या-
वर्त्तोऽभूत्, तेन पर्यावर्त्तनेन 'राष्ट्रम्' एव पर्यावर्त्त' सत् † 'मोहि-
यति' मूर्धं भविष्यतीति । इत इत्यत आह— "आहुवनीय
इति । आहुवनीयो हि सर्वाहुतीनां साधारभूतः । तत्प्राप्ते
पूर्वं पर्यावर्त्तने दोषः, तदुत्तरकालन्तु 'अपि' 'दश कत्व.' दश-
वारं 'पर्यावर्त्तते' । 'तत्' तत्र आदरो नैव कर्तव्यः । देवतो-
द्देशेन हविषः ‡ प्रक्षिप्तत्वादित्यभिप्रायः । तस्मात् स्विष्ट-
कृत्वाग्नाभावकृत एव निन्दा परिशिष्यते, तत्परिहाराय पञ्चाक्षर
माह— "यदौति । 'यदि तु' 'अग्नौ' शाखिन 'वर्त्तते', 'कः'
नाम 'तत्' उक्तदोषमन्यानं कर्तुम् 'उपेयात्' उपगच्छेत् ? अतो
दोषमहित एककपालपक्षः परिखाज्यः § । किन्तुर्हि द्यावा-
पृथिव्यस्य यागस्य द्रव्यम् †, तदाह— "तस्मादिति । यदेतत्
भुक्तास्य माज्यं भव्ययज्ञसाधारणम्, तस्य 'माज्यस्य एव' सकाशात्
चतुरपक्ष मवदाय द्यावापृथिव्योर्धलेतेत्यर्थः ॥ इमं मये प्रमं-

* 'सर्वं हुत मेव'— इति च, ह ।

† नास्त्येतत् पदं च पुस्तके ।

‡ 'हविष्योदितदारे'— इति च, 'हविष्योदितदारे'— इति ह च ।

§ 'परिखाज्यः' इति च ह च ।

॥ का० यौ० सू० ३ १. १ ।

सति—“आज्यं हेति । “प्रत्यक्षं रस इति । आज्यस्य द्रवत्व-
रूपयोगात् प्रत्यक्षरसत्वम् ; व्रीहियवादेशु धान्यस्य काठिन्यात्
परोक्षत्वम् * । “मधेनेति । सारभूतमेत्यर्थः ।

निन्दाया उत्तरस्य प्रशंसार्थं मभिप्रेत्य कात्यायनेनेतत् पक्ष-
द्वयं मपि सूचितम्— “द्यावापृथिवीय एककपालः *—* आज्यस्य
वेति † । आपस्तम्बोऽपि— “अपि वेककपालेन कुर्वीत, आज्येन
द्यावापृथिवी यजेत”—इत्युक्तवान् ॥ १० ॥

अस्या आज्यघण्टेरनाशितदोषनिर्हरणहेतुत्वं प्रतिपादयितुं पुरा-
हृतं मुदाहरति— “एतं नेति । ‘याद्य’ व्रीहियवाद्या ओषधीः
‘मनुष्याः’ ‘उपजीवन्ति’, ‘याद्य’ वृक्षाद्याः ‘पशवः’ ‘उपजीवन्ति’,
तासाम् ‘उभयीनाम् ओषधीनाम्’ इति सम्बन्धः । “कृत्या
भिव त्वदिति । ओषधीषु कृत्या-विषादिकं यत् असुरैः प्रलितम्,
तदनेन यागेन देवा अपहतवन्त इत्यर्थः । “तत इत्यादि । ततो
होवेरन्नस्य निर्दोषकरणात् ‘मनुष्याः’ ‘आश्वन्’ अभुञ्जत, ‘पशवश्च’
वृक्षादिकम् ‘आनिगन्त’ अभक्षयन् । “क्षियं अल्पीभावे”—इत्ययं
धातुः‡, अत्र वृक्षादेरल्पीभवनहेतौ भक्षणे वर्तते ॥ ११ ॥

एवं पुराहृतं मुदाहृत्य दृष्टान्तेर्निदानीन्तनानुष्ठानेऽपि नवाद्या-
शितदोषनिर्हरणहेतुत्वं प्रतिपादयति— “अथेति । ‘अथ’ इदानीं
‘यत्’ यस्मात् कारणात् ‘एथः’ यजमानः ‘एतेन’ आपयथेन
‘यजते’ । ‘अह’, ‘नु’, ‘एव’—इति त्रयो निपाता अवधारणार्थाः ।
‘तत्’ तस्मादेव कारणात् ‘एतस्य’ यजमानस्य ‘तथा’ तथैव ओष-
धीषु कृत्या विषेण च न कोऽपि द्रष्टा ‘प्रलिम्पति’ प्रक्षेपयति ।

* ‘काठिन्परोक्षत्वम्’— इति च । † का० श्रौ० सू० ४. ६. ४—६ ।

‡ दि० व्या० ७३ धा० ।

“लिप उपदेहे”-इति ६ धातुः । “अमुचादीनाम्”-इति ७
 तुम् । “देवा इत्यादि । १ ‘देवाः’ खलु पुरा ‘इति’ एवम्
 ‘अकुर्वन्’, ‘एय’ यजमानोऽपि ‘इति त्वेव’ एवमेव तु ‘करोति’ ।
 एतदेव विदुषोति— “य मु चैवेति । “अनमीवा अक्लिप्तिषा
 इति । अमीवा रोगाः, तद्रहिताः ; क्लिप्तिषं रोगनिदानं
 पापम्, तद्रहिताय ‘कुर्वते’ । “ता अस्तेति, प्रयोजनात्वाद्या-
 नम् ॥ १२ ॥

दक्षिणां विधत्ते— “तस्य प्रथमज इति । ‘तस्य’ आप-
 यणस्य ‘प्रथमज.’ तस्मिन् संवत्सरे यजमानस्य गीठे यो वस्त्रो
 जायते, सः ‘गौ’ अस्य यागस्य दक्षिणात्वेन देय इत्यर्थः ६ ।
 कृत इत्यत आह— “अग्र मिवेति ५ । अग्रे भवम् अग्रि-
 यम् । “अपाद् यद्, च ऊँ च”-इति ॥ । ‘इदम्’ आपयणाख्यं
 ‘हि’ इविः ‘अग्रम्’, प्रथमजो वत्सखायाः ; अतस्मात्स्यापयणदक्षि-
 णात्वं सुचित मिति ।

इजानानौजामयोरापयणविषयां व्यवस्थां दर्शयति— “स
 यदिति । ‘यद्’ यदि ‘सः’ यजमान ‘इजानः’ भीमयागेनेष्टवान्
 ‘स्यात्’ । यजेर्निष्ठः कामच् । योजनं इविर्यज्ञयाजी सन्
 ‘दर्गपूर्णमासाभ्याम्’ एव ‘यजेत’, ‘अथ’ अनन्तरं मिव ‘एतेन’ आप-
 यणेन ‘यजेत’, न प्रागित्यर्थः ५ । किमर्चिं तदा कुर्यादिति,

• तु० उ० १५२ धा० ।

† पा० मू० ७ १ ५६ ।

‡ का० औ० ख० ४ ६ ८ ।

५ अपिप निवेति— इति च. ह. एव एव पाठः । आपयणमनो
 गम्यते, यद्वा चेति एतस्यापीदोल्लेखदर्शनान्न परं नमस्कृत्युक्तं विदुषः ।

॥ पा० मू० ४ ४ ११६ ११७ । † का० औ० ख० ४ ६ १० क ।

तदाहं— “यद्यु इति । यदि तु दर्शपूर्णमासादिभिः ‘अनीजानः’
अनिष्टवान् ‘स्यात्’, तदा स यजमान ‘चातुष्पाश्व’ चतुर्भिः
ब्राह्मणैः प्राशितव्यं ‘तम्’ ‘ओदनम्’ अन्नं दक्षिणाग्नौ पक्ता,
ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ; ‘ब्राह्मणाः’ च ‘तम्’ ‘अग्नीयुः’ भुञ्जी-
रन् ॥ १३ ॥

ब्राह्मणभोजनस्यापि यागोत्पादकत्वं सुपपादयति— “इया
वा इति । “अहेवेति, दावपि निपातावधारणार्थी । ‘शुश्रुषामः’
शुश्रुषस्तः, बहुश्रुतार्या इत्यर्थः ; ‘अनूचानाः’ अनुगतामुष्ठानपराः,
य एवङ्मुखाः, ‘ति’ मनुष्यदेवाः’ मनुष्यरूपा देवाः । ‘तत्’ तथा सति
‘यथा’ वपट्कारेण देवेभ्यो दत्तम्, स्नाहाकारेण ‘हुतं’ च भवति,
एव नैव ‘अस्य’ अनीजानस्य यजमानस्य ‘एतत्’ ब्राह्मणभोजनं
भवतीत्यर्थः ॥ ॥

यागे इव भोजनेऽपि दक्षिणादानं विधत्ते— “तन्नो इति ।
‘तन्न’ ब्राह्मणभोजनकामेऽपि ‘यत्’ किञ्चित् दातुं ‘शक्नुयात्’,
‘तत् दद्यात्’ ; ब्राह्मणेभ्यो दत्तं ‘हवि.’ ‘अदक्षिणं’ दक्षिणा-
रहितं ‘न स्यात्’ ‘इति’ अग्नेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ॥

केचित्त्वाग्रयणेष्टावधिकृतस्याग्नीजानस्य नवधान्येनाग्निहोत्र-
होम मभिधीयते । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन— “नवेः
सायम्प्रातरग्निहोत्रहोमः”—इति ५ । आपस्तम्बेनाप्युक्तम्—
“अपि वा नवानां यवानां सायम्प्रातर्जुहुयात्”—इति । तदत्र
निगकरोति— “नाग्निहोत्र इति । अग्निहोत्रकर्तृणि नवं ।

• ‘दत्ता’—इति ह । † का० यौ० सू० ४. ६. १० ग ।

‡ का० यौ० सू० ४. ६. १० ग ।

§ का० यौ० सू० ४. ६. ११ ।

‡ ‘नवं’—इति न ।

हविर्न जुहुयात् । 'यद्' यदि 'जुहुयात्', तदा इन्द्राग्न्यादीना
 माधयणदेवताना मग्निहोत्रदेवगणेः ॥ सह 'समदं' कलहं 'कुर्यात्' ।
 असमुच्चयहेतुभूतं पृथक्तं दर्शयति — "अन्यदा इति । 'आध-
 यणम्' 'आययणाख्यं' कर्म, 'अग्निहोत्रात्' 'अन्यत्' ; 'अग्नि-
 होत्रं' त्वाप्रयणात् 'अन्यत्' ; इति एतत्प्रकरणभेदात् नामधेय-
 भेदाच्चावसितम् । अग्न्यान्तराभ्याससंज्ञागुणनामधेयानि इह कर्म
 भेदे प्रमाणत्वेन जैमिनिनोपन्यस्तानि † ॥ १४ ॥ ५ [४. १.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयतपयब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ‡ ॥

* 'अग्निहोत्रदेवताना'— इति च ।

† "अग्न्यान्तरे कर्मभेदः (२. २. १.)"— इत्यादीनि सूत्राणि दृष्टव्यानि ।

‡ "कलिकामद्या ११३"— इति क. "यजुः ११३"— इति ग, घ डयोः

कथिते । तत्र १ ब्रा० २ क०, २ ब्रा० ४१ क०, ३ ब्रा० १४ क०, ४ ब्रा०

२४ क०, ५ ब्रा० १४ क० भट्टनयना ११३ मिद्वम ।

तेनो ह तत् ईजे । देवभागुः श्रौतर्षः सु उभ-
येषां कुरुणाञ्च सृञ्जयानाञ्च पुरोहित आस परमता
वै सा यो न्वेवैकस्य राष्ट्रस्य पुरोहितोऽसत्या न्वेव
परमता किं सु यो द्वयोः परमता मिथ ह वै
गच्छति य एषं श्विदानितेन यज्ञेन युजते तस्माद्वा
ऽएतेन यजेत ॥ ५ ॥

तेनो ह तत् ईजे । दक्षः पार्व्वतिस्तु ऽङ्गमेऽप्ये-
तर्हि दाद्यायणा राज्यं मिथैव प्राप्ता राज्यं मिथ ह
वै प्राप्नोति य एवं श्विदानितेन यज्ञेन युजते तस्माद्वा
ऽएतेन यजेत स वा ऽएकैक एवानूचीनाहं पुरो-
डाशो भवत्येतेनो हास्यासपुत्रानुपवाधा श्रीर्भवति
स वै हे पौर्णमासी युजते हे ऽअमाशुस्ये हे वै मिथुनं
मिथुनं मेवैतत् प्रजननं क्रियते ॥ ६ ॥

अथ यत् पूर्व्वद्युः । अग्नीषोमीयेण युजते
पौर्णमास्यां ते हे देवते हे वै मिथुनं मिथुनं मेवैतत्
प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवत्येन्द्र-
सान्नाय्यं ते हे देवते हे वै मिथुनं मिथुनं मेवैतत्
प्रजननं क्रियते ॥ ८ ॥

अथ यत् पूर्व्वेद्युः । ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायां
ते हे देवते हे वै मिथुनं मिथुनं मेवैतत् प्रजननं
क्रियते ० ॥ ८ ॥

अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवति
मैत्रावरुणौ पयस्या नेद्यज्ञाद्यानीति न्वेवाग्नेयः
पुरोडाशोऽथैतावेव मित्रावरुणौ हे देवते हे वै मिथुनं
मिथुनं मेवैतत् प्रजननं क्रियत एतद् हास्य तद्रूपं
येन बह्वर्भवति येन प्रजायते ॥ १० ॥

अथ यत् पूर्व्वेद्युः । अग्नीषोमीयेण यजते
पीर्णमास्यां य मेवामु मुपवसथेऽग्नीषोमीयं पशु मालु-
भते स एवाद्य सः † ॥ ११ ॥

अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रो
सान्नाय्यं प्रातःसवनं मेवास्याग्नेयः पुरोडाश
आग्नेयः हि प्रातःसवनं मथेन्द्रो सान्नाय्यं
माध्यन्दिनं मेवाद्य तत्सवनं मैन्द्रो हि माध्य-
न्दिनो सवनम् ॥ १२ ॥

अथ यत् पूर्व्वेद्युः । ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमा-

* 'क्रियते'— इति क, 'क्रियते'— इति ग ।

† 'सु'— इति घ, ङ ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

चतुर्थाध्याये चतुर्थ ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्रजापतिर्ह वा ऽएतेनाग्रे यज्ञेनेजे । प्रजा-
कामो बहुः प्रजया पशुभिः स्वाए श्रियं गच्छेयं
युगः स्वा मन्त्रादुः स्वा मिति ॥ १ ॥

स वै दक्षो नाम । तद्यदेनेन सोऽग्रेऽयजत
तुस्मादाद्यायणयज्ञी नामीतेन मेके ब्रुसिष्ठयज्ञ
इत्याचक्षत ऽएष वै ब्रुसिष्ठ एत मेव तुदन्वाचक्षते
सु एतेन यज्ञेनेजे सु एतेन यज्ञेनेष्टा येयं प्रजापतेः
प्रजातिर्या श्रौरितद् वभूवैताए ह वै प्रजातिं
प्रजायत ऽएताए श्रियं गच्छति यु एवं ब्रिहानेतेन
यज्ञेन यजते तुस्मादा ऽएतेन यजेत ॥ २ ॥

तेनो ह तत् ईजे । प्रतीदर्शः श्वैक्ताः स ये तं ०
 प्रत्यासुस्तेषां त्रिवचन मिवास त्रिवचन मिवा ॥ ह वै
 भवति य एवं त्रिदानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा
 ऽएतेन यजेत ॥ ३ ॥

त माजगाम । सुप्ता सार्ज्यो ब्रह्मचर्य्यं
 तस्मादेतज्च यज्ञ मनुचेऽन्य मु च सोऽनूच्य पुनः
 सृष्टयान् जगाम † ते ह सृष्टया त्रिदासकुर्य्यज्ञं वै
 नोऽनूच्यागन्निति ते होचुः सह वै नस्तदेवैरागन्यो
 नो यज्ञ मनुच्यागन्निति स वै सहदेवः सार्ज्यस्तद-
 प्येतन्निवचन ‡ मिवास्त्यन्यद्वा ऽचरे सुप्ता नाम दध
 ऽइति सु एतेन यज्ञेनेजे सु एतेन यज्ञेनेष्टा वेयए
 सृष्टयानां प्रजातिर्या श्रीरेतद् बभूवैताए ह वै प्रजा-
 तिं प्रजायत ऽएताए श्रियं गच्छति य एवं त्रिदा-
 नेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ ४ ॥

* 'म एतं'— इति मा० सम्मतः पाठ इति डा० वेबर । 'मु ये तं'—

इति च वक्षो डा० वेबरेश ।

† 'मेव'— इति मा० सम्मतः पाठ इति डा० वेबर ।

‡ 'सृष्टयाजगाम'— इति क, ग ।

§ 'मित्रवचन'— इति पाठ मा०—सम्मत इति डा० वेबर ।

वाच्यायां तृतीयसवनं मेवास्व तद्वैश्वदेवं वै तृतीय-
सवनं मिन्द्राग्नी वै विश्वे देवाः ॥ १३ ॥

अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवति सैत्रा-
वस्वर्णौ पयस्वा नेद्यञ्चादयानूति न्वेवाग्नेयः पुरो-
डाशोऽथ या मेवासूं सैत्रावस्वर्णौ पयसा सन्नवन्त्या
मास्तुभते सैवास्व सैवावस्वर्णौ पयसा सु पौर्णमासेन
चामावाख्येन चेष्टा यात्रासौख्येनाध्वरेणेष्टा जुयति
तावज्जयति तद्दु खलु महायज्ञो भवति ॥ १४ ॥

अथ यत् पूर्व्यं दुः । अग्नीषोमीयेण यजते
पौर्णमास्या मेतुन वा ऽद्वन्द्वो वृत्र महन्तेनो ऽएव
व्यजयत् याख्येयं विजितिस्तां तथो ऽएवैष एतेन
पाप्मानं द्विपुनः भ्रातृव्य ए हन्ति तथो ऽएव विज-
यतेऽथ यत् सन्नवन्त्यामावाख्य वै सान्नाय्यं दूरे तद्
यदमावाख्येति क्षिप्रं ऽएवैतद्वृत्रं जघ्रुषे तं मेतुन
रुमेनाप्रोणन् क्षिप्ने ह वै पाप्मानं सुपहते य एवं
विदुः पौर्णमास्या ए सन्नवन्त्येव वै सोमो राजा
देवानां सुत्रं यद्वन्द्वमाप्तं मेतुत् पूर्व्यं दुरभिपुण्वन्ति
प्रातुर्भजयिष्यन्तपा मेतुच्चयन्ति यदपनीयते † ॥ १५ ॥

अथ यत् पूर्व्वेद्युः । अग्नीषोमीयेण यजते
 पौर्णमास्या मभिपुणोत्येवैन मेतत्तस्मिन्नभिपुत ऽएतत्
 रुसं दधात्येवैतेन रुसेन तीव्रीकरोति स्वदयति ह वै
 देवेभ्यो हव्यं स्वदते हास्य देवेभ्यो हव्यं य एवं
 विद्वान् पौर्णमास्यां सन्नयति ॥ १६ ॥

अथ यत् पूर्व्वेद्युः । ऐन्द्राग्नेन यजते ऽमावा-
 ख्यायां दर्शपूर्णमासयोर्व्वे देवते स्त इन्द्राग्नी ऽएव ते
 ऽएवैतद्दृष्ट्वा प्रत्यक्षं यजत्युद्धृत्वा ह वा ऽअस्य
 दर्शपूर्णमासाभ्या मिष्टं भवति य एव मेतद्
 वेदः ॥ १७ ॥

अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवति
 मैत्रावरुणौ पयस्या नेद्यज्ञादयानीति न्वेवाग्नेयः
 पुरोडाशो ऽधैतावेशार्हमासौ मित्रावरुणौ य एवा-
 पूर्य्यते स व्वरुणो यो ऽपचीयते स मित्रस्तावेतां
 रात्रि मुभौ समागच्छतस्तदुभावेवैतत् सह † सन्तौ
 ग्रीणाति सुर्व्वं ह वा ऽअस्य प्रीतुं भवति सुर्व्वं मासं
 य एव मेतद्देद ॥ १८ ॥

* 'वेद'— इति ग, 'वद'— इति घ, ङ ।

† 'वेतेनच्छद'— इति पाठश्च इत्यो डा० वेदरेण ।

तद्वा ऽएतां रात्रिम् * । मित्री वृक्षे रेतः
सिञ्चति तदेतेन रेतसा प्रजायते यदापूर्यते तद्यदे-
प्रात्र मैत्रावरुणौ पयस्यावक्लृप्ततमा भवति ॥ १६ ॥

सान्नाय्यभाजना वा ऽश्वमावाद्या । तददक्षुत्
पौर्णमाद्यां क्रियते स यदावापि सन्नयेज्जामि
कुर्व्यात् समुदं कुर्व्यात् तदेन मदभ्य योपधिभ्यः
सम्भृत्याहुतिभ्योऽधिजनयति सु एष आहुतिभ्यो
जातः पय्वाद्दृष्टे ॥ १७ ॥

मिथुनादिहा ऽएन मेतत् प्रजनयति । योषा
पयस्या रेतो व्वाजिनं तद्वा ऽअनुष्टा † युन्मिथुना-
ज्जायते तदेन मेतुस्मान्मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति
तस्मादिप्रात्र पयस्या भवति ॥ २१ ॥

अथ व्वाजिभ्यो व्वाजिनं जुहोति । षट्पथो
वै व्वाजिनो रेतो व्वाजिनं तदनुष्टयेवैतद्रेतः‡ सिञ्चते
तद्वत्पथो रेतः सिक्तु मिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति
तस्मादाजिभ्यो व्वाजिनं जुहोति ॥ २२ ॥

* 'रात्रि'— इति घ ञ्योरपि ।

† 'अनुष्टा'— इति ग ।

‡ 'तदनुष्टयेवैतद्रेतः'— इति क, ग ।

स वै पद्यादिव यज्ञस्य, जुहोति । पद्याद्
वैपरीत्य व्युपा योपा मुधिद्रवति तृषाए रेतः
सिञ्चति स वै प्रागेवाग्रे जुहोत्यग्ने व्वीहीत्यनु-
वपट्करोति तत् स्त्रिष्टकद्वाजनए स वै प्रागेव
जुहोति ॥ २३ ॥

अथ दिशो व्याचारेयति । दिशः प्रदिश आदिशो ०
व्विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाहेति पुञ्च दिशः पुञ्च-
र्त्तवस्तुदत्तुभिरेवैतदिशो मिथुनीकरोति ॥ २४ ॥

तद्वै पुञ्चैव भक्षयन्ति । होता चाध्वर्युश्च ब्रह्मा
चाग्नीश्च यजमानः पुञ्च वा ऽकृतधस्तदत्तना मेवै-
तद् रूपं क्रियते तद्वत्तुष्वेवैतद् रेतः सित्त प्रतिष्ठा-
पयति प्रथमो यजमानो भक्षयति प्रथमो रेतः परि-
गृह्णानीत्ययो ऽप्युत्तमो मय्युत्तमे रेतः प्रतितिष्ठा-
दित्युपहृत उपहयत्येति सोम मेवैतत् बुर्व्वन्ति
॥ २५ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

आहतिगुणविज्ञातो दर्शपूर्णमासयोगप्रयोग एव दाचायए
यज्ञ , मं विधिपुराव्यायिका माह— 'प्रभापतिरिति ।

अधीत्य 'यागन्' आगतोऽभूत् । गमेर्लुङि "मन्त्रे घम"—इति ०
 घ्नेर्लुक्, "हल्च्चाभ्य."—इति १ ति-लोपः, "भो नो धातो."—
 इति ३ नत्वम् । 'इति' ज्ञात्वा ते सृञ्जया अहुवन्,— 'न,' अछ-
 दये यः 'यज्ञम्' अधीत्वागमत्, 'म.' तत्सम्बन्धिभिः देवैः सह
 अगमदिति । ततः प्रसृति 'सः' 'सार्क्ष्यः' 'सहदेवः' इति सृञ्जया
 प्रसिद्धोऽभवत् ।

'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतर्हि, इदानीं मपि
 ('निवचनं') निर्वचनं निरन्तरं वचनम् 'अस्ति' व्यवहारो
 लोके ऽपि यथेति । वचनस्य स्वरूपं दर्शयति— "अन्यथा इति ।
 पूर्वं हि सार्क्ष्यः 'सुप्ता नामं' अभवत्, अधुना तु देवैः महागम-
 नात् 'सहदेवः' 'इति' 'अन्यत्' नाम 'दधे' धारित्तान् 'इति' ।
 'मः' च सार्क्ष्यः स्वजनपदेषु 'एतेन' दाक्षायण्यज्ञेन 'इजे' इष्ट-
 वान् । "स एतेन यज्ञेनेष्टा"—इत्यादि, एतस्य सार्क्ष्यस्य फल-
 प्राप्तिकथनम् ।

"एताए ह वै प्रजाति मिति, इदानींस्तनस्य विदुषोऽनु-
 षातु फलम् । "तस्मादा एतेनेति । यस्मात् सृञ्जयसम्बन्धि
 प्रजात्यादिक मपि दाक्षायण्यज्ञफलम्, तस्मादपि कारणा-
 दित्यर्थः ॥ ४ ॥

इतोऽपि दाक्षायण्यज्ञोऽनुष्ठेय इत्यभिप्रेक्षान्यां परकृति सुष-
 म्यस्यति— "तेनो हेति । 'ततः' भार्गवानुष्ठानास्तरं 'तेन'
 दाक्षायण्यज्ञेन 'श्रीतपः' श्रुतपैः पुत्रो 'देवभाग.' नाम महर्षिः
 'इजे' इष्टवान् । 'म.' च तेन यागेन 'कुरुषां च सृञ्जयानां च'

राज्ञा मुभयविधाना मपि 'पुरोहितः' बभूव । पौरोहित्यस्य
फलरूपता माह— "परमता वा इति । 'यः' खलु 'एकस्य'
अपि 'राष्ट्रस्य' 'पुरोहितः' 'असत्' भवति, 'सः' खलु 'परमता'
सत्कृष्टता, तस्य सर्वश्रेष्ठं भवतीति यावत् ; 'यः' तु 'द्वयोः'
राष्ट्रयोः पुरोहितो भवति, सैव खल्वतिशयिता परमनेति
किमु वक्तव्यमित्यर्थः । इदानीन्तनविद्वदनुष्ठानस्यापि तरफतः
माह— "परमता मिवेति ॥ ५ ॥

फलान्तरप्रतिपादनायान्यां परकृतिमुपन्यस्यति— "तनो ह
तत ईज इति । पर्वतो नाम कश्चित्, तस्य पुत्रः 'पार्वतिः',
'दक्षः', स एतेनेष्टा राज्यं प्राप्नोत् । ततः 'एतर्हि' इदानीं मपि
'दाद्यायथाः' तत्कालानुभूता राजानः 'राज्यं प्राप्ताः' एव भवन्ति ।
"राज्यं मिव ह वा इति, अनुष्ठानतः फलम् ।

अत्र हि दाद्यायनयज्ञसम्पदभूते हे पौर्णमास्ये चामावास्ये
यजेतेति दर्शपूर्णमासयोरानुष्ठानं वक्ष्यति ० । तत्र पौर्णमास्यां
हौ पुरोडाशौ,— आग्नेयोऽग्नीषोमीयश्च ; चामावास्यायां मपि
हौ,— आग्नेय ऐन्द्राग्नयः । तयोः प्रत्यहं गौकेशयोऽनुष्ठानं
माह— "स वा इति । 'अनूचीनाहं' प्रत्यहम् 'एकीक एव'
'पुरोडाशो भवति' पूर्वखिन् पूर्णमासप्रयोगे एक एव पुरोडाशः
कर्तव्यः, उत्तरखिन् दिनेऽप्येकः पुरोडाशः प्रयोक्तव्यः । तथा-
ग्नीषोमीयौ दावप्येकस्मिन्नित्यर्थः † । एवं दर्शप्रयोगेऽपि दृष्ट-
व्यम् । एकेकयोऽनुष्ठानस्य फलं माह— "एतेनो जायतेति ।
'असपन्नानुपवाधा' सपन्नेः शत्रुभिरवाधिता ।

* "अथ ह्येव मा सम्पत् सम्पद्यते, हे हि पौर्णमास्यौ यजते हे चामा-
वास्ये, अथो एव खलु मा सम्पद् भवति"—इति उपरिष्ठाद् ११ का० १, २, १५ ।

† का० श्रौ० सू० ४. ४. ८ ।

‘एतेन’ वक्ष्यमाणेन दाक्षायणनामकेन यज्ञेन ० ‘प्रजापतिः’ अहम् अविष्कृत एव सन् देवमनुष्यादिरूपया ‘प्रजया’, गवादिभिः ‘पशुभिः’ च ‘बहुः’ बहुविधः ‘साम्’ भवेयम्, उत्पन्नानां प्रजा-दीना मथनाये ‘शियं’ सम्पदं गच्छेयं प्राप्नुयाम्, ततोऽहं ‘यगः’ यगस्त्री ‘साम्’, ‘अन्नादः’ भवेयम् ‘इति’ । एव मीते दाक्षायण-यज्ञं कृतवतः प्रजापतेः कामाः, तत इदानीं सपि तादृग्विध-कामनायुक्त एव दाक्षायणयज्ञेऽधिक्रियत इत्यर्थः † ॥ १ ॥

तन्नाम निर्मूले—“स वा इति । ‘सः’ खलु प्रजापतिः ‘दक्षो नाम’ अभवत्, तेन प्रथम मिष्टवान्, ‘तस्मात्’ ‘दाक्षायण-यज्ञः’ इत्युच्यते । नामान्तरं सपि कथयति—“उतेन मिति । ‘उत’ अपि च ‘एनम्’ ‘एके’ आखिनः ‘वसिष्ठयज्ञ इति’ व्यव-हरन्ति । ‘एषः’ एव खलु प्रजापतिः ‘वसिष्ठः’ नाम्नः ; सर्व-येष्ठत्वात् । ‘एत मिव’ दाक्षायणयज्ञं ‘तत्’ तत्र वसिष्ठयज्ञ इति ‘अन्वाचयते’ । “एतेनेति । ‘सः’ दक्षगण्डवसिष्ठगण्डवाच्यः प्रजापतिः तच्छब्देन परामृश्यते । “एतन्नभूवेति । ‘एतत्’ एतर्हि ‘यैयं’ ‘प्रजापते’ सकाशात् ‘प्रजापतिः’ प्रजानां सुत्पपत्तिः ‘बभूव’, ‘या’ च ‘श्रीः’ निरतिशया भाजापत्यपदरूपा सम्पत् ‘बभूव’ ‡ । “एता मित्वादि । ‘यः’ ‘विद्वान्’ एतदनुष्ठानस्य फलं जानातः । ‘तस्मात्’ दाक्षायणयज्ञफलकाम ‘एतेन’ ‘यजेत’ ॥ २ ॥

* “नामफलगुणयोगान् कर्मान्तरम्, गुणविधानं वा समिधितम्यदक्षणा भ्याम्”— इति का० औ० सू० ४.४.२.३ । प्र० ब्रा० ११.१.२.१० दर्श-नान् मातिधम्, ११.१.२.१३ दर्शनाच्च सम्पदचन अवगम्यते ।

† “दाक्षायणयज्ञः प्रजापत्यमजामस्य” इति का० औ० सू० ४.४.१ ।

‡ विंशतिल्लिखीपरिष्ठाद (११.१.२.१३.) दृष्टम् ।

विहितस्य यागस्य फलान्तरहेतुत्वं मपि परकृत्युपन्या-
सेन दर्शयति— “तेनो हेति । ‘श्वेकः’-श्विकस्य पुत्रः ; नाम्ना
‘प्रतीदर्शः’ । “उपसर्गस्य घञमनुष्ये बहुलम्”— इति ॥ बहुल-
ग्रहणात् मनुष्यवाचित्वेऽपि घञन्त उत्तरपदे उपसर्गस्य दीर्घः ।
“स एत” मिति । ‘एतं’ प्रतीदर्शम् । ‘सः’ इति व्यत्ययेनैक-
वचनम् । ते तत्रत्या जनाः ‘प्रत्यासुः’ केनचित्कारणेन प्रति-
चिन्तिषुः । “असु वेष्ये ३”—इत्यच्चाजिट् । तेन च दाक्षायण-
यज्ञेनेष्टे सति ‘तेषां’ जनानां ‘विवचनं’ विजिष्टवचनं पक्षपात-
वचनम् (‘इव’) एव ‘आस’ बभूव , अस्मिन् बहुमानं कृतवन्त
इत्यर्थः । तद्वदन्तेनेदानीं विद्वदनुष्ठानस्यापि तत्फलं भाव—
“विवचनं निव ह वा इति ॥ १ ॥

पुनरप्यस्य यज्ञस्य विजिष्टफलान्तरहेतुत्वं प्रतिपादयितुं
माध्यायिकया परकृति सुदाहरति— “तं माजगामेति । ‘तं’
प्रतीदर्शं सुपदेऽङ्गुत्वेनोपासीदन्, यज्ञयपुत्रः ‘सुप्रा’ नाम ‘नक्षत्रार्थम्’
‘माजगाम’ प्राप्तवान् । ‘तस्मात्’ तदुपदेष्टुः प्रतीदर्शात् ‘एतं’
दाक्षायणयज्ञम् ‘अथ सु’ अथ मपि ‘तं’ ‘यज्ञम्’ ‘अनूचे’ ।
‘सः’ सार्धयः ‘एतम् अनूच्य’ ‘पुनः’ ‘यज्ञयान्’ तदाख्यान् जम-
पदान् ‘जगाम’ ; ‘ते’ च ‘एनं’ ‘विदाश्वकुः’ प्राप्तवन्तः ।
“उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्”—इति ॥ निष्ठायां प्रत्ययः । यद्य
मिति, तदाह— “यज्ञ मिति । ‘नः’ अस्मदर्थं ‘यज्ञम्’ ‘अनूच्य’

• पा० सू० ६. १. १२२

† ‘म ये त’—इत्येव पाठोऽस्मादृष्ट-मर्ममूलपुस्तकेषु ।

‡ दि० प० १०३ पा० ।

॥ म० ३ १ ३८ ।

प्रकृतयोरेव दर्शपूर्णमासयोर्योऽय माहत्तिलक्षणे गुणः
फनायाभिधीयत इत्यवादिष्य, त मिदानी' विधत्ते— “स वा
इति । दित्वसह्यां प्रशंसति— “हे वै मिथुन मिति ॥ ६ ॥

पूर्वस्या पौर्णमास्या मनुष्ठेयं यागं विधाय प्रशंसति— “अथ
यत् पूर्वेद्युरिति । ‘ते हे देवते इति । अग्नीषोमीयोर्यासक्तयो-
रेव देवतात्वात् अधिष्ठानदित्वापेक्षया देवतयोर्द्वित्वं मन्त-
व्यम् ॥ ७ ॥

परस्मिन्नहनि यागद्वयं विधत्ते— “अथ प्रातरिति । पूर्वेद्यु-
रग्नीषोमीयेणेद्वा परेद्युः प्रातः काले आग्नेयपुरोडाशकयागः
प्रथमं कर्तव्य, तत इन्द्रदेवताकं सामाव्यं दधि प्रयोक्तव्यम् ७ ।
एतद् यागद्वयं सम्भूय प्रशंसति— “ते हे इति ॥ ८ ॥

अमावास्याप्रयोगेऽपि पूर्वेद्युः कर्तव्य माह— “अथ यत्
पूर्वेद्युरिति । प्रशंसति— “ते इति । अग्नीषोमीयवदत्रापि
देवताद्वित्वं मन्तव्यम् ८ ॥ ९ ॥

परेद्युर्मनुष्ठेय यागद्वयं विधाय प्रशंसति— “अथ प्रातरिति ।
‘मैत्रावरुणी’ मित्रावरुणदेवताका, पयसो विह्वतिः ‘पयस्या’ † ;
तत्र हि पयो दध्ना संस्कृतं सत् पयस्या भवति ‡ । “नेद्यन्नादि-
त्यादि । ‘यज्ञात्’ प्रकृताद् यागात् ‘नेत्’ नेव ‘अयानि’ वियुक्ता
गन्थानि ‘इति’ अग्नेनेवाभिप्रायेण आग्नेयः ‘पुरोडाशः’ क्रियते ;
न तु पूर्णमासप्रयोगवान् देवतयोर्द्वित्वसम्भादनाथ । यतः पयस्या-

* “साम्राज्यवन् प्रातः— इति का० श्रौ० सू० ४, ४, ६ ।

† का० श्रौ० सू० ४, ४, ५ ।

‡ “अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी— इति का० श्रौ० सू० ४, ४, ७ ।

§ “अग्ने वा इध्मानवनि— इति का० श्रौ० सू० ४, ४, ८ ।

भार्जा 'मित्रावरुणौ' स्वत एव 'दे देवते' अत इत्यर्थः । गत
मन्थत् । "एतद् दुःशस्येति । येन रूपेणानुष्ठाता प्रजया पशु-
भिश्च 'बहुः' बहुविधो भवति । 'एतत्' एव मिथुनात्मकं हित्वम्
'अस्य' यज्ञस्य 'तद्रूपम्' इत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्य दाक्षायण्ययज्ञस्य सोमयागरूपतां प्रतिपादयति—
'अथ यदित्यादिना । "असु सुपवसथ इति । सुत्यादिवसात्
पूर्वं मङ्गरुपवसथः । प्रकरणान्तरे विहितत्वेन विप्रकृषादसु मिति
विप्रकृष्टवाचिना अदशाब्देनाग्नीषोमीयस्य पशोः परामर्शः ।
'स एवास्येति । 'अस्य' यज्ञस्य पूर्वेष्वरनुष्ठेयो योऽग्नीषोमीयः
पुरोडासः, 'स एव सः' अग्नीषोमीयः पशुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रातरनुष्ठेययोरानेकैर्इन्द्राग्न्योर्यागयोः प्रातर्माध्यन्दिनसवनरूपतां
सुपपादयति— "अथ प्रातरिति । आग्नेयपुरोडासस्य प्रातःसवनस्य
चैकदेवताभिहितत्वात् तादात्म्यम् ; सात्वायमाध्यन्दिनसवनस्य
चैन्द्रदेवत्वसाम्यात् तथात्वम् ॥ १२ ॥

दशैः पूर्वेष्वरनुष्ठेयस्यैन्द्राग्न्योर्यागयोः तृतीयसवनरूपतां माह
— "अथ यदिति । "इन्द्राग्नी वै विश्वेदेवाः"—इति । इन्द्रा-
ग्न्योर्विश्वेषु देवेष्वन्तर्भावात् ऐन्द्राग्न्योर्यागयोः तृतीयसवनयोरनेक-
देवत्वसाम्याच्च तादात्म्यम् ॥ १३ ॥

दशैः परेषुः प्रातरनुष्ठेयस्य पयस्यायागस्यानूबन्ध्यारूपतां
माह— "अथ प्रातरिति । "नेवाग्नादिति । आग्नेयपुरोडास-
यागस्यानुष्ठानविहिताद्यज्ञाच्चैव गच्छति ; प्रसंस्त्रंशो माभूदित्य-
नेनेवाभिप्रायेण ; न तु तेन किञ्चिदपि सोमयागसाम्यं सम्पाद्यते ।
'अमू', मैत्रावरुणौ मिति । सोमग्रकरणे विहितत्वेन विप्रकृष्टाया
अनूबन्ध्याया अदशाब्देन परामर्शः । "मैत्रास्येति । 'अस्य'

दाक्षायणयज्ञस्य या 'मैत्रावरुणी पयस्या', सोमोऽनुष्ठीयमाना
 अनूद्यया एव सेत्वर्यः । इयं दाक्षायणयज्ञस्य सोमयागसास्यं
 सम्पाद्य, तत एव हेतोः फलसाम्य भावः— "स पौर्णमासेन
 चेति । 'सौम्येन' सोमद्रव्यसाध्येन दागेनेत्यर्थः । "तदु खल्विति ।
 'तत्' तस्मादेव खलु' कारणात् दाक्षायणयागो 'महायज्ञः' सोम-
 यागो 'भवति'; स हि महायज्ञ इत्याख्यायते । अत एव तैत्ति-
 रीयके सोमयागप्रकरणे समान्नायते— "ते देवा एतं महायज्ञं मप-
 श्नन्"—इति ॥ १४ ॥

अथेत्दाक्षायणं यज्ञं प्रकारान्तरेण प्रशंसन् पौर्णमासप्रयोगे
 पूर्वेषुरनुष्ठेय मन्नीषोमीययागं मनूय सौति— "अथ यत् पूर्व-
 षुरिति । "एतेन वा इत्यादि । 'एतेन' खलु अन्नीषोमीय-
 यागेन पुरा 'इन्द्रो हवम् अहम्' प्राणापानरूपयोरन्नीषोमयोर्हविषा
 द्यतयोर्निष्क्रमणादि हवो न्यतः । तथा चान्नायते— "तस्मा-
 ञ्जन्मभ्यमानादन्नीषोमी निरक्रामताम्, प्राणापानौ वा एतं तद-
 जहिता मिति ॥ । 'अस्य' इन्द्रस्य 'या इयं विजितिः' प्रसिद्धा,
 'ता' 'अजयत' इति सम्बन्धः । "विपराभ्यां जीः"—इत्यात्मने-
 पदम् ॥ । "तथो एवेति । इन्द्रो यथा, 'तथा' एव 'एयः'
 यजमानोऽपि 'एतेन' अन्नीषोमीययागेन 'पाप्मानं' पापभूतं
 'विपन्नं' हेष्टारं 'भ्रातृष्व' शत्रुं 'हन्ति' ॥

पौर्णमास्यां 'यः' साक्षाद्ययागो विहितः, तं मनूय सौति
 —"अथ यदित्यादिना । "आमावास्यां वा इति । इन्द्रवीर्यस्य
 सवयनसाधनं दधिपयोरूपं हविः 'आमावास्यां वै' आमावास्या-

सम्बन्ध मेव । ‘यमावास्या’ तिथिः । ‘इति’ ‘यत्’, ‘तद्’ ‘दूरे’ ;
 प्रतिपदादिभिर्यजुर्दशीभिर्व्यवधानात् । पुरा खलु देवाः ‘क्षिप्रं
 एव’ अथकाले एव ग्रीष्मम् ‘एतत्’ इत्थं ‘हव्यं’ ‘जघ्रुषे’ चन्तवे
 इन्द्राय । “क्रियार्थं हव्यं कर्त्तव्यम्”—इति ० कर्मणः सम्प्रदानत्वात्
 चतुर्थी । ‘ते’ पौर्णमास्यां हव्यं हतवन्त मिन्द्रम् ‘एतेन’ सान्नाय्य-
 रूपेण ‘रसेन’ ‘अपीनन्’ अतर्पयन् । ‘यः’ यजमानः ‘एवं विद्वान्’
 पौर्णमास्या मिन्द्रं मुद्दिष्य सान्नाय्यशानं करोति, स इन्द्रवत्
 क्षिप्रं मेव ह्यकीयं पापहृत् यत्नम् अपहृते’ हिनस्ति । तदेव
 अतर्पणं प्रकारान्तरेण स्तौति—“एष वा इति । योऽयं पौर्ण-
 मास्यां सम्पूर्णः ‘चन्द्रमाः’, ‘एषः’ खलु ‘राजा सोमः’ दिवाना
 मन्त्रम् ; ‘तं’ सोमरूपम् ‘एतत्’ अन्नम् ‘प्रातः भक्षयिष्यन्तः’
 पूर्वदिपक्षे ‘अभिपुच्छन्ति’ रजभाषं प्रापयन्ति । ‘तम् एतत्’ अपर-
 पक्षे ‘भक्षयन्ति’ । ‘यत्’ यस्माद् अस्मै प्रत्यहं तत्र ‘अपचीयते’,
 अतो भक्षयन्तीति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

तथाविधं निवेदयन्नुक्तान् मित्याह—“अथ यत् पूर्वेषुरग्नी-
 योमीयेषेति । “अभिपुच्छत्येवेन मिति । पूर्वेषुः कर्त्तव्या-
 भिपवस्यानीयोऽयं मन्वीयोमीयशान इत्यर्थः । ‘अभिपुते तस्मिन्’
 सोमे ‘एतं’ सान्नाय्यरूपं ‘रसं’ परेषुः ‘दधाति’ स्थापयति ।
 ‘एतेन’ च सान्नाय्यरसेन तं सोमं ‘तीव्रीकरोति’ तीव्रं मतिगयेन
 मदकरं करोति, तथा तेन सान्नाय्यरसेन ‘देवेभ्य’ देवार्थे-‘हव्यं’
 हविः ‘स्वदयति’ स्वादूकरोति । ‘अस्य’ यजमानस्य तत् ‘हव्यं’
 हविः ‘देवेभ्यः’ ‘स्वदते’ रोचते । “स्वयर्थाणां प्रीयमाणः” इति १
 सम्प्रदानत्वात् देवेभ्य इति चतुर्थी ॥ १६ ॥

अनुष्ठानात् सम्यक् 'यत्' यत् खलु स्त्रीपुंसनक्षणात् 'मियुनात्'
'जायते' ॥ २१ ॥

इत्थं वाजिनस्य मिथुनमम्यत्यर्थत्वं मुक्ता तस्य होमं विधत्ते—
“अथ वाजिभ्य इति ३ । विहितं वाजिनहोमं प्रजोत्पत्तिहेतुत्वेन
स्तीति—“ऋतवो वा इति । ‘ऋतवः’ खलु वाजिशब्दाभिधेयाः,
तेभ्यः । वाजिनहोमात् ऋतुष्वेव सर्वप्रजोत्पत्तिकारणं ‘रेत’
‘सित्तं’ भवति ; तस्माच्च रेतमः सक्वागात् ते ‘ऋतवः’ सर्वाः
‘प्रजाः’ उत्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तस्य वाजिनहोमस्य कालं विधातुं स्तीति—“स वा इति ।
यश्च पक्षाद्वागे प्रक्षारपरिविप्रहरणीतरकालं वाजिनहोमः
कर्त्तव्यः । अत एवोक्तं कात्यायनेन—“वाजिनं निषिध्योक्करो
करोति, ०—० प्रहृत्य दृष्टं तेन धरति, विमुच्य वा स्तुचौ”—
इति १ । आपस्तम्बोऽप्याह ज्ञ—“परीधीन् प्रहृत्य, संस्त्रवास्तं
छत्वा, वाजिनपादं मुपस्तीर्य”—इत्यादि । होमे विशेषं
विधत्ते—“स वा इति । ‘सः’ खलु अश्वर्युः ‘अश्वे’ प्रथमं
‘प्रागेव’ प्रागपवर्गं सस्य वाजिनं ‘स्तुहोति’ । “पत्ये वीहि”—
‘इति’ ४ यदा होता ‘अनुवपद् करोति’, तदा स्विष्टकारस्वानीयं
वाजिनशेषं मुत्तरपूर्यस्वीं दिशि स्तुहोति ५ । “स वै प्रागेवेति,
प्रधानहोमस्य निगमनम् ॥ २३ ॥

हुतगिष्टेन वाजिनेन दिग्ध्याधारणं विधत्ते—“अथ दिशो
व्याधारयतीति ॥ दीर्घधारयाम्नी प्राच्यादिदिक्षु पातनम्, व्याधा-

* का० श्री० सू० ४. ४. २ । † का० श्री० सू० ४. ४. २—१२ ।

‡ ऐ० मा० १. ४. ५ द्रष्टव्यम् । § का० श्री० सू० ४. ४. १६ क ।

॥ का० श्री० सू० ४. ४. १६ ख ।

रणम् । तन्मन्त्रा—“दिश प्रदिश इत्यादय ३ । अनेन वाजि
नेन ‘दिश’ द्युता भवन्तु । एव मुत्तरत्नापि योन्यम् । प्रधानभूता
‘दिश’, दिक्षध्ववर्त्तिन्य प्रदिश’, ईषदिश ‘आदिश’, ‘विदिश’
आग्नेयादिकोणदिश, ‘उद्दिश’ कक्षा दिश । एव पञ्चभिर्मन्त्रे,
स्वाहाकारान्तै प्राच्यादिक्रमेण पञ्चसु दिक्षु व्याघारार्थं ‘दिग्भ्य
स्व हा”—इति पठेन पूर्वार्धे जुहुयात् । तदुक्त सूत्रकृता—
“वाजिनशेषेण दिशोऽथ चारयति, दिश इति प्रतिमन्त्रम्, प्रदक्षिणं
पुरस्तात् प्रथमं मुत्तमाभ्या मध्ये पूर्वार्धे च”—इति १ । तदेतद्
व्याघारणं प्रथमसि—‘पञ्च वा ऋतव इति ॥ २४ ॥

यजमानपञ्चमाना ऋत्विजा भक्षणं विधत्ते—“तद्” पक्षे
वेति ३ । तद्वक्ष्येण प्रथमसि—“पञ्च वा ऋतव इति । “हेमन्त
शिशिरयो समासेन”—इति ४ ऋतूना पञ्चत्वम् । यदेव पञ्चाना
ऋत्विजा भक्षणम्, एतत् पञ्चरुद्राणां ऋतूना मेव रूपं क्रियते ।
“तत्” तस्मात् ‘ऋतुषु’ प्राक् ‘सिद्ध रेत’ प्रतिष्ठापयति’ प्रतिष्ठितं
करोति ॥

यजमानस्य प्राथम्यं विधत्ते—‘प्रथमो यजमान इति । ।
ऋत्विग्भ्य ‘प्रथम’ पूर्वभावी सन् अह ‘रत’ ‘परिगृह्णानि स्त्रीक
रवाणि’ इति अनेनाभिप्रायेण यजमानस्य प्रथमभक्षणं मित्यर्थः ॥

पश्चान्तरं माह—‘अथोऽप्युत्तमं इति १ । पश्चान्तर-
द्योतक ‘अथो’-शब्दः । ऋत्विजाम् ‘उत्तमं चरमभावी सन्

* वा० म० ६ १६ १-५ ।

† का० अ० मू० ४ ४ १६ १० । स्वाहाकारं सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् १८ ।

‡ “होत्रध्वर्युजसायौद्यन्माना”—इति का० अ० मू० ४ ४ १६ ।

§ ऐ० ब्रा० १ १ १ ३६३म् ।

॥ १ “प्रथमो वोभयतस्तु यजमानः” इति का० अ० म० ४, ४ २० ।

दर्शयागे पूर्वदिवस मनुष्ठेय मेन्द्राग्नयाग मनुष्ठेय स्तौति—
 “अथ यदिति । ‘इन्द्राग्नी एव’ खलु ‘दर्शपूर्णमासयोर्देवते’ ;
 तत्रत्यप्रथमपुरोडाशस्याग्निदेवत्वत्वात्, सावाय्यस्य चेन्द्रत्वात् । “त
 एवेतदित्यादि, निगदमिदम् ॥ १७ ॥

दर्शप्रयोगे परेद्युरनुष्ठेयावपि यागावनुष्ठेय स्तौति— “अथ
 प्रातरिति । “अथैताधेवेत्यादि । पयस्याग्नौ देवते ‘मित्रवरुणौ’,
 ‘एताधेव अर्हमासौ’ । एतदेव विदधोति— “य एवेति । ‘य
 एव’ अर्हमासः ‘आ’ समन्तात् ‘पूर्यते’ वर्धमानया चन्द्रकान्तया
 पूर्यो भवति, ‘सः’ अमृततरससम्बन्धाद् ‘वरुणः’, स हि रक्षाभि-
 मानो देवः ; ‘यः’ अर्हमास ‘अपचीयते’ चीयमासचन्द्रकालयुक्तो
 भवति, ‘सः’ अपरपक्षः ‘मित्रः’ ; ‘तौ’ चन्द्रसूर्यात्मकौ मित्रा-
 वरुणौ ‘उभौ’ ‘एतां रात्रिं’ दर्शरात्रिं ‘समागच्छतः’ सह समावृत्तः ।
 ‘तत्’ तस्मात् कारणात् ‘एतत्’ एतेन मेधावरुणयागेन
 ‘उभावेव’ तौ ‘महं भक्तौ’ सह भवन्तौ युगपत् ‘प्रीणाति’
 तर्पयति । “सर्वं ह वा अस्म्येति, वेदितुः फलम् ॥ १८ ॥

मित्रावरुणदेवद्वयं प्रकारान्तरेण स्तौति— “तद्वा एता
 मिति । ‘एतां रात्रिम्’ । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ० । ‘मित्रः’
 अपरपक्षाभिमानो देव, ‘वरुणः’ शुक्लपक्षाभिमानिने देवे ‘रेतः’
 सिद्ध्यति । ‘तत्’ तथा सति ‘एतेन रेतसा’ स शुक्लपक्षः ‘प्र जा-
 यते’ उत्पद्यते ; ‘यत्’ यतः कारणात् अस्मिन् चन्द्रः ‘आपूर्यते’ ।
 ‘यत्’ यस्मात् एवम्, ‘तत्’ तस्मात् ‘एषा’ मित्रावरुणदेवताका
 यस्या ‘अवकृतमतमा’ अतिशयेनावकृता, कृतसामर्थ्या
 वति ॥ १९ ॥

इतोऽपि पयस्यायागो दग्धं युक्ततर इत्याह—“सात्राय्यभाजना
या इति । ‘सात्राय्यभाजना’ सात्राय्ययागस्य स्थानभूता क्षमा-
माया ; ऐन्द्रदध्यामावास्याया मिति दधिपयसोर्यागस्य प्रकृतौ
तत्र विहितत्वात् । ‘तत्’ तथा सति ते हे ऐन्द्रसात्राय्ये ‘भदः’
विप्रकृष्टः ‘पौर्णमास्याम्’ एव ‘क्रियते’ । यद्यपि ‘सः’ पौर्ण-
मास्यां सात्राय्यं यजमानः ‘अत्र’ दग्धं ‘अपि’ ‘समयेत्’, तदा
कृतस्यैव पुनःकरणात् ‘जामिता’ दीपः स्यात् ; अपि च दग्धपूर्ण-
मासदेवतयोः परस्परं ‘समदं’ कलहं ‘कुर्यात्’ । पूर्णसात्रे कृत
मैन्द्रं सात्राय्यं परित्यज्य दग्धं मित्रावरुणदेवताका पयस्यैव कार्या ।
तस्या अपि दधिपयसोर्विकारत्वात् अमावास्यायाः सात्राय्यभाज-
नस्य मपि न व्याहन्यत इत्यर्थः । “तदेन मदृभ्य इत्यादि । ‘तत्’
तेन दग्धेऽनुष्ठितेन सात्राय्ययागेन अक्षु चोपधिषु च प्रविष्टम् ‘एनम्’
भोमं ततः ‘सम्भूत्य’ दधिपयोरूपेण सम्पाद्य , अन्वो हुत्वा , तानि
‘आहुतिभ्यः’ सकाशात् ‘अधिजनयति’ । ‘अ एयः’ चन्द्रः
(सात्राय्याहुतिभ्यः जातः) प्रतिपदि ‘पद्याद् दहती’ कलारूपेण
दह्यते ॥ २० ॥

पयस्योत्पत्त्यनुनिष्ठादिनो वाजिनस्यापि † भोमं विधितुं
पयस्यावाजिने सम्भूय स्त्रीति—“मियुनादिति । ‘एनं’ चन्द्रं
‘मियुनात्’ एव हि अक्षु ‘यतत्’ ‘प्रजनयति’ उत्पादयति ।
किन्तर्हि मियुनम् ? ‘पयस्या’ हि स्त्रीनिहत्वाद् ‘योपा’ स्त्री,
‘वाजिनं’ हि ‘शतः’ पुरुषस्य वीर्यस्थानीयम् ; ‘तत्’ अक्षु ‘अनुष्ठानं’

• वाक्येति न पदद्वयं च प्रस्तावे ।

† “दधिपयसोः भारभूतं यत् कठिनं नम्यदति , सा पयस्या ; यच्च
उदकं पृथग् भवति , तद् वाजिनम्”— इति या० दे० (का० मू० ३, ४, ५, ६) ।

यजमानो भक्षयेत् । एव मपि विरोधो नास्तीति 'अपि'-शब्दार्थः । 'उत्तमे' चरमभाविनि यजमाने ह्यस्ते 'रेतः' 'प्रतिष्ठात्' प्रतितिष्ठेत्, न मा भवतिवर्त्तेत, इत्यनेनाभिप्रायेण यजमानस्य चरमभक्षणमित्यर्थः ॥

अथ मन्त्रानुष्ठापनपूर्वकं तद्वचनं कर्त्तव्यमिति विधत्ते-
'उपहृत इति । "उपहृतः"-इत्यनुष्ठापनमन्त्रः, "उपहृत्यस्त्रे" इत्यनुष्ठापनमन्त्रः । एतच्च द्वादशस्तोत्राणां तृतीये विचारितम् । कात्यायनेनाप्युक्तम्— "उपहृत्यस्त्रेत्यामन्त्रश्च भक्षणं उपहृत इ प्रसूतः"-इति ॥ एवञ्च सति 'एतद्' वाजिनम् ऋत्विजः सोमैव' सोमसदृशं नैव 'कुर्वन्ति'; उपहृतमाधनं हि सोमधर्मः § ॥ २५ ॥ १ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

• "अतूनां त्वा वाजिनो वाजिनं भक्षयामीति"-इत्यादयश्च मन्त्रविधयः
का० श्रौ० ४. ४. २१-२४ २५ सूत्रेषु द्रष्टव्याः ।

† सो० जै० सू० ३. ४. १८-५१ सूत्राणि, तेषु ६-१६ अधिकारस्यानि च द्रष्टव्यानि । विशेषतस्त्वच्च "वचनादनुज्ञातभक्षणम्, यदुपहृत उपहृत्यस्त्रेत्यामन्त्रानुष्ठापयेन्निरागु"-इति सूत्रद्वयं विवेच्यम् (४०, ४१ सू० ; १४, १५ अधि०) ।

‡ का० श्रौ० सू० ४. ४. १८ । "युक्तनामभिर्वा"-इति तदुत्तरम् (२०) ।

§ का० श्रौ० सू० ४. ४. २१ । "दाषाययं वा दक्षिण"-इति (का० श्रौ० सू० ४. ४. २८) चात्र दक्षिणाविधिः । 'दाषाययं' सुवयं सुच्यते •-• तच्च शतमार्गं दक्षिणाशतपरिमितम् (२०, १. २५ सू०)-इत्यादि च तत्र पूर्णं वाञ्छिकं दृश्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।

पुमर्थायसुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुम्भापूरुषो स्वर्णगर्भम्,
सताब्धीन् यज्ञमीरोक्षिदमतकनताधेनुमीवर्णभूमी ।
रत्नोक्तां रुक्मशजिहिपसहितरर्घ्यामायणिः मिद्वर्णार्थी,
व्यघ्राणीहिस्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धाम्नाद्रिं धन्यजन्मा तिलभव सतुम्भः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पाभीयं कृपावान् गुडकृत मज्जडो राजते राजपूष्पः ।
आज्योत्य प्राज्यजन्मा लज्जज मृदुणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमल्लत मुदा पातमाक्षिद्वर्णार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

मायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपञ्चमाह्णभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाध्याये प्रथमं नाद्यायम्)

प्रजापतिर्ह वा ऽदद सुय ऽएक एवास । सु
ऐक्षत कथं नु प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत् स तपोऽतप्यत्
सु प्रजा असृजत ता अक्ष प्रजाः सृष्टाः परावभूवु-
स्तानीमानि ब्रूयाएसि पुरुषो वै प्रजापतर्नेदिष्ठं
द्विपाहा अयं पुरुषस्तस्माद् द्विपादो ब्रूयाएसि ॥ १ ॥

सु ऐक्षत प्रजापतिः । यथा न्वेव परैको-
ऽभूव तेव सु न्वेषाप्येतर्द्धेक एवास्मीति सु द्वितोयाः
ससृजे ता अक्ष परैव वभूवुस्तदिदं जुष्टं सरीसृपं
युदन्यत् सर्पेभ्यस्तृतीयाः ससृज ऽद्वित्याहुस्ता अक्ष
परैव वभूवुस्तु ऽद्विमे सर्पा एता ह न्वेव द्वयीर्याज्ञ-
वसक्य उवाच त्रयीरु तु पुनर्द्वचा * ॥ २ ॥

सोऽर्चञ्क्षाम्यन् प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे । कथं नु
मे प्रजाः † सृष्टाः पराभवन्तोति सु हैतुदेव ददर्शान-
गन्तया वै मे प्रजाः पराभवन्तोति सु आत्मन एवाये
स्तनयोः पुय आप्याययाञ्चक्रे सु प्रजा असृजत ता

* 'सु'— इति च, क ।

† 'अक्ष'— इति च, क ।

अस्य प्रजाः कृष्टा स्तुनावेवाभिपद्य तास्ततः सम्-
बभूवुस्ता इमा अपराभूताः ॥ ३ ॥

तस्मादेतद्वृषिणाम्यनूक्तम् । प्रजा ह तिस्रो
ऽथत्याय मीयुरिति तद्याः पराभूतास्ता एवैतदभ्य-
नूक्तं न्यत्या अर्क्षं सभितो ज्विविश ऽद्वत्यग्निर्ध्वा
ऽअर्क्षस्तद्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता अग्नि सभितो
निविष्टास्ता एवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ४ ॥

महद् ० तंस्थौ भुवनेष्वन्तरिति । प्रजापति मैवै-
तदभ्यनूक्तं पवमानो हरित आविविशेति दिशो वै
हरितस्ता अयं व्यायुः पवमान आविष्टस्ता एवैष-
ऽर्गभ्यनूक्ता ता इमाः प्रजास्तथैव प्रजायन्ते यथैव
प्रजापतिः प्रजा असृजतेदं हि यदैव स्त्रियै स्तना-
वाप्यायेत ऽकुधः पशूना मयैव यज्जायते तज्जायते
तास्तत स्तुनावेवाभिपद्य सम्भवन्ति ॥ ५ ॥

तद्वै पय एवाक्षम् । एतदध्यये प्रजापतिरत्र
सृजनयत तदा ऽअत्र मेव प्रजा अन्नादि सम्भवन्तीदं
हि यासाम्पयो भवति स्तुनावेवाभिपद्य तास्ततः सम्भ-
वन्त्यय यासाम्पयो न भवति जात मेव ता अया-

दयन्ति तदु ता अन्नादेव सुम्भवन्ति तस्मादन्न मेव
प्रजाः ७ ॥ ६ ॥

स यः प्रजाकामः । एतेन हविषा यजत ऽआ-
त्मानमैवेतद्यज्ञं विधत्ते प्रजापतिं भूतम् १ ॥ ७ ॥

स वा ऽआग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ।
अग्निर्व्यं देवतानां मुखं प्रजनयिता स प्रजापति-
स्तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ८ ॥

अथ सौम्यश्चरुर्भवति । रेतो वै सोमस्तदग्नौ
प्रजनयितुरि सोमम् रेतः सिञ्चति तत् पुरस्तान्मिधुनं
प्रजननम् ॥ ९ ॥

अथ सावित्रः १ । द्वादशकपालो वाष्टाकपालो
वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां
प्रसविता प्रजापतिर्मध्यतः प्रजनयिता तस्मात्
सावित्रो भवति ॥ १० ॥

अथ सारस्वतश्चरुर्भवति । पौष्णश्चरुर्योषा वै
सुम्भती व्यूषा पृषा ततः पुनर्मिधुनं प्रजननं मेतु-

• प्रजा — इति घ, ङ ।

† भूतम् — इति घ, ङ ।

अ — इति घ, ङ ।

स्माद्वा ऽउभयुतो मिथुनात् प्रजुननात् प्रजापतिः
 प्रजाः सृजन् ऽइतुश्चोर्ध्वा इतथावाचीरुथो ऽएवैष
 एतस्मादुभयत एव मिथुनात् प्रजुननात् प्रजाः
 सृजन् ऽइतुश्चोर्ध्वा इतथावाचीरुस्माद्वा ऽएतानि
 पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ ११ ॥

अथातः पयध्याया एवायुतनम् । मारुतस्तु सप्त-
 क्षपालो त्रिंशो वै मरुतो देवत्रिंशस्ता हेतु मनि-
 पेध्ना * इव चेरुस्ताः प्रजापतिं यजमानं सुपेत्योषुर्व्वि
 वै तं मथिष्यामह ऽइमाः प्रजा या एतेन हविषा
 खज्यस ऽइति ॥ १२ ॥

सु ऐक्षत प्रजापतिः । पुरा मे पूर्व्वीः प्रजा
 अभूवन्निमा उ चेदिमे त्रिमयुते न ततः किञ्चन
 परिणेत्यत ऽइति तेभ्य एतं भागं मकल्पयद्वेतं मारु-
 तं सप्तक्षपालं पुरोडाशं सु एष मारुतः सप्त-
 क्षपालस्तद्यत् सप्तक्षपालो भवति सप्त-सप्त हि
 मारुतो गणस्तस्मान् मारुतः सप्तक्षपालः पुरोडाशो
 भवति ॥ १३ ॥

तं वै स्वतवीभ्य इति कुर्यात् । स्वयं हि तं

ऽएतं भागं मुकुर्वन्तोतो स्तुतवोभ्यो याज्यानुवाक्ये
न द्विन्दन्ति स उ खलु मारुत एव स्यात् स वा
ऽएष प्रजाभ्य एवाहिंसायै क्रियते तस्मान्
मारुतः ० ॥ १४ ॥

अथातः पयस्यैव † । पयसो वै प्रजाः सम्भ-
वन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यत एव सम्भूता यतः
सम्भवन्ति तद्देवाभ्य एतत् करोति तद्याः पूर्वै-
र्हविर्भिः प्रजाः सृजन् ता एतस्मात् पयस एतस्यै
पयस्यायै सम्भवन्ति ॥ १५ ॥

तस्यां मिथुन मस्ति । योषा पयस्या रेतो
ज्वाजिनं तस्मान् मिथुनादिश्व मुसस्मित मनु प्राजा-
यत तद्यदेतस्मान् मिथुनादिश्व मुसस्मित मनु
प्राजायत तस्मादैश्वदेवी भवति ॥ १६ ॥

अथ द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति ।
एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावा-
पृथिवीभ्यां पय्यं गृह्णात्ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां
परिगृहीतास्तयो ऽएवैष एतद्या एतैर्हविर्भिः प्रजाः

* 'मारुतः' - इति क, घ, ङ ।

† 'व' - इति घ, ङ ।

सृजते ता द्यावापृथिवीभ्यां पुरियल्लाति तस्माद्
 द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥

अथात आहुदेव ० । नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं
 ध्विसृष्ट मसत् सर्वं मसदैश्वदेव ममदिति चेधा
 वहिः सन्नहं भवति तत् पुनरेकधैतहि प्रजुननय
 स्यं प्रजुनन मु हीदं पिता माता यज्जायते तत्
 तृतीयं तस्मात् चेधा सत् पुनरेकधा प्रस्र उप-
 सन्नहा भवन्ति त प्रस्तरं गृह्णाति प्रजुनन मु
 हीदं प्रजुनन मु हि प्रथ्यस्तस्मात् प्रमुः प्रस्तरं
 गृह्णाति ॥ १८ ॥

आमाद्य हवीर्प्यग्निं मन्यन्ति † । अग्निं
 ह वै जायमान मनु प्रजापतेः प्रजा जज्ञिरे‡ तयो
 ऽपवैतुग्याग्नि मेव जायमान मनु प्रजा जायन्ते
 तस्मादासाद्य हवीर्प्यग्निं मन्यन्ति § ॥ १९ ॥

नवप्रयार्जं भवति । नृवानुयार्जं दृशाचरा वै
 ध्विराहुयैता सुभयनो न्यूनां ध्विरार्जं करोति

• 'व' इति च, क ।

† § 'मन्यन्ति' इति य ।

‡ 'जज्ञिरे' - इति च इदो ब्रा० वेदरेखा ।

प्रजुननायैतस्माद्वाऽउभयतो न्यूनात् प्रजुननात् प्रजा-
पतिः प्रजाः ससृज ऽइतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तथो
ऽएवैष एतस्मादुभयत एव न्यूनात् प्रजुननात् प्रजाः
सृजत ऽइतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तस्मान्नवप्रयाजं
भवति नवानुयाजम् ॥ २० ॥

त्रीणि समिष्टयजूषि भवन्ति । ज्याय इव
हीदुषु हविर्यज्ञाद्यत्र नवप्रयाजं नवानुयाजं मथो
ऽप्येकं मेव स्यादहविर्यज्ञो हि तस्य प्रथमजो गौर्दु-
क्षिणा ॥ २१ ॥

एतेन वै प्रजापतिः । यज्ञेनेष्टा येयं प्रजापतिः
प्रजातिर्यां श्रीरेतद् वभूवेतां ह वै प्रजातिं प्रजा-
यत ऽएतां श्रियं गच्छति य एवं ब्विदुनेतेन यज्ञेन
युजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ २२ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

अथ चातुर्मास्यानि • विधिक्षुप्तत्र वैश्वदेवस्य प्रजामृष्टि-
हेतुता मास्यधिकया प्रतिपादयति— “प्रजापतिर्ह वा इति ।

• चातुर्मास्यशब्देन इतः, तस्माद् विद्यास्यमानानि वैश्वदेववरुणदधाम-
साकमेधमुनामीरीयमज्ञानि चत्वारि पर्वाण्यभिधीयन्ते ।

इदं दृश्यमानं चराचरात्मकं जगत् तत्त्वमयसृष्टेः प्राक्काले प्रजा-
पतिरेक एव आसीत् ; कार्यस्य जगतः कारणभूते प्रजापतौ लीन-
त्वात् । सः असहायः एक एव आसीदित्यर्थः ।

ततः सकाशात् प्रजासृष्टिं दर्शयति—“स ऐक्षतेत्यादिना ।
“यथाभ्यदिति । प्रजोत्पत्तिकारणपर्यालोचनया यान्तः खिन्नो-
भवदित्यर्थः । “असु तपसि खेदे च” ६ । “गमा मष्टा-
नाम्”—इति १ दीर्घः । स च यान्तः सन् प्रजोत्पत्तिकारणं
तपस्तप्तवान् । “स प्रजा इत्यादि, निगदसिद्धम् ।

“तानीमानीति । या खलु सृष्टेः पराभूताः, ‘तानि
इमानि’ ‘वयांसि’ जातानि, पश्चिरूपेणामवसित्यर्थः । एतदुपपा-
दयति—“पुरुषो वा इति । ‘पुरुषः’ मनुष्यः खलु सृष्टानां
प्रजानां मध्ये ‘प्रजापते.’ ‘नेदिष्ठम्’ अन्तिकतमं कार्यम् । स च
पादद्वयोपेतः, तत्परिणामरूपत्वात् पश्चिणोऽपि पादद्वयोपेता
दृश्यन्ते । तस्माद् वयसा पुरुषसाधर्म्यात् तेषां तत्परिणामरूपत्व
भवस्यैव मित्यर्थः ॥ १ ॥

पुनरन्यथा प्रजासृष्टि माह—“स ऐक्षतेति । “यथा न्वेवेति ।
‘यथा’ खलु ‘पुरा’ प्रजासृष्टेः पूर्वम् ‘एकः’ असहायः ‘अभूवम्’,
‘अप्येतर्हि’ इदानीं प्रजासृष्ट्युत्तरकाले मपि तथैव ‘एकः एव
अस्मि इति’ । एव जीवित्वा ‘सः’ पुनः अन्याः प्रजाः ‘सृजते’,
पूर्वसृष्टप्रजापेक्षया आसां द्वितीयत्वम् । “परमेवेति । ‘अस्य’
‘ताः’ अपि प्रजाः पराभूताः ‘एव’ अभवन् । ‘तत्’—इति विधेया-
पेक्ष नपुसकत्वम् ; ताः पराभूताः द्वितीयसृष्ट्युत्पत्ताः प्रजाः,

यत् 'इदं' 'सुद्रम्' अस्मिन् गरीरं 'मरीच्यं' सर्पगणैः सर्पव्यति-
रिक्तं प्राणिजातं दृश्यते, तदात्मना परिणता इत्यर्थः । "द्वतीयाः
सृजन् इत्याहु रिति । पुनरपि स प्रजापतिः सृष्टिदयापेक्षया
'द्वतीयाः' अस्याः प्रजाः 'सृजे' सृष्टवान् 'इति' 'आहुः' अभिज्ञाः
कथयन्ति । 'ताः' अपि 'अस्य' पराभूताः अभवन् । 'ते इमे'
सर्परूपेण दृश्यन्ते ॥

द्वतीयसृष्ट्यावाहु रिति यः परोक्षनिर्देशः, तदभिप्राय माह
— "एता इति । 'एताः' पूर्वोक्ताः 'द्वयीः' द्विविधाः 'एव' प्रजाः
प्रजापतिना सृष्टाः इति 'याज्ञवल्क्यः' सन्निधिः 'उवाच' उक्तवान्,
न द्वतीयानां प्रजानां सृष्टिः; 'सृष्ट्वा' सृष्टत्वेन ॥ 'पुरः' 'द्वयी'
द्विविधा अपि 'प्रजाः' सृष्टा इति प्रतिपाद्यते ॥ २ ॥

स चोदाहरिष्यते— "सोऽर्चमित्यादि । विचारं सृष्टानां
प्रजानां पराभवकारणं किं मिति विचार्य 'सः' खलु 'एतत् एव'
कारणं 'दर्शय' ।, एतच्छब्दनिर्दिष्टं दर्शयति— "मनश्चनन्त-
येति । उत्पन्नानां प्रजानां मनश्चनन्तत्वं पराभवकारणं मित्यर्थः ।
उत्पद्यमानानां प्रजानां मनश्चनन्तत्वं माभूदिति प्रजापतिना कल्पितं
मनश्चन माह— "न आत्मन एवेति । 'अये' सृष्टेः प्रागेव प्रजा-
पतिः 'आत्मनः' स्वशरीरस्य एव सम्यग्बन्धिनोः 'भूतयोः' 'पयः'
'आध्याययाचकौ' आध्यायितं मूरितं कृतवान् । एव मनश्चनं
प्रकरणं मनश्चनं या प्रजाः असृजत, 'अस्य' प्रजापतेः 'ताः'
सृष्टाः 'प्रजाः' पयसा पूर्णौ 'स्तनौ' 'अभिपथ' जीवनवत्योऽभवन् ।
'ततः' अनन्तरं 'ताः' प्रजाः 'सम्बभूवुः' सम्बन्धगुणान् लब्ध्वात्मनो-
ऽभवन् । पराभवं न प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

• तं मिमं मन्त्रं मिहैवोपरिष्ठान् चतुर्थपञ्चमयोरुद्दिष्टं धारयाम्यते ॥

उक्तोऽर्थे ऋक्षन्तं संवादयति— “तस्मादिति । यस्मादर्थे एव सामीत्, तस्मात् कारणात् तदुक्त मर्थजातम् ‘ऋषिणा’ मन्त्रेण ‘अभ्यनूक्तम्’ प्रतिपादितम् * । तत्र प्रथमपाद मन्त्रोक्तार्थ-परता माह— “प्रजा हेति । ‘तिस्रः’ त्रिविधाः ‘प्रजाः’ ‘अलायम्’ अस्थयं विनायम् ‘इयुः’ जग्मुः । ‘ह’-शब्द एतद्-ब्राह्मणप्रसिद्धिं द्योतयति † । “तस्या इति । ‘या’ खलु प्रजाः त्रिधा दृष्टा अन्नाभावहेतुना ‘पराभूताः’, ‘एतत्’ एतेन मन्त्र-पादेन ता एवाभिलष्य ‘अभ्यनूक्तम्’ प्रतिपादितम् ॥

द्वितीयपाद मन्त्राय व्याचष्टे— “न्यन्या इति । पयोरूप भग्नं प्राप्य ‘अन्याः’ प्रजाः ‘अर्कम्’ अर्चनीय मग्निम् ‘अभितः’ सर्वतः ‘निविषिन्वे’ निविवेशिरे । ‘निर्विगः’—इति ‡ आत्मने-पदम्, “इरयो रे”—इति § रे-आदेशः । “तस्या इत्यादि । ‘तत्’ तत्र ‘या इमाः प्रजाः’ ‘अपरामृताः’, ‘ताः’ एव, जाठररूपेण लौकिकवेदिकभेदेन वाच्यमितम् ‘अग्निं’ स्वध्वव्यापाराय पर्वुपविष्टा वर्तन्ते । एतदेतेन पादेन प्रतिपादितम् ॥ ४ ॥

तृतीयपाद मन्त्राय व्याचष्टे— “महव तस्याविति । इत्थं देवमनुष्यादिरूपासु प्रजासु मर्त्यासु तरस्तथा प्रजायतिः ‘भुव-

* ऋ० सं० ८. १०१. १४ ।

† भाष्यकारेणैवं वचन मयङ्गेयम्, यस्य हि ब्राह्मणग्रन्थस्य ऋग्वेदीय-मन्त्रग्रन्थात् परतन्त्रत्वात् । अत एवात्र ऋक्षमन्त्रोपस्थानः सङ्गच्छते । यन्तुतः सर्वे एव ब्राह्मणग्रन्थाः सर्वेभ्य एव मन्त्रग्रन्थेभ्यः परभवा इत्येति-हात्मिकमिदं ज्ञात एव ।

‡ पा० सू० १. ३. १० ।

§ पा० सू० १. ३. ०६ ।

नेपु' 'अन्तः' मध्ये 'महत्' * अधिकं 'तस्यौ' सर्वोत्कर्षेणावस्थितः । गत मन्यत् ॥

चतुर्थपाद मनूय व्याचष्टे—“पवमान इति । 'दिशो वे हरितः' दिशो हि हरिच्छब्दवाच्याः, अतः 'ताः' 'अयं' पुरोवर्त्ती 'पवमानः' वायुः 'आविष्टः' दृश्यते । अतस्तुरीयपादेन अयमर्थः प्रतिपाद्यत इति । “ता एवेति, उक्तार्थनिगमनम् । 'ताः' उक्ताः प्रजाः 'एव' अभिलष्येत्यर्थः † ॥

प्रजापतिकृतायाः सृष्टेरविच्छेदेनानुवृत्तिं दर्शयति—“ता इमा इति । 'यथेव' येन हि प्रकारेण पुरा 'प्रजापतिः प्रजाः असृजत', 'तथेव' तेनेव प्रकारेण 'ता इमाः' मनुष्याद्याः 'प्रजाः' 'प्रजायन्ते' उत्पद्यन्ते । एतदेवोपपादयति—“इदं हीति । इदानीं न हि 'यदेव' खलु लोके 'स्तियै' स्तियाः । यथार्थं चतुर्थी ‡ । 'स्तनौ' 'आप्यायेत' पयसा पूरितौ भवतः । व्यत्ययेनेकवचनम् § । गवादिपशूनाम् 'जघ' च पयसा पूर्ये भवति । 'अयं' अनन्तरम् 'एव' 'यत् जायते' 'तत्' एव 'जायते', अन्यदजायमानं विपद्यत इत्यर्थः । “तास्तत इति । 'ताः' उत्पन्नाः प्रजाः

* 'दृहत'—इति सुदितायाः शाकलशाखाया व्याख्यायनशाखाया वा पाठः । तदेवं अतपयत्राक्षन्तु शाकलाभिधानां पञ्चानां मान्दलायन्यादीनां मात्रिर्भावात् पूर्वतन मिति गम्यते । आप्येतेन मन्त्रसंहिताभ्य इहं पुरातन मिति धर्मितम् ।

† ऐतरेयकारण्यके स्वेय मन्त्रो विशेषतो व्याख्यातः । ऐ० व्या० २ ब्रा० १ अ० १ स० ४—८ । तत्र 'तिस्रः' इत्यस्य 'वज्रावगधाच्चरपादाः'—इति व्याख्या समाम्नाता । मायणकृतं तद्व्याख्यानञ्च न ममोच्यते न न्यासहे ।

‡ पा० २. ३ ४२ सू० १ वा० ।

§ पा० सू० ३. १ ८५ । इह कारिका द्रष्टव्या ।

‘ततः’ जननानन्तरं पयोधरी ‘स्नानी एव’ ‘अभिपद्य’ अभि-
प्राप्य स्नान्यपानेन ‘सम्भवन्ति’ प्रवर्हन्ते, न विषद्यन्ते ॥ ५ ॥

‘पयसोऽवरूपता माह— “तद्वे पय इति । ‘तत्’ तत्र खलु
जन्मानन्तरकाले ‘पय एव’ प्रजानाम् ‘अन्नम्’ भवति । ‘हि’
यस्मात् ‘अग्ने’ इतरात्रष्टटेः प्राक् ‘एतत्’ एव ‘अन्नम्’ ‘प्रजापतिः’
‘अजनयत’ उत्पादितवान्, तस्मादिदं मेव मुख्यं मन्त्रं मित्यर्थः ।
तस्य चाक्षय्यं कार्यकारणयोरभेदोपचारेण प्रजारूपता सुप-
पादयति— “अन्नं मेवेति । ‘हि’ यस्मात् ‘प्रजाः’ ‘अन्नात्’
‘सम्भवन्ति’ प्रवर्हन्ते, तस्मात् तदामिका इत्यर्थः । ‘इदं हि’
‘इदानी’ हीत्यर्थः । “जातं मेवेति । स्नान्याभावे जातस्य शिशो-
जीवनासम्भवात् तज्जीवनाद्ये जननानन्तरं मेव ‘ताः’ प्रजाः स्नान्य-
मेव ‘अदयन्ति’ भोजयन्ति ॥ सष्टं मन्त्रात् । इत्य मन्त्र-
हेतुर्कं प्रजापतेः प्रजामर्जनं सुपोद्घातत्वेनोपन्यस्तम् ॥ ६ ॥

अथोपोद्घातिकेषु वैश्वदेवहविरुत्पादयंस्तद् दर्गायिष्यंस्तावत्
वैश्वदेवयज्ञं विधत्ते—“स यः प्रजाकाम इति † । ‘यः’ यजमानः
प्रजाकामः, ‘सः’ ‘एतेन’ वैश्वदेवास्यपर्वरूपेण ‘हविषा’ यजेत, तस्य
प्रजाफलमाधनत्वं सुपपादयति—“आत्मानं मेवेति । स यजमानः
‘आत्मानं मेव’ प्रजापतिरूपं आपन्नम् ‘एतद्’ वैश्वदेवास्य’ ‘यज्ञं’
विधत्ते’ वैश्वदेवयज्ञं मात्मना करोतीत्यर्थः । अतो वैश्वदेवेनेष्टवतः
प्रजापतेः प्रजीत्यप्तिमाधनत्वं मुन्वीत मित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधाय प्रशंसति—“स वा इति ‡ ।

* ‘आदयन्ति भाषयन्ति’— इति च ।

† का० श्रौ० सू० ५ १. १-२० ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ १. ५ व्याख्योऽष्टाकपालः पुरोडाशः ।

‘आग्नेयः’ अग्निदेवता अस्य । “सास्य देवता”—इत्यर्थः ० “अग्ने-
 टंक्”—इति १ टक् । अष्टसु कपालेषु मंस्कृतः ‘अष्टाकपालः’ ।
 ‘अग्निः प्रजनयिता’ मातापितृभ्यां भुक्तप्यान्नस्य जाठराग्निपरि-
 पाकवशेन शुक्रशोणितात्मना परिणामादग्नेः प्रजनयितृत्वम् ; यत
 एव प्रजापतिः सोऽग्निरित्यर्थः ॥ ८ ॥

द्वितीयं हविर्विधाय प्रशंसति— “अथ सोम्य इति ॥ । सोमो
 देवता अस्य ‘सौम्यः’ । “सोमाट् व्यण्”—इति ॥ ॥ । ‘प्रजनयितरि’
 उत्पादयितरि ‘अग्नी’ सोमात्मकं ‘रितः’ ‘मिच्छति’, तदेव ‘तत्’
 प्रजीत्यत्तिसाधनं ‘पुरस्तात्’ क्रियमाणं मेकं ‘मिथुनं’ सम्पन्नं
 भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ तृतीयं हविर्विधाय प्रशंसति— “अथ सावित्र इति ॥ ।
 सौम्ययागानन्तर्यम् ‘अथ’-गर्भार्थः । सविता देवता अस्य
 ‘सावित्रः’ । ‘प्रसविता’ प्रेरयिता । स एव ‘प्रजापतिः’ वेश्वा-
 दिवादिः । आग्नेयादीनां पशूनां यागानां मध्ये इज्यमानः सन्
 ‘सविता’ ‘मध्यतः’ प्रजानां ‘प्रजनयिता’ भवति ॥ १० ॥

चतुर्थपञ्चमे हविषी विधाय सम्भूय प्रशंसति— “अथ सार-
 स्वत इति ॥ । सरस्वती देवता अस्य ‘सारस्वतः’ १ । “तत्
 पुनर्मिथुनं मित्यादि । आदावनुष्ठितादग्ने क्रियमाणादित्यर्थः ।
 “इतयोश्च इत्यादि । ‘इतः’ अस्मात् भूलोकादारभ्योपरितन-

* पा० सू० ४. २. २४ ।

† पा० सू० ॥ २. ३३ ।

‡ “सौम्यश्चरुः”—इति का० श्रौ० सू० ५. १. ६ ।

§ “माविचो दादशकपालोऽष्टाकपालो वा”—इति का० श्रौ० सू० ५. १. ७ ।

॥ “सारस्वतश्चरुः, पौष्णश्चरुः प्रमिष्टानाम्”—इति का० श्रौ० सू० ५. १. ८, ९ ।

१ “योषा वै सरस्वती”—इत्यर्षेवादादिह सरस्वत्या देवतात्वं, न तु सरस्वतः ।

भोक्वर्त्तिनीः 'प्रजाः' 'उभयतः' भवस्थितात् 'मिथुनात्' प्रजा-
पतिः सृष्टवानित्यर्थः । इदानीन्मनयजमानोऽपि एव मेव मिथुन-
हयानुष्ठानेन द्विविधाः प्रजाः सृजतीत्याह— "तथो एवेति ।
"तस्मादित्यादि , विहितानां हविषां निगमनम् ॥ ११ ॥

एवं पञ्चभिर्हविर्भिरुत्पादितानां प्रजानां स्थित्यर्थं प्रजापतिना
कल्पितं पयस्यारूपं मघं दर्शयितव्यं मिति पयस्यायागस्य स्थानं
प्रतिजानीते— "पयात इति । 'पय' एवं प्रजासृष्टेरनन्तरं
यतः सृष्टानां प्रजानां मन्त्रं मपेक्षितम् , 'यतः' 'पयस्याया एव'
पयोविकारद्रव्यमाध्यस्य यागस्य एतत् 'पयातमे' स्थानं मित्यर्थः ।
अथैवं पयस्यायाग एव षष्ठोऽनुष्ठेय इति , नित्याह— "मारुतसु
इति । 'तु'-शब्दः पयस्यायागस्य न्यायप्रार्थं षष्ठस्यानन्तं व्यावर्त्त-
यति ; 'मारुतः मत्तकपालः' एव षष्ठोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ० ।

एतदाख्यायिकयोपपादयति— "विगो वे मरुत इत्यादिना ।
वैश्वजातयो हि मरुतः ; ते च देवतारूपत्वाद् 'देवविगः' खलु
'अग्निपेक्ष्मा इव' * अग्निपेक्ष्माः , नियन्तुरङ्गिता इव स्वतन्त्राः
'चेरुः' । 'ताः' स्वातन्त्र्ये वर्त्तमानाः आद्यैः पञ्चभिः हविर्भिः
प्रजा उत्पादितवन्तं 'प्रजापतिं यजमानम्' 'उपेत्य' उपयन्त्य 'जघुः'
—'ते' त्वदीयाः 'इमाः' उत्पन्नाः 'प्रजाः' वयं 'विमयिष्यामः'
हिंसिष्यामः , 'याः' प्रजाः 'एतेन' वैश्वदेवपर्याम्ना 'हविषा' त्वं
'स्त्रक्ष्यसे' सृष्टाः कश्चित् ॥ १२ ॥

एवं मरुद्विरुक्ते मति 'मः' 'प्रजापतिः' 'ऐक्षत' पर्यालोचित-
वान् । 'मि' मदीयाः 'पूर्वाः' पूर्वसृष्टाः 'प्रजाः' 'पराभूवन्' ।

‘इमाः’ प्रजाः ‘इमे’ मरुतः ‘विमधुन्ते’ वाधन्ते चेत् ‘ततः’ अनन्तरं ‘किम्’ अपि सृष्टं ‘न परिगृह्यते’ परिगृहितं न भविष्यति । ‘इति’ एवं मरुद्भ्यो भीतः सन्, ‘तेभ्यः’ ‘एतं’ सप्तदशकपालरूपं ‘भागं’ कल्पितवान् । अतः प्राप्तस्थानं मपि पयस्यायागं परित्यज्य ‘स एष भारुतः’ यागः इदानीं मपि घटत्वेनानुष्ठीयते । सप्तसङ्ख्या मरुद्भ्यः प्रशंसति— “तद्यदिति । मरुतो हि सप्तगणाः, तेष्वेकेकस्मिन् गणेषु सप्त सप्त मरुतः । ते चैकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याकाः अग्निस्त्रापनप्रकरणे “इहङ् चान्याहङ् च”— इत्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तन्नाम्ना प्रतिपादिताः ॥ १३ ॥

तेषां किञ्चिद् विशेषणं सुपक्षिपति— ‘तं वै स्वतवोभ्य इतीति † । ‘तं’ खलु सप्तकपालं पुरोडाशं ‘स्वतवोभ्यः’ ‘इति’ विशेषणविशिष्टेभ्यो मरुद्भ्यः ‘कुर्वात्’ । ‘तवः’ इति वननाम ‡ । स्त्रायत्तं तवो बलं येषां ते स्वतवसः । अस्य विशेषणस्यान्वयता माह— “स्वयं हीति । ‘ते’ मरुतः ‘स्वयं हि’ स्वपौरुषेणैव हि ‘एतं भागम्’ ‘अकुर्वन्’ स्वीकृतवन्तः, अतस्ते स्वतवसः सम्पन्ना इत्यर्थः ।

प्रागुक्तं मेव पक्षं निगमयितुं कारणं सुपन्थस्यति— “अत इति । यदि तु ‘स्वतवोभ्यः’ प्रतिपादिके § ‘याज्यानुवाक्ये’ ‘न’ सम्भवे, तदा सः’ एव प्रागुक्तः केवलः ‘भारुत एव’ यागो

* ते० मं० ४. ६. ५. १५—२१ द्रष्टव्याः । “सप्तगणा वै मरुतः”— इति च ते० ब्रा० २. ७. २ ।

† ‘स्वतवोभ्यः’—इति का०-श्रौ०-सू० सम्मतः पाठः । “स्वतवोभ्य इति शान्दमं रूपम्”—इति तत्र या० दे० । ‡ निष्ठा २. ६. ५ ।

§ ‘भवतवः-प्रतिपादिके’—इति वा ख्यादिह पाठः ।

भवति । एतच्च पचद्वयं कात्यायनोऽप्यसूत्रयत्— “मरुद्भ्यः
स्वतयोभ्यः सप्तकपालो मारुतो वेति ॥

“स वा एष इति । ‘मः’ खलु ‘एषः’ मारुतो यागः
‘प्रजाभ्यः’ प्रजानाम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी १ । ‘अहिंसायै’ मरुत्-
हृतबाधराहित्याय ‘एव’ ‘क्रियते’ । “तन्मादिति । मारुत-
यागस्य निगमनम् ॥ १४ ॥

पयस्यायागं विधत्ते— “पयात् इति ॥ । ‘पय’-शब्दो
‘मारुतयागानन्तर्ये’ । यतः सृष्टाः प्रजा मारुतयागेन तत्कृत-
हिंसायाः परिहृतत्वात् सुखेनावस्थिताः अथ माकाङ्क्षन्ते, अतः
पयोरूप मत्तं तैभ्यो जनयितुं पयस्यायागः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
तस्य प्रजावृद्धितुल्य माह— “पयसो वा इत्यादि । सृष्ट्यादौ
प्रजापतिना सृज्यमानाभूताः ‘प्रजाः’ तदीयस्तन्वत्स्वात् ‘पयसः’
सकाशात् ‘सम्भूताः’ प्रवर्दिताः यतः, एव मिदानौ अपि
सर्वाः प्रजाः पयस एव ‘सम्भवन्ति’ जन्मानन्तरं तत्पक्षे एव पयो-
लक्षण मत्तं प्राप्य वर्द्धन्ते । पयोरूपस्य तस्यान्तस्य सम्पत्ति मत्र
दर्शयितुं सुक्त मर्थं अनुवदति— “तथात एवेति । ‘तत्’ तथा
मतीत्यर्थः । ‘एतत्’ एतेन पयस्यायागेन ‘तदेव’ प्रजावृद्धितुभूतं
पयः ‘प्राभ्यः’ प्रजाभ्यः ‘करोति’ सम्पादयति । अत एवेदानीं
पूर्वसृष्टानां प्रजानां मभिवृद्धिर्दृश्यत इत्याह— “तथा इति ।
‘पूर्वैः’ प्रागुक्तैरानेयादिभिः पञ्चभिः ‘हविर्भिः’ । “एतध्यात्

* का० श्रौ० सू० ५, २, २६, १० ।

† मा० २, ३, ६२ सू० १ मा० ।

‡ ‘वैश्वदेवो पयस्या’— इति का० श्रौ० सू० ५, १, १८ ।

पयस इति । दध्ना संस्कृतः पयोविकारः पयस्या ः । अमी
 धामिद्या-शब्देनान्यत्राच्यते— “तमे पयसि दध्यानयति सा
 वेश्वदेव्यामिद्या, वाजिभ्यो वाजिनम्”—इति † । कात्यायनोऽपि
 पयस्यां प्रकृत्य सूत्रयामास— “शृते वा दध्यानयति, वाजिनं
 निपिथोत्करे करोति”—इति ‡ । पष्ठर्थे चतुर्थी § । एतस्याः
 पयस्यायाः प्रकृतिभूतं पय । ; एतस्मादुत्पन्नाः प्रजा वर्हन्त
 इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं यामोपयुक्तं द्रव्यं प्रशस्य तस्य वैश्वदेवत्वं प्रतिपादयति—
 “तस्या मित्यादिना । ‘तस्या’ पयस्यायां प्रजननसाधनं ‘मिद्युनं’

* “धामिद्यापयस्येति चागर्णान्नरम्”—इति या० दे० (का० श्रौ०
 सू० ४. ३. १०) । “पयस्या भवति, पयो द्वि वा एतस्मादपक्रामति”—
 इति ऐ० ब्रा० १. ३. ३ । “आण्डस्य वा एतदूर्ध्वं यदामिद्या”—इति
 तै० ब्रा० १. ३. १०, ४ । तथाच वज्रदेव्यादिप्रमिक्षा ‘ज्ञाना’ एव पयस्य
 सेवामिद्या चेति स्फुटम् ।

† “वैश्वदेव्यामिद्या”—इत्यादि, “वाजिनी यजति, अजिर्वापुधूर्ध्वं
 वै वाजिनः”—इत्यादि च तै० ब्रा० १. ३. १, ३, तै० स० १. ८. २ । धामि-
 द्याया निःसृतं यन्नीरं तदेव वाजिनशब्दामिधेय मिति च तद्वाप्योक्ते
 देवावगम्यते ।

‡ का० श्रौ० सू० ४. ४. ८, ९ । “अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी”—
 इति तत्पूर्वसूत्रम् । अत एव पयस्यां प्रकृत्येत्युक्तम् ।

§ पा० २. ३. ६२ सू० १ वा० ।

॥ अत्र शोपरिष्ठात ३ का० ३ अ० ३ ब्रा० २ क० (३ भा० १६५,
 १०१ ए०) दशविधानां मन्थानां परिचयो द्रष्टव्यः ।

विद्यते । 'पयस्या' शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् 'योषा', तदनु
निष्पादि 'वाजिन' रित' सुमो वीर्यम्, 'तस्मात् मिश्रुनात्' 'अम
मितम्' अपरिमितम् इदं विश्व' देवमनुष्याद्यात्मकम् 'अनु प्राजा
यत' अनुक्रमेण प्रजायते, प्रजात भभूत् । "तद्यदेतस्मादिति,
प्रतिपादितार्थस्य हेतुत्वमिधानम् । "तस्मादिति । यस्मात्
विश्वोत्पत्तिहेतु पयस्या, तस्माद् विश्वदेवदेवत्वा कार्य-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्तिम इविर्विधत्ते— "अथेति ॥ १७ ॥ द्यावापृथिव्यौ देवते
अस्येति 'द्यावापृथिव्य' । "द्यावापृथिवीशुनानीरमरुत्वत्"—इति
सूत्रेण १ यत् । तत्र हि चकारेण यदित्यनुलभ्यते । तदेतत्पुरा
कृति सुदाहृतदृष्टान्तेन उपपादयति— "एतैर्वा इत्यादिना ।
'द्यावापृथिवीभ्या पर्यगृह्णादिति । अधस्तात् पृथिव्या, उप
रिष्ठात् द्युलोकेन, तदुभयलोकवर्तिनी सृष्टा प्रजा 'पर्यगृह्णात्'
परितो वेष्टितवान् । याव 'इमा' प्रजा आभ्यां 'द्यावापृथिवीभ्या'
'परिगृहीता' परिवेष्टिता एव वर्तन्ते, न पुन स्वतो निग
च्छन्ति । "तयो एवेति । यथा प्रजापति, 'तयो' तयैव 'एय'
इदानीन्तनो यजमानोऽपि 'य एतै इविर्भि प्रजा सृजते', सृष्टा
च पयस्यायागेन तासां पयोरूप मद्य परिकल्प्य, द्यावापृथिव्य
यागेन 'द्यावापृथिवीभ्यां' 'ता' 'परिगृह्णाति' परिवेष्टयतीत्यर्थः ॥

एव विश्वदेवयर्षणि अष्टौ प्रधानयामा विहिता ३, तद्वित

॥ 'द्यावापृथिवीय एककपाल'— इति का० श्रौ० सू० ५.१.१८ ।

† पा० सू० ४.१.३२ ।

‡ एतद् वैश्वदेवम् — इति का० श्रौ० सू० ५.१.७० इति द्रष्टव्यम् ।

निर्देशोपधिद्रव्यत्वात्तिङ्गमामान्याद् दर्शपूर्णमासविधयस्तत्राति-
दिष्टाः ; “प्रकृतिषट् विकृतिः कर्त्तव्या” इति ८ ॥ १० ॥

तत्र यानि वैशिष्यकानि † अङ्गानि तानीदानीं विधातुं प्रति-
जानीते— “अथात आहृदेवेति । ‘अव’-इति आनन्तर्ये । यतः
प्रधानाना मन्नापेक्षा , अतः कारणात् । ‘आहृत्’ गृह्यः प्रकार-
वाची । चोदकप्राप्ताया मितिकर्त्तव्यतायां प्रकारविशेषः कथ्यते ;
न खन्यत् किञ्चिन्नूतन मन्त्रं प्रतिपाद्यत इति ‘एव’-कारणम् ।
अग्निमन्यनादेर्वैशिष्यकस्याङ्गस्य विधास्यमानत्वात् महश्चरित ऋ-
सुत्तरवेद्यावपनं अपि प्रसक्तम् , तन्निषेधति— “नोपकिरन्तीति ।
‘उत्तरवेदि’ ‘नोपकिरन्ति’ नोपचिपन्ति , नोपवपन्तीत्यर्थः ।
अट्विज्ञां बहुत्वाद् बहुवचनम् । “कृ विक्षेपे”-इति ‡ धातुः ।
तत्र हेतु माह—“विष्टट् मिति । मत्वां ह्युत्तरवेदे तत्रानुष्ठीय-
मान मितत् कर्म तथा निरुद्धगति स्यात् ; तदभावे तत्कृतनिरोधा-
भावात् क्रियमाणं कर्म ‘विष्टट्’ व्यापनशीलम् ‘असत्’ भवेत् ;
अत एव परिच्छेदाभावात् ‘अवे’ कृत्स्नं सम्पूर्णम् ‘असत्’ भवेत् ।
धातुर्थादेव तद् ‘वेष्टदेवम्’ विश्वदेवसम्बन्धयोग्यम् ‘असद्’
भवेत् ; न ह्यसर्वस्य सर्वदेवसम्बन्धो घटते ; अतो विष्टट्त्वादिसिद्धये
उत्तरवेदिर्न कार्येत्यभिप्रायः ॥

* ‘प्रकृतिषट् विकृतिः कर्त्तव्या’—इत्येवंरूपेणातुमारम्भिकवचनेन—
इत्यादि का० श्रौ० ४. ३. ३ सूत्रशालायां याज्ञिकदेवः । तत्रानुमानं
‘दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिप्रशुषु सामर्थाद् दर्शनाच्च , वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मा-
स्येषु वचनप्रवृत्तिभ्याम्’—इत्येवमादिभ्यो वचनेभ्य एव बोधयेति ।

† ‘वैशिष्यकानि’—इति च ।

‡ ‘सहवचित’—इति च ।

बर्हिःराहरणे विशेष विधत्ते— “त्रेधा बर्हिरिति ॥ । ‘त्रेधा’
 त्रिविधं ‘बर्हिः’ प्रथमं सवज्ञ, ‘तत्’ एव ‘पुनः’ ‘एकधा’ एकविधं
 मन्त्रहति । त्रिगन्धात् एकगन्धाच्च “मह्याया विधाधे
 धा”—इति ११ धा-प्रत्ययः । प्रजोत्पत्त्यनुकूलत्वेनेतत् स्तीति—
 “एतद्वीति । यदेतत् त्रिधावहस्य बर्हिषः पुनरेकधा संवृतम्,
 ‘एतत्’ खलु ‘प्रजननस्य’ प्रजोत्पत्तेः स्वरूपम् । तदेतत् त्रैविध्यं
 प्रजननगतं दर्शयति— “प्रजननं सु वीति । ‘पिता, माता’,
 ‘यत् जायते’ यज्जायमान मपत्यम् ‘तत्’, एतत् ‘द्वितीयं’ द्वितीयम् ;
 इदं नैव हि ‘प्रजननं प्रजातिः ३ ; अस्य हि मातापित्रादिरूपेण
 त्रिवृत्त्वात्, प्रजननरूपेण चैकात्वात्, तत्साधनभूतस्य बर्हिष-
 स्तधर्मभाक्तां सूचितं मित्यर्थः । तस्मिन्नेव बर्हिषि धर्मविशेषं
 विधत्ते— “प्रसू इति ५ । प्रसुवते फलानीति ‘प्रसूः’ पुष्पिता-
 दुराः ॥, तं ‘उपसन्नहाः’ भवेयुः । “यूङ् षाणिगर्भविमोचने” ॥ ।
 प्रपूर्वादध्यात् “सत्-सू-द्वि” — इति ०० क्तिप् । “योः सुपि”—
 इति ११ यष् । प्रसूतयुक्तानां कुशानां प्रस्तरत्वेन ग्रहणं विधत्ते—
 “तं प्रस्तर मिति ३३ । ‘तम्’—इति प्रस्तरादेक्षय्येकावचनम् ।
 प्रसूभिः कुशैः प्रस्तराख्यं मुष्टिं सन्धरेदित्यर्थः ॥

* का० श्री० मू० ५. १. ३५ ।

† पा० सू० ५. ३. ३२ ।

‡ तैत्तिरीयके (मा० १. ६. ३.) वीरं ऋतमाख्यातम्— “विष्टु बर्हिः
 भवति, माता पिता पुनः”—इत्यादि ।

§ का० श्री० सू० ५. १. २६ क ।

॥ ‘पुष्पितकुराः’— इति छ ।

१ अदा० प० २० धा० ।

०० पा० सू० ३. १. ६१ ।

†† पा० सू० ६. ४. ८३ ।

‡‡ का० श्री० मू० ५. १. २६ ख ।

एतस्य प्रकृतिकर्मानुकल्पना माह— “प्रजननं मु हीद मिति ।
 ‘इदं हि’ वैश्वदेवाख्यं कर्म ‘प्रजननं’ प्रजोत्पत्तिमाधनम्, ‘प्रसूः’
 प्रसूतयुक्ताः कुशाय फलोत्पत्तिहेतवः ; अतः साधर्म्यात् प्रसूतकुश-
 मयं प्रसूतरं कुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रकृतितोऽप्राप्तत्वात् तत्त्वान्विशिष्टं ० मग्निमन्थनं विधत्ते—
 “धासाद्य हवींयीति † । प्रकृतिषड्विरासादनान्तं कृत्वा अग्नि-
 मन्थनं कुर्यादित्यर्थः । तदेतत् प्रशंसति—“अग्निं हृति ।
 प्रथमसृष्टौ प्रजापतिरग्निं जनयित्वा तदनन्तरं मेव अन्याः प्रजाः
 सृष्टवान् ; अत इदानीजंजनं प्रजोत्पत्तिकारणं भवतीत्यर्थः । अत
 एव प्रागान्तात्— “तद् या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता अग्नि
 मभितो निविष्टाः”—इति ‡ ॥ १९ ॥

चोदकप्राप्तानां प्रजानां सङ्ख्यान्तरं विधत्ते § — “नवप्रयाजं
 भवतीति । नव प्रयाजाः अनुयाजाश्च यस्मिन् तत् ‘नवप्रयाजं,
 नवानुयाजं’ ; तथा कर्त्तव्यं मित्यर्थः । । नवसङ्ख्यां प्रशंसति—
 “दशाक्षरेति । “उभयत इति । प्रधानयागात् पुरस्तादुपरि-
 ष्ठाच्च । “न्यूनादिति । एकाक्षरेण ‘न्यूनात्’ । “एतस्माद्वा
 इत्यादि । ‘एतस्मात्’ उभयतोऽनुवीयमानात् प्रयाजानुयाज-
 रूपात् एकाक्षरन्यूनात् ‘प्रजननात्’ प्रजननसाधनादित्यर्थः । “इत-
 थोर्द्वा इति । प्रयाजरूपात् प्रथमाद् विराजो मूलोकादारभ्योर्द्वा-

* ‘प्रकृतितोऽप्राप्तत्वात्विशिष्ट’— इति च ।

† का० श्रौ० सू० ५, १, २७ ।

‡ पुरस्तादिहैव अनुषंगिकविकायां (२५१ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ ‘मह्यान्तरं माह’— इत्येव द-गुस्तते ।

॥ का० श्रौ० सू० ५, २, ७ ।

यस्मिन्नीः प्रजाः सृष्टवान् । उपनिष्ठात् क्रियमाणादनुयाजरूपाद्
विराजो भूमोकात् अवाचीनाः प्रजाः सृष्टवान् । सृष्ट-
मन्यत् ॥ २० ॥

घोदकप्राप्तस्य समिष्टयजुषोऽपि सङ्ख्यान्तरं विधाय प्रथ-
ममिति ० — “क्षीणीति । तानि च सूत्रकृता दर्शितानि— “क्षीणि
समिष्टयजुंषि जुहोति, देवा गातुविदो यज्ञ यज्ञ मेघ त इति ॥” —
इति । “ज्याय इव हीद मिति । अन्यस्माद्विर्यं प्रादुर्दग्पूर्ण-
मामादु ‘इदं’ वैश्वदेवपर्यङ्गं हविः ‘ज्याय इव’ प्रसूत मिव हि ।
ज्यायन्ने कारण माह— “यत्रेति । ‘यत्र’ यस्मिन् कर्मणि ‘नव-
प्रयाजं नवानुयाजं’ भवति, तद्धि प्रकृतेर्ज्यायो भवति ; प्रकृतौ
प्रयाजानां पञ्चत्वात् अनुयाजानां त्रिहत्वाच्च ॥

प्रक्षान्तर माह— “अथो इति । ‘एक मेघ’ समिष्टयजुर्मवति,
न तु क्षीणि ० । तत्र कारण माह— “हविर्यज्ञ इति ।
‘हि’-शब्दो द्विती । दक्षिणां विधत्ते— “तस्येति । यजमानस्य
गोष्ठे प्रथमं जातः ‘प्रथमजः’, तादृशो ‘गौः’, ‘तस्य’ वैश्वदेव-
पर्यङ्गो दक्षिणात्वेन देय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

विहितस्य वैश्वदेवयागस्य प्रजाप्रीकृतमाधत्वं महतास्त मुप-
संहरति— “एतमेत्यादिना ॥ । “एतद् बभूवेति ॥ । ‘एतत्’

० ‘महतास्त माह’—इत्येव न-पुस्तके ।

१ का० यौ० मू० ५, ९, ६. वा० भ० ८, ७१, २०, ७० ।

२ “इदं ता वैश्वदेवे”— इति का० यौ० मू० ५, ७, १० ।

३ “प्रयाजान्मयावि वैश्वदेवम्”— इति का० यौ० मू० ५, ७, २० ।

४ यानि विप्रैश्चरन्त्यानि मेहाश्वानानि तानि नवर्तितेभ्यः शयः कस्यापि
भिन मुचिषानि, न तेषां तानि दद शानि (यौ० मू० ५, ९, २.) ।

एतर्हि 'प्रजापतेः' 'या श्रीः' बभूवेत्यर्थः । "तस्मादिति । उप-
संहृतस्य यागविधेर्निगमनम् ॥ २२ ॥ २ [५.१.] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

व्यैश्वदेवेन वै प्रजापतिः । प्रजाः सृष्टे जे ता अस्य
प्रजाः सृष्टा व्यरुणस्य युवान् † जसुर्व्वरुणयो ह वा
ऽअग्रे युवस्तद्युन्वेव ‡ व्यरुणस्य युवान् प्रादंसस्माद्
वरुणप्रघासा नाम ॥ १ ॥

ता व्यरुणो जयाह । ता व्यरुणगृहीताः
पुरिदोर्षा अनत्यश्च प्राणत्यश्च शिश्निरे च निपेदुश्च
प्राणोदानौ हैवाभ्यो नापचक्रमतुरयान्याः सध्वी
देवता अपचक्रमुस्तयो हैवाश्च हेतोः प्रजा न परा-
बभूवुः ॥ २ ॥

* तै० ब्रा० १. ६. १-३, तै० स० १. ८. १. २, गृध्रनुवाकेषु चैतद्
व्यैश्वदेवयागविधानादिकं माध्यातम्, तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यमिति ॥

† 'यवान्'—इति क, ग ।

‡ 'न्वेव'—इति क ।

ता एतेन इविषा प्रजापतिरभिपज्यत् ।
 तद्याद्यैवाद्य प्रजा जाता आसन् याद्याजातास्ता
 उभयौर्व्वरुणपाशात् प्रामुञ्चत् * ता अस्थानमौवा
 अकिल्बिषाः † प्रजाः प्रजायन्त ‡ ॥ ३ ॥

अथ यदेष्ट एतैश्चतुर्थे मासि यजते । तन्नाह
 न्वेवैतस्य तथा प्रजा व्वरुणो गृह्णातीति देवा
 अकुर्व्वन्निति त्वेवैष § एतत्करोति याद्य त्वेवाद्य ।
 प्रजा जाता याद्याजातास्ता उभयौर्व्वरुणपाशात् प्र-
 मुञ्चति ता अस्थानमौवा अकिल्बिषाः ¶ प्रजाः प्रजा-
 यन्ते ०० तस्माद्वा ऽएष एतैश्चतुर्थे मासि यजते ॥ ४ ॥

तद्वै वै वेदी हावग्नी भवतः । तद्यद्दे वेदी
 हावग्नी भवतस्तदुभयत एवैतद्वरुणपाशात् प्रजाः
 प्रमुञ्चतीत्यधोर्ध्वा इतद्यावाचीस्तस्माद् वै वेदी
 हावग्नी भवतः ॥ ५ ॥

स उत्तरया मेव वेदी । उत्तरवेदिमुपकिरति न

दृक्षिणस्यां क्षत्रं वै वरुणो ज्विशो मरुतः क्षत्रं मेवै-
तद्विश उत्तरं करोति तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रिय
मधुम्नादिभ्यः प्रजा उपासते तस्मादुत्तरस्था मेव
व्येदा ऽउत्तरवेदि मुपकिरति न दृक्षिणस्याम् ॥ ६ ॥

अथैतान्येव पञ्च हवीरूपि भवन्ति । एतैर्वै
हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा अमृजतैतैरुभयतो वरुण-
पाशात् प्रजाः प्रामुञ्चदितुश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तस्मा-
द्वा ऽएतानि पञ्च हवीरूपि भवन्ति ॥ ७ ॥

अथैन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ।
प्राणोदानौ वा ऽइन्द्राग्नी तद्यथा पुण्यं चक्रुषे
पुण्यं कुर्व्यादेवं तत्तयोर्हैवास्त्र हेतोः प्रजा न
परावभूवन्तत् प्राणोदानाभ्या मेवैतत् प्रजा भिपश्यति
प्राणोदानौ प्रजासु दधाति तस्मादैन्द्राग्नौ द्वादश-
कपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

उभयत्र पयस्ये भवतः । पयसो वै प्रजाः
सम्भवन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यत एव सम्भूता यतः
सम्भवन्ति तत एवैतदुभयतो वरुणपाशात् प्रजाः
प्रमुञ्चतीतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तस्मादुभयत्र पयस्ये
भवतः ॥ ९ ॥

व्वारुण्युत्तरा भवति । व्वरुणो ह वा ऽअस्य
 प्रजा अगृह्णातुत् प्रत्यक्षं व्वरुणपाशात् प्रजाः
 प्रमुञ्चति मारुतो दक्षिणाजामितायै न्वेव मारुतो
 भवति जामि ह कुर्व्याद्युदुभे व्वारुण्यौ खाता मतो
 ह वा ऽअस्य दक्षिणतो मरुतः प्रजा अजि-
 घाप्संस्तानेतेन भागेनाशमयत् तस्मान्मारुतो
 दक्षिणा ॥ १० ॥

तयोरुभयोरेव करौराण्यावपति । कं वै
 प्रजापतिः प्रजाभ्यः करौरैरकुरुत कम्बेवैष एतत्
 प्रजाभ्यः कुरुते ॥ ११ ॥

तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावपति । शं व्वै
 प्रजापतिः प्रजाभ्यः शमीपलाशैरकुरुत शुम्बेवैष
 एतत् प्रजाभ्यः कुरुते ॥ १२ ॥

अथ काय एककपालः पुरोडाशो भवति ।
 कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः कायेनैककपालेन
 पुरोडाशेनाकुरुत कम्बेवैष एतत् प्रजाभ्यः काये-
 नैककपालेन पुरोडाशेन कुरुते तस्मात् काय
 एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १३ ॥

अथ पूर्व्वेद्युः । अन्वाहार्यपुचने ऽतुपानिध

युवान् कृत्वा तानोपदिवोपतप्य तेषां करम्भपात्राणि
कुर्वन्ति यावन्तो गृह्याः स्युस्तावन्त्येकेनातिरि-
क्तानि ॥ १४ ॥

तत्रापि मेघं च मेघीं च कुर्वन्ति । तयो-
र्मेघे च मेघ्यां च यद्युनैडकीरुणां * व्विन्देत्ताः
प्रणिज्य निशेषयेद्यस्य ऽचनैडकोर्न विन्देद्दुधो
ऽपि कुशोर्णा एष स्युः ॥ १५ ॥

तद्युन्मेघस्य मेघी च भवतः । एष वै प्रत्यक्षं
व्वरुणस्य पशुर्यन्मेघस्तत् प्रत्यक्षं व्वरुणपाशात्
प्रजाः प्रमुञ्चति यवमयी भवतो युवान् हि जजुषी-
व्वरुणो ऽगृह्णान्मिधुनौ भवतो मिधुनादेवैतद्
व्वरुणपाशात् प्रजाः प्रमुञ्चति ॥ १६ ॥

स उत्तरस्या मेव पयस्यायां मेघी भव दधाति ।
दक्षिणस्यां मेघु मेव भिव हि मिधुनं कृष्टं मुत्तरतो
हि स्त्री पुमांस मुपशेते ॥ १७ ॥

स सुव्वाण्येव हवीर्पुष्यध्वर्युः † । उत्तरस्यां व्वेदा-

* 'यद्युनैडकीरुणां'— इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० ध्वरः ।
इदोत्तरत्र 'ऽचनैडकीर्न'— इति चैव मेघ ।

† 'युः'— इति घ, ङ ।

वासादयत्यथैता मेव पयस्यां प्रतिप्रस्थाता
दक्षिणस्यां वेदावासादयति ॥ १८ ॥

आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यति । अग्निं
मन्यत्वानुप्रहृत्याभिजुहोत्ययाध्वर्युरेवाहमन्ये समिध्य-
मानायानुब्रूहीति ता ऽउभाववेध्यावभ्याधत्त उभौ
समिधौ परिशिष्टे ऽउभौ पुर्वावाधारावाधारयतो
ऽयाध्वर्युरेवाहमग्निमग्नीत् सम्मृष्टीत्यसम्मृष्ट मेव
भुषति सम्प्रेषितम् ॥ १९ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपुरेति । स पत्नी मुदा-
नेष्यन् पृच्छति केन चरसीति व्वरुण्यं व्या ऽपतत्
स्त्री करोति यदन्यस्य सत्यन्येन चरत्यथो नेन्मोऽन्तः-
गत्या * जुह्वदिति तस्मात् पृच्छति निरुक्तं व्या
ऽएनः कुनीयो भवति सत्यए हि भुषति तस्मादेव
पृच्छति सा यन् प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो हास्यैत-
दहितए स्यात् ॥ २० ॥

तां व्वाचयति । प्रधासिनी हवामहे . मरुतश्च
रिशदसः । क्रम्येण सजोपस इति यथा पुरोऽनु-
वाक्येव मेपैतयेवैनानेतेभ्यः पांचेभ्यो ह्वयति ॥ २१ ॥

तानि वै प्रतिपुरुषम् * । यावन्तो गृह्याः सु-
 स्तावन्त्येकेनातिरिक्तानि भवन्ति तत् प्रतिपुरुष मेवै-
 तदेकैकेन या अथ प्रजा जातास्ता व्वरुणपाशात्
 प्रमुञ्चत्येकेनातिरिक्तानि भवन्ति तद्या एवाथ
 प्रजा अजातास्ता व्वरुणपाशात् प्रमुञ्चति तस्मा-
 देकेनातिरिक्तानि भवन्ति ॥ २२ ॥

पात्राणि भवन्ति । पात्रेषु ह्यग्न मृश्यते यव-
 मयानि भवन्ति यवान् हि जक्षुषीर्व्वरुणो ऽगृह्णात्कूर्पेण
 जुहोति शूर्पेण ह्यग्नं क्रियते पत्नी जुहोति मिथुना-
 देवैतद्वरुणपाशात् प्रजाः प्रमुञ्चति ॥ २३ ॥

पुरा यज्ञात्पुराहुतिभ्यो जुहोति । अहुतादो
 वै व्विशो व्विशो वै मरुतो यत्र वै प्रजापतेः प्रजा
 व्वरुणगृह्यताः परिदीर्घा अनत्यश्च प्राणत्यश्च
 शिथिरे † च निषेदुश्च तद्वासां मरुतः पाप्मानं
 व्विमेथिरे तथो ऽएवैतश्च प्रजानां मरुतः पाप्मानं
 व्विमथते तस्मात् पुरा यज्ञात् पुराहुतिभ्यो
 जुहोति ॥ २४ ॥

* 'वै'—इति च, ड ।

† 'शिथिरे'—इति च ट्यो डा०-वेवरेण

स * वै दृक्षिणेऽग्नौ जुहोति । यद् यामे
 यदुरण्य ऽइति यामे वा ह्युरण्ये वैनः क्रियते
 यत्सभायां यदिन्द्रिय ऽइति यत्सभाया मिति युन्मा-
 नुप ऽइति तदाह यदिन्द्रिय ऽइति यद्देवचेति
 तदाह यदेनश्चक्रमा व्यय मिदं तद्वयजामहे स्वाहेति
 यत् किञ्च व्यय मेनश्चक्रमेदं व्ययं तस्मात् सुव्यस्मात्
 प्रमुच्यामहे ऽइत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

अथैन्द्रो मरुत्यती जपति । यन्न वै प्रजापतेः
 प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेषिरे तत्तेष्टाश्चक्र
 ऽइमे ह मे प्रजा न विमयीरन्निति ॥ २६ ॥

सु एता मेन्द्रो मरुत्यती मजयत् । घञ वा
 इन्द्रो विगो मरुतः घञं व्ये विगो निषेदा नि-
 पिदा † असन्निति तस्मादैन्द्री ‡ ॥ २७ ॥

सो यू याः । इन्द्राव पृथु देवैरस्ति हि या
 ते शुषिन्नवयाः । महश्चिदाय मीढुपो यव्या
 हविष्मतो मरुतो व्यन्दते गौरिति § ॥ २८ ॥

* 'मा'—इति क, ग ।

† 'निषिदा'—इति च इत्ये डा० वेदरेण ।

‡ 'त्री'—इति घ, ञ ।

§ 'गौरिति'—इति क, घ, ङ ।

अथैनां व्याचरति । अक्रन् कर्म कर्मकृत इत्य-
 क्रन् हि कर्म कर्मकृतः सह व्याचा मयोभवेति सह
 हि व्याचाक्रन् देवेभ्यः कर्म कृत्वेति देवेभ्यो हि कर्म
 कृत्वास्तं मेत सचामुव इत्यन्यतो ह्योढया सह
 भवन्ति * तस्मादाह सचामुव इत्यस्तं मेतेति । जघ-
 नार्धो वा । ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी ता मेतत् प्राची
 यज्ञं प्रासीपदद् गृहा वा ऽश्वस्तं गृहाः प्रतिष्ठा तद्
 गृहेष्वेवैना मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २६ ॥

। प्रतिपराणीयोद्रेति प्रतिप्रस्थाता† । सम्मृज-
 न्यग्निं सम्मृष्टे ऽग्नौ ता ऽउभावेवोत्तरावाचारावा-
 चारयतो ऽथाध्वर्युरेवाश्राव्य होतारं प्रवृणीते प्रवृत्तो
 होतोत्तरस्यै । वेदेर्हीदृषदन ऽउपविशत्युपविश्य
 प्रसीति ता ऽउभावेव प्रमूतौ सुच आदायाति-
 क्रामतोऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह । समिधो यजेति
 यज-यजेति । चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानुयमानौ
 नवभिः प्रयाजैश्चरतः ॥ ३० ॥

अथाध्वर्युरेवाह्मनये ऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्य-

* 'भवति'—इति क, ग, डा० वेदरेण च दृष्टः ।

† 'ता'—इति क, 'ता'—इति च, ड ।

भागं ता उभाविव चतुराज्यस्यावदायाति-
क्रामतो ऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाहामिं यजेति ता
ऽउभाविव व्यपट्कते जुहुतः ॥ ३१ ॥

अथाध्वर्युरेवाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्य
माज्यभागं ता ऽउभाविव चतुराज्यस्यावदायाति-
क्रामतो ऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह सोमं यजेति
ता ऽउभाविव व्यपट्कते जुहुतः ॥ ३२ ॥

तद्यत् किञ्च व्वाचा कर्तव्यम् । अध्वर्युरेव
तत् करोति न प्रतिप्रस्थाता तद्यदध्वर्युरेवाश्रा-
वयतीहैव यत्र वपट् क्रियते ॥ ३३ ॥

कृतानुकर एव प्रतिप्रस्थाता । यत्र वै व्वरुणो
व्विशो मरुतस्तत् चन्नायैवैतद्दिशं कृतानुकरा मनु-
वत्मानं करोति प्रत्युद्यामिनोऽह चन्नाय व्विशं
कुर्याद्यदपि प्रतिप्रस्थातायावयेत्तस्मान्न प्रतिप्रस्थाता-
श्रावयति ॥ ३४ ॥

पाशावेव प्रतिप्रस्थाता । सुची कृत्वोपाम्ने
ऽथाध्वर्युरेवैतैर्हविर्भिः प्रचरत्याग्नेयेनोष्ट्राकपालेन
पुरोडागेन सौम्येन चरुणा सावित्रेण दादशकपालेन
वाष्ट्राकपालेन वा पुरोडागेन सारस्वतेन चरुणा

पौष्णेन चरुणैन्द्राग्नेन द्वादशकपालेन पुरोडाशेन
॥ ३५ ॥

अथैताभ्यां पयस्याभ्यां प्रचरिष्यन्तौ द्विपरि-
हरतः । स यो मेपो भवति मारुत्यां तं व्वारुण्या
मुवदधाति या मेपो भवति व्वारुण्यां तां मारुत्या
मुवदधाति तदादेवं द्विपरिहरतः चत्वं चै वरुणो
व्वीर्यं पुमान्वीर्यं मेवैतत् क्षत्रे धत्तो ऽवीर्या वै स्त्री
द्विशी मरुतस्तदवीर्यां मेवैतदिशं कुरुतस्तस्मादेवं द्वि-
परिहरतः ॥ ३६ ॥

अथाध्वर्युरेवाह व्वरुणायानुब्रूहीति । स
उपस्तृणीत ऽत्राज्यं मयास्यै व्वारुण्यै पयसायै दिरुव-
द्यति सो ऽन्यतरेणावदानेन सह मेषं मुवदधात्यथो-
परिष्ठाद्वाज्यस्याभिधारयति प्रत्यनक्तावदाने ऽभुति-
क्तामत्यतिक्रम्याश्राव्याह व्वरुणं यजेति व्वपट्कते
जुहोति ॥ ३७ ॥

सद्ये पाणावध्वर्युः * । क्षुचौ कृत्वा दक्षिणेन
प्रतिप्रस्थातुर्वा सो ऽन्वारुभ्याह मरुद्भ्यो ऽनुब्रूही-
त्युपस्तृणीत ऽत्राज्यं प्रतिप्रस्थातायास्यै मारुत्यै

पयस्यायै हिरुवद्यति सोऽन्यतरेणावदानेन सह
 मेयी मुवदधात्यथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति प्रत्य-
 नक्तावदानेऽतिक्तामत्यथाध्वर्युरेवाश्राव्याह मरुतो
 यजेति व्यपट्कते जुहोति ॥ ३८ ॥

अथाध्वर्युरेव कारयेन ० । एककपालेन पुरो-
 ङागेन प्रचरति कारयेनेककपालेन पुरोङागेन
 प्रचर्याध्वर्युरेवाहाग्नेये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति स
 सुर्व्वेया मेव हविषा मध्वर्युः सकृत्सकृदवद्यत्यथेतद्या
 ऽएव पयस्यायै प्रतिप्रस्थाता सकृदवद्यत्यथोपरिष्ठाद्
 हिराज्यस्याभिधारयतस्तुऽउभावेवातिक्रामतोऽति-
 क्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाहाग्निं स्विष्टकृतं यजेति ता
 ऽउभावेष व्यपट्कते जुहोतः ॥ ३९ ॥

अथाध्वर्युरेव प्राशिञ्च मुवद्यति । पृडाए समव-
 द्याय प्रतिप्रस्थातेऽतिप्रजिहीते तत्रापि प्रतिप्रस्थाता
 भारुत्यै पयस्यायै हिरुवद्यत्यथोपरिष्ठाद् हिराज्यस्या-
 भिधारयत्युपहृत्य मार्जयन्ते ॥ ४० ॥

अथाध्वर्युरेवाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि । समिध
 माध्याग्निं मग्नीष्वंसंमृद्ध्वाग्निं स सुचोरेवाध्वर्युः पृथ-

दाज्यं व्यानयते ऽथ यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं
 भवति तत्सु देधा व्यानयत ऽउतो तत्र पृषदाज्यं
 न भवति स यदेवोपभृत्याज्यं तत् सु देधा व्यानयते
 ता ऽउभावेवातिक्रामतो ऽतिक्रम्याद्याव्याध्वर्युरेवाह
 देवान्यजेति यज-यजेति चतुर्थे-चतुर्थेऽनुयाजे समा-
 नुयमानौ नवभिरनुयाजे चरतस्तद्वन्नवप्रयाजं भवति
 नवानुयाज तदुभयत एवैतद्वरुणपाशात् प्रजाः
 प्रमुञ्चतीतुष्टोष्वा इतद्यावाचीस्तस्मान्नवप्रयाज भवति
 नवानुयाजम् ॥ ४१ ॥

ता ऽउभावेव सादयित्वा सुषो व्यूहतः । सुषो
 व्युह्य परिधीन्त्वमज्य परिधिं मभिपद्याथाव्या-
 ध्वर्युरेवाहेपिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो
 मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाक् ऽ होता प्रतिपद्यते
 ऽयैता ऽउभावेव प्रस्तारौ समुक्षुम्यत ऽउभावनुप्रहरत
 उभौ तृणे ऽअपगृह्योपासाते यदा होता सूक्तवाक्
 माह ० ॥ ४२ ॥

अथाग्नीदाहानुप्रहरति । ता ऽउभावेवानुप्रह-
 रत ऽउभावात्माना ऽउपस्पृशेति ॥ ४३ ॥

अथाह संवदस्त्रेति । अगानग्नीदुगच्छावयु
 योषद् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शं यो-
 त्रेहीत्यध्वर्युरेवैतदाह ता ऽवभावेव परिधीननुप्रह-
 रत उभौ सुचः सम्प्रगृह्य स्फ्ये सादयतः ॥ ४४ ॥

अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य । पत्नीः संयाजयत्यु-
 पास्त ऽएव प्रतिप्रस्थाता पत्नीः संयाज्योदैत्यध्वर्युः ०
 ॥ ४५ ॥

व्रीणि समिष्टयज्ञूपि जुहोति । तूष्णीं मेव प्रति-
 प्रस्थाता सुचं प्रगृह्णाति तद्ये वैश्वदेवेन यजमानयो-
 र्वाससी परिहिते स्यातां ते ऽएवात्रापि स्याता म-
 याग्यै व्वासुण्यै पयसायै क्षामकर्षमिथु मादायावभृथं
 यन्ति व्वरुण्यं व्वा ऽएतन्निर्व्वरुणतायै तन्न न साम
 गीयते न ह्यत्र साम्ना किञ्चन क्रियते तूष्णीं मेवेत्या-
 भ्यवेत्योपमारयति ॥ ४६ ॥

अवभृथ निचुम्पुण । निचेरुरसि निचुम्पुणः † ।
 अव देवैर्देवकृत मेनो ऽयासिप भव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं
 पुरुराव्यो देव रिपस्याहीति कामए हेते युष्मै

० 'देवध्वर्युः'—इति ग पाठः, वा—वेवददत्त ।

† 'तूः'—इति घ, ङ

कामयेत तृचै दद्यान्न हि दौक्षितवसने भवतः स
यथाहिस्त्वचो निर्मुच्येतैव सृज्यस्मात् पाप्मनो
निर्मुच्यते ॥ ४७ ॥

अथ केशम्भूत्वा । समारोह्याग्नी ऽऽदव-
सावेध ह्येतेन यजते न हि तदवकल्पते यदुत्तरवेदा-
वग्निहोचं जुहुयात्तस्मादुदवस्यति गृहानित्वा निर्मु-
ध्याग्नी पौर्णमासेन यजत ऽऽत्सन्नयज्जु ऽऽव वा ऽप्य
यच्चातुर्मासान्यथैष कृमः प्रतिष्ठितो यज्ञो यत्
पौर्णमासं तत् कृमेनैवेतद्यज्ञेनान्ततः प्रतितिष्ठति
तस्मादुदवस्यति ॥ ४८ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

विधित्सितस्य वरुणप्रधासाख्यस्य * द्वितीयस्य पर्वणो वरुण-
पाशविमोचनहेतुत्वं मास्थायिकया प्रतिपादयन्तद्विधिं मुन्नयति †
— “वैश्वदेवेन वा इत्यादिना । पुरा वैश्वदेवयामेन प्रजापतिना
सृष्टा. ‘प्रजाः’ वरुणसम्बन्धिनी ‘यवान्’ ‘जक्षुः’ [भक्षयामासुः ।
यवस्य वरुणदेवत्वत्वं माह— “वरुणो हेति । ‘अये’ सृष्टिसमये
सृज्यमानः ‘यवः’ वरुणसम्बन्धी ‘एव’ अभवत् । अतो यवो
वरुणस्य स्तम्भूतः । तत्प्रसङ्गात् वरुणप्रधासोऽस्य नाम निर्वृत्तम् ।

* प्रस्ताव २५६ पं. * टीप्पणी दृष्टमा ।

† ‘सपनयति’—इति च ।

“तद्यदिति । ‘तत्’ तथा सति ‘यत्’ यस्मात् ‘एव’ कारणात्
 ‘वरुणस्य’ स्वभूतान् ‘यवान्’ ‘मादन्’ प्रकर्षेणाभ्ययन्, ‘तस्माद्’
 वरुणसम्बन्धियवप्रघासनात् ‘प्रजाः’ ‘वरुणप्रघासाः’ । तत्पाश-
 गृहीतानां तासां पाशविमोक्षनाय क्रियमाणा यांश्च अप्युपचारेण
 वरुणप्रयासाख्याः सञ्जाता इत्यर्थः । ‘जसुः’-इति, अटेलिटि
 सुष्ठि च ‘सुडसनोर्धसु’-“लित्वाभ्यतरस्याम्”-इति ॥ घञादेशे
 रूपम् ॥ १ ॥

यथादनानन्तरं वदथल्लत्य माह— “ता इति । ‘परिदीर्घाः’
 परितो दीर्घा, परितो दीर्यमाणावयवाः । “द्वि विदारणे”-
 इति, १० अस्मात् निहायां “श्रुतः किति”-इति १० इट्-प्रतिषेधः,
 “कृत इवातोः”-इतीत्वम् ६, “स्वादिभ्य”-इति ॥ निडातका-
 रस्य नकारः । “अनत्यखेलादि । वदथपाशयड्यादेव हेतोः
 ‘अनत्यः’ खेष्टमानाः, ह्मपादादिधूमनं कुर्वाणाः, ‘प्राणत्थय’
 प्राणनव्यापारं श्वासोच्छ्वासादिलक्षणं कुर्वन्त्यः, ‘श्रिग्विरे च,
 निषेदुय’ श्रयनामनाभ्यां मेव कालं नीतवन्त्यः, न पुनर्न्यापारा-
 न्तरक्षमा बभूवुरित्यर्थः । “प्राणोदानौ हेत्यादि । ‘प्राभ्यः’
 प्रजाभ्यः सकाशात् केवलं प्राणोदानावेव ‘नापचक्रमतुः’ ; ‘अभ्याः’
 तु ‘सर्वाः’ वाक्चक्षुरादीन्द्रियाधिष्ठातृदेवता अभ्यासा ‘प्राभ्यः’
 प्रजाभ्योऽप्यक्रान्ताः ; आसा मिन्द्रियपाटव मपि प्रभष्ट मित्यर्थः ।
 “तयोर्ध्वेति । ‘तयोः’ प्राणापानयोरैवानपक्रमणादेतोः ‘अस्य’
 प्रजापतेः ‘प्रजाः’ ‘न परावभूवुः’ न विनष्टाः ॥ २ ॥

* अदा० प० १ पा० । पा० ख० १. ४. २७, ४० ।

† अदा० घ० २० पा० ।

‡ पा० ख० छ. २. ११ ।

§ पा० ख० ७ १. १०० ।

॥ पा० ख० छ. ७ ४४ ।

“ता एतेनेत्यादि । वरुणप्राशमहजनिन मुक्ताविधं प्रकारं
मालोक्य ‘प्रजापतिः’ ‘एतेन’ वरुणप्रघासाख्येन ‘हविषा’ ‘ताः’
प्रजाः ‘अभिपश्यत्’ अचिकित्सत् । “भिषज् चिकित्सायाम्”—
इति धातुः ७ । तेन च भेषजेन ‘जाताः’ ‘अजाताः’ जनिष्यमाणा-
द्योभयविधाः ‘प्रजाः’ ‘वरुणप्राशात्’ ‘प्रासुञ्चत्’ । तस्य विमोचने
सति ‘अस्य’ प्रजापतेः प्रजाः ‘अनमीयाः’ रोगरहिताः, ‘अकिंल्लि-
याः’ रोगनिदानभूतपापरहिताश्च अभवन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥

विधत्ते— “अथ यदिति । ‘अथ’-शब्दो वैश्वदेवानन्तर्ये !
‘एषः’ यजमानः वैश्वदेवानन्तरं ‘चतुर्थे मासि’ (‘सम्पूर्णं सति +’)
‘एतेः’ वक्ष्यमाणैर्हविर्भिः ‘यजतं’ ३ । अप्राप्तार्यत्वाद् वसन्मान-
निर्देशः । विधिरुमेतव्यः । यच्छब्दो द्विती ; यस्माद्वरुणप्रघासैर्यजते,
‘तत्’ तस्मात् । ‘अह’, ‘तु’, ‘एव’— इति निपाताः । ‘नेव’
शब्दु ‘एतस्य’ यजमानस्य ‘प्रजाः’ तथा ‘वरुणो गृह्णाति इति’ ।

“देवा इत्यादि । पुरा शब्दु ‘देवाः’ एव नैव वरुणप्रघासम्
‘अनुर्वन्’ । ‘तु’-शब्दोऽप्यर्थः । ‘एषः’ अपि यजमानः ‘इति’
एवम् ‘एव’ ‘एतत्’ एतर्हि ‘करोति’ ।

इत्थं मनुष्यकर्तृकयागस्य देवकर्तृकेन योगेन साम्यात् तादृक्-
फलसाधनत्वं भाव्य— “यार्थेति । उक्तार्थं मेतत् । “तस्माद्वा
इति, वरुणप्रघासविधिर्निगमनम् ॥ ४ ॥

• भिषज्यतिः कण्डादिः ।

† एते पदे च-पुस्तकादभ्यत्र न दृश्येते ।

‡ “अथ यच्चतुर्थं चतुर्थं मासेषु च चातुर्थांस्याषी । वसन्तो वैश्वदेवेन
यजेत, प्राद्वि वरुणप्रघासेः, शरदि श्राकमेधेः”—इति व्याप० श्रौ० सू०

४, १३ । का० श्रौ० ५. २ १८, २० सूत्रे चेह विवेकथे ।

Muntakhabat Tawarikh (Text) Fasc. 1-45 @ 1/ each	Rs	5	10
Muntakhabat Tawarikh (English) Vol I Fasc 1-7; Vol II Fasc 1-5 and Indexes Vol III Fasc. 1 @ 1/12 each		12	0
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc. 1 19 @ 1/ each		7	2
Maqarrat Al amghir (Text) Fasc 1-6 @ 1/ each		2	4
Mukhtabatu Fikr (Text) Fasc. 1		0	0
Najm al Khiradnamah Iskandari (Text) Fasc. 1-2 @ 1/ each		1	8
Rizwan Salaf (Text) Fasc 1 5 @ 1/ each		1	14
Ditto Ditto (English) Fasc 1 5		3	12
Tahqiqat al Fiqh (Text) Fasc 1 5 @ 1/ each		1	14
Ditto (English) Fasc 1 14 @ 1/12 each		10	8
Ditto Index		1	0
		2	10
		2	4
		3	0
		0	12
		1	14
		6	6

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1	ASIATIC RESEARCHES Vols. XIV and XV @ 10/ each	20	0
2	1845 (12) 1846 (12) 1847 (12) 1848 (6) 1849 (8) 1850 (5) 1851 (7) 1852 (7) 1853 (8) 1854 (6) 1855 (6) 1856 (11) 1857 (7) 1858 (8) 1859 (8) 1860 (7) & 1861 (7) 1862 (9) 1863 (8) @ 1/8 per No. to Members		
3		3	0
4		1	0
5		2	0
6		4	0
7		3	0
8		1	0
9		3	0
10		3	0
11	Khazanal al Din	2	0
12	Mahabharata, Vols. III and IV @ 20/ each	4	0
13	Mooe and Hewison's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I-III with 8 colored plates, 4to @ 6/ each	40	0
14	Shurayaool Islam	18	0
15	Tibetan Dictionary by Csoma de K. 10s	4	0
16	Ditto Grammar	10	0
17		8	0
		3	0
18		1	0
19		4	0

Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc. 1 29 @ 1/ each

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr R. L. Mitra

N.B.—All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the Treasurer

Asiatic Society only

79 05

BOOKS ARE SUPPLIED BY V M P

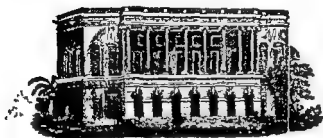
BIBLIOTHECA INDICA

A

Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 1168

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE ŚAṬAPATHA BRĀHMANA

OF THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF ŚĀYANA ĀCĀRYA

EDITED BY

ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMAS'RAVĪ.

VOL. II, FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJI, SATYA PRESS

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1906

AT THE LIBRARY OF THE

SOCIETY OF

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

AGENTS Mr. BERNA

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR OTTO

JARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 104

Ext) Fasc. 24 @

$\frac{d}{dt} \left(\frac{1}{r^2} \right) = -\frac{2}{r^3} \frac{dr}{dt}$

12

42

8 10

9

9	12
3	4

1 24

1
1
1

1000

1 6
6 12

3 34
3 35

1	2
6	12

32

25 19

•

0 12

27

36

4 2

6 12

100

10

2

तेषु वरुणप्रघासेषु चोदकतो वेदेराज्ञवनीयस्य चैकत्वे प्राप्ते
 द्वित्वं विधत्ते — “तदौ दौ इति * । ‘तत्’ तत्र वरुणप्रघासेषु ।
 वेद्याज्ञवनीययोर्द्वित्वं मनूय प्रयोजनकथनेन स्तौति — “तद्य-
 दिति । दक्षिणत उत्तरतश्च स्थिताभ्यां वेदिभ्या मग्निभ्याम्,
 ‘तदुभयत’ दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयादेव ‘वरुणपाशात्’
 ‘प्रजा’ ‘प्रमुञ्चति’ । “इत्यथोक्ता इति प्राशुक्तायम् † ॥ ५ ॥

उत्तरवेदिनिवपनं विधत्ते — “न इति । इयोर्वेदीर्या ‘उत्तरा’
 उत्तरदिगवस्थिता तस्या नैव वेद्या माज्ञवनीयावतने ‘उत्तरवेदिम्’
 ‘उपकिरति’ उपक्षिपति । एवकारयोर्व्यावर्त्तं दर्शयति — ‘न
 दक्षिणस्या मिति । ‘दक्षिणस्या’ वेदौ उत्तरवेदि ‘न’ कार्येत्यर्थः ।
 तत्रोत्तरवेदिनिर्माणं सूत्रकृतापि दर्शितम् — “उत्तरवेदि निव
 पति उत्तरस्या, ग्रम्या मादाय चात्वाल मिमीते” — इति ‡ ॥

तदेतत् स्तौति — “अथ वा इति । “याम्येतानि देवत्रा
 क्षत्राणीन्द्रो वरुण” — इति चये समाम्नास्यते §, अतो वरुणो देवेषु
 मध्ये क्षत्रिय, मरुतो देवविश्वः । तत्रोत्तरस्या मादौ वरुण इष्यते
 दक्षिणस्या मरुतः । अत एवेदानीं लोके तथा दृश्यत इति
 प्रसिद्धिं मुदाहरति — “तस्मादिति ॥ ६ ॥

वैश्वदेवे पर्वणि आदितो श्रान्थाम्येयादीनि पञ्च हवींषि । ,
 तान्यत्रापि विधत्ते — “अथैतानीति । अथोगन्धर्वच्छेदार्थं

* का० श्रौ० सू० ५. ३. ८ — १८ ।

† पुरस्तादिहैव २०. ४०. १८ प० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ३. १६ २० । तत्रान्नत्रापि द्रष्टव्यम् (३३ सू०) ।

§ शत० ब्रा० १४. ४. २. २३ ।

॥ पुरस्तादिहैवाध्याये १ ब्रा० अष्टमकण्ठोक्तो द्रष्टव्यः ।

एवकार । तदेतत् स्तौति— “एतैर्वा इति । एतानि वरुण-
पाशविमोचने विहितानि हवींषि प्रजापति साधनत्वेन यत्
प्रागुक्तवान्, अतोऽत्रापि तेषां मनुष्ठानं सुपपन्नं मित्यर्थः । “इत-
सोऽहं इति, व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

षष्ठं भागं विधत्ते † — “अयंन्द्राग्न इति । तत् प्रशंसति—
“प्राणोदानाकित्यादिना । “तद्यद्येति । तत्र लोके यथा ‘पुण्य’
शोभनं सुपकारं कृतवर्तं प्रत्युपकाररूपं ‘पुण्य’ शोभनं ‘कुर्यात्’,
‘एवम्’ एव तदिन्द्राग्न्योर्हविर्निर्वपणम् । ताभ्यां कृतं सुपकारं
दर्शयति— “तयोरिति । प्राणोदानात्मकायोरुत्तयोरवस्थानादेव कार-
णात् ‘अस्य’ प्रजापते ‘प्रजा न परावभूवुः’ । प्रागान्त्रातम्—
“प्राणोदानौ हवाभ्यो नापचकमतुः”—इति ‡ । “तत् प्राणो-
दानाभ्यां मित्यादि । तत् तस्मात् प्राणोदानरूपयोरिन्द्राग्न्यो-
र्यागाभ्याम् ‘एव’ ‘एतत्’ ‘प्रजा’ वरुणपाशगृहीता चिकित्सति,
तौ ‘प्राणोदानौ’ एव तासु ‘प्रजासु’ स्थापयति । ‘तस्मादिति,
प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ८ ॥

वेदिहव्येऽपि पयस्या विधत्ते— “उभयत्रेति § । ‘उभयत्र’
अभ्वर्युर्कर्तृकाया सुत्तरस्या वेद्या प्रतिप्रस्थात्कर्तृकाया दक्षि-
णस्या च । (हे ॥) ‘पयस्ये’ हविषी ‘भवत’ । वरुणपाश-

* पुरस्ताद्वैव २०० पृ० १८ प० दृष्टव्यम् ।

† षष्ठं हविरेन्द्राग्नौ दाहककपालं पुरोकाशो भवति—इति का०
श्री० ५ पृ० २१४० ।

‡ अत्रैव २०२ पृ० १४ प० ।

§ अयरोक्तं सुत्तरम्—इति का० श्री० म० १ पृ० ५ । ‘दक्षिणं
प्रतिप्रस्थातुः’—इति च का० श्री० सू० ५ पृ० २५ ।

॥ यं पुस्तकादभ्यन्तरे वेतनं यत् भवति ।

विमोचनानुकूलं पयस्यायाः प्रतिपादयति — “पयसो वा इति । पुरा प्रजापतिना सृष्टा ‘प्रजा’ तदीयस्तन्यरूपात् ‘पयस’ ‘सम्भूताः’ वर्हिता, इदानीं भूमि मानुषा स्तन्यरूपात् पयस इव ‘सम्भवन्ति’ वर्हन्ति । “तद्यत एवेति, अस्यार्थस्यानुवादः । ‘तत एव’ सम्भूतिहेतोः ‘पयस’ कारणात् ‘उभयत’ दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयात्, प्रजानां वरुणपाशविमोचनं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

अभ्वयुक्तसृकाया पयस्याया देवता विधाय स्तौति — ‘वारुणीति * । उत्तरस्या वेद्या या पयस्या, सा वरुणदेवताका कार्या । “तत प्रत्यक्ष मिति । देवतान्तरयागेन वरुणपाशविमोचनं परोक्षम्, वरुणदेवताकेन तु यागेन ‘तत्’ पाशविमोचनं ‘प्रत्यक्षम्’ एवेति वरुणदेवताकत्वं युक्ततरं मित्यर्थः ।

प्रतिप्रस्यात्कसृकाया पयस्याया देवता विधाय स्तौति — “मारुती † दक्षिणेति । दक्षिणस्या वेदो क्रियमाणा पयस्या मरुदेवताका भवेत् । “अजामिताया इति । वरुणदेवता परित्यज्य ‘अस्या’ पयस्याया यत् मरुत्तन्त्रदेवतान्तरकरणम्, तत् जामिता क्षीपराहित्याय भवति । अतिरेकेण तदेवाह — “जामीति । ‘यद्’ यदि ‘उभे’ अपि दक्षिणोत्तरपयस्ये वरुणदेवताके ‘स्याताम्’, तदा प्रयुक्तस्या एव देवताया पुनः प्रयोगो नवीकरणाभावात् अलसतारूपजामितादोषः स्यादित्यर्थः ।

मारुतत्वे कारणान्तरं माह — “अतो ह वा इति । ‘अत’ अक्षद्वयमाणादपि हेतोः दक्षिणा पयस्या मारुती कार्या । अस्य हि प्रजापतेः सम्बन्धिनी प्रजा पुरा दक्षिणतः स्थितानां मरुता

* वारुणी अभ्वयोः — इति का० श्री० ५ ३ २३ सू० या० दे० ।

† मारुती महाज्या प्रतिप्रस्यान्ता दक्षिणस्थाम् — इति का० श्री० ५ ५ ५

मुपगमनाय दक्षिणतः क्रियमाथैषा पयस्या भारती कार्ये-
त्यर्थः ॥ १० ॥

करीराणां मावपनं विधाय स्तौति — “तयोरिति । तयो-
रभयोः पयस्ययोः करीराणि प्रक्षिपेत् ० । मधुराः फलविशेषाः
करीराणि ; तानि चोत्तरापथे प्रसिद्धानि १ । “कं वा इत्यादि ।
‘करीरे’ एते करीरफलैः ‘प्रजापतिः’ ‘प्रजाभ्यः’ अस्माकं ‘क’
सुखम् ‘अकुरुत’ तस्मादिदानीं मध्येयं यजमानस्तदावपनेन सुखं
मेव प्रजाभ्यः कुरुते ॥ ११ ॥

शमीपर्णानां मावपनं विधत्ते — “तयोरिति । ‘शमीपर्णा-
शानि’ शम्याः पर्णानीत्यर्थः । “मं वा इत्यादि । ‘शम्’ उपद्र-
वाणां शमनमित्यर्थः । अष्ट मन्यत् । अत एवोक्तं कात्यायनेन—
“उभयोः करीराण्यवपति शमीपर्णाशमित्राणि”—इति ॥ १२ ॥

अयान्तिमहं विधत्ते — “अथ काय इति । कः प्रजापति-
देवता अस्य, ‘साष्टदेवता’—इत्यपि § “कस्येत्”—इति ॥ ‘क’-

० “वाजिने निविध्योभयोः करीराण्यवपति”—इति का० श्रौ० सू०
५ ५ १ । “यतीनां भवद्यमानाणां शोभांश्च परापतन् तै र्वर्जुरा अभ-
वन् तेषां रत्नकूर्चैः पततानि करीराण्यभवनसौम्यानि वै करीराणि
सौम्या खशु वा व्यावृत्तिर्दिवो वृष्टिं व्यावपति यत करीराणि भवन्ति”—
इति तै० मं० २ ४ ८ ४ ।

† राजस्थान प्रदेशीय जयपुर पत्तनादावपि बहु आयन्त इमानि सुमिष्ट
क्षुद्रपतानि, यवद्वयन्तं चैतदामानि प्राकारं मयीति वृत्तम् ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ५ १ । “शमी नाम कण्टकी वृक्षः, तस्य पर्णानि
शमीपर्णाणि । करीरोऽपि व्यपण्यः कण्टकीवृक्षः, तस्य फलानि करी-
राणि । शमीपर्णानां करीरफलानाञ्च मुख्यत्वम्”—इत्यादि च तत्र या० दे० ।

§ १ पा० सू० ४ > २४, २५ ।

शब्दस्येकारान्तादेशः । एतस्य हविष प्रयोजनमाह— “क वा इति । सुखात्मको हि प्रजापति ‘क’ शब्दवाच्यः । अतस्तद्देवताकेन यागेन सुखकारणमुपपन्नमिति भावः ॥ १३ ॥

करन्मपात्राणां निर्माणविधत्ते— ‘अथ पूर्वेषुरिति । यस्मिन् दिवसे वरुणप्रघासयागः, ततः ‘पूर्वेषु’ पूर्वे दिवसे । “अन्वाहार्यपचने इति । अन्वाहार्यो नामेष्टिः । दक्षिणदिग्भागे मरुतो ‘जिघासन्’ इन्तु मैच्छन्, तान् प्रजापतिरैतेन पयस्यारूपेण भागेन ‘अशमयत’ अमितवानिति यावत्, तस्माद् । दक्षिणात्वेन देयं शोदनो यस्मिन् पच्यते स तथोक्तः । तस्मिन् दक्षिणाग्नी ‘असुवान्’ तुषरहितान् ‘कृत्वा, सम्पूर्णे ‘तान्’ ‘इप दिव’ अत्यल्पमिव ‘उपतप्य’ अपयित्वोदकेनास्त्रोद्य, ते ‘करन्मपात्राणि’ भद्रयवचूर्णां * करन्मा, तन्मयानि पात्राणि ‘कुर्वन्ति’ अर्धयुजमानादयः † । कियन्ति तानि पात्राणीत्यपेक्षायामाह— ‘यावन्त इति । यावत्कृत्वाका यजमानस्य ‘गृह्या’ स्वगृहे वसन्माना पुत्रपौत्रादिरूपा ज्ञातयो भवेयुः, ‘तावन्ति तावत्कृत्वा कामि करन्मपात्राणि कार्याणि । तानि च अग्नियमाणापत्या यम् ‘एकेन’ ‘अतिरिक्तानि’ अधिकानि कार्याणि ‡ ॥ १४ ॥

करन्मपात्रावाशिष्टाद् यवपिष्टादेव मेपमेयीलक्षणमियुनस्य

* पिष्टचूर्णा—इति च ।

† करन्मो दद्या सयुता सत्तव तन्मयानि पात्राणि करन्मपात्राणीति का० श्री० ५ ५ २ सू० या० दे० ।

‡ “यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकारि”—इति का० यौ० सू० ५ ३ ३ । तत्र इतोऽतिरिक्ते केमे सूत्रे— अत्रार्था वा ज्ञातयस्त त्रीणि वा नित्यत्वात् इति ४ ५ ।

निर्माण विधत्ते—“तत्रापीति । ‘अपि’ शब्द एवकारार्थः । ‘तत्र’
 करणपात्रनिर्माणसमये एव, तेनैव पिटेन मेघमेघौ कर्त्तव्ये ॥
 “तयोरिति । मन्त्र्यानुदितयोः । ‘मेघे च मेघाच्च’ इति पृथगुपा-
 दान विस्मयार्थम् । “यद्यनेकौ †” इति । एकौ ‡ मेघ, तत्
 मन्वन्तरहिता चनेकवत्, ‘ऊर्णा’ कम्बनोपादानभूतानि तज्जाती-
 यानि रोममयानि § सूत्राणि । यदि ताम्रयाविधा ऊर्णा
 ‘विन्देत्’ लभेत, तदा ‘ता’ ‘प्रणिज्य’ प्रचाप्य, तयो मेघमेघौ
 ‘निक्षेपयेत्’ सक्षेपयेत् । । ‘यद्यु’ यदि खलु “चनेकौ” ऊर्णा
 “न विन्देत्” न लभेत, तर्हि “कुशोर्णा एव स्यु” कुशमया एवो-
 र्णा, तयो मक्षेपणीया भवेयु ॥ १५ ॥

मेघमेघौ करण मनूय स्तीति—“तद्यदिति । “वरुणस्य
 पशुर्यज्ञेय इति । ‘यद्’ ‘एष’ खलु ‘प्रत्यक्ष’ ‘वरुणस्य’ हवि-
 र्भूत ‘पशु’ । अत एव पञ्चेकादशिन्याम् ‘अधोराम सावित्री
 वारुण ऊष्य एकश्रितिपात् पितृ’—इत्याम्नायते ० ० । पित्वो
 विगतपुस्तो मेघ इति हि तत्रार्थः । “यवान् ह्रीति । ‘हि’
 यच्चाद् ‘यवान’ ‘जक्षुषी’ भक्षितवती प्रजा ‘वरुण’ “अष्ट
 ज्ञात्”, अतस्तद्व्यवप्रत्यर्पणाय मेघमेघोर्यवत्वं सम्प्रदात इत्यर्थः ।

* का० श्रौ० सू० ५ ३ ६ । निस्तुषा मन्त्रद्वयवकरभस्त्रेव मेघ मेघा-
 कार प्रतिरूपकम् मेघौ मेघाकारां प्रतिकृतिञ्च करोति—इति या० दे० ।

† ‡ नैलकी, एलकी च ।

§ तज्जातीयरोममयानि—इति च ।

का० श्रौ० सू० ५, ३ ७ ।

॥ का० श्रौ० सू० ५ ३ ८

* * वा म० २६ ५८

तयो स्त्रीपुस्करूपता मनूय स्तौति—“मिथुनौ भवत इति ।
‘मिथुनाद्-इत्येतद् ‘वरुणपाशाद्’-इत्यस्य विशेषणम् । हेरुष्याधि-
करणाद् दक्षिणस्या मेघो न मोचनहेतु ७ ॥ १६ ॥

अथ तयो प्रक्षेप विधत्ते—“स इति । अध्वर्युकर्तृकायाम्
‘उत्तरस्याम् पयस्याया’ ‘मेघीम्’ ‘अवदधाति’ प्रक्षिपति । प्रति
प्रस्थातृकर्तृकाया ‘दक्षिणस्या’ ‘मेघ’ प्रक्षिपति । अनयोर्दक्षिणो
त्तरभाव लोकन्यायेनोपपादयति—“एव मिवेति † ॥ १७ ॥

हविषा भासादन विधत्ते—“स सर्वाण्येवेति । आग्नेयादीनि
‘सर्वाण्येव हवींषि’ ‘उत्तरस्या’ ‘वेदो’ वेद्या ‘स अध्वर्यु’ ‘आसा-
दयेत्’, ‘प्रतिप्रस्थाता’ तु ‘एताम्’ मासतीं ‘पयस्या मेव’ ‘दक्षि-
णस्या’ वेद्या भासादये दित्यर्थः ‡ ॥ १८ ॥

हविरासादनोत्तरकाल मग्निमन्यन विधत्ते—‘आसाद्येति ।
‘अग्नि मयित्वेत्यादि । अग्निमन्यनानन्तरजातम् ‘अग्निम्’ आह-
वनीये “भवतस”-इति § मन्त्रेण ‘अनुप्रहृत्य’ प्रक्षिप्य, “अग्ना-
वग्नि”-इति ॥ मन्त्रेणाभिलुङ्ग्यात् । एतच्चाग्निमन्यनादिकम् ¶
‘अध्वर्यु’ एक ‘एव’ कुर्यात्, न प्रतिप्रस्थातेत्यभिप्रायः । दक्षि-
णोत्तरयोश्चभयोरप्याहवनीययोरालुत्यधिकरणत्वेनेधादीना समि-
न्धनीयत्वात् तहेतुभूत सामिधेनीप्रैषोऽपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्या
सुभाभ्या प्रयोक्तव्य इत्याशङ्क्याह—“अथाध्वर्युरेवेति । ‘एव’ कार.

* का० श्री० सू० ५, ५ २ ६ ।

† का० यो० सू० ५, ५ ५ । ‡ का० श्री० सू० ५, ५ ४ ।

§ वा० स० ५ ३ । ॥ वा० स० ५, ४ ।

¶ ‘अस्यैव मध्यमानामानुवाचयति मन्यति गायत्रीवेति (का० श्री०
५ २)’—इत्यानीनि मृचाशीदासोप्यादि ।

प्रतिप्रस्थाद्व्यावृत्तयः । एकस्याहवनीयस्य देगभेदेन द्विधावस्थानात्, प्रतिप्रस्थातुराहवनीयान्तराभावात्, प्रेथम्य च होतुरुभयवैकत्वाद्, अध्वर्युणोच्यमान एव प्रेथ उभयव्रीषकरोति, ता उभौ समिधादित्यभिप्रायः । इधाधानादिकन्तु ताभ्यां समनुष्ठेय मित्याह—
 “ता उभाधिति । ‘तौ’ अध्वर्युप्रतिस्थातारौ ‘उभौ’ । अथाध्वर्योरेव कर्तव्यं भाह— अथाध्वर्युरेवेति । हे ‘अग्नीत् !’ ‘अग्निम्’ आहवनीयं ‘सम्पृष्टि’ सम्प्राजनेन संस्कुरु । “अमंष्टु मेवेति । करभपात्राणां होमस्य कालविधिः । अग्निं समिदिति सम्प्रेषे कृते तदर्थत्वात् आग्नीध्रेणानुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तस्य च करभपात्राणां होमस्य पञ्चीकर्तृकत्वं विधित्सुस्तस्यासम्भावितस्य पुरुषान्तरमभ्यतिजनितास्येनसः प्रश्नं दर्शयति— “अथ प्रतिप्रस्थातेति । अग्निं सम्प्रीदिति सम्प्रेषानन्तरं ‘प्रतिपरैति’ निवर्त्तते, पञ्ची यत्रास्ते तं देवं प्रतिगच्छेदित्यर्थः । ‘सः’ च प्रतिप्रस्थाता ‘पञ्चीम्’ ‘उदानेष्टम्’ उदानमयिष्यन् । तां पञ्चीं ‘पृच्छन्ति’,— त्वं ‘किन’ जायेष ‘चरसि’ वर्त्तसे ‘इति’ † । पुरुषान्तरसङ्गतेर्दीपान्तरता भाह— “वरुण मिति । येन पापेन हेतुना वरुणपागबन्धो भवति, तत् पापं ‘वरुणस्यम्’ । ‘अन्यस्य’ पुरुषस्य पञ्ची ‘सती’, ‘अन्येन’ पुरुषान्तरेण सह ‘चरति’ वर्त्तते यत्, एतत् वरुण मेव ‘बोकोरोति’ । प्रष्टुः प्रतिप्रस्थातुरभिप्राय भाह— “अथो इति । ‘अथो’ अपि च एषा पञ्ची ‘अन्तःशय्या ‡’ शरीरमध्ये दुष्टरितजनितेन पापरूपेण शय्येन § युक्ता मती ‘न इत्’ नैव ‘मि’ मदीयेऽग्नी ‘बुद्धवत्’ ‘इति’ । ‘तस्मात्’ कृतस्य

* का० श्री० सू० ५. ५. ६ क ।

† का० श्री० सू० ५. ५. ६ ख ।

‡, § ‘शय्या’, ‘शय्येन’ च ।

पापस्य कनीयस्त्वम् । “तस्माद् वेवेति । ‘उ’-शब्दोऽपीत्यर्थः ,
‘एव’-कारो भिन्नक्रमः । तस्मादपि कारणात् पृच्छत्येवेत्यर्थः ॥

विपक्षे बाधोपन्यासेन पराध्या अपि यथार्थभाषणं कर्तव्यं
मिति विधत्ते—‘वेति । ‘यत्’ यदि ‘सा’ पक्षी पृष्टं मर्थं ‘न
प्रतिजानीत’ न प्रतिब्रूयात् , ‘तत्’ तदा, ‘असौ’ पठ्यर्थं चतुर्थी,
अस्या पराध्या. ‘ज्ञातिभ्यः’ ‘अहितम् अनिष्टं’ स्यात् , तस्माद्
वस्तुतो विद्यमानं वृत्तान्तं भावयितुंत्यर्थः । तैत्तिरीयकैः प्रा-
ञ्जायते—“यज्जारं सन्त न प्रब्रूयात् , प्रियं ज्ञातिः कथ्यात् ,
असौ मे जार इति निर्दिशेदिति † । तदुक्तं कात्यायनेन—“प्रति
प्रस्थाता पक्षी मानिष्यन्नाह केन चरामीति ससुतानाचष्टे”—इति ‡ ।
ससुता. परिजाता जारा इत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्या वाचकं विधत्ते—“ता वाचयतीति । “प्रघासिनः”
—इत्यादिर्वाचनीयो मन्त्रः § । तस्यायं मर्थः—‘प्रघासिनः’
प्रघासः प्रघसनीयं भोज्यं हविः , तद्वतो ‘मरुत’ ‘शुक्रज्योतिश्च
चित्रज्योतिश्च’—इत्यादिना प्रतिपादितनामधेयान् एकोनपञ्चा-
शत्सङ्ख्याकान् देवान् ‘हवामहे’ आहूयाम । यतो ‘रिषादमः’
रिषा. त्रिसकाः शत्रवः , तेषां निरसितारः । ‘करम्भेण’ करम्भ

* पक्षी एतावन्तो मे जारा इति नामग्राहं कथयति , वस्तुना
वस्तुना चारेण सह चरामीति वा ; नो चेत्ताम्येनेति । यदि सज्जादि
वशान् न कथयति प्रति जारं दृष्टानि उद्गृह्णाति । का० श्रौ० ५ ५.
७-१० सू० इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

† तै० ब्रा० १ ६ ५, २ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ५ ६ ७ ।

§ वा० सं० ३, ४४, २ ।

पात्ररूपेण हविषा 'भजोपस समानप्रीतयग भवन्ति , तान् मरुत इति ।

एतन्मन्त्रं पुरोऽनुवाक्यानुवचनभाट्टेन स्तौति— “यथेति । ‘पुरोनुवाक्या’ हि यस्यमाणदेवतादानार्था , ‘एवम् एव’ ‘एषा’ प्रघामिन इत्यृक् । अतः ‘एतया एव’ एतान् मरुत ‘एतेभ्यः’ ‘पात्रेभ्यः’ करम्भपात्रेभ्यः ‘हवति’ होष्यमाण करम्भपात्रनक्षत्र हविर्भोक्तु माह्वयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“करम्भपात्राणि कुर्वन्ति यावन्तो गृह्या स्युस्तावन्ति”—इति वाक्येन प्राग्विहितम् * , तदनु स्तौति— “तानि वा इति । ‘प्रतिपुरुष’ पुरुष पुरुष प्रत्येकैक करम्भपात्र भवति । यावन्त इत्याद्युक्तार्थम् । पुरुषसंख्याया पात्रनिर्माणस्य प्रयोजन माह— “तत् प्रतिपुरुष मिति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘या प्रजा जाता’ , ‘ता’ ‘प्रतिपुरुष प्रत्येकम् ‘एकैकेन’ पात्रेण ‘वरुणपाशात्’ ‘प्रमुच्यति’ । एतदतिरिक्ततामनूय स्तौति— “एकेनेति । जनिष्यमाणानां प्रजानां वरुणपाशविमोचनार्थं मेक मतिरिक्त कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ २२ ॥

पुरोडाशादिरूपता विहाय पात्ररूपेण निर्माणमुपपादयति— ‘पात्राणीति । ‘हि’ यस्मात् ‘पात्रेषु’ कास्यादिनिर्मितेषु अग्न-
नम् अन्नम् ‘अग्नये’ भुज्यते , अतो मरुता पयस्यारूपस्यान्नस्य भोजनीयपात्ररूपेणैव निर्मातव्यानीत्यर्थः । यवमयत्वं मनूय स्तौति— “यवमयानीति । ‘जक्षुषी’ भक्षितवतीरित्यर्थः । अथ तेषां करम्भपात्राणां होम विधत्ते— “शूपेणेति † । जुह्वादि

* पुरस्तात् पृ० २७६ प० १ द्रष्टव्यम् ।

† “करम्भपात्राणि जुहोति शूपेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणे ऽग्नौ प्रत्यङ्मुखो जायापती वा —इत्यादि का० श्रौ० सू० ५ ५ ११ ।

पात्र विहाय शूर्पेणैव तानि जुहुयात् । तेन हि 'शूर्पेण' तुयनिर्व
पनद्वारा ७ 'अशनम्' अन्न 'क्रियते', अत न चात्र शूर्पो हेत्वर्थ
शङ्कनीय , "हेतुर्वासादर्थवत्तोषपतिभ्याम्, सुतिष्ठ शब्दपूर्व
त्वात्"—इत्यधिकरणे † सुतित्वेनान्वयस्य प्रतिपादितत्वात् । "पत्नी
जुहोतीति कर्तृविधि ‡, मियुनदेवेत्यादि तन्मन्त्रमा । स्त्रिया
अपि कर्तृत्वेन होमिऽन्वयस्य मियुन सम्यच्यते । मयाच यजमान
पत्नीरूपात् मियुनादेवेत्यय मर्थ सिध्यति ॥ २३ ॥

सुवाधारहोमादे पूर्वभाषित्व करभपात्रहोमस्य विधत्ते—
"पुरीति । यज्ञो षपट्कारप्रदानो यजतिचोदित चाम्नेय , आहु
तय स्वाहाकारप्रदाना जुहोतिचोदिता । एतत्पूर्वभाषित्व सुप
पादयति— "अहुताद् इति । अहुत होममस्काररहितम् अदन्ति
भक्षयन्त्यहुताद् । भरता वैश्वजातित्वेन अहुतादानधर्मवत्त्वात्
सर्वहोमात् पूव तेभ्यो हवि प्रदान युक्त मिति भाव । इतोऽपि
करभपात्राणा पूर्वहोम इत्याह— 'यत्नेति । 'परिदीर्घा' —इत्या
दिक व्याख्यातम् § । 'यत्न' यदा खलु 'प्रजापते प्रजा' 'वरुण
सृष्टीता' 'परिदीर्घत्वादि रोगप्रस्ता अभवन्, 'तत्' तदा 'आसा'
प्रजानां प्रधान 'मन्त्र' विमेषिरे' विलोपयन्ति । अ सञ्जे

* सुरापवनद्वारा—इति च ।

† मी० जै० सू० १ २ २६—३० अघि ३ ।

‡ करभपात्राणि पत्नी जुहोति जुहृस्थानापत्नेन शूर्पेण मन्त्रक
स्योपरि शूर्पं कृत्वा । यदा पत्नीयजमानौ जुहुतो नैकाकिनी पत्नी
—इति तत्र वृत्ता या० से ।

§ २ ७ ८० ८ यचितो द्रष्टव्यम्

॥ विमोक्षयन्ति इति च

मितयन्त इत्यर्थः । 'तयो एव' 'यतन्त' यत्रमानस्य 'प्रजानां'
वरुणपागवृहीतानां 'पाप्मानं' पागविमोचनात् प्रागेव मरुत
'विमृशते' मविशेययन्ति । 'तस्माद्' वरुणपागविमोचनार्थाद्
यद्वात्, 'आहुतिभ्य' च पूर्वे भिव करभपातात्पा होमिन मरुतां
यमनं ० युक्त मित्वर्थः ॥ २४ ॥

अग्निविशेष विधत्ते—“मा वा इति । 'मा' सत्तु पत्नी
'दक्षिणे' दक्षिणस्यां वेद्या मवस्थिते आहवनीये 'अग्नौ' 'लुहोति' ।
“यद् याम इति † । ॥ पदगोऽनूद्य आचष्टे—“यद् यामि
इत्यादिना ‡ । 'यत् एन क्रियते', 'तत्' यामि वा चरण्ये वा
भवति । “यत् सभाया मिति, द्वितीयपादस्य कातम्येनानुवादः ।
तत्र प्रथमाह मनूय सभागश्च आचष्टे—“यत्सभाया मिति ।
यत्समुप्यमहै, एन क्रियत इति योऽर्थः, अय भिव यत्सभाया
मिति सप्तभाग प्रतिपादयतीत्यर्थः । यदिन्द्रियपदस्य देवसङ्घ-
परत्व भावः—“यदिन्द्रिय इति । 'इन्द्रिये' इन्द्रसम्यग्भिनि देव
समूहे । तदुत्तरभाग मनूय आचष्टे—“यदेन इति । यामादि
स्यानेषु यत् पापवय 'चक्ष्म' कृतवन्तः, 'तत्' पापम् 'इदम्'
इदानीं करभपातनक्षत्रेण इविषा 'अवयजामहे' ममर्षयाम ।
'स्याद्वा'—इति निपातो दानार्थं, स्यादुत मिद मस्त्विति सप्तभाग
स्यार्थः । 'तस्मात् सर्वस्मादित्यादि । कृतव्येनसोऽवयजनं नाम
'तस्मात् सर्वस्मात्' 'प्रमोचन' विश्लेषः । यामारण्यादिध्यानभेदेन
बहुविधस्येनम सङ्गहाय सर्वस्मादिति विगेषणम् ॥ २५ ॥

* यमा — इति च ।

† वा० म ३, ४५ १ ।

का० थौ० सू० ५ ५, ११

यजमानस्य मन्त्रजप विधत्ते— “अथेति । ‘अथ’ शब्दो होमान्तये, ‘ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकाम्, ‘मरुत्वती’ मरुत्वच्छब्द युक्ताम्, ‘मो यू ण इन्द्र’—इत्यादिका मृच * यजमानो जपेदित्यर्थः । उक्तं हि सूत्रकृता— “मो यू ण इति यजमानो जपति”—इति † । मरुत्वदिन्द्रदेवताका मृच प्रशंसति— “यत्नेति । “मरुत पाप्मानं मित्रादि । यदा खलु वरुणपाशेन बद्धा प्रजा, तासां यद् बन्धनकारिणं पापं ‘मरुत’ ‘विमेषिरे’ विलोपितवन्त, ‘तत’ तदानीं प्रजापति खलु ‘इच्छासक्तो’ पर्यालोचितवान्— ‘इमे’ खलु मरुत’ मदीया ‘प्रजा’ न विमर्शयन् न विवाधेरन् ‘इति’ ॥ २६ ॥

“स एतां मिति । स’ प्रजापति पूर्वोक्तरूप पर्यालोच्य ‘एतांम ऐन्द्री मरुत्वतीम्’ ऋचम् ‘अजपत् । अनेन्द्रस्य प्रसन्नमाह— ‘अत्र वा इति । ‘इन्द्र’ खलु अजियजाति तस्येन्द्रस्य ‘विशो मरुत’, अजियो हि प्रजानां ‘निपेक्षा’ निरोधक, तेनेन्द्रेण ‘निपिष्टा’ निवारिता भवेयुः । ‘इति’ अनेनाभिप्रायेणैन्द्रदेवताकाया ऋचो जप इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ता मृच पठति— “मो यू ण इति । अस्य चायं मर्षः । हे ‘इन्द्र’ । ‘अथ’ एषु पृष्ठु’ । महामनामेतत् । अस्मदीया प्रजा ‘मा उ सु हिमी’ । ‘हे शुषिन्’ बलवन्निन्द्र । ‘देवे’ मरुद्वि सहित ‘ते तव ‘अवया’ । अवपूर्वाद् “अवया ज्ञेतवा’—इति ‡ निपात्यते । अवयजमानरूपकरभपात्रहोम अस्ति’ खलु । ‘महयित्’ महतांऽपि भीटुष’ सेतु ‘यय्या । “सुषां सुतुक्”—

इति ७ भिम आकादेगः । यवमयेर्हविर्भिः 'हविषतः' 'यप्य'
इन्द्रस्य 'मरुतः' देवाः अनुचरा 'गीः' सुतिरुषा वाक् 'वन्दते'
स्तीति । "वदि अभिवादनसुत्योः"—इति १ धातुः । 'इति
इत्यस्य पूर्वब्रान्वयः ॥ २८ ॥

पत्न्या वाचनं विधत्ते—“अथैना मिति । तं वाचनीयं
मन्त्रं पदयोऽनूद्य व्याचष्टे—“अक्रन् कर्मेति १ कर्म कुर्वन्तीति
'कर्मकृतः' यजमानाः ; ते हि इदानीं करश्चपात्रहोमरूपं 'कर्म'
'अक्रन्' अकार्षुः । अतोऽक्रन् कर्मेति मन्त्रभागवाचनं युक्तम् ।
द्वितीयप्रादस्यार्थः प्रमिह इत्याह—“सह हीति । 'मयोभुवः'
मयसः सुखस्य भावयित्रा मन्त्ररूपया वाचा सह एतत् कर्म
'अक्रन्' अकार्षुः । "देवेभ्य इत्यादि । हे यजमानस्यामात्या
ऋत्विजय यूयं वरुणप्रघासाभ्यंकरश्चपात्रहोमरूपं च कर्म देवार्थं
'कृत्वा' । 'अस्ते' गृह्णामैतत् ; यजमानस्य गृह्णान् 'सचा भुवः'
पद्मरा सह भवन्तः , सह वर्त्तमानाः 'ऐत' आगच्छतेति मन्त्रभाग-
स्यार्थः । स चा भुव इत्येतद् व्याचष्टे—“अन्यत इति । अन्य-
स्माद् देशाद् पद्मरासनलक्षणात् 'ऊढया' आहवनीयसमीपं प्रापि-
तया पद्मरा सह खल्विदानीं वर्त्तन्ते, तस्मात् सचाभुव इत्येतद् यथा-
र्थम् । अस्तं प्रेतैषत्याभिप्राय भाह—'जघनार्हो वा इति ।
ता मैतत् प्राची मिति । यज्ञस्यापरभागेऽवस्थितां 'ताम्' 'एतत्'
एतर्हि 'प्राचीं' प्राग् गच्छन्तीम् , पूर्वभागसम्बन्धिनी 'यज्ञं' 'प्रासी-
पदत्' प्रापीपत् प्रतिप्रस्थाता । सदर्श्यादि चडि रूपम् । "गृह्णा
वा अस्त मिति । अस्तते क्षिप्यते सर्वं वस्तुजात मस्मिन्निति 'अस्तं

गृहा' । “क्लोऽधिकरणे च”—इति * तत् प्रत्यय । ‘एतत्’ एतेन
 “अस्तु प्रेत”—इति मन्त्रभागवचनेन गृहरूपाया मिव ‘प्रतिष्ठाया’
 पुन ‘एना’ स्थापितवान् भवति † ॥ २८ ॥

अक्तन् कथ्येति मन्त्रवाचनानन्तरं कर्त्तव्यं सुपदिशति—
 “प्रतिपराणीयोदेतीति । यति प्रतिनिवर्त्य स्वस्थानं प्रापयितु
 ‘प्रतिप्रस्थाता’ ‘उदेति’ उद्गच्छेत् ‡ । “अग्निं मग्नीत्”—इति
 प्रैषसम्मार्जनयोर्मध्ये कर्त्तव्यं सुक्ता, तत्सम्मार्जनप्रभृति प्रकृतिय
 देशानुष्ठेय मिति दर्शयति— ‘सम्भृजन्तीत्यादिना । एकस्मिन्
 प्याग्नीध्रे पूजार्थं बहुवचनम् । एष माहवनीये ‘अग्नी’ ‘सम्भृते’,
 ‘उभावेव’ । एषकारोऽप्यपि । उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ
 ‘उत्तरौ आचारौ आचारयत’ दीर्घधारया जुहुत । हविवेद्य
 ग्नीना मीद प्रतिप्रस्थातु अपि उच्चिन्नेऽग्नी आचारादिक सर्वं प्रयोग
 जातं अध्वर्युवदनुष्ठेयम् । अत एव तैत्तिरीयकम्— “यदेवाध्वर्यु
 करोति, तत् प्रतिप्रस्थाता करोतीति § ।

“अध्वर्युरेवाश्रावयेदित्यादि । प्रवरप्रयाजान्यभागादिसम्प्रैषस्य
 प्रेषस्य हातुरेकत्वात् कालभेदाच्च अध्वर्युश्चैव कृतं प्रैष उभयत्रापि
 तन्मन्त्रेणोपकरोतीत्येवकाराभिप्रायः । प्रवरादीनां चोदकप्रामाणा
 मनुवादः । तेषां स्वरूपं प्रथमकाण्डे व्याख्यात मिति । नेह
 पठ्यते । प्रतिप्रस्थातुरपि कर्त्तव्यं प्रतिपादयति— “उत्तरस्यै वेदे

* पा० सू० ३ ॥ ७६

† का० श्रौ० सू० ५ ५ १३ क ‡ का० श्रौ० सू० ५ ५ १४ ।

§ इमिह मेवाध्वर्युरेवित्येव प्रपद्यते इमिहम् प्रतिप्रस्थातीत्तराय”
 —इति विशेषविधिश्च तै० स० ६ ५ ३ ८ द्रष्टव्यम् ।

॥ ४१० ब्रा० (१ भा० ३२७-३४४ प०) द्रष्टव्यम्

रित्यादि । होता सोदत्यस्मिन्निति होलपदतम् । उत्तरस्या घेयाः
 सम्पन्थिनि 'होलपदने' स्थाने ; न दक्षिणस्या इत्यर्थः । 'प्रसीति'
 अर्ध्व्युप्रतिप्रस्थातारौ ; प्रयाजान् कर्तुं युगादाने प्रेरयति । "पु
 प्रसवेज्वर्ययोः"—इति ० धातुः । 'प्रसूतौ' प्रेरितौ, अनुज्ञाता-
 यित्यर्थः । "सुच आदायेति ।, अर्ध्व्युप्रतिप्रस्थात्रोरुभयोरपि
 प्रत्येकं जुहूपभृतौ स्तः †, तदभिप्रायेण सुच इति बहुवचनम् ।
 "समिधो यज"—इति प्रथमप्रयाजसम्प्रैयः । द्वितीयादिषु "यज"
 -इत्येव सम्प्रैयः ‡ । वीष्ठा द्वितीयादिषु सर्वत्र सम्प्रत्यार्था ।
 "चतुर्थे-चतुर्थे"—इति वीष्ठा दित्वापेक्षया । उभावपि 'चतुर्थे'
 चतुर्थे प्रयाजे' अपि हुत माज्यं जुह्वे 'समानयमानौ' प्रतिनयन्तौ
 'नवभिः' नवसङ्ख्याकैः 'प्रयाजैः चरतः § ॥ १० ॥

आज्यभागयोरपि प्रतिप्रस्थात्रसाहित्यं विधातु माह— "अथा-
 ध्वर्युरिति ।। "उभावेवेति । उभावपि अर्ध्व्युप्रतिप्रस्थातारौ ध्रौवस्य
 'आज्यस्य' मकाशान् 'चरवदाय' जुह्वां चतुर्गृहीत्वैतार्य । "वपट्-
 कृते जुहुत इति । एकस्मिन्नेव वपट्कारे उभावपि स्वस्वाह-
 वनीये जुहुत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

"अथाध्वर्युरेवाह सोमायेत्यादि । एतेन द्वितीयाज्यभाग-
 स्थानुष्ठानप्रकारः प्रतिपादितः । सामिधेनिप्रैषादौ 'आथाय्य'
 आथावणेन अर्ध्वर्युरेवेति ॥ १२ ॥

* अदा- प० ३१ प्रा० ।

† का० श्रौ० सू० ५. ५. १५ ।

‡ "यजयजेत्युत्तरौ"—इति का० श्रौ० सू० ३. ५. ७ । "उत्तरौ-
 दापयुयाजी यजयजेत्येव" इष्यति, प्रथम एव देवान् यजेति"—इति तत्र
 या० दं० । आप० श्रौ० सू० ३. ५. १. च दृश्यम् ।

§ 'नवप्रयाजं नवानुयाजम्'—इति का० श्रौ० सू० ५. २. ७ ।

तत्र तत्र यत् प्रसङ्गत उक्तम्, तदिदानीं विधत्ते—“तद्य-
दिति । ‘यत्’ किमपि आयावणादिकं ‘वाचा कर्त्तव्यं’ वागि-
न्द्रियसाध्य मिति, ‘तत्’ ‘अध्वर्युरेव’ कुर्यात् । ‘प्रतिप्रस्थातां’
तूष्णीं क्रियमाण मनुतिष्ठेत्, आयावणादिक वाचा न प्रयुञ्जीत ।
इमा मेव श्रुति मभिप्रेत्य सूत्रित मापस्तम्बेन—“यत् किञ्च वाचा-
कर्माण मध्वर्युरेव तत् कुर्यात्”—इति ७ । अस्य नियमस्य प्रयोजन
माह—“तद्यदिति । ‘यत्र’ उत्तरस्थां वेद्यां ‘वषट् क्रियते’
‘होत्रा वषट्कारः प्रयुज्यते, ‘इहेव’ अस्मिन्नेव स्थाने ‘अध्वर्युरेव
आयावयति’ † ॥ ३३ ॥

“कृतानुकर एवेति । ‘प्रतिप्रस्थाता’ ‘कृतानुकरां’ कृतानु-
कुर्वाणाम् ‘अनुवर्त्तानम्’ अनुगमनगीत्वा ‘करोति’ । विपक्षे बाध
माह—“प्रत्युद्यामिनो मिति । ‘यद्’ यदि हि अध्वर्युवत् प्रति-
प्रस्थातापि पृथगायावण कुर्यात्, तदा ‘वत्साय’ वैश्वजातिं
‘प्रत्युद्यामिनीं’ प्रत्युद्यमनगीत्वा ‘कुर्यात्’ । “तस्मादिति, उक्ता-
र्यानुगमनम् ‡ ॥ ३४ ॥

“पाशावेवेति । एव सुभौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ आन्यभागाभ्या
प्रचर्य, ‘प्रतिप्रस्थाता’ इत्ये एव जुहूपभृतौ धारयन् ‘उपास्ते’
उपविशति, आ पयस्याप्रचरणकालात् । ‘अध्वर्युः’ तु ‘एतैः’

* व्याप० श्रौ० सू० ८, ५ १७ । ‘वागिति वागिन्द्रिय मुच्यते, तज्जन्यो
व्यापारो वाचाकर्म, तज्जाध्यं कर्म वाचाकर्मोऽयम्”—इति तद्दृष्टिः ।

† “प्रथोतापलीसन्नहनाग्निमन्यनायुतग्वायुतग्नेष्वजमानवाचन-
होष्टवदनवरणप्राश्निचाङ्गुलिपर्वाङ्गनावान्तरेडाभामापरायवभृथात्र प्रतिप्र-
स्थाता”—इति का० श्रौ० सू० ५ ४ ३३ ।

‡ “कृतानुकरोऽन्यत्र दक्षिणस्याम्”—इति का० श्रौ० सू० ५ ४ ३४ ।

आग्नेयादिभिः स्वयेया मासादितैः 'हविर्भिः' 'प्रचरति' । तानि हवींषि परिगणयति— "आग्नेयेनेत्यादिना ॥ ३५ ॥

“अथैताभ्या मित्यादि । एव मैन्द्राम्पर्यन्तैः यद्भिर्हविर्भिरिष्टा 'अथैताभ्यां' वारुणीमारुतीभ्यां 'पयस्याभ्यां' 'प्रचरिष्यन्तौ' यज्ञं तावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ मेयमेयी 'विपरिहरतः' । तदेव विपरिहरणं दर्शयति— "स य इति । "सः उत्तरस्या मेव पयस्यायां मेयीम्"—इत्यादिना ० विधानात् 'वारुण्यां मेयी' स्यात्, 'मारुत्यां मेयः' । तत्र यो मारुत्यां मेयो भवति, तं तत आहृत्य वारुण्यां स्थापयेत्; या च मेयी वारुण्याम्, तां तत आहृत्य मारुत्यां स्थापयेत् † । तदेतद् विपरिहरणं मनूय स्वीति— "तद्यदेव मिति । मेयो हि पुंरूपत्वाद् वीर्यरूपः ; वरुणश्च चतुर्यजातिः ; तस्मिन् चतुर्यमेपस्य निधानात् 'वीर्यं मेव एतत् धत्तः' । 'अवीर्या' वीर्यं सामर्थ्यम्, तद्गहिता खसु 'स्त्री' ; मरुतश्च वैश्यजातिः ; मारुते हविषि स्त्रीपयोर्मेषा निधानात् तां वैश्यजातिम् अवीर्यां वीर्यरहिता मेयं कुरुतः ॥ ३६ ॥

विपरिहरणानन्तरं वारुण्या पयस्यायाः प्रचरणं विधत्ते— "अथाध्वर्युरिति । "वरुणायानुमूहीति । होतारं प्रत्यनुवाक्याद्यै सम्येयं सुक्ता, सुक्ता सुपस्तीर्य, 'असौ वारुण्यै' पष्ठार्ये चतुर्थी । वारुण्या पयस्यायाः 'द्विरवद्यति' । 'सः' अवयवध्वर्युः 'अन्यतरेण' पूर्वेण उत्तरेण वा 'अवदानेन' 'सह' कृत्वा 'मेयं' स्रुचि 'अवदधाति', पुनरभिचार्यं अवत्तप्रदेशे हविःप्रत्यञ्जनं कुर्यात् । स ततोऽतिक्रमणादीनि प्रकृतिवत् कुर्यादित्यर्थः ‡ ॥ ३७ ॥

प्रतिप्रस्थातुर्मांस्तथा पयस्यायाः प्रचरणे विधेय माह— “मय्ये पाणाविति । स्वकीये ‘सुचौ’ शुद्धपश्वतौ अध्वर्युः आग्नीये ‘सव्ये पाणौ’ कृत्वा, ‘दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुः’ ‘वासोऽन्वारभ्य’, “मरुद्गो-
ऽनुब्रूहि”—इति होतारं प्रतिप्रेष्य, उपस्तरणादिकं प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् ।

स प्रतिप्रस्थाता पूर्वोक्तोत्तरेण वावदानेन सह छत्सं मेघं सुचि
अवदध्यात् । ततो मेघीं वारण्या प्रत्यञ्जनेनेति । ततः प्रति-
प्रस्थाता वेदीं मनिक्रामति । अनन्तर अध्वर्युरेव तदीयं वासोऽन्वा-
रभ्य मरुतो यजेति ब्रूयात् । होतुर्यान्वास्ते वपट्कृते सति केवलं
प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे आहवणीये हविर्जुहोति, त मनु किञ्चिद्
वाचाभ्याहरत् । एतत् सर्वं सङ्गृह्य कात्यायनेन सूत्रितम्—
“पयस्याप्रचरणकाले मेघौ व्यतिहरतो ऽन्यतरेणावदानेन सह मेघं
सव्येन सुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो दक्षिणेन मरुद्गोऽनुवाच-
यति वारणीवदवदानम्”—इति ७ ॥ ३८ ॥

कायेन हविषा प्रचरणं विधत्ते— “अथेति । प्रधानयागानन्तर
मनुष्ठेयं स्विष्टकृदादिप्रयोगजातं सर्वं मनुक्रामति— “अध्वर्युरेवाहा-
ग्नये स्विष्टकृत इत्यादिना † । “अनुब्रूहि”—इति स्विष्टकृद-
यागस्य पुरोऽनुवाक्याग्नेयः । अनुष्ठितं प्रधानयागं न्यूनातिरेकदोष-
परिहारेण स्विष्टं शोभनं यज्ञं करोतीति स्विष्टकृत् ।

“सर्वेषां मेघेति । आग्नेयादि-कायान्तानाम् ‡ । “सकृदिति ।
प्रधानयागस्य । हिरण्यदानप्रसक्तिं वारयति— “एतस्या एवेति ।
‘एतस्याः’ मारुत्याः पयस्यायाः ‘एव’ हविषः सकाशात् स्विष्टकृदर्थ

* का० श्रौ० सू० ५. ५. १०—२० ।

† का० श्रौ० सू० ५. ५. २१ । ‡ ३५ ३६ फलिकामु द्रव्यम् ।

‘सकृत्’ एव अवदोत्, नान्यथादित्येवकारार्थः । चतुरवदानसम्प-
त्तये अभिधारणस्य द्वित्वं विधत्ते— “अयोपरिष्ठादिति । ‘द्विः’
क्रियाभ्याहसिगणनेऽर्थं, “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्”—इति ८ दि-
शब्दात् सुच् ॥ ३८ ॥

“अथाध्वर्युरेव प्राशित्र मिति । प्रतिप्रस्थातुः प्राशित्रावदानं
नास्तीत्येवकारार्थः । तस्य पयस्यारूपहविषः साध्यायविकृतित्वात्
प्रकृतौ साध्यायात् प्राशित्रावदानस्यादर्शनादित्यभिप्रायः । “इडां
समवदायेति । सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सन्भूय एकस्मिन्विडापात्रे अवद्या-
दित्यर्थः । “अति प्रजिहीत इति । उत्तरां वेदि मतिक्रमय्य तदिडा-
पात्रं प्रगमयेदित्यर्थः १ । “ओ हाठ् गतौ”—इत्यस्मात् ४ अन्त-
र्णीतस्यर्थास्त्रिंशति रूपम्, “भृवा मित्”—इति ९ अभ्यासस्येत्त्वम् ।
“मारुत्यै पयस्याया इति, यष्टयै चतुर्थी । “हिरःज्यस्याभि-
धारयतीति । अध्वर्युरेव, न प्रतिप्रस्थाता ॥ ४० ॥

“अथाध्वर्युरेवाह नष्टान् प्रस्थास्यामीति । इडोपज्ञानादिकं
प्रकृतिवदेव कृत्वा, अनुयाजायै मध्यनुज्ञापक मितं प्रैषं अध्वर्युरेव
ब्रूयात् । “यत् किञ्च वाचा कर्षय्य मध्वर्युरेव तत् करोति”—
इति प्राक् प्रतिपादितव्यायं प्रपञ्चः ।, प्रैषार्थः प्रकृतिवर्णितः ।
“स सुचोरेवेत्यादि । ‘सः’ अध्वर्युः ‘सुचोः’ शुद्धपशुतोः ‘एय’
‘पृषदाज्यं’ दधिमित्र माज्यं ‘ध्यानयते’ विविध मासिञ्चति । पृष-
दाज्यधानीमतं पृषदाज्यं जुहा मर्द मासिञ्च, शिष्ट माज्य सुपभृति

* पा० सू० ५. ४. १८ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ५. २२ ।

‡ जु० य० ७ धा० ।

§ पा० सू० ७. ४. ७६ ।

॥ पुरस्तान् २८१ प० ८ पं० दृष्टव्यम् ।

आनयेदित्यर्थः । प्रतिप्रस्थातुः पक्षद्वयमाह— “यद्ययदीति ७ ।
 आज्यग्रहणकाले यदि प्रतिप्रस्थाता पृथदान्यं गृह्णीयात्, तत्
 पृथदान्यम्, इदानीं स प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युवत् जुहुषमृती द्विधा
 व्यासिञ्चेत् । “उतो इति, यचान्तरद्योतने । यदि तु तत्र ग्रहण-
 समये पृथदान्यं न गृहीतं भवति, तदा स प्रतिप्रस्थाता उपभृति
 स्थितं यदेवाज्यं विद्यते, तस्यौपभृतस्यान्यस्य चर्हं प्रथमं जुह्वा
 मासिञ्च, शिष्टमाज्यं चतुर्थे प्रयाजे व्यासिञ्चेदित्यर्थः ।

आसेचनानन्तरं कर्तव्यमतिक्रमणादिकमुपदिशति— “ता
 उभावेवेत्यादिना । ‘देवान् यज’—इति प्रथमोऽनुयाजप्रेषः । ‘यज यज’
 —इत्यादि सर्वत्र । “नित्ययीषयोः”—इति १। यजेत्यस्य द्विवचनम् ।
 जीह्वेन पृथदाज्येन तिरिद्धा, ‘चतुर्थे-चतुर्थे’ अनुयाजे औपभृतम् ।
 ‘समानयमानौ’ उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ‘नवभिः’ अनुयाजैः
 ‘चरतः’ प्रचरत इत्यर्थः । उभयापेक्षया ‘चतुर्थे-चतुर्थे’ इति वीष्मा ।
 प्रयाजानुयाजानां तत्कक्षाकत्वं सम्भूय प्रशंसति— “तद्यदिति ।
 “प्रयाजानुयाजौ यज्जाह्वे”—इति २ निपातनात् कुत्वाभावः ।
 नव प्रयाजा अनुयाजाश्च यस्मिन् इत्युभयत्र बहुव्रीहिः, शिष्ट
 मुक्तार्थम् ॥ ४१ ॥

अनुयाजानन्तरभावि सुगन्धूनादिकमपि चीदकप्राप्तमुभा-
 भ्यां कर्तव्यमित्यनुक्रामति— “ता उभावेवेत्यादिना ३ । “परिधि
 मभिपद्येति । मध्यमं परिधिं मन्वारभ्येत्यर्थः । उत्तरं हि कात्या-

* “प्रतिप्रस्थाता च, न वा (गृह्णाति)” —इति का० श्रौ० ५. ४. ३१, ३२ ।

† पा० सू० ८. १. ४ ।

‡ पा० सू० ७. ३. ६२ ।

§ का० श्रौ० सू० ५. ५. २६

यनेन—“प्रथमं परिधि गृहीत्वा व्याहृतिपिता देव्या”—इति ७ ।
 “इतिपिता देव्या”—इति सूक्तवाक्येय प्रकृतावेव व्याख्यात १ ।
 “समुद्भूयत इति । “लुष्ट्रं कृदने” ३ । समुच्छिन्नत, समुद्गृहीत
 इति यावत् । “उभावनुप्रहरत इति । सूक्तवाक्येनूच्यमाने ‘उभौ’
 अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ‘अनुप्रहरत’ स्व स्व प्रक्षर मग्नी प्रक्षिपत
 इत्यर्थः । “यदा होतेति । ‘यदा’ श्रुता होता सूक्तवाक्यं परिसमापयति
 (४२), ‘यय’ अनन्तरम् ‘आग्नीत्’ आग्नीध्र ‘अनु प्रहर’—‘इति’
 अध्वर्युं प्रति ‘आह’ । “उभावेवेति । यद्यप्यनुप्रहरेत्येकवचने
 आध्वर्युरेव प्रेर्यते, तथापि कृतानुकरत्वात् ६ प्रतिप्रस्थातुरपि
 त्वयानुप्रहरणं विद्यत इत्यर्थः । “आत्माना उपसृजेते इति ।
 “वक्षुष्या”—इति ॥ मन्त्रेण । तथा च सूत्रितम्—“वक्षुष्या इत्या
 त्मान आत्मभते”—इति ५ ॥ ४२, ४३ ॥

सवदस्त्रागानग्नीदित्यादीनां मुक्तिप्रत्युक्तिरूपं यदस्ति, तद
 आग्नीध्रस्य अध्वर्युणोक्तेर्नैवेत्यभिप्रेत्याह—“अथाहिति । ‘अय’
 अनन्तरं “सवदस्त्र”—‘इत्याह’ आग्नीध्र । तच्च सवदनं मुक्ति
 प्रत्युक्तिरूपं मनुकामिति—“अगानिति । ते च मन्त्रा प्रकृतौ
 व्याख्याता ७७ । तेषु च विभागं सूक्तता दर्शितः,—‘एतेषा

० का. यौ. सू. २ ६ १ ।

† १ = ३ १०—१ भा. ५६० ५०१ ए० ।

‡ मु. उ. १५१ पा० ।

§ इतः पूर्वं मेधाक्तम्, टीकितम् तत् दृष्टव्यम् (३०५ ए०) ।

॥ पा० म० २ १६ १० ।

१ का. यौ. सू. ३ ६ १५ ।

०० १ = ३ ० — १ भा. ५६३ ५०६ ए० ।

संवदस्वागाच्छौषहिल्यग्नीच्छेप मितरो व्यत्यासं ब्रूतः”—इति * ।
 “स्वगा देव्या”—इति शंयुवाकप्रैष मध्वर्युरेव ब्रूयात् । परिधि-
 महरणादिकं तूभाभ्या मेवानुष्ठेयम् । “उभौ सुच इत्यादि । ‘सम्प्र-
 गृह्य’ सम्यग् गृहीत्वा विमोचनार्थे ‘स्फोर सादयतः’ ॥ ४४ ॥

“अथाध्वर्युरेवेति । “प्रतिपरेत्वेति । आहवनीयदेशात् प्रति-
 निवृत्त्य, गार्हपत्यसमीपं गत्वेत्यर्थः । “उपास्त इति । पत्नी-
 संयाजसमये तूष्णीं सुपविशेत् प्रतिप्रस्थाता । न तु तस्य तदानीं
 कृतानुकरत्वं मपेक्षितं मित्यर्थः । “पत्नीः संयान्योद्देत्यध्वर्युरिति ।
 पत्नीसंयाजानन्तरं आहवनीयदेशं गत्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

“क्षीणि समिष्टयजुंषीति । तानि च पूर्वस्मिन् वैश्वदेव-
 ब्राह्मणे व्याख्यातानि † । “तूष्णीं भवेति । प्रतिप्रस्थातुः समिष्ट-
 यशुर्होमसमये आजीयं सुषं तूष्णीं नैव दक्षिणाग्नीं प्रगृह्णीयात् ।
 सुगातं माज्यं धारयेत्, तत्तन्त्रः स्वाहाकारी वा न विद्यते
 इत्यर्थः ‡ । “तद् ये वैश्वदेवेनेत्यादि । वैश्वदेवयाजमाने समामे
 ‘यजमानयोः’ यजमानपत्नीयै ‘वाससी’, ते परिहिते भवतः ।

वरुणप्रघासाद्भवेनावभ्यगमनं विधत्ते—“अथास्या इत्यादि ।
 या वरुणदेवताका पयस्या तस्याः । ‘चामकर्षमियम्’ चामोऽति-
 याकीनं दग्धं पात्रे संसक्तः, “क्षयं विनेखने” क्षयते इति कर्षः ।
 चामयासी कर्षयेति चामकर्षः, तेन मिश्रं हविः ‘आदाय’,
 ‘अवभृथम्’ उदकं प्रति ‘यन्ति’ ऋत्विग्यजमानाः, उदकसमीपं
 गच्छेयुरित्यर्थः । गमनस्य प्रयोजनं साह—“वरुणं वेति ।

* का० श्रौ० सू० ३. ६. १६ ।

† इरुसत २७१६० ४४० दृष्टवानि ।

‡ जा० श्रौ० सू० ५. ५. २८ ।

‘एतत्’ सामकर्षमिथ हवि ‘वरुणम्’ वरुणसम्बन्धि, पापदेवतया सम्बद्धमित्यर्थः, “यो विदग्धः स नैवेद्यतः”—इतिश्रुते ० । यदा पयस्याया वरुणदेवताकत्वात् तद्यागशिष्टं सर्वं मपि वरुणम् । अतः ‘निर्वरुणतायै’ वरुणसम्बन्धराहित्याय अवभृथगमनं युक्तमित्यर्थः ।

सौमिकावभृथवत् प्रसक्तं सामगानं निषेधति— “तत्र न सामिति । अवभृथगमनममये हि “अग्निष्टपति”—इति सामं प्रस्तोत्रा गीदम् ॥, ‘तत्र’ तस्मिन् वरुणप्रधासाक्षावभृथगमने तत्र गातव्यम् । तदुपपादयति— “न हीति । सोमयागे हि स्तोत्रादिरूपेण साम्ना प्रयोगात्, तदङ्गावभृथगमनेऽपि सामगानं मयुक्तम् । ‘न’ खलु ‘अत्र वरुणप्रधाये ‘साम्ना’ ‘किम्’ अपि प्रयोजनं ‘क्रियते’, अतोऽप्रयुज्यमानस्य साम्नोऽवभृथेऽप्यप्रयोग एव युक्त इत्यर्थः । अतः ‘तूष्णीम्’ अभ्यस्तव्यम् ‘एव’ अवभृथसमीपम् ‘अभ्यवेत्य’ “अवभृथं निवृत्त्युत्”—इति मन्त्रेण १ सामकर्षमिथ हवि ‘उपसारयति’ अष्टु प्रक्षिपति । सूत्रितश्चेह— “वारुणो निष्कार्पायेणावभृथं तूष्णीं मेत्वाभ्यवेत्यं मन्त्रयत्यवभृथेति”—इति ॥ ३४६ ॥

* तै० भ० २६३४ ।

† न आगतिं व्यधिरपतिं प्रतिदृष्ट्वा ह्योऽहो इति—इत्याद्या स्यति चेद्धोपरिहृतं (४३० ४३० ५३० ८३०) ।

‡ यद्विश्वं आकाशं स एतौ यथापठते प्रथमस्य एतद्विश्वं स्पष्टम् । तस्मादभ्यस्तव्यं योनिमाने १२ १ ४० दृष्टव्यम् । वार्षिकेणामत्राक्रमेणैतदप्यवभृथमेव वाच्यम् । एतद्व्यस्तव्यं मेवायिद्योममाम् सूक्ते ६ २ ४ अतम् ।

§ गन्तव्यं वा० म० ३ ४८ । ॥ का० श्रौ० सू० ५ ५ २६, २० ।

“अवभृथेति । मन्त्रस्थाय मयः—, सोमलिप्तानि पात्राणि
 अवाचीनान्यस्मिन् क्रियन्त इत्यवभृथः । अवपूर्वात् भृजः औणादिकः
 यक् प्रत्ययः । हे ‘अवभृथ ।’ ‘निचुम्पुण’ नितरां पुण्यहेतुर्भव ।
 ‘पुण कर्मणि शुभे ६’—इत्यस्मात्तोऽटि व्यत्ययेन दिवंचन मभ्यामस्य
 गुणागमयकारादेशश्च । यद्वा, “चुप मन्दायां गतौ १”-इत्यस्मा-
 त्तोऽटि वर्णव्यत्यये रूपं ज्ञेयम् । नीचीनं गच्छेत्यर्थः । यतश्च
 निचेहः’ नितरां चरणशीलः ‘असि’, अतो ‘निचुम्पुण’ नीचीनं
 ाच्छ । ‘देवैः’ इन्द्रिये, तदधिष्ठातृदेवैः ‘देवकृतम् एन.’ देव-
 वेपथं यदेन. कृत मस्ति, अहं तत् ‘अवायासिपम्’ अवाचीनं प्राप-
 गमि, अस्तु प्रक्षिपामीत्यर्थः । “या प्रापथे ६”-इत्यस्माद्भुङि
 ‘यमरमनमाताम्’-इति सगिटौ १ । तथा “मर्चैः” मनुष्यैः
 कृत्वग्निः ‘मार्चकृत’ मनुष्यविषये यत् कृत मेनः, तदपि
 अवायासिपम् । हे ‘देव’ स्त्रामिन् । अवभृथ । ‘पुरुरावण’ पुरु-
 रावणशीमान् बहुविधाक्रोशकारणान् । रौतेरीणादिको मि-
 त्त्ययः । । यद्वा, “रा दाने १”-इत्यस्मात् “आतो मनिन्कनिद-
 निपथ”-इति ७७ कनिप् । पुरु बहुन संमारदुःखं राति ददा-
 तीति पुरुरावा, तस्मात् इन्द्रियहिंसकात् वरुणपाशग्रहणनक्ष-
 त्रात् पायात् अस्मान् पाहीति । एव मनेन मन्त्रेण चामकर्पमिश्रं
 इक्षिःश्रेयं जायापती जुहुतः । तदुक्तं सूत्रकारेण— “जायापती
 ब्रातोऽमज्जस्तापन्योन्यस्य पृष्ठे धावतः”-इति ११ । पूर्वयोर्वासो-

• तु० प० ५३ धा० ।

: अदा० प० ३८ धा० ।

। उ० ३ पा० २४० मू० ।

॥ पा० मू० ३ ४ ७४

† आ० प० ४०३ धा० ।

‡ पा० मू० ७२ ७३ ।

॥ अदा० प० ४० धा० ।

†† का० श्री० मू० ५. ५. ३१, ३२

दानं विधत्ते— “काम मिति ॥ । स्नानानन्तर मन्ये वासमी परि-
धाय ॥ । पूर्वपरिधानं निषिद्धम् ; “न दीक्षितवसनं परिदधीत”
—इति श्रुतेः ॥ । एतद्दानं प्रशंसति— “स यथेति । ‘यथा’
खलु ‘अहिस्त्वचो निर्मुच्येत’, ‘एवम्’ पूर्वपरिहितवाससं सर्वस्मात्
पापादेव यजमानो निर्मुच्यते ॥ ४७ ॥

अथभृत्यानन्तरं केशश्मश्रुवपनं विधत्ते— “अथेति । केशाश्म-
श्रुश्रूणि च ‘केशश्मश्रू’, मास्त्रद्रत्वादेकवद्भावः । ‘उष्मा’ वापयित्वे-
त्यर्थः । समारोहणपुरस्सरं गृहे प्रत्यागमनं विधत्ते— “समारो-
ह्येति ॥ । ‘अग्नी’ गार्हपत्याहवनीयी । “एतेन यजत इति ।
वरुणप्रघासाख्येन यागेनेत्यर्थः । “न हि तदिति । वरुणप्रघास-
निमित्ताया सुत्तरवेद्यां ‘यत्’ अग्निहोत्रहवनम्, न तद् युज्यत
इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् कारणात् वरुणप्रघासस्यानादुदव-
सानं ॥ कर्त्तव्य मिति निगमयति— “तस्मादिति । समारोपणा-
नन्तरं तस्मात् स्नानात् निष्क्रम्य ‘गृहान्’ ‘इत्वा’ गत्वा, ‘निर्मथ्य’,
तत्र ‘पौर्णमासेन’ यागिन ‘यजेत’ । एतत्प्रतिष्ठाहेतुना स्तोति—
“उत्तमयज्ञ इत्यादिना । दर्गपूर्यमासवद्यातुर्मास्याना मनुष्ठान
यादुष्पाभायात् उत्तमयज्ञत्वम् । अतस्तेषा मप्रतिष्ठाहेतु-
त्वेन ॥ तदनुष्ठाने यजमानस्यापि अप्रतिष्ठा सम्भाव्येत ; अतः

* “पूर्वे दद्यादधिलक्षितेभ्यो यस्मा इच्छेत्”—इतीदं का० श्रौ० ५. ५. १४ ।

† ‘परिधापयेत्’—इति च ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ५. १३ अपि ।

§ का० श्रौ० सू० ५. ५. १५. १६ ।

॥ एतेनानन्तरं ‘विष्णुप्रथमं’—इति च ।

॥ ‘अग्निहोत्रमेव’—इति च ।

तस्य प्रतिष्ठायै स्वयं प्रतिष्ठितः यौर्णमासयागः सम्यद्यत इत्य-
र्थः । “तस्मादुदवस्यतीति, वरुणप्रघासदेशाविष्क्रमणविधेर्निगम-
नम् * ॥ ४८ ॥ ३ [५. २.] ॥”

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

वरुणप्रघासैर्वै प्रजापतिः । प्रजा वरुणपाशात् प्रा-
सुक्षत्ता अस्थानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्ता-
घैतैः साकमेधैरेतैर्वै देवा वृत्र मघ्नन्नेतैर्वै वृ + व्यजयन्त
येयु मेपां विजितिस्तां तथोऽएवैष एतैः पाप्मानं विषन्तं
भ्रातृव्यः हन्ति तथोऽएव विजयते तस्मादाऽएष एतै-
श्चतुर्थे मासि यजते स वै द्वाह मनूचीनाहं यजते ॥ १ ॥

सु पूर्वद्युः । अग्नयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरो-
डाशं निर्वपत्यग्निं ह वै देवा अनौकं कृत्वोपमेयुर्वृत्रं

* ‘धेनुर्देवता, व्यसो वा, वट, दादश वा’—इति का० श्रौ० सू० ३७-
४० । याप० श्रौ० सू० ८ अध्या० ५-८ क० १२६ सूत्राणि चेह द्रष्टव्यानि ।

† ‘मेधैव’—इत्यपि का० वे० २-४८ ।

हनिष्यन्तः स तेजोऽग्निर्नाव्यधत तथोऽएवैष एतत्
पाप्मानं द्विपन्तं भ्रातृव्यः हनिष्यन्नग्निं मेवानौकं
कृत्वोपग्रेति स तेजोऽग्निर्न व्यधते तस्मादग्नये-
ऽनौकवते ॥ २ ॥

अथ मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः । मध्यन्दिने चरु
निवपति मरुतो ह वै सान्तपना मध्यन्दिने बृत्रः
सन्तेषुः स सन्तप्तोऽनन्नेव प्राणन्० परिदीर्घः शिष्ये
तथोऽएवैतस्य पाप्मानं द्विपन्तं भ्रातृव्यं मरुतः सान्त-
पनाः सन्तपन्ति तस्मान्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः † ॥ ३ ॥

अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः । शाखया वत्मान-
पाकृत्य पवित्रवति सन्तोद्य तं चरुः श्रपयति चरु-
क्षेत्रं स यत्र क्व च तदग्नौलानावपन्ति तन्मेधो देवा
दधिरे प्रातर्वृत्रः हनिष्यन्तस्तथोऽएवैष एतत्पाप्मा-
नं द्विपन्तं भ्रातृव्यः हनिष्यन्मेधो धत्ते तद्यत्चीरौ-
दनो भवति मेधो वै पयो मेधस्तगडुलास्त सुभयं मेध-
मात्मन्धत्ते तस्मात्चीरौदनो भवति ॥ ४ ॥

• 'श्रपयति'—इति क ।

† 'मि'—इति ग, घ ।

तुस्यादृत ० । सैव स्तीर्णां वेदिर्भवति या मरुद्भ्यः
सान्तपनेभ्यस्तस्यामेव स्तीर्णायां वेदौ परिधींश्च शुक्-
लांश्चोपनिदधति तथा सन्दोद्य चक्षुः श्रपयति श्रपयि-
त्वाभिघार्योद्वासयति ॥ ५ ॥

अथ हे पिशीले वा पात्रगौ वा निर्णेनिजति ।
तयोरेनं द्वेधोऽरन्ति तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा
सर्पिरासिञ्चति । स्तुवं च स्तुचं च समार्ष्ट्यैता-
ऽओदनावादायोदैति स्तुवं च स्तुचं चादायोदैति सु-
दमा मेव स्तीर्णां वेदि मभिमृश्य परिधीन्परिधाय
यावतः शुक्लान् कामयते तावतोऽभ्यादधात्यैता
ऽओदनावासादयति स्तुवं च स्तुचं चासादयत्युपवि-
शति होता होतृपदने स्तुवं च स्तुचं चादुदान
आह ॥ ६ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्यभाग ए स दक्षिण-
स्तौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदायातिक्वा-
मत्यतिक्रम्याश्रुव्याहग्निं यजेति व्यपट्कते जु-
होति ॥ ७ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्य माज्यभागः
 स उत्तरस्यौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदाया-
 तिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह सोमं यजेति व्यपट्कृते
 जुहोति ॥ ८ ॥

अथाह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति । स
 दक्षिणस्यौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतु आज्य मुपसृणीते
 तस्य द्विरवद्यत्यथोपरिष्ठाद्वाज्यस्याभिघारयत्यतिक्राम-
 त्यतिक्रम्याश्राव्याह मरुतो गृहमेधिनो यजेति व्यपट्-
 कृते जुहोति ॥ ९ ॥

अथाहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । स उत्तरस्यौ-
 दनस्य सर्पिरासेचनाच्चतु आज्य मुपसृणीते तस्य
 द्विरवद्यत्यथोपरिष्ठाद्वाज्यस्याभिघारयत्यतिक्रामत्यति-
 क्रम्याश्राव्याहाग्निं स्विष्टकृतं यजेति व्यपट्कृते
 जुहोत्यधेडा मेवावद्यति न प्राशिव मुपहृय मार्जयन्त
 ऽएतन्त्वेक मयनम् ॥ १० ॥

अथेदं द्वितीयं * । सैव स्तीर्णां वेदिर्भवति या
 मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यस्तस्या मेव स्तीर्णायां वेदी परि

धौश्च शकलांश्चोपनिदधति तथा सन्दोद्य चरुं प्रप-
यति नेदेव * प्रतिवेश माज्य मुधिश्रयति अपयित्वा-
भिघार्योद्वाहानक्ति स्थाल्या माज्य मुहासयति सुवं च
सुचं च सम्पाष्टायैतत् सोख † मेव चरु मादायोदैति
स्थाल्या माज्य मदायोदैति सुवं च सुचं चादायो-
दैति स द्रुमा मेव सौर्णा व्वेदि मभिमृश्य परिधौन्परि-
धाय यावतः शकलान् कामयते ‡ तावतोभ्या § दधा-
त्यैतत् सोख ॥ मेव चरु मासादयति स्थाल्या माज्य
मासादयति सुवं च सुचं चासादयत्युपविशति होता
हीदृषदने सुव च सुचं चाददान आह ॥ ११ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्यभागत् स
स्थाल्यै चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याथा-
व्याहाग्निं यजेति व्यवट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

* 'नेदेव'—इति क. अ

† 'सोख'—इत्यत्र डा० वेबर इह

‡ 'कामयते'—इति च इहो डा० वेबर इह ।

§ 'भ्या'—इति च डा० वेबर इह ।

॥ अथानि भोव—इत्येव पाठो इह कस्मिंश्चन पुस्तके डा० वेबर इह

अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्य माज्यभागः
स स्थात्याऽऽ एव चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्र-
म्याश्राव्याह सोमं यजेति व्यपट्कते जुहोति ॥ १३ ॥

अथाह मरुतो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति । स उप-
सृणीत ऽश्वाज्य मथास्य चरोर्द्विरवद्यत्यथोपरिष्ठादाज्य-
स्याभिधारयति प्रत्यनक्तावदाने ऽश्रितिक्रामत्यतिक्रम्या-
श्राव्याह मरुतो गृहमेधिनी यजेति व्यपट्कते
जुहोति ॥ १४ ॥

अथाहान्ये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । स उप-
सृणीत ऽश्वाज्य मथास्य चरोः सक्तद्वद्यत्यथोपरिष्ठाद्
द्विराज्यस्याभिधारयति न प्रत्यनक्तावदानमतिक्राम-
त्यतिक्रम्याश्राव्याहान्निः स्विष्टकृतं यजेति व्यपट्-
कते जुहोति ॥ १५ ॥

अथेडा मेवावदाति न प्रागिन्नम् । उपहृत्य
प्राश्नन्ति यावन्तो गृह्या हविरुष्णिष्टाशाः क्षुस्ता-
वन्तः प्राश्नीयुरथो ऽश्वत्विजः प्राश्नीयुरथो ऽश्वत्थे
वाक्षणाः प्राश्नीयुर्यदि वहुरोदनः खादयेता मनिर-
गितां कुम्भी मपिधाय निदधति पूर्णद्व्याय मातु-
भिर्व्यत्साग्वमवाज्जन्ति तटपशवो मेध मात्मन्दधते

यवाग्वैतां रात्रि मग्निहोत्रं जुहोति निवान्यां प्रातु-
र्दुहन्ति पितृयज्ञाय ॥ १६ ॥

अथ प्रातुर्हुते वाहुते वा । यतरथा । कामयेत
सोऽद्या ऽअनिरगितायै कुम्भ्यै दर्व्योपहन्ति पूर्णां दर्व्यं
परापत सुपूर्णा पुनरापत । व्वस्त्रेव व्विक्रोणावहा
ऽइष मूर्जं शतक्रतविति यथा पुरोऽनुवाक्यैव मेधैत-
यैवैन मेतुस्यै भागाय ह्वयति ॥ १७ ॥

अथऽर्पम साहयितवै ब्रूयात् । स यदि कयात्स
व्वपट्कार इत्यु हैक ऽआहुस्तस्मिन्वपट्कारे जुहु-
यादित्यथो ऽइन्द्र मेवेतत् स्त्रेन रूपेण ह्वयति व्वृत्रय
बधायैतद्वा † ऽइन्द्रस्य रूपं ग्रहपभस्तरस्त्रेनैवैनमेतद्रू-
पेण ह्वयति व्वृत्रय बधाय ‡ स यदि कयादा म
ऽइन्द्रो यज्ञ मगन्त्सिन्द्रो मे यज्ञ इति ह व्विशद्याद्यु
न कयाद्वात्सग एव दक्षिणत आसीनो ब्रूयात्कुह-
धोति सैवैन्द्रो वाक् § ॥ १८ ॥

स जुहोति । देहि मे ददामि ते नि मे धेहि

• 'ज्ञाय'—इति ग, घ ।

† 'व्यधायैतद्वा'—इति क, ख ।

‡ 'व्यधाय'—इति क, ख ।

§ 'वाक्'—इति ग, घ ।

नि ते दधे । निहारं च हुरासि मे निहारं निह-
राणि ते स्वाहेति ॥ १९ ॥

अथ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः । समुक्कपालं पुरो-
डागं निर्व्वपति मरुतो इ वै क्रीडिनो वृत्रं हनि-
ष्यन्त मिन्द्र मागतं तु सभितः परिचिक्रीडुर्मह्यन्त-
स्तथो ऽएवेतं पाप्मानं विपन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्त
सभितः परिक्रीडन्ते मह्यन्तस्तस्मान्मरुद्भ्यः क्रीडि-
भ्यो ऽद्यातो महाहविष एव तद्यथा महाहविष-
स्तथो तस्य ॥ २० ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [पृ. ३.] ॥

अथ माकमेधाख्यस्य विधिवितस्य तृतीयस्य पर्वणः † पाप-
रूपगदुजयहेतुत्वं वक्तुं हस्तान्तं सङ्कीर्त्तयति— “वरुणप्रघासे-
रिति । ‘अनमीवाः’ रोगरहिताः अकिस्त्रिपाः, तन्निदानभूत-
घातपरिहीनाः । “अथैतेरिति । वरुणप्रघासानन्तरं मनुष्यैः
‘एतैः माकमेधैः’ प्रजापतिः ता एव प्रजा विजितपाया अक-
रोत् । एतेषां विजयहेतुत्वं माख्यायिकया प्रतिपादयति—
‘एतेषां इति । ‘व्रतम्’ आवरणशीलम्, एतन्नामानं मरुद मित्यर्थः ।

* ‘स्वाहेति’—इति म, य ।

† ‘अमीषा माकमेधा ब्राह्मणम्’—इत्यादिसंज्ञायां दृश्यः (४. १. १) ।

“येय मेया मिति । ‘एषा’ देवानां वृत्रहन्तकर्मणा ‘येयं’
 ‘विजिति’ विजयो विद्यते, व्यजयन्तेति सम्बन्धः । अथाप्येषा
 तत्फलसाधनत्वं भाव्य— “तथो एवैष इति । ‘द्विपन्त’ द्वेपण
 शीन मनर्थकारण पापरूप ‘भ्रातृव्य’ शत्रु मिति सामा
 नाधिकरण्येन सम्बन्धः । “तथो एव विजयत इति । तथा
 हत पापशत्रु, तत्सजातीयस्यापि निहत्या सर्वत्र साकमेध
 याजिनो विजय एव, न कुत्रचित् प्रतिहतितिरित्यर्थः ।

उक्तं मर्यं हेतुतया इदानीं विधत्ते— “तस्मादिति । यस्मात्
 उक्तफलहेतव साकमेधा, ‘तस्मात्’ ‘एष’ वक्ष्यप्रचामैरिष्टवान् ।
 पुन ‘चतुर्थे मामि’ ‘एते’ साकमेधेर्धर्जितः अनीकवत्यादीनां साक
 मेधगतामा मिष्टीना बहुत्वादेतैरिति बहुवचनम् । अहर्हयसाध्यत्व
 विधत्ते— “स वा इति । इयोरङ्गो समाहारो द्वयम् । “तदि
 तार्यं”— इति ७ समासः । “सङ्ख्यादे समाहारे”—इति १
 अङ्गादेशस्य प्रतिषेधः । “अनूचीनाह मिति । अनु सम्यगश्च
 तीत्यन्वक्, अन्वगेवानुचीनम्, “विभाषाश्चेरदिक्स्थियाम्”—
 इति ३ स्वार्थिक खच् प्रत्ययः । अनूचीन नैरन्तर्येण वर्त
 मानं मह अनूचीनाहम् । “राजाह सखिभ्यः”—इति ५ टच्
 समासान्तः ॥ १ ॥

तत्र पूर्वद्विषये प्रातर्मध्याह्णसायाह्नेषु तिस्र इष्टयोनुरूपेयाः ।
 तत्र प्रथमं विधाय स्तीति— “स पूर्वेषुरित्यादिना ॥ । “सद्य

* पा० सू० २ १ ५१ ।

† पा० सू० ५ ४ ८८ ।

‡ पा० सू० ५ ४ ८९ ।

§ पा० सू० ५ ४ ८९ ।

‡ पा० यौ २५ १ २ ।

परत् '—इत्यादिभूतेषु * पूर्वदिनगन्धस्य पूर्वैर्गुरिति निपात । साकमेधेषु प्रधानभूता महाहविराभ्या इष्टिर्यस्मिन् दिवसेऽनुष्ठीयते, तत पूर्वदिवसे चतुर्दश्या प्रातरनीकवद्गुणविशिष्टायामयेऽष्टकपालेषु सम्यक्त पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः । “अनीक कृत्वेति । प्रमुख कृत्वेत्यर्थः । 'स तेज इति । स च तेजोरूपोऽग्निं व्रजकृतात् उपद्रुतात् न 'अव्ययत्' व्यथा न प्राप्तवान् । दृष्टान्तिवैन योज्यते— 'तयो एवेय इति । उक्तहेतोरनीकवद्गुणवैशिष्ट्यं पुरोडाश-देवताया अग्नेर्युक्तं मित्याह— “तस्मादिति ॥ २ ॥

मध्यन्दिनेऽनुष्ठेया मिष्टि विधाय प्रशंसति— 'अथेति । देवता विप्रैषण भुपपादयति— “मरुतो ह वा इति † । 'मरुतो' हि सन्तपनकारिण 'सान्तापना' । तथाविधा मरुतो मध्यन्दिनममये व्रतम्' असुर 'सन्तेषु' सन्तप्तं कृतवन्त । स च सन्तप्तं सन् भ्रामदग्वासी कुर्वन् परिदीर्घं' विदारितसर्वावयव 'शिख्ये' शयनं कृतवान् । “तयो एवेति, फलकथनम् ॥ ३ ॥

सायाह्ने कर्त्तव्या मिष्टि विधत्ते— 'अथेति । गृहमेधित्वगुणविशिष्टेभ्यो 'मरुद्वा' 'चरुं' अपयन्ति”—इत्युपरितनेन सम्बन्धः । अपणप्रकारं साह— 'शाखयेति ‡ । दर्पयागवत् शाखा हरणं वत्सापाकरणे कृत्वा, शाखापवित्रं निर्माय, तद्वति पात्रे गा 'सन्दोष्टा' दुग्ध्वा, 'तम्' इति निर्देशः । 'त' दुग्धं पय 'चरुं' 'अपयति' । “चरुं ह्येवेति § । 'स' वै मरुद्गो

* पा० सू० ५ ३ २२ ।

† का० श्रौ० सू० ५ ४ ३ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ६ ६ ख ।

§ चरुं ह्येवेति पायमचाशङ्कां निवर्त्तयति—इति या० दे० ।

गृहमेधिभ्यः कृतः 'चरुः एव हि' ओदनः खलु । अत इदानीं
मपि तदर्थं चरुरेव उपयितव्य इत्यर्थः ॥

“यत्र क्व चेति । यत्र क्व चावस्थितान् तण्डुलान् भाज्य,
तस्मिन् पयसि प्रक्षिते तत् तथैव हि देवा युरयादिभ्योऽपक्रम्य
ग्रीहिषु सङ्क्रान्तो 'मेधः' सारं 'दधिरे' आधारयन् । तत्र कारण
माह— “प्रातरिति । “हविष्मन् इति । हेतो गृहप्रत्ययः ।
प्रातः करिष्यमाणाद् हवश्चननाहेतोरित्यर्थः । “तथा एवेति ।
इदानीन्तन-यजमानस्यापि तथैव प्रतिपादनम् । “क्षीरीदन
इति । पयसि तण्डुलान् प्रक्षिप्य उपक्षेपे सति क्षीरेण संस्कृत
ओदनो निष्पद्यते । “अक्षेन व्यञ्जनम्”—इति ० दृतीयासमासः ।
द्रव्यद्वयं सम्भूय प्रशंसति— “मेधो वा इति । वसुकरः सारांगी
मेधशब्दार्थः । स्पष्टं मन्वत् ॥

एष च गृहमेधीययागः साम्राज्यविकृतिरिति सप्तभिः पक्षे
पूर्ववत् स्वीकृत्य, ततो वैकचोदनादिति राक्षान्तितं दग्ने । कात्या-
यनोऽप्याह क्व— “मरुद्गो गृहमेधिभ्यः मायं चरुः पयसि,
साम्राज्यवत्, तूष्णीं वैकचोदनात्”—इति १ ॥ ४ ॥

अतस्तृतीय मनुक्तामिति— “तस्याहदिति । 'तस्य' गृहमेधीय-
यागस्य 'भातत्' क्रिया, प्रयोगः, क्रमः, अभिधीयत इति शेषः ।
सात्तपनेष्टौ 'या वेदिः' बहिर्वा 'स्त्रीर्णा' अभूत्, गृहमेधीय-

• पा० मू० २. १. ३४ ।

† का० श्रौ० मू० ५. ६. ६. ०, ८ । एतत् पयस्सूक्ष्मी मेघ संस्कृतं
शम्, न साम्राज्यवत् समस्तकं तद्वर्गकं वा । कृतः १ 'एकचोदनात्', यतः
कारणान् इय मेका चोदना—इति चाष्टममृचरुणौ पा० दे०

स्यापि 'सैव' उपकरोति । 'तस्या मेवेत्यादि, निगदसिद्धम् ;
अतः सन्दिग्धपदविवरणमात्र मेव क्रियते । "शाकनांयेति ।
इधस्य स्थाने शाकलानेव सम्मृज्य परिधिभिः सह तान् सादयेदि-
त्यर्थः ॥ "मन्दोद्घ चरु मिति । विहितस्यानुवादः क्रमार्थः ॥ ५ ॥

"अथ द्वे इति । "पिगिले वेति । पिगिलशब्दः † सराव-
वाची । अत एवोक्तं सूत्रकृता — "अपयित्वाभिघार्योद्घस्य शरा-
वयोदहरति ‡ । "निर्णे निजतीति । प्रक्षालयतीत्यर्थः । "पिजिर्
शौचपोषणयोः"—इति § धातुः । "द्विधोदरतीति । 'एनं' चरुं
द्वेधा विभज्य तयोः शरावयोः पात्रयोर्वा ॥ निदध्यादित्यर्थः ।
"सर्पिरासेचने इति । सर्पिः सर्पणशील मान्यम्, आसिष्यते
आनीयतेऽस्मिन्निति सर्पिरासेचनम् । अधिकरणे लुट् । पात्रस्थयो-
स्तयोरोदनयोर्मध्ये सर्पिः पूरणायावटौ कृत्वेत्यर्थः ॥ "शुवचेति ।
एकत्वं मविबचितम् । प्रयाजानुयाजि * * * अवभृतः प्रयोगा-
भावात् ता मेव संसृज्यादित्यर्थः । "ओदनावासादयतीति । पात्र-
द्वये स्थापितौ तावेवोदनौ गृहीत्वा वेद्या मासादयितुं गच्छेदिति ** ।
ओदनमध्यस्थितेनैवाज्येन कृत्स्नाज्यकार्यनिष्पत्तेः ध्रुवाया अभ्यप्रयोग
इति जुहुम इत्यर्थः । "इमा मेवेति । भान्तपन्या मिथौ या
वेदिः बर्हिषा स्तीर्णास्ति, ता मेव वेदिम् गृहमेधीयाहत्वेनास्तरण-
मन्त्रेण तूष्णीं मेवावभृशेत । यदाह कात्यायनः— "स्तरणयजुषा

* का० श्रौ० सू० ५. ६. ६ क ।

† 'पिशीलशब्दः'—इति च ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ६. १० ।

§ लु० उ० १० धा० ।

॥ का० श्रौ० सू० ५. ६. ११ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ६. १२ ।

** का० श्रौ० स० ५. ६. १३ ।

वेदि मभिगृह्य तूष्णीं वा कृतत्वात्”—इति ७ । न पुनर्बहिर्वास्तरणं कर्त्तव्यं मित्यर्थः ।

इध्ववत्कार्यगक्रान्तां महानियमप्रसक्तावाह—“यावत् इति । यावद्भिः शक्यैराहवनीयस्य प्राचल्यं भवति, तानयं कामयेत ; ‘तावत्’ शक्यतांस्तत्राभ्यादध्यादित्यर्थः । तस्यां वेद्यां हविरासादनं विधत्ते—“अथैताविति । “उपविशति होतेति । सामिधेयतु-
वचनादेरभावात् । होतृपदने तूष्णीं भवोपविशेत् । होतृरुपवेशना-
नन्तर माज्यभाग मित्येव कर्त्तव्यम्, न पुनराधारादिक मित्य-
भिप्रेत्याह—“सुवच्च सुचक्षेत्यादिना ॥ ६ ॥

“अग्नयेऽतुब्रूहीति । “दक्षिणस्थौदनस्येति । दक्षिणोत्तर-
भागेन वेद्यां भासादितयोरोदनयोः यो दक्षिणस्थित ओदनः, तस्य
‘सर्पिरामेचनात्’ सर्पिषा पूर्णात् पात्रात् पूर्वार्ज्यभागार्थं चतुरवदा-
नम्, उत्तरस्थौदनस्य सर्पिरामेचनात् द्वितीयस्यार्ज्यभागस्यावदानम् ।
तथा प्रधानयागस्य गृहमेधीयस्य दक्षिणोदनस्य सर्पिरामेचनात्
उपस्तरणाभिधारणे, उत्तरौदनस्य सर्पिरामेचनात् स्विष्टकृद्या-
गस्योपस्तरणाभिधारणे । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन—“प्राज्य-
भागाभ्यां चरति, प्राज्येयं दक्षिणात्, सौम्यं सुत्तरात्, गृह-
मेधीयस्त्रिष्टुतौ चाज्यभागवत् समवदानौ”—इति १ । निगद-
मिह मन्वात् ॥ ७—८ ॥

“अथाह्वानय इति । ‘न प्रागित्त मिति । प्रागित्तावदानं
न कर्त्तव्यम् ; पयसि संस्कृतत्वेन भासाप्यविलुप्तित्वात् ५ । न हि

• का० श्रौ० सू० ५. ६. १४ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ६. १७-१९ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ६. २६ ।

प्रकृतौ साद्राख्यात् प्राशित्रं भवदीयते । उक्तं सुपयोगक्रमं निगम-
यति— “एतदिति । एतत् खलु ‘एकं मयनं’ गृहमेधीय-
स्यानुष्ठानमार्गः ॥ १० ॥

अन्यदप्ययनं दर्शयति— “अथेदं मिति । अस्मिन् पक्षेऽपि
पूर्वपदेव * “सैव स्तीर्णा वेदिर्भवतीत्यादेरर्थः । एतावान्
विशेषः । अपि तस्य द्योहोर्द्वयोर्द्वरणम्, तेषां सर्पिरासेचनकरणम्,
तदासेचनक्षोत्पत्त्यैव न भवति, किन्तु यदा चरुं यपयति ‘तत्’
तदानीं सैव ‘प्रतिवेशं’ समापनार्थं प्रतिनिधित्वेन निवे-
शनस्थानं प्रतिवेशः, तत्स्थानीयं भाज्यम्; दक्षिणाग्नावाज्यस्यास्या
मधिययेदित्यर्थः । “उहास्यागतीति । उहासनात् पूर्वं मभि-
घार्यं तदुत्तरकाले मपि हविरच्छादित्यर्थः ।

“मोक्षं भवेति । यस्यां स्यात्तां चरुः श्रप्यते, तच्छहितं सैव ;
न पुनः पात्रान्तरे धारणं कर्तव्यं मित्यर्थः । “स्यास्या भाज्य
मिति । स्थानीयसहितं सैव चरुं वेद्या मासाद्य, आज्यस्थालीतलगतं
भाज्यं मध्यासादयेदित्यर्थः । आज्यभागादिषु यदाज्यकार्यं तत्
सर्वं स्थानीयताज्यादेव कर्तव्यं मिति । अयं सैव पूर्वस्मादस्य पक्षस्य
विशेषः, शिष्टं समानं पूर्वेषु ॥ ११ ॥ ॥ १२—१५ ॥

“अथेडा मेवावद्यतीति । इडोपह्वानानन्तरं यत् प्राशनम्,
तत्र विशेषं माह— “यावन्त इति । गृहे भवा ‘गृह्णाः’ यजमान-
गृहे वसमानाः पुत्रपौत्र भ्रात्रादिरूपाः ‘यावन्तः’ सन्ति, ‘तावन्तः’
‘हविरच्छिष्टायाः’ भवेयुः ; अस्यैव विवरणं ‘प्राज्ञीयुः’-इति,
हवि शिष्टं सर्वं प्राप्नुयुरित्यर्थः । ‘अयो’ अपि च ‘गृह्णन्ति’ अपि

‘प्राश्रीयुः’ । ‘अपि’ च ‘अन्ये’ ये ब्राह्मणाः’ आगताः , तेषां
 ‘प्राश्रीयुः’ । ‘यदि’ ‘श्रीदनः’ ‘बहुः’ अधिकः ‘स्यात्’, तदा
 अन्येषां प्राशनमित्यर्थः । कुम्भीनिधानं विधत्ते— “अथैता
 मिति । निःशेषेण अश्रिता निरश्रिता, तद्विपरीता अनिरश्रिता
 ताम्, शेषवह्निता मित्यर्थः । सादृशीं कुम्भीं पात्रास्तरेष्व
 विधाय ॥, ‘पूर्णदर्वाय’ । हविषा पूर्णां दर्वां यस्मिन् कर्मणि,
 तत् पूर्णदर्भम् १, तस्मै पूर्णदर्वाय कर्मणे, तदर्थं स्थापयेत् ॥

अस्यां राक्षीं वक्त्राणां मादृभिः सह वामं विधत्ते— “मादृ-
 भिरिति । ‘समवार्जन्ति’ “अर्जं गतिस्थानार्जनेषु” ३, संसृष्टां कुर्यु-
 रित्यर्थः ६ । “तदु पश्य इति । ‘तत्’ तेन वक्त्रसङ्क्रमेण पश्यो-
 ऽपि ते ‘आत्मन्’ स्वात्मनि अस्यां राक्षीं ‘दधते’ धारयन्ति । अग्नि-
 होत्रार्थं नपि तस्यां राक्षीं पयो न दोष्य मिति द्रव्यान्तरं
 विधत्ते— “यवाग्नेता मिति । एवं यज्ञमानस्य हवति”नां सर्वेषां
 वक्त्राणां मादृसमवार्जनप्रसक्तौ प्रातः पिबयन्नाथं दोह्याया निवा-
 न्याया गोवत्सस्य बन्धनं कर्त्तव्य मित्यभिप्रेत्याह— “निवान्या
 मिति । स्वयं नष्टवक्त्रा अथदीयेन वक्त्रेण या गोर्दुह्यते वा निवान्या,
 ताम् ‘प्रातः’ पिबयन्नाथं यतो ‘दुहति’, अतस्तस्य, वक्त्रस्य
 बन्धनं कर्त्तव्य मित्यध्याहृत्य योजनीयम् ॥ १४ ॥

पूर्णदर्वास्तस्य कर्मणः कालं विधत्ते— “अथैति । ‘प्रातः’
 अग्निहोत्रे ‘हुते वा अहुते वा’ अनयोः पश्योः ‘यत्तरथा’ येन

• ‘अनिरश्रिता शेषवह्निता कुम्भीं पात्रास्तरेष्वपि विधाय’—इति च ।

† का० श्रौ० ५. ६. ३१ मू० पा० दे० ८० ।

‡ म० प० ३२४ धा० ।

§ का० श्रौ० ५. ६. ३३ मू० ।

प्रकारेण 'कामयेत' तथैवानुष्ठेयमित्यर्थः ॥ होमाय मम-
 न्नकं हविर्ग्रहणं विधत्ते—“सोऽस्या इति । पठार्षे चतुर्थी ।
 सोपायाः गृहमेधीयकुम्भ्याः सकाशात् “पूर्णां दर्वी”-इतिमन्त्रेण †
 दर्वीं आघातेन 'उपहन्ति' गृह्णीयात् । मन्त्रस्त्राय मर्घः ।
 हे 'दर्वि !' प्रथमं हविषा 'पूर्णा' सती अस्याः सकाशात्
 'परापत' परामच्छ, देवान् प्राप्नुहि । पुनः कर्मफलेन 'सुपूर्णा'
 सती अमुतः सकाशात् अघान् पुनरागच्छ । हे 'यतक्रतो !'
 इन्द्र ! 'वस्त्रा' वसुना मूख्येन 'इव' भावाम् 'इयम्' इत्यमाणम् अयम्
 'जर्जम्' बलकरं रमं च 'विक्रीणावहे' । त्वया दत्तं फलं स्वीकृत्य
 हविर्दास्यामि त्वयि ; मया दत्तं हविर्गृहीत्वा मद्यं फलं दास्यसि
 त्वम् ; एवं व्यतिहारेण कर्म क्रीणावहा इत्यर्थः । एतन्मन्त्रोच्चारणं
 प्रशंसति—“यथेति । 'एनम्' इन्द्रम् 'एतस्मै' पूर्णदर्वास्त्राय 'भागाय'
 पुरोनुवाक्यास्त्राणीयया पुरोवक्तव्यया एतया आह्वय इति ॥ १७ ॥

ऋषभध्वनौ होतव्यमिति विधित्सुराह—“यथेति ॐ ।
 'आह्वयितव्ये' आह्वातुम् । “तुमर्घे वे सेनसे”-इति ‡ तवै प्रत्ययः ।
 “स यदीत्यादि । 'सः' आहुतः ऋषभः , 'यदि' 'वयात्' शब्दं
 कुर्यात् । “कथ्यदे”-इति । धातुः । तद्धनिः वपट्कारात्मक
 इति केचिदाहुः । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ऋषभमाह्वयति,
 वपट्कार एवास्य स इति कथयन्ति”-इति । अतः तस्मिन्
 वपट्कारे हविर्जुहुयादित्येकं मतम् ¶ ।

पक्षान्तरमाह—“अथो इति । योऽयं ऋषभध्वनिः, नास्मी वपट्-

* का० औ० सू० ५. ६. ३६ ।

† वा० सं० ३. ४६ ।

‡ का० औ० सू० ५. ६. ३७ ।

§ पा० सू० ३. ४. ६ ।

॥ जदा० प्र० ३४ धा० ।

¶ का० औ० सू० ५. ६. ३८ ।

कारः, किन्तु इन्द्रस्य स्वभूतेन ऋषभाख्येन रूपेण तमेव 'इन्द्रम्' एतेन शब्देन 'ह्वयति' । किमर्थम् ? 'ह्वयस्य वधाय' ह्वय मसुरं हन्तु मित्यर्थः । ह्वयस्येति कर्मणि पठौ । "तुयर्थाच्च भाववचनात्" -इति वधशब्दाच्चतुर्यो ० । एतदेव विवृणोति— "एतदा इति 'यदि' 'सः' ऋषभः शब्दं कुर्यात्, तदा "आ म इन्द्रो यज्ञ मगन् ॥" आगमत्, मदीयो यज्ञः इन्द्रसहितोऽभवदिति 'विद्यात्' । यज्ञे ऋषभस्य शब्दाकरणिस्तुष्टानप्रकार माह— "यद्यु नेति । 'यदि' तु मदीयो 'यज्ञः' 'इन्द्रः' ऋषभो 'न' शब्दं कुर्यात्, तदाह 'दक्षि-
णतः' उपविशेत् 'माङ्गणः' मण्डपः, 'सुहृधीति' शब्धर्थं प्रति 'ब्रूयात्' संवेद, 'ऐन्द्री' इन्द्राज्ञानार्था वाक् ॥ १८ ॥

अथ समन्वयकं होमं विधत्ते— "अ सुहोतीति । दर्व्यां षहीतं हविः "दिहि मे"—इति मन्त्रेण ३ । तथैव दर्व्यां आहवनीये शुद्धयात् ॥ । मन्त्रस्त्राय मर्थः । इन्द्रो ब्रवीति— हे यजमान ! त्वं 'मे' मङ्गं प्रथमं हविः 'दिहि', अह मपि 'ते' तुभ्यम् इष्टं फलं 'ददामि' । तथा त्वं 'मे' मङ्गं हविः 'निधेहि' नितरां धारय, अह मपि तुभ्यं फलं 'निदधे' निदधामि, नियच्छामि । निय-
मेन हि क्रियत इति निहारी मूल्यद्रव्यम् । 'निहारं' हविषो मूल्य-
भूतम्, फलस्य मूल्यभूतं हविः ; 'व'-शब्दोदयं, त्वं चेत् प्रथमं 'हरासि' हरेः, दद्या इत्यर्थः ; हरनेवेत्याहागमः ; अन-
न्तर मेव 'ते' तुभ्यम् अह मपि 'निहारं' हविषो मूल्यभूतं फलं

* पा० मू० २. ३. १५ ।

† इत्येव भाष्ये ३२१ छ० १२ पं० दृष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० मू० ५. ६. ३६ ।

§ पा० मू० १. ५. १ ।

§ का० श्रौ० सू० ५. ६. ३० ।

‘निहराणि’ नितरा प्रापयामि । ‘स्वाहा’ इदं हवि स्वाहुत
मसु इति । एतत् सर्वं काल्यायनेन स्रवितम्— “प्रातर्हुत्वा हुत्वा
वा स्यास्या दर्व्यादत्ते पूर्णां दर्वीति , ऋषभ माह्वितवै ब्रूयाद् ,
इति जुहोति , चव्याहरति ब्रह्मा जुहुधीत्याह , देहि म इति
जुहोति ”—इति ० ॥ १८ ॥

एतदनन्तरकर्त्तव्या मिष्टि विधत्ते— “अथेति । क्रीडतीति
क्रीडिन , एतद्गुणविगिष्टेभ्य ‘मरुद्वा’ मससु कपालेपु मस्वृत
पुरोडाश निर्वपेदित्यर्थः † । क्रीडिन इति मरुता यथार्थं विशेषण
मिति प्रतिपादयति— ‘मरुतो ह वा इत्यादिमा । वृत्र हन्तुं सुबुद्ध
मिन्द्र मभितो यस्माद् ‘परिचिक्रीडु’ क्रीडितवन्तः , तस्मादिन्द्रव
द्यजमानस्य समीपे क्रीडनशीलेभ्यो मरुद्गो याग कर्त्तव्यः ।

साकमेधेभ्यु प्रधानभूताया महाहविराख्याया इष्टेरारम्भं प्रति
जानीते— “अथात इति ‡ । यतोऽनुष्ठानकालं प्रातः , अतः प्रातः
वसरत्वात् हविष प्रयोगो क्रियत इत्यर्थः । वरुणप्रघासतन्त्रं तत्राति
दिशति— “तद्यथेति । तत्र ‘महाहविष’ महान्ति बहूनि इर्वीयि §

* का० श्रौ० सू० ५ ५ १६-३० । † का० श्रौ० सू० ५ ७ १ ।

‡ महाहविषदेवमाय निर्मेय—इति का० श्रौ० सू० ५ ७ ५ ।

§ निर्मेयेत्यपदेशात् पूव मयी ममारोहोदेवमाय—इत्यादि या० दे० ।

‘पूर्वेद्युर्वा’—इति चात्र का० श्रौ० सू० ५ ७ ५ । अथवा पूर्वोदरेव अनीक
वत्या पूर्वं मेव ममारोहोदेवमानमज्यवानि लब्ध्वा धर्वारम्भणीयम् , एतेनेति
शब्दस्य शाकमेघाख्यसकलपर्ववाचित्वात्—इत्यादि स्तुतिश्चात्र समा
लोप्या । एतेन—इत्यादि तत्रैवोपरिष्ठादान्नातम् (५ प्र० ३ ब्रा० १८ क०) ।

§ ‘नित्येभ्योऽधिकानि ऐन्द्राय माहिन्द्रश्च वैन्द्रकर्मस्य एक
कपाल’—इति का० श्रौ० सू० ५ ७ ७-१० । नित्येभ्य आग्नेयादिभ्य
पञ्चभ्य इति या० दे० ।

यत्र, महाहविर्वरुणप्रघासाख्यो यागः, तस्य ; वक्ष्यमाणस्य महा-
हविराख्यस्य यागस्य 'यथा', एव मिति सम्बन्धः । तस्य पूर्वोक्तस्य
वरुणप्रघासस्य हविषो ययानुष्ठानम्, तथैव महाहविषो वक्ष्य-
माणस्यापीति ॥ २० ॥ ४ [५, २.] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥

* "कण्डिकासङ्गा ११६"—इति क, "कण्डिकाः ११५"—इति ग,
"कण्डिकासङ्गा १-५"—इति घ। तत्र १भा० २६ क०, २ भा० २६ क०,
३ भा० ३८ क०, ३भा० २० क० लघुलनवा ११५ मिष्टम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं वाङ्मनम् ,

अपिवा

पञ्चमिऽध्याये चतुर्थं वाङ्मनम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

महाहविषा ह वै देवा व्यृचं जघ्नुः । तेनो
ऽएव व्यजयन्त येयु मेपां ध्विनितिस्तां तयो ऽएवैष
एतेन प्राप्नुानं दिपुन्तं भ्रातृव्यए हन्ति तयो ऽएव
विजयते तुस्माद्वा ऽएष एतेन यजते ॥ १ ॥

तुस्यावृत् ० । उप किरन्त्युत्तरवेदिं गच्छन्ति
पृषदाज्यं मुन्यन्त्यग्निं नृवप्रयाजं भवति नृवानुयाजं
वीणि समिष्टयजूंषि भवन्त्यथैतान्येव पञ्च हवींश्च
पि भवन्ति ॥ २ ॥

स यदाग्नेयो ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ।

अग्निना ह वा ऽएनं तेजसाघ्नन्त्य तेजो ऽग्नि-
र्नाव्यथ त तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ३ ॥

अथ यत्सौम्यश्चरुर्भवति । सोमेन ह वा ऽएनं
राज्ञाघ्नन्त्यसोमराजान एव तस्मात्सौम्यश्चरुर्भवति ॥ ४ ॥

अथ यत्सावित्रः † । द्वादशकपालो वाष्टाकपालो
वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां प्रसविता
सवितृप्रसूता हैवैन मघ्नंस्तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ५ ॥

अथ यत्सारस्वतश्चरुर्भवति । ज्वाग्वै सरस्वती
ज्वागु हैवानुममाद प्रहर जहीति तस्मात्सारस्वत-
श्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

अथ यत् पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै पृथिवी
पृथेयु हैवैनं वधाय ‡ प्रतिप्रददावनया हैवैनं प्रति-
प्रक्षं जघ्नुस्तस्मात् पौष्णश्चरुर्भवति ॥ ७ ॥

अथैन्द्राग्नी द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ।
एतेन हैवैन मघ्नंस्तेजो वा ऽअग्निं रिन्द्रियं वीर्यं
मिन्द्र एताभ्या मेन मुभाभ्यां वीर्याभ्या मघ्नन् ब्रह्म

* 'भवति'—इति घ, ङ ।

† 'सः'—इति ग, घ ।

‡ 'वधाय'—इति ङ ।

वा ऽअग्निः घञ मिन्द्रस्ते ऽउभे सऽरुभ्य ब्रह्म च
 घञं च सयुजौ कृत्वा ताम्बा मेन मुभाभ्यां व्यौर्याभ्या
 मघ्नं सुस्मादैन्द्राग्नौ द्वादशकपालः पुरोडाशो
 भवति ॥ ८ ॥

अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवति । इन्द्रो वा ऽएष पुरा
 व्यृत्रस्य बधादुघ • व्यृत्रं हत्वा युथा महाराजो विजि-
 ग्यान् एवं महेन्द्रो ऽभवत्तस्मान्माहेन्द्रश्चरुर्भवति
 महान्तं सु चैवैन मेतत् खलु करोति व्यृत्रस्य बधाय†
 तस्मादेव माहेन्द्रश्चरुर्भवति ॥ ९ ॥

अथ वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भवति ।
 विश्वं वा ऽएतत् कर्म कृतं सुर्व्वं जितं देवानां मा-
 सीत् साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानां विश्वस्वे
 वैतस्यैतत् कर्म कृतं सुर्व्वं जितं भवति साकमेधै-
 रीजानस्य विजिग्यानस्य तस्मादैश्वकर्मण एककपालः
 पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥

एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्टा येयं देवानां प्रजा-

• 'व्यधादुघ'—इति क ।

† 'नधाय'—इति क ।

तियां श्रीरेतु वभूवुरेताणु ह वै प्रजातिं प्रजायत
 ऽएताणु श्रियं गच्छति यु एवं विद्वानेतेन युज्जेन
 युजते तस्माद्वा ऽण्तेन यजेत ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. ४.] ॥

अथ तस्य महाहविषः प्रयोगक्रमं विधित्सुः प्राग् “एतैर्वै
 देवा हव मघ्नन्”—इत्यादिना * यत् साकमेधानां फलं प्रति
 पादितम्, तत्फलं महाहविष एव भावात् साधनत्व मिति प्रति
 पादयति— “महाहविषा ह वा इत्यादिना । उक्तगुणविशिष्ट इन्द्रो
 यस्मिन् यागे तत्साधनं हविः । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ १ ॥

तस्य प्रयोग मनुक्रामति— “तस्याहदित्यादिना । आहच्छब्दः
 क्रियावाची । उत्तरवेदीनिवपनपृषदाज्यप्रक्षालनभयनादीनि
 वरुणप्रघामवदेवावापि कार्याणीत्याह— “उपकिरन्तौत्यादिना ।
 अत एव सूत्रकृतोक्तम्— “उत्तरवेदिष्वग्निप्रणयनमन्यनपृषदाज्यञ्च
 वरुणप्रघामवत्”—इति † । “अयेतान्येवेति । यानि वैश्वदेवे
 उक्तानि आग्नेयादीनि पञ्च सध्वराणि हवींषि ‡, ‘पतानि
 एव’ अत्रापि कर्तव्यानि भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

* एतत्पूर्वतनब्राह्मणे प्रथमकण्डिकायां दृश्यम् ।

† का० श्रौ० सू० ५. ५. ११ ।

‡ पुरस्तात् २५२ प० ५ पञ्च कृतौ दृष्टव्यानि । का० श्रौ० सू०
 ५. १. ५-८ (आग्नेयः मौन्यः, भाविष्य, सारस्वतः पौष्यः) ।

तत्रान्येय मनूय स्तौति— “स यदिति । “एनं तेजसा-
न्निति । पुरा खलु देवाः ‘अग्निना’ अग्निनक्षणेन ‘तेजसा’
‘एनं’ हवम् ‘अघ्नन्’ अहिंसन् । ‘स.’ तेजोरूपः ‘अग्निः’
‘न अव्ययत’ व्यधितः पीडितो नाभवत् । तस्मादान्येययागस्य
प्रायस्य मुक्तम् ॥ ३ ॥

सौम्यं हविरनूय स्तौति— “अथ यदिति । “सोमराजान
एवेति । सोमो राजा येषां ते तयोक्ताः । “राजाहःसखि-
भ्यष्ट्व”-इति * टच्-समासान्तो न भवति ; तत्पुरुषाधिकारात् ।
सोमराजेनाधिष्ठिता देवाः , तेनैव ‘राजा सोमेन’ ‘एनं’ हवम्
‘अघ्नन्’ अहिंसयन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

दादशकपालोऽष्टाकपालो वेति— “अथ यत् सावित्र इति । “दादश-
कपालोऽष्टाकपालो वेति । कपालसङ्ख्यायामः कर्तव्यः † ॥ ५ ॥

चतुर्थं हविरनूय स्तौति— “अथ यत् सरस्वती इति ।
“वायु ईवेति । वागात्मिका हि सरस्वती ‡ । सा खलु वाक्
हव्रं हनियन्ता मिन्द्रम् ‘अनु ममाद’ हृष्टा बभूव § । अनुमदन-
प्रकार माह— हे इन्द्र । ‘प्रहर’ वक्ष्येण हव्रं ताडय , ततस्तं
‘जहि’ मारयेति । जहीति हस्तेर्लोहि मध्यमैकवचने “हस्तेर्जः”

* पा० सू० ५. ४. २१ ।

† “सावित्री दादशकपालोऽष्टाकपालो वा”—इति का० श्रौ० भू०
५. १. ७ । “उपांशु काम्यदेवता”—इति (का० श्रौ० ४. ५. १ भू०) चेष्ट
दृश्यम् ।

‡ नक्षिप अग्निह सरस्वदेयताका यज्ञेय , “योषा वै सरस्वती”—
इत्याद्यर्थान्मुतेः (५. १. ११.) ।

§ उन्नतघण्टापादोऽनुमोर्ध्वं चकारेत्यर्थः ।

—इति * जादेशः, तस्य “असिद्धवदन्नाभात्”—इति असिद्धत्वात् †
हेर्लक् न भवति ॥ ६ ॥

पञ्चमं हविरनूय स्तौति— “अथ यत् पौष्णश्चर्मवतीति ।
“इयं वै पृथिवीत्यादि । इय मेव हि पृथिवी पोषयति भूतजाता-
नीति पूषा । इय मेव खलु ‘एनं’ वृत्रं ‘वधाय’ हननाय ‘प्रतिप्रददौ’
प्रत्यर्पयामास, अतः ‘अनयैव’ पृथिव्या साधनेन ‘एनं’ वृत्रं देवाः
‘प्रतिजघ्नुः’ प्रतिहतवन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

षष्ठं हविर्विधत्ते— “अयैन्द्राग्न इति ‡ । “एतेन हेत्यादि ।
‘एतेन’ इन्द्राग्निदेवताक्षेपेन यागेन । इन्द्राग्नी वृत्रजननहेतुत्वं
सुपपादयति—“तेजो वा अग्निरित्यादिना । योऽयम् ‘अग्निः’ स
दहनसमर्थः ‘तेजः’; यदिहं पृथगे प्रविष्टम् ‘इन्द्रियम्’ इन्द्रलिङ्गम्,
इन्द्रेण दत्तं ‘वीर्यम्’, तदात्मक इन्द्रः; तथा च ‘एताभ्याम्
वमाभ्याम्’ ‘एनं’ वृत्रं देवाः ‘अघ्नन्’ । तस्मादैन्द्राग्नौ यागो
युक्त इत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति— “ब्रह्म वा अग्निरिति । ‘अग्निः’, ‘ब्रह्म’
ब्राह्मणजातिः; ब्राह्मणेन सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् । ‘इन्द्रः’,
‘अत्रम्’ अत्रियजातिः; प्रजापतेरसौ वाहुभ्या च सकाशात् अत्रि-
येण सहोत्पत्तेः । ‘ते उने’ ब्रह्मचरं ‘अरभ्य’ अवलम्ब्य ‘सयुजौ’
परस्परं सहायभूते ‘कृत्वा’ ‘ताभ्या सुभाभ्या’ ब्रह्मचरसम्बन्धिभ्यां
वीर्याभ्याम् ‘एनं’ वृत्रम् ‘अघ्नन्’ ॥ ८ ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते— “अथ माहेन्द्रयश्चर्मवतीति § । महा-

यासाविन्द्रो महेन्द्रः । “आश्वदतः”-इत्यात्वम् * । महेन्द्रो देवता यस्य माहेन्द्रः । “महेन्द्राद् घाशौ च”-इत्याद्यण् † । अश्वेन्द्रस्य महस्व मुपपादयति — “इन्द्रो वा एष इति । इत्वं वधात् पूर्वे केवल इन्द्र एवासीत्, स च तं हत्वा ‘महेन्द्रोऽभवत्’ । ‘यया’ शत्रुं, ‘विजिग्यानः’ विजितवान् राजा ‘महाराजः’ इत्याख्यायते, तद्वत् । ‘विजिग्यानः’ वि-पूर्वाज्जयते । “विपरिभ्यां ञेः” इत्यात्मनेपदम् ‡, लिटः कानच्, “सन्निटोर्ज्ञेः §” इत्याभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् ।

“महान्तं सु चैवेन मिति । प्रकारान्तरेण स्तुतिः । महत्वेनेन्द्रस्य विशेषणात् महान्तं मेवेनं कृतवान् भवतीत्यर्थः । “तस्माद् एवेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थे । तस्मादपि महत्कारण-करणाद्देतोरित्यर्थः ॥ ८ ॥

अष्टमं हविर्विधत्ते—“अथ वैश्वकर्मेण इति ॥ । विश्वं सर्वं जगत् कर्म कार्यं यास्व, स विश्वकर्मा देवता अस्यासी, तस्यं ‘वैश्व-कर्मेणः’ । ‘सास्य देवता’-त्ययि ¶, “अन्”-इति ** प्रकृतिवद्भावः । एतस्य हविषो विश्वकर्मेदेवताकत्वं प्रशंसति— “विश्वं वा एत-दित्यादिना । ‘साकमेधैः’, यागेः ‘इजानानाम्’ इष्टवता ‘विजि-ग्यानानां’ इत्वं विजितवतां ‘देवानाम्’ ‘एतत्’ ‘विश्व’ सकलं ‘कर्म’ निरवशेषं ‘कृतम्’ अनुष्ठितम्, ‘जितम्’ प्राप्तफलं च

* पा० सू० ६. २. ४६ ।

† पा० सू० ४. २. २६ ।

‡ पा० सू० १. ३. १६ ।

§ पा० सू० ७. ३. ५७ ।

¶ का० औ० सू० ५. ७. १० ।

** पा० सू० ४. २. २४ ।

** पा० सू० ६. ४. १६७ ।

‘भासीत्’ । दाष्टान्तिके योजयति—“विश्वमेवेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः , गिष्ठं मुक्तार्थम् * ॥ १० ॥

उपक्रममावसरायोदीरति—“एतेन वा इति । येषां देवानां ‘प्रजातिः’ ‘श्री’ च दृश्यते, ‘एतेन’ अनेनैव हि महाहविषा ‘यज्ञेन’ ‘इद्वा’ तथा प्रजात्या श्रिया च ‘बभूवुः’ प्रवृद्धा अभवन् । यद्वा, “भूमातावात्मनीपदी” † अत्र ध्यत्ययेन परस्मैपदी । एतदुभयं प्रापुरित्यर्थः । “एतां ४ वा इत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ ११ ॥ १ [५, ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशि

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाषे

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेखरः ॥ १ ॥

ब्रह्माणं गोसहस्रं कनकहयतुलापूर्व्यं स्वर्णगर्भम् ,
सप्तान्भीन् पञ्चसीरींस्तद्वत्तत्सत्ताधेनुसौवर्णभूमीः ।

रत्रोस्त्रां रक्मवागिहियसहितरयौ सायणिः सिङ्गणार्यौ,
व्यग्रार्थीदिश्वचक्रं प्रयितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्षमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुढकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।

* “अथभो दक्षिणा”—इति का० श्रौ० सू० ५, ७, १२ ।

† शुरादिगणकत्र मिदम् ३३२ ।

ऽचरणेन हन्यते वा सोयते वा तदु चैवा-
 स्येतेन पुनराप्यायते तस्माद्वा ऽएष एतेन
 यजते ॥ ३ ॥

स पितृभ्यः सोमवद्भ्यः । पट्कपालं पुरो-
 ङ्गाशं निर्व्वपति सोमाय वा पितृमते पङ्क् वा ऽकृतव
 ऋतवः पितरस्तस्मान् पट्कपालो भवति ॥ ४ ॥

अथ पितृभ्यो वर्हिषद्भ्यः । अन्वाहार्यपुचने
 धानाः कुर्व्वन्ति ततो ऽर्धाः पिप्पुम्यर्धा इत्येव
 धाना अपिष्टा भवन्ति वा धानाः पितृभ्यो वर्हि
 पद्भ्यः ॥ ५ ॥

अथ पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यः । निषान्यायै
 दुग्धे सकृदुप मयितु एकशलाकया मन्यो भवति
 सकृदु ह्यथ पराञ्चः पितरस्तस्मात् सकृदुप मयितो
 भवत्येतानि हवीर्षि भवन्ति ॥ ६ ॥

तद्यो सोमेनेजानाः । ते पितरः सोमवन्तो
 ऽथ ये दत्तेन पक्वेन लोकं जुयन्ति ते पितरो
 वर्हिषदो ऽथ ये ततो नान्यतरञ्चन यानग्निरेव
 दृहन्त्स्वदयति ते पितरो ऽग्निष्वात्ता एत
 ऽउ ते ये पितरः ॥ ७ ॥

सु जघनेन गार्हपत्यम् । प्राचीनावीती भूत्वा
दक्षिणासीन एतए षट्कपालं पुरोडाशं गृह्णाति
स तत एवोपोत्थायोत्तरेणान्वाहार्यपुचनं दक्षिणा
तिष्ठन् वहन्ति सकृत् फलीकरोति सकृदु ह्येव
पुनश्चः पितरस्तुस्मात् सकृत् फलीकरोति ॥ ८ ॥

सु दक्षिणैव द्वपदुपले ऽउपदधाति । दक्षि-
णार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपदधाति तद्यदेतां
दक्षिणां दिशए भुञ्जन्त ऽएषा हि दिक् पितॄणां
तुस्मादेतां दक्षिणां दिशए सञ्जन्ते ॥ ९ ॥

अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपुचनं । चतुः सक्तिं
व्वेदिं करोत्यवान्तरदिशो ऽनु सक्तीः करोति चतुस्तो
वा ऽश्वान्तरदिशो ऽवान्तरदिशो वै पितरस्तुस्मा-
दवान्तरदिशो ऽनु सक्तीः करोति ॥ १० ॥

तन्मध्ये ऽग्निं समादधाति । पुरस्ताद्दे
देवाः प्रत्यङ्चो मनुष्यान्भ्युपाहृतास्तस्मात्तेभ्यः
प्राङ् तिष्ठन् जहोति सर्व्वतः पितरो ऽवान्तर-
दिशो वै पितरः सर्व्वत-द्रुव हीमा अश्वान्तरदिश
स्तस्मान्मध्ये ऽग्निं समादधाति ॥ ११ ॥

स तत एव प्राक् सस्वयजुर्हरति । सस्व-

पान्योत्थं प्राग्वजम्वा लवणज ममृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रन्नाब्धो रत्नरूपं गिरि मक्तत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेस्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

महाहविषा ह वै देवा व्यृञं जघ्नः । तेनो
ऽएव व्यजयन्त येय मेघां व्विजितिस्ता मय याने-
वैषां तस्मिन्त उद्गामे ऽघ्नस्तान् पितृयज्ञेन समै-
रयन्त पितरो वै त ऽआसंस्तस्मात् पितृयज्ञो
नाम ॥ १ ॥

तुहसन्तो यीष्मो व्यर्षाः । एते ते ये व्यज-
यन्त गरुहेमन्तः शिशिरस्त ऽउ ते यान्पुनः समै-
रयन्त ॥ २ ॥

अथ युदेष्ट एतेन यजते । तन्नाह न्वेवै-
तस्य तथा कं चन सन्तीति देवा अकुर्वन्निति
न्वेवैष्ट एतत् करोति य मु चैवैभ्यो देवा भाग सकल्प-
यंस्त मु चैवैभ्य एष्ट एतद्भागं करोति यानु चैव देवाः
समैरयन्त तानु चैवैतदधति खानु चैवैतत्पितृवृ-
थाऽसं लोकं मुपोन्नयति यदु चैवाद्यात्रात्मनी

यजुर्हुत्वाथेत्येवाग्रे परिगृह्णात्यथेत्येति पूर्व्वेण परि-
 गहेण परिगृह्य लिखति हरति युद्धार्थं भवति
 स तथेवोत्तरेण परिगहेण परिगृह्णात्युत्तरेण
 परिगहेण परिगृह्य प्रति मृज्याह प्रोक्षणीरासा-
 दयेत्यासादयन्ति प्रोक्षणीरिधं बर्हिःरुपसादयन्ति
 सुधः सन्माष्ट्रांज्येनोदैति स यज्ञपवीती भूत्वा-
 ज्यानि गृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः । द्विरुपभृति गृह्णीयाद्दी ह्यत्रानु-
 याजी भवत इति तद्वष्टावेव कृत्व उपभृति
 गृह्णीयान्नेद्यज्ञस्य विधाया अयानोति तस्मादष्टा-
 वेव कृत्व ऽउपभृति गृह्णीयादाज्यानि गृहीत्वा स
 पुनः प्राचीनावीती भूत्वा • ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इधमेवाग्रे प्रोक्ष-
 त्यथ ज्वेदि मयाश्चै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत् पुरस्ताद्
 ग्रन्थ्यासादयति तत् प्रोक्ष्योपनिनीय विसृज्य
 यन्ति न प्रस्तरं गृह्णाति सकृदु ह्येव पुराञ्चः
 पितरस्तस्मा न्न प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १४ ॥

अथ सन्तुह्नन् मनुविस्मृत्य । अपसलवि
त्रिः परिशृणन् पर्येति सो ऽपसलवि त्रिः परि-
स्तौर्यं यावत् प्रस्तरभाजनं तावत् परिशिनष्टाय
पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति यत् पुनः प्रसलवि
त्रिः पर्येति तद्यानेवामंस्त्रयान् पितृनन्ववागात्तेभ्य
एवेतत् पुनरपोदेतौ मए स्वं लोकं मभि तस्मात्
पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति ॥ १५ ॥

स दक्षिणैव परिधीन् परिदधाति । दक्षिणा
प्रस्तरं कृणाति नान्तर्दधाति विधति सकृदु-
द्येव पुराञ्चः पितरस्तस्मान्नान्तर्दधाति विधती ॥ १६ ॥

स तत्र जुह्व मासादयति । अथ पूर्वा
मुपभृतं मघ ध्रुवा मघ पुरोडाशं मघ धाना अथ
मन्य मासाद्य हवींषि नमृशति ॥ १७ ॥

ते सर्वे ऽएव यज्ञोपवीतिनो भूत्याः । इत्या-
द्युज्ज + मानघं ब्रह्मा च यद्यात् परोतः पुरस्ता-
दग्नोत् ‡ ॥ १८ ॥

तुनोपाणु चरन्ति । तिर-द्रव वै पितर-
स्तिर-द्रवै तद्यदुपाणु तस्मादुपाणु चरन्ति ॥ १६ ॥

परिवृते चरन्ति । तिर-द्रव वै पितर-
स्तिर-द्रवैतद्यत् परिवृतं तस्मात् परिवृते
चरन्ति ० ॥ २० ॥

अयेधु मभ्यादुधदाह । अग्नये समिधु माना-
यानु ब्रूहीति स एका मेव होता सामिधिनीं
चिरन्वाह सकृदु ह्येव पुराञ्चः पितरस्तस्मादेकाए
होता सामिधिनीं चिरन्वाह ॥ २१ ॥

सो ऽन्वाह । उशन्तस्वा निधी मद्युशन्तः
समिधी महि । उशन्तुगत आवह पितृन्हविषे
ऽश्वसव ऽइत्यथाम्नि मावह सोम मावह पितृन्
त्सोमवत आवह पितृन् वह्निपद आवह पितृन्
नग्निष्वात्तानावह देवांश्च ऽथाज्यपांश्च ऽप्रावहा-
ग्निं होत्रायावह स्तुं महि मान मावहेत्यावाह्यो-
पविशति ॥ २२ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । पितृयज्ञो

चा ऽथयं नेहोतारं पितृषु दधानीति तस्मान्न
 होतारं प्रवृणीते सोद होतरित्येवाहोपविशति होता
 होतृपदन ऽउपविश्य प्रसूति प्रमूतो ऽध्वर्युः
 खुवावादाय प्रत्यङ्मुहतिक्रामत्यतिक्रम्याश्रव्याह
 सुमिधो यजेति सो ऽपवर्हिष चतुरः प्रयाजान्य-
 जति प्रजा वै वर्हिर्नेत् प्रजाः पितृषु दधानीति
 तस्मादपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजत्यथाज्यभागाभ्यां
 चरन्त्याज्यभागाभ्यां चरित्वा ० ॥ २३ ॥

ते सर्वे ऽएष प्राचीनावीतिनो भुक्त्वा † । एतैर्वै
 हविर्भिः ‡ प्रचरिष्यन्त इत्याद्यज मानस ब्रह्मा च
 पुरस्तात् परीतः पश्चादग्नोत्तदुताश्रावयन्त्योऽपु स्वधे
 त्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावणः स्वधा नुम इति
 व्यवट्कारः § ॥ २४ ॥

तदुहोवाचामुरिः । आश्रावयेयुरेषु प्रत्याश्राव-
 येयुर्व्यवट् कुर्युर्नेद्यज्ञस्य विधाया प्रयामेति ॥ २५ ॥
 अथाह पितृभ्यः सोमवद्भ्यो ऽनुब्रूहीति । सो-

• चरित्वा—इति ग ।

† भुक्त्वा—इति ग ।

‡ एतैर्वैहविर्भिः—इति क च

§ व्यवट्कारः—इति ग

माय वा पितृमते स हि पुरो ऽनुवाक्ये ऽचन्वा-
हैकया वै देवान् प्रच्यावयन्ति दाभ्यां पितृन्
त्सकृदु ऽद्य पुराष्टः पितरस्तस्माद्दे पुरो ऽनुवाक्ये
ऽचन्वाह ॥ २६ ॥

स उपसृणीत ऽञ्जाज्यम् । अथास्य पुरो-
डाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन
सह मन्यस्य तत् सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्य-
स्याभिधारयति प्रत्यनक्तावदानानि नातिक्रामतीत
एवोपोत्यायाश्राव्याह पितृन् त्सोमवती यजेति व्यप-
ट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

अथाह पितृभ्यो वर्हिषद्भ्यो ऽनुब्रूहीति । स
उपसृणीत ऽञ्जाज्य मथासां धानाना मवद्यति स
तेनैव सह मन्यस्य तेन सह पुरोडाशस्य * तत्
सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिधारयति प्रत्य-
नक्तावदानानि नातिक्रामतीत एवोपोत्यायाश्रा-
व्याह पितृन् वर्हिषदो यजेति व्यपट्कृते
जुहोति ॥ २८ ॥

अथाह पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो ऽनुब्रूहीति ।
 स उपस्तृणीत ऽआज्यमथास्य मन्यस्यावदति स
 तेनैव सह पुरोडाशस्य तेन सह धानानां तत्
 सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिघारयति प्रत्य-
 नक्तावदानानि नातिक्रामतीत् एवोपोत्यायाश्चा-
 व्याह पितृनग्निं स्वाप्तान्यजेति व्यपट्कृते
 जुहोति ॥ २६ ॥

अथाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति । तत्
 स्त्रिष्टकृते हव्यवाहनो वै देवानां कव्यवाहनः पितॄणां
 तस्मादाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति ॥ २७ ॥

स उपस्तृणीत ऽआज्यम् । अथास्य पुरो-
 डाशस्यावदति स तेनैव सह धानानां तेन सह
 मन्यस्य तत् सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभि-
 घारयति न प्रत्यनक्तावदानानि नातिक्रामतीत्
 एवोपोत्यायाश्चाव्याहाग्निं कव्यवाहनं यजेति व्यप-
 ट्कृते जुहोति ॥ २८ ॥

स यन्नातिक्रामति । इत् एवोपोत्यायं जुहोति
 सकृदु द्वेव पुरास्रः पितरो ऽथ यत् सकृत् सकृत्
 त्वेपां हविषां समवदति सकृदु द्वेव

पुत्राञ्चः पितरो ऽथ यद्व्यतिपद्मं भवदानान्यवद्यु-
त्पृतवो वै पितर ऋतूनेवैतद्व्यतिपजत्पृतन्त् सुन्द-
धाति तस्माद्व्यतिपद्मं भवदानान्यवद्यति ॥ ३२ ॥

तद्वैके । एत मेव होचे मन्य मादधति तत्
होतो पश्यावैव जिघ्रति तं ब्रह्मणे प्रयच्छति तं
ब्रह्मावैव जिघ्रति तमग्नीधे प्रयच्छति तमग्नीध-
वैव * जिघ्रत्येतन्वेवैतत् कुर्वन्ति यथा त्वेवै-
तरथ यज्ञस्तेषामाशिष्यः समवद्यन्त्येव मैवैतस्यापि
समवद्येयुस्तु मुपह्यावैव जिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति
प्राशितव्यं त्वेष्वव्य मन्यामह ऽइति ह स्माहसुरि-
र्यथ कस्य चाग्नौ जुह्वतीति † ॥ ३३ ॥

अथ यतरो दास्यन् भवति । यद्यध्वर्युर्वा
युजमानो वा स उदपात्र मादायापसलवि त्रिः
परिषिञ्चन्पर्येति स युजमानस्य पितर भवने-
जयत्यसाववनेनिच्छेत्यसाववनेनिच्छेति पितामह-
भुसाववनेनिच्छेति प्रपितामह ‡ तद्यथाशिष्य ॥ ऽभि-
षिञ्चेदेवं तत् § ॥ ३४ ॥

* तमग्नीध्वेव—इति च दृष्टं डा० वेदरेख । † जुह्वतीति—इति ग ।

‡ प्रपितामह—इति क, छ ।

§ तत्—इति ग ।

अथास्य पुरोडाशस्यावदाय । सस्ये पाणौ कुरु-
रुते धानाना मवदाय सस्ये पाणौ कुरुते मन्युस्या-
वदाय सस्ये पाणौ कुरुते ॥ ३५ ॥

सु ये मामवान्तरदिश मुनु सक्तिः * । तस्यां
युजमानस्य पित्रे ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मा-
मवान्तरदिश मुनु सक्ति स्तस्यां युजमानस्य पिता-
महाय ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिश
मुनु सक्ति स्तस्यां युजमानस्य प्रपितामहाय ददा-
त्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिश मुनु सक्ति
स्तस्यां निमृष्टे ऽत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग
मावपायध्वं मिति यथा भागं मग्नीतेत्येवैतदाह
तद्यदेव पितृभ्यां ददाति तेनो स्वाग्निपूनेतस्मा-
द्यज्ञान्नागरिति ॥ ३६ ॥

ते सुवे ऽएव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा † । उदञ्च
उपनिष्क्रम्याहवनीयं मुपतिष्ठन्ते देवान्वा ऽएषु
उपावर्त्तन्ते य आहितान्निर्भवति यो दर्शपूर्ण-

* 'सक्तिः'—इति ग, घ

† 'भूत्वा'—इति ग, घ

मासाभ्यां यजते ऽथैतत् पितृयज्ञेनेवागान्यवद्य-
देवभ्यो निष्कृयते ० ॥ ३० ॥ तून्त सन्त

ऐन्द्रीभ्या माहवनीय मुपतिष्ठन्ते । इन् ३२ ॥

वनीयो ऽच्चन्मी मदन्त ह्यव प्रिया ति तः
अस्तोषत स्त्रभानवो विप्रा नृविष्ठया मर्तृरिति तं
न्विन्द्र ते हरौ ॥ सुसन्दृशं त्वा ज्वरं भृग्वीदु-
न्दिषी महि । प्र नूनं पूर्णवम्बुर स्तुती स्वेवे-
ष्यशा ५ ॥ ऽपनु † योजान्विन्द्र ते प्रापि
इति ‡ ॥ ३८ ॥ न्ति

अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्य मुपतिष्ठन्ते । सो
न्वाहा महे नाराशप्सेन स्तोमेन । पितृणां
च मुन्मभिः ॥ आ न एतु मनः पुनः क्रुत्व
दुक्षाय जीवसे । व्योक् च सूर्यं दृशे ० ॥ पुनर्न
पितरो मनो ददातु देव्यो जनः । जीवं व्रातः

* निष्कृते—इति भा० सम्मत इति डा० वेवरः ।

† 'वर्णाऽप्यनु'—इति च दृष्टो डा० वेवरः ।

‡ 'हरौऽइति'—इति ग ।

§ 'दृशे'—इति ग, घ ।

अथास्यति पित्र्यज्ञेनेव वा ऽएतदचारिषु-
रुते धाना पुनर्जीवानपिपद्यन्ते तस्मादाह जीवं
वदाय सञ्जेमहीति ० ॥ ३६ ॥

सु यतरो ददाति । स पुनः प्राचीना-
युजमानत्वाभिप्रपद्य जपत्यमी मदन्त पितुरो
मवान्तर मावपायिषतेति यथाभाग माग्निपुरित्ये-
महाय ॥ ४० ॥

मनु ऋषोदपात्र मादाय । पुनः प्रसलवि त्रिः
त्यसाऽञ्चन् पर्येति स युजमानस्य पितर मुवने-
स्त्यसाववनेनिक्ष्वेत्यसाववनेक्ष्वेति पितामह मुसा-
ववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथा जक्षुषे ऽभिधिञ्चे-
दिवं तत्तदात् पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्
पर्येति प्रसलवि न इदं कर्मानु सन्निष्ठाता
ऽद्वेति तस्मात् पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्
पर्येति ॥ ४१ ॥

अथ नीवि मुदृष्ट्य नमस्करोति । पितृदेवतया
त्रै नीविस्तस्मान्नीवि मुदृष्ट्य नमस्करोति यज्ञो

वे नमो यज्ञियानेवैनानेतत् करोति षट् कृत्वो
 नमस्करोति षड् वा ऽऋतुष ऋतवः पितरस्तुष्टु-
 ष्वेवैतद्यज्ञं प्रतिष्ठापयति तस्मात् षट् कृत्वो नम-
 स्करोति गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणात् ऽ पितर
 ईशत ऽ एषो ऽ एतस्याशीः कर्मणः ॥ ४२ ॥

ते सर्वे ऽ एव यज्ञोपधीतिनो भूत्वा । अनु-
 याजाभ्यां प्रचरिष्यन्त इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च
 पश्चात् पगीतः पुरस्तादग्नीदुपविशति होता
 होतृपदने ॥ ४३ ॥

अथाह ब्रह्मान् प्रस्थास्यामि । समिधु माधा-
 याग्नि मग्नीत् सम्मृड्ढीति सुचावादाय प्रत्यङ्ङ-
 तिक्रामत्यतिक्रम्याथ्याव्याह देवान् यजेति सो ऽप
 वहिंपो द्वावनुयाजी यजति प्रजा वे वहिर्नेत्
 प्रजाः पितृषु दुधानीति तस्मादप वहिंपो द्वावनु-
 याजी यजति ॥ ४४ ॥

अथ सादयित्वा सुचौ व्यूहति । सुचौ
 व्युह्य परिधीन्त्यमज्य परिधि मभिपद्याथाव्या-
 हपिता द्रव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
 मूक्तयाकायेति मूक्तवाक् ऽ होता प्रतिपद्यते नाध्वर्युः

प्रस्तरुः समुल्लम्पतीत्येवोपास्ते यदा होता . मूक्त-
वाक माह * ॥ ४५ ॥

अथानीदाहानु प्रहरति । स न किञ्चनानु-
प्रहरति तूष्णीं मेवात्मानं मुपस्पृशति ॥ ४६ ॥

अथाह संवदस्वेति † । अगानग्नीदगुष्कावय
श्रौषट् स्वगा देव्या होतव्यः स्वस्ति मानुषेभ्यः शं
योर्ब्रह्मीत्युपस्पृशत्येव परिधीन्नानुप्रहरत्यथैतद्बहि-
रनुसमयति परिधींश्च ॥ ४७ ॥

तद्वैके । हविरुच्छिष्टं मनु समयन्ति तदु तथा
न कुर्यादुतोच्छिष्टं वा ऽएतन्नेदुतोच्छिष्टं मग्नौ जुहवा-
मेति तस्मादपो वैवाभ्यवहरेयुः प्राग्नीयुर्व्वा ॥ ४८ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

* 'मूक्तवाक माह'—इति ग, घ ।

† 'संवदस्वेति'—इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निश्चये, त मयं वन्दे विद्यातीर्थमद्वैतम् ॥ १ ॥

अथ पिण्डपितृयज्ञं • विधिक्षुः पितॄणां मुत्पत्तिं माह—
“महाहविषा ह वा इत्यादि † । “यिष मेषा विजितिरिति । व्यज-
यन्तेति सम्बन्धः । “अथ यानित्वादि । ‘यस्मिन्’ इन्द्रासुर-
युधे येषां देवानां मध्ये ‘यान् एव’ असुराः ‘अघ्नन्’ अमारयन्,
‘तान्’ इतान् देवान् पिण्डयज्ञाख्येन वक्ष्यमाणेन कर्मणा ‘समै-
रयन्त’ समागच्छन्त । ते सृताः पितृदेवता एव अभवन् ।
पितृगृहिष्य कियमाप्त्वात् ‘पितृयज्ञः’ इति अन्वयेयं सन्तो-
त्याह— “तस्मादिति ॥ १ ॥

“तदसन्त इत्यादि । ‘तत्’ तत्र ‘यि’ देवाः ‘व्यजयन्त’
विजय मेव प्राप्ताः, न पुनरसुरेण हताः, ‘ते’ वसन्ताद्युत-
त्यजात्मकाः; ‘यान्’ इतवन्तः, ‘ते’ पिण्डयज्ञेन ‘समैरयन्त’
समागच्छन्, ‘ते’ एव शरदाद्यास्तय इतवः । एतेषां मनु-
रूपत्वप्रतिपादनम् उपरिष्ठात् § “इतवः पितरः”—इति करिष्य-
माणस्तुल्योपोद्घातत्वेन ॥ २ ॥

• ‘अथ पिण्डयज्ञः’—इति च ।

† आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः, सौम्यश्चतुः । माविनो द्वादश-
कपालो ऽष्टाकपालो वा उपांशुदेवतः, सरस्वत्ये चतुः, पूष्णे चतुः,
सिन्धुनाभो द्वादशकपालः, माहेन्द्रश्चतुः, वैश्वकर्मेण एककपाल उपांशु-
देवतः । एषां मष्टाणां हविषां नाम महाहविरिति ।

‡ इहेव वाचस्ये चतुर्ध्वजिकायां (३४१ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

इदानीन्तनानुष्ठानस्यापि उक्तफलसाधनत्वं माह— “अथ यदिति । ‘अथ’ इदानीं मपि ‘एषः’ यजमानः ‘एतेन’ पित्र्यत्वेन ‘यजते’ इति ‘यत्’, ‘तत्’ तस्मात् । ‘अह’, ‘तु’, ‘एव’ इति त्रयो निपाताः । ‘एतस्य’ यजमानस्य सम्बन्धिनं ‘कश्चन’ ‘वन’-शब्दोऽप्यर्थे, क मपि पुरुषं ‘न’ एव ‘घ्नन्ति’ असुरादयो न मारयन्ति । तत्र कृतानुकरत्वे हेतु माह— “इति देवा इति । इत्थं ‘देवाः’ पुरा ‘अक्षुर्वन्’ पित्र्यप्राप्त्यै कर्म । देवैरेतेन प्रकारेणानुष्ठितम्, तेनेव प्रकारेणानुतिष्ठति, न स्वात्मन्येव किञ्चित् करोतीत्यर्थः । तदेव द्रव्यदेवतामहं प्रतिपादयति— “य सु चैवेभ्य इत्यादिना । ‘एभ्यः’ पित्र्यभ्यो ‘यम्’ एव पुरोडाशधानादिरूपम् ‘भागं’ देवाः ‘अकल्पयन्’, ‘एतत्’ एतर्हि ‘एषः’ यजमानोऽपि ‘तम्’ एव भागम् ‘एभ्यः’ ‘करोति’ । तथा देवाः पुरा असुरहतान् पित्र्यभावं प्राप्तान् ‘यान्’ एव ‘समीरयन्त’ समगच्छन्, ‘तान्’ एव पित्र्यत्वं प्राप्तान् देवान् ‘एतद्’ यजमानः ‘भवति’ इविषा तर्पयति । भवतिरत्र लक्ष्यार्थः ० । तेन च पित्र्यदेवतातर्पणेन ‘स्नान्’ स्वकीयानेव ‘पितॄन्’ पित्र्य-पितामहाद्यान् ‘श्रेयांसम्’ प्रशस्यतमं ‘लोकम्’ उपोन्नयति’ उपप्रापयति । अपि च ‘अत्र’ अस्मिन् कर्मणि ‘अस्य’ यजमानस्य ‘आत्मनः’ स्वस्य ‘अनुचरणेन’ अनुगमनेन च यदेव प्राणिजातं ‘हन्यते’, ‘मीयते’ ताडयते । यदा ‘मीयते’ “मीड् + हिंसायाम्”

* “अथ-रक्षण गति-कान्ति प्रीति लभ्यावगम प्रवेश अवश्य स्वान्वय-याचन-क्रियेच्छा-दीप्रावाप्तालिङ्गन हिंसा-दान-भाग-वद्विषु”-इति भा० प० ६०० धा० ।

† मिदं—इति (भा० प० ८६८ धा०) च ।

-इति धातु ७ । 'एतेन' पित्र्यज्ञेन अथ तदेव पुनराप्यायते,
पुन प्रवृद्ध भवतीति । "तस्मादिति । पित्र्यज्ञस्य विधि ।
यस्मात् उदीरितफलहेतु पित्र्यज्ञ , तस्मादनेन यष्टव्य मित्यर्थ ।
'यजते'-इति पञ्चमलकारेण वर्त्तमानोपदेश १ ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते— "स पित्र्यभ्य इति । सोम एषा
मन्तीति सोमवन्त कृतसोमयाम । एतद्दिग्निधयागविशिष्टेभ्य
'पित्र्यभ्य' षट्सु कपालेषु संस्कृत 'पुरोडाश' 'स' यजमान
निर्वपेत् । देवताविकल्प माह— "सोमाय वेति । × × ×
सोमाय वा निर्वप कर्त्तव्य । तदुक्त कात्यायनेनापि—
'पित्र्यभ्य सोमवद्वा षड्कपाल सोमाय वा पित्र्यमन्ते"—
इति ६ । इदं देवताविकल्प साम्बलायनोऽप्याह अ— "पितर,
सोमवन्त सोमो वा पित्र्यमान्"—इति ५ । कपालसंख्या प्रथ
मति— "षड् वा इति । "ऋतव पितर इति । शरहेमन्त
शिशिरा , त एते यत् पुन समैरयन्तेत्याश्रातवान् , तत्
पितृणा ऋतुतादात्म्यम् । यदा 'यस्मिन् वा ऋतो पुरुष
प्रसीयते , सोऽप्यामुषि ज्ञोके भवति"—इति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धे ॥
षमन्ताद्युत्वात्मका पितर ॥ ४ ॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते— "अथ पित्र्यभ्या बर्हिषद्वा इति ।
बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदोऽकृतसोमयामा , क्षेपणहविर्विध

• नि० आ० ११८३ पा० ।

† का० यौ० सू० ५ ८ १ ।

‡ का० यौ० सू० ५ ८ २, १० ।

§ आश्व० यौ० सू० ७ १६ -१ ।

[ते० आ० १ ६ ८ ४ ।

याजिनः पिनरः । षडोदरादित्वात् वर्णलोपः ७.१ । एतद्गुण-
विशिष्टेभ्यः पिष्टभ्यो धानारूपं इविः कर्त्तव्यमिति शेषः १ ।
तत्करणप्रकारमाह— “अन्वाहार्यपचन इति । अष्टयवतण्डुला
धानाः ; तदर्थे दक्षिणाग्नी भर्जनकपान् मधियित्वा, तत्र
तत्तण्डुलानोप्य भर्जनं कुर्यादित्यर्थः । ततो भर्जनान्तरं ता
धाना द्वेधा विभज्य, अर्धाः प्रकृतिवत् समन्त्रकं ‘पिपन्ति’
समन्त्रकं चूर्णयन्ति । “पिष्टू सखूरणे”—इति धातुः ३ । ‘अर्धा
इत्येव’ । एव निवापरा अर्धा ‘धानाः’ ‘अपिष्टाः’ पेपणरहिता
अधिकृता भवन्ति । ता अपिष्टा धानाः ‘पिष्टभ्यो वर्द्धि-
यन्ताः’ देयाः ५ ॥ ५ ॥

अथ तृतीयं यागं विधत्ते— “अथ पिष्टभ्योऽग्निष्वात्तेभ्य
इति ॥ । आधानमंस्काराभावेन त्रेताग्न्यभावात् केवलं मौषा-
मनान्निमैवाद्यमाना (१) गौः ‘निवान्या’ । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्याः
पथमि प्राप्तिनो मथितो धानाचूर्णः ६, ‘एकगलाकया’ एका
चासी गलाका च, “पूर्वं कानैकसर्वम्”—इत्यादिना ७९ समानः ।
एकैवैव गलाकया ‘सक्तत्’ एकवारम् ‘उपमथितः’ आनोडितो
इविः ‘मन्यः भवति’ इत्यर्थः । उपमथनस्य सक्तत्वं प्रथंसति—
“सक्तदु ह्येति । एकवारं निव हि अन्वयं स्तुत्याद् गार्हपत्यापरदेशात्
उत्थाय अन्वाहार्यपचनध्यादूरेणोत्तरप्रदेशे × × × रागता अपुन-

* “षडोदरादीनि षषोपदिष्टम्”—इति पा० ख० ६. ३ १०२ ।

† का० यौ० ख० ५. ८. ११ ।

‡ क० पा० १५ ब्रा० ।

§ का० यौ० ख० ५. ८. १८, १९ दृश्ये ।

॥ का० यौ० ख० ५. ८. १२ ।

१ राघ एव मन्य उपपत्तेः ।

०० पा० ख० ७. १ ३६ ।

राष्ट्रताः सन्तः पितरो भवन्ति (१), अतस्तेषां सक्तस्य मसाधारण-
धर्म इति हविःसंस्कारस्यापि सक्तस्य मुचित मिति भावः ॥
विहितानि व्रीचि हवींषि सभूय निगमयति— “एतानिति ॥६॥

एतेषां हविषां या देवताः “पितृभ्यः सोमवद्भ्यः”—इत्यादिना
निर्दिष्टाः, तासां स्वरूपं परस्पररामहीर्षं मिति ब्रूते— “तद्य
इति । ‘तत्’ तत्र ‘सोमेनेजानाः’ सोमेनेष्टवन्तः पक्षत्वं प्राप्ताः
‘ते पितरः’ ‘सोमवन्तः’ इत्युच्यन्ते । ‘अय’—अर्थः त्वर्थः । ‘ये’
तु ‘पक्त्रेन’ पाकमंस्कृतेन, चक्षुरोडाशादिहविषा देवेभ्यो दत्तेन
केवलं हविर्यज्ञयाजिन एव न सन्तो ‘लोकं जयन्ति’, ‘ते पितरः’
‘वर्हिषदः’ इत्याख्यायन्ते । ‘ये’ पुनः ‘ततः’ तयोर्मध्ये ‘अन्य-
तरत्’ अपि ‘न’ प्राप्नुवन्ति, केवलं सोपासनाग्निरेव ‘दहन’
गरीरान्ते ‘व्यदयति’ आम्बादयति, भक्षयतीत्यर्थः । तैत्तिरीयके-
ऽप्यान्नातम्— “ये ये यन्वानः, ते पितरो वर्हिषदः—० ; ये वा
अयन्त्वामो ष्टहमेधिनः ते पितरोऽग्निश्वात्ताः”—इति ॥ ७ ॥

पितृयज्ञप्रयुक्तं विशेषं वक्तुं चोदकप्राप्तं महकलापं मनुष्मा-
मिति— “म जघनेनेत्यादिना । दक्षिणामुखत्वं प्राचीनावीतित्वं
च हविर्ग्रहणे विशेष इत्यर्थः । “स तत एवेत्यादि । ‘सः’
अध्वर्युः तस्माद् गार्हपत्यापरदेगादुत्थाय अन्वाहार्यपचनस्य अदूरे-
णीत्तरदेगे दक्षिणामुखस्तिष्ठन् अवहत्यात् ॥ चोदकप्राप्तं फली-

• “यदमहदेवानां तन्, सक्तं पित्रा मिति पित्रात्वादत्तं महद-
यद्यस्ये प्राप्तं व्याह— “अतुर्वा यद्यस्यम् (का० श्रौ० सू० ५, ८, १२)”—इति
वा निर्द्धारणे”—इति या० ६० ।

† ‘हविर्यज्ञयाजिन एव’—इति च ।

‡ ते० मा० १, ६, ८, ९ ।

§ का० श्रौ० सू० ५, ८, १४ क ।

करणस्य विष्करण मपास्य सलक्ष्यं विधत्ते— “सकृत् फली-
करोतीति ॥ ८ ॥

“स दक्षिणेवेति । ‘सः’ अर्धयुः दक्षिणामुख एव सन्
प्रवहननदेशे पेषणार्थं ‘दृषदुपले’ उपदध्यात् । पट्कपालस्य
पुरोडाशस्य गार्हपत्यदक्षिणायां अर्पणं विधाय स्तीति— “दक्षि-
णाहं गार्हपत्यस्येत्यादिना ० । “तद् यदेता मिति । ‘तत्’
तत्र पितृयज्ञनम्बन्धित्वेनानुष्ठेयपदार्थेषु ‘यद्’ यस्मात् कारणात्
‘एतां दक्षिणां दिवं सचन्ते’ ऋत्विग्यजमानाः समवयन्ति ।
‘यव समवाये’—इति † धातु । “एषा हीति । ‘हि’-शब्दो
दक्षिणस्या दिग् इह श्रुत्यन्तरप्रतिष्ठं पितृसम्बन्धं द्योतयति ।
तथा च तैत्तिरीयकम्— “देवमनुष्या दिवो अभजन्त, प्राचीं
देवा दक्षिणा पितरः”—इति ‡ ॥ ८ ॥

पित्राया वेदेर्निर्माणं विधत्ते— “अथ दक्षिणेनेति § । “चतुः-
स्रक्ति मिति । चतस्रः स्रक्तयः कोणा यस्याः सा तथोक्ता । तासां
चतुःस्रक्तीना भान्तेयाद्यवान्तरदिक्सम्बन्धं विधत्ते— “अवा-
न्तरदिमोऽन्विति । स्रक्षि भनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।, “कर्म-
प्रवचनीययुक्ते”—इति द्वितीया ¶ । अवान्तरदिक्स्थाः स्रक्तीः कुर्या-
दित्यर्थः । स्रक्तीना चतुष्टयमुपपादयति— “चतस्रो वा इति ।
पितृणा भवान्तरदिग्रूपता श्रुत्यन्तरप्रसिद्धाप्रवगन्तव्या ॥ १० ॥

* का० श्रौ० सू० ५, ८, १४ ख ।

† भा० उ० ६६७ घा० ।

‡ ते सं० ६, १, ११ ।

§ “दक्षिणेन दक्षिणायिं परित्त सुदगद्वारं तन्मध्ये वेदिं करो
व्यवान्तरदिक् स्रक्ति माप्रान्ते—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, २१ ।

¶ पा० सू० “अनुर्लक्षणे”—इति १, ४, ८४ । † पा० सू० २, ३, ८ ।

अथाग्निस्थापन विधत्ते— “मन्मध्य इति । दक्षिणाग्नि माहृत्य तस्या वेदेर्मध्ये स्थापयेदित्यर्थः । तथा च कात्यायन — “अवान्तरदिक् स्रज्जि माभगात्से दक्षिणाग्नि मध्येऽप्या करोति” — इति ५ । एतन्मध्ये स्थापन सुपपादयति— “पुरस्तादा इत्यादिना । ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्या दिशि आहवनीयमभीषे ‘प्रत्यक्ष’ प्रत्यङ्मुखता सन्तो देवा ‘मनुष्यान्’ ऋत्विज्यजमानान् ‘अभि’ लक्ष्य ‘उपा हता’ उपगता भवन्ति । ‘तस्मात्’ कारणात् ‘तेभ्य’ देवेभ्य ‘प्राङ्’ मुख ‘तिष्ठन्’ अध्वर्यु जुहोति । व्याध्यावस्थितानां तेषा सर्वतोमुखत्व सुपपादयति— “सर्वत पितर इति । अवान्तरदिशा व्यापित्वेन तद्रूपाणा पितॄणा मपि व्यापित्वात् प्राच्याद्यन्तमदिङ्मुखत्व दुर्ज्ञान मिति सर्वत परीत्य अवनार्थ मध्येऽग्ने स्थापन मिति निगमनवाक्यस्थायं ॥ ११ ॥

“स तत एवेत्यादि । अस्मिन् हि पित्र्ययज्ञे दक्षिणा दिक् प्राची जाता, तत प्राक्प्रतीत्ये तु दक्षिणोत्तरदिशौ मध्यमौ, तत्र मध्यभागेऽवस्थिता प्राची दिक् उत्तरा, दक्षिणभागावस्थिता प्रतीची दिक् दक्षिणा, तथाच प्रकृतौ उदीच्या दिशि क्रियमाण स्तम्बयजुर्हरण मत्र प्राच्या सम्यदयते । अथ मर्धं,— तस्या वेदे सकाशादेव सोऽध्वर्यु प्राक् प्राच्या दिशि स्तम्बयजुर्हरेत् १ । तस्या वेदे परिग्रह मभिनयेन दर्शयति— “अथेत्येवापे इति । ‘अपे’ प्रथमम् ‘इत्येव’ एवमेव यथाद् भागे दक्षिणापवर्गं रेखया परिगृह्णीयात् । ‘अथ’ अनन्तरम् ‘इति’ एवम् उत्तरत प्रागपवर्गं परिगृह्णीयात् । एव पुरस्ताद् दक्षिणापवर्गं परि

ष्टह्नीयात् । अत्र प्रतीच्युदीचीप्राचीन्धनेन क्रमेण पूर्वाक्षरीत्या दक्षिणाग्रनोच्युदग्दिगो भवन्ति । तासु दिक्षु परिग्रहणं प्रकृतौ व्याख्यातम् * । सूचितञ्च कात्यायनेन— ‘पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चात् उत्तरमद्य’—इति † ।

क्षेत्रादीनि यानि वेदिसम्बन्धीनि कर्माणि , एतानि सर्वाणि अत्रापि तथैव कर्तव्यानि इति अभिप्रेत्य सिद्धवत् अनु क्रामति— “लिखति हरति यद्वार्यं मित्यादिना ‡ । ‘यत्’ द्वार्यं हरणोय भवति , ततः हरेत् इति सम्बन्धः । “स तथैवेति । येन प्रकारेण पूर्वपरिग्रहः कृतः , तेनैव प्रकारेणोत्तर परिग्रहः कुर्यात् ।

ननु “परी यज्ञे”—इति § पणिपूर्वाद् यद्द्वार्यस्य विषये घञा भवितव्यम् , कथं मच्,— पूर्वं पूर्वपरिग्रहेणेति , उत्तरं परिग्रहेणेति रूपसिद्धिः † नैष दोषः , “व्यत्ययो बहुलम्”—इति ॥ “यच्च ह ह नि शि गमद्य”—इत्यप् † भवति ।

“प्रतिचुष्येति । “पुरा क्रूरास्य”—इति प्रकृतौ यदनुमार्जनम् †† , ततः क्षात्वेत्यर्थः । प्रकृतिवदेव ‡‡ “प्रोक्षणीरासादय”—इति त्रैयम्गमीध्रप्रेषितार्थानुष्ठानञ्चाह — “प्रोक्षणीरित्यादिना । “स यज्ञोपवीतीति । एतावत् कर्म प्राचीनावीतिनैवाध्यर्चना कर्त्तुं

* १ का० २ च० ४ ब्रा० ८—२१ कलिका द्रष्टव्या ।

† का० श्रौ० सू० २ ६ २५ ।

‡ तदन्तः कात्यायनेन— पित्र्यज्ञादिचिन्त्यो—इति २ ६ २८ ।

§ पा० सू० ३ ३ ४७ ।

॥ पा० सू० ३ १ ८५ ।

† पा० सू० ३ ३ ५८ ।

†† १ भा० १ ६ ६ पृ० ५ प० ।

‡‡ १ भा० १ ५ ५ पृ० १० प० , १ ६ ८ पृ० ८ प० द्रष्टव्ये ।

ध्यम् ; 'सः' अध्वर्युः इदानीं 'यज्ञोपवीती' 'भूत्वा' प्राकृतवदेव
'आज्यानि' गृह्णीयात् * ॥ १२ ॥

तत्रोपभृति ग्रहणे केषाञ्चित् मतं भुपन्यस्यति— "तदाहु-
रिति । 'हौ ह्यत्र'—इति तत्र कारणाभिधानम् । 'अत्र' खलु
पितृयज्ञे 'हि' यस्माद् 'हौ' एव 'अनुयाजौ' प्रयाजानुयाजानां
मेव वर्हिद्वयस्य विधास्यमानत्वात् प्रथमस्यानुयाजस्य वर्हिद्वयो-
ऽननुष्ठाने सति रावेवानुयाजौ 'भवतः', अतस्तदर्थं 'विरुप-
भृति गृह्णीयात्' † । ननु प्रयाजेषु समानयनार्थं सपि ग्रहीतुं
मात्रेण भवितव्यमिति चेत्, न ; प्रयाजेषु वर्हियुक्तस्य चतुर्थे-
यागस्य प्रतिषेधेन तत्प्रयुक्तस्य समानयमानस्याप्यभावात् । अतः
एवोक्तं सूत्रकृता— "असमानयनं वा वर्हिःसंयोगात्"—इति ‡ ।

इदानीं पश्चान्तरं भाह— "तद्वष्टावेवेति । प्रकृतिवद् अष्ट-
कत्वं एव 'उपभृति गृह्णीयात्' । गृह्णतोऽभिप्रायं भाह— "ने-
दिति । यज्ञसम्बन्धिन्याः विधायाः, विधा प्रकारः संस्था ;
तस्मात् 'न' एव 'अज्यानि' गच्छानि 'इति' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

आज्यग्रहणानन्तरं मिधप्रोक्षणादिकर्मसंस्कार्योः पुनः प्राचीना-
धीतित्वस्य विधत्ते— "आज्यानि गृह्णीत्येति ॥ १३ ॥

इधप्रोक्षणादिकं प्रकृतिवदेव कर्तव्यमित्यनुक्रामति—
"प्रोक्षणीरिति । "अथाज्या इति । 'अथ' वेदिप्रोक्षणानन्तरम्
'अग्ने' अध्वर्यवे 'वर्हिः प्रयच्छन्ति' । आदाय अध्वर्युहस्ते परि-
कर्मिणो ददुरित्यर्थः । "तत्पुरस्तादुपन्योति । 'तद्' वर्हिः

* "यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे"—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, २६ ।

† "विरुपभृति"—इति च का० श्रौ० सू० ५, ८, २७ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ८, ३६ ।

‘पुरस्तादपत्न्य’ पूर्वस्यां दिशि यथा भवति तथा वेद्या मध्वर्यु-
रामादयेदित्यर्थः ७ । तत् प्रकृतिवदेव प्रोक्षणीयेषु ‘उपनीय’,
वर्हिषः सन्नहनस्य यत्नं विस्त्रंस्य, ततः सकाशात् प्रस्तर-
मुष्टिं पृथक् न गृह्णीयात् ८ । तत्र कारणं माह— “सक्तदु-
ष्टो वेति । वर्हिषः सकाशात् प्रस्तरस्य पृथक्करणे वर्हिषः सक्तत्वं
व्याहन्त्येत, न चेत्तत् पिष्टयज्ञे युक्तं मिति भावः ॥ १४ ॥

वर्हिषः स्तरणप्रकारं माह— “अथ सन्नहनं मिति । सन्न-
हतेऽग्नेनेति सन्नहनं रक्तुः । ‘अपमनवि’ अपदक्षिणम्, अग्निं
परितो वेद्यां ‘त्रिः परिसृणन्’ पर्येतीत्यर्थः । एवं परितः
स्तरणानन्तरं ‘यावद्’ वर्हिः ‘प्रस्तरभाजनं’ प्रस्तरस्य योग्यं
पर्याप्तं भवति, ‘तावत्’ ‘परिगिनष्टि’ अवशिषयेत् । “अथ
पुनरिति । ‘अथ’ अपदक्षिणपरिगममानन्तरम् ‘पुनः’ ‘प्रसन्नवि’
प्रदक्षिणं ‘त्रिः पर्येति’ । अत एव सूत्रकृतोक्तम्— “वर्हिर्वि-
स्त्रंस्य यूनाद्यामे गृह्णीत्वा त्रिसृण्वग्निं पर्येति प्रस्तरमात्रं गिह्वा
तावत् प्रतिपर्येति”—इति ९ ।

एतत् प्रतिपरिगमनं अनूय स्तीति— “तद्यानेवेति । ‘तत्’
तत्र स्तरणसमये त्रिरपदक्षिणगमनेन ‘यान्’ एव ‘असृन्’
विप्रकर्षेण पिष्टलोकेऽवस्थितान् त्रिविधान् “पिष्टभ्यः सौमवद्भ्यः”
—इत्यादिना हविर्देवतात्वेन प्राग्दर्शितान् ‘अन्ववागात्’ अनुप्राप्नोत्,
‘एतत्’ एतेन पुनस्त्रिः प्रदक्षिणकरणेन ‘तेभ्यः एव’ पिष्टभ्यः

• का० श्रौ० सू० ५. ८. २८ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ८. ३० । ‘कुशप्रमूषस्तरोपममद्व’ चेष्टा वर्हिः
—इति तत्पद्धतौ (५. ०) ।

; का० श्रौ० सू० ५. ८. २८. ३० । ‘यूने = सन्नहनम्’—इति दा० दे० ।

मकायात् 'युन,' 'अपोदिति' अपगच्छति, 'स्व' स्वकीयम् 'इमं लोकम्' 'अभि' प्राप्तुम् । 'तस्मादिति, प्रतिपादितार्थ-
निगमनम् ॥ १५ ॥

"न दक्षिणेव परिधीनिति । 'स.' स्वयं 'दक्षिणा' दक्षिणायात् 'यव' 'परिधीन्' परिदध्यात् । ततः पद्यात् पुर-
स्ताच्च तत्र दक्षिणाम्नौ परिधीन्, उत्तरप्रागपि प्रस्तरं, सर्वं
मघदेयितं बर्हिष्य दक्षिणायां शृणीयात् । प्रकृतितः प्राप्तं च
विधुचन्तर्हानं निषेधति— "नास्तर्दधातीति । अस्तर्हानेऽधस्तान-
बर्हिषी विमज्ज्येयाताम् ॥ १६ ॥

तस्मिन् प्रस्तुत्तुद्वादीनां आसादनस्य प्रकारविशेषं विधत्ते—
"न तत्रेति । प्रस्तरस्थोपरि पद्यादभागे प्रथमं 'लुहम्' आसाद्य,
ततः पूर्वभागे 'उपभृतम्', ततः पुरस्तात् 'ध्रुवाम्' ॥, अन्ततो
'इवीधि', इत्यनेन क्षमिणासादयन्नासादितश्चविषा मभिमर्शनं
कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

"ति सर्वं एवेति । न केवलं मध्यं श्व, चत्विग्यजमानाः
'मघं एव ते' अस्मिन् समये 'यज्ञोपवीतिनः' भवेयुः । । 'इत्यात्'
—इत्यमिनयदर्शने ; अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानो आहवनीयस्य
पुरतो गत्वा, अप्रदक्षिणं पयोहृत्य, पित्र्यज्यवेदेः पद्याह्यं

* का० यौ० मु० ५. ८. १४, १५ ।

† १ का० २ प्र० ६. १४, १५. १. १ दृष्टये ।

‡ 'सुगो जुहुः, उपभृत एवदाज्योपभृत पुत्रा'—इति पद्वर्तनी या० दे० ।

§ का० यौ० मु० ५. ८. ४१, ४२ ।

॥ "मामिधेनिग्राह्यान्मभागाभ्यां यज्ञोपवीतिनः भवे"—इति का०
यौ० मु० ५. ८. ४३ ।

‘परीतः’ परिक्रामत इत्यर्थः । आग्नीध्रस्तु तस्या वेदेः ‘पुर-
स्तात्’ पूर्वदेशं गच्छेत् ० ; तत्र हि स्वाम्यशुद्धरणं कृतम् ॥ १८ ॥

पिष्टयज्ञेनोपांशुप्रचरणं विधत्ते— “तेनोपांशु चरन्तीति † ।
“तिर इव वा इति । तिरोहिता एव पितरो ऽभवन्, तेभ्यः
‘यद्’ ‘उपांशु’ करणम्, ‘तत्’ अपि ‘तिरः’ तिरोहित मेव
भवति । तद्यत्तान्तिहितानां मुपांशुप्रचरणं युक्तं मिति भावः ॥ १९ ॥

पिष्टयज्ञस्थानस्य परित्ययणं विधाय स्तीति— “परित्यक्त
इति । ‘परित्यक्ते’ परिवेष्टिते स्थाने ; सिंह मन्वात् ॥ २० ॥

“स एका मेवेति । ‘सः’ होता “अग्नये समिध्यमानाय”
—इति अर्धयुष्मा प्रेषितः सन् ‘एका मेव’ ‘सामिधेनी’ ‘त्रिः’
ब्रूयात् । “प्र वो वाजाः”—इत्याद्याः सामिधेन्यः पञ्चदश ‡ ।
तत्र सामिधेन्येकत्वे कारणं माह— “सक्तदु द्येवेति ॥ २१ ॥

अनुवक्तव्या ता मेकां सामिधेनीं दर्शयति— “सोऽन्वा-
हेति । ‘सः’ होता “उग्रन्तस्त्वा”—‘इति’ § यतां सामिधेनीं
त्रिः अनुब्रूयात् । अस्याय मर्षः— हे अग्ने ! ‘उग्रन्तः’ काम-
यमानाः वयं त्वां ‘निधीमहि’ वेषां स्थापयामः । तया
‘उग्रन्तः’ त्वच्छाध्यं यामं कामयमाना एव सन्तः ‘समिधी-
महि’ त्वां समिहं करवामहे । अग्ने ! त्वं भवि अक्षदुक्त

* का० श्रौ० सू० ५. ८. ३४, ३५ ।

† “पिष्टयज्ञ उपांशुप्रचरणम्, पुरस्तादुपचारः, अक्षयजमानयोश्च,
पूर्ववदा, अपत्रीकः, दक्षिणाधिराहवनीयवत्, पूर्वणाहवनीयं प्रणीता
परिहरति, अर्घ्यवत्”—इत्यर्थः (का० श्रौ० सू० ५. ८. १-८) मूलाग्रीह
समन्तादाक्षीप्यानि ।

‡ अ० सं० ३. २७ १-१५ ।

§ अ० सं० १०. १६, १२, य० या० सं० २०. ७० ।

मये 'उगन्' कामयमानः सन् 'उशतः' अस्मदीयं यज्ञं कामय-
मानान् 'यितृन्' 'आवह' आगमय । किमर्थम् ? 'हविषे
पत्तवे' अस्माभिर्देते हविर्भोक्तुम् । "क्रियाग्रहणं मपि कर्त्त-
व्यम्"—इति * कर्मणः सम्प्रदानत्वाद्यतुर्थी । "अद भक्षणे"
—इति †, अस्मात् "तुमये सेवेन्"—इति तवेन् प्रत्ययः ‡ ।

"अथाग्निं मावहेत्यादि । सामिधेय्यनुवचनानन्तरम् "अग्निं
मावह"—इत्याद्यावाहननिगदं ब्रूयात् । तत्राग्नीषोमावाज्यभाग-
देवते, पितरः सोमवन्त इत्याद्याः प्रधानदेवताः, 'देवा आज्यपाः'
प्रयाजानुयाजदेवताः । तेषां सर्वेषां मावाहनं कर्त्तुं मग्निः
प्रेष्यते— "अग्निं होत्राय"—इत्यादिना । शेषेण त्विष्टकृद्देवताया
आवाहनप्रतिपादनम् । 'होत्राय' होमाय होतृकर्मणे वा 'अग्निम्
आवह' । अग्निष्वात्तनाम्नस्तव स्वभूतो महिमा, तम्, तद्रूप-
स्वीकारिणं मग्निं मावहेत्यर्थः । "इत्यावाह्येति । अनेन निग-
देनायाज्ञा तत्त्वोपविशेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रकृतिवत् प्राप्तं होतृवरणं निषेधति— "अथायाव्य न
होतार मिति § । आवाहनानन्तरं मायावणप्रत्यायावणे कृत्वा,
'सोद होतः !' इत्येतावध्वर्गुर्व्रूयात् ; न तु "अग्निर्देवो दैव्या
होता"—इति निगदेन होतारं ग्रहणीतेत्यर्थः । एतदुपपादयति—
"पिष्टयज्ञो वा अय मिति । यतोऽयं पिष्टयज्ञः, यतोऽयं
पितरः मविहिताः ; तत्र यदि होतृवरणं कुर्यात्, तदा 'न'
'होतारं' तेषु पिष्टयु 'दधाति' स्थापयति, न चैतद् युक्तम्,
'इति' अग्निनाभिप्रायेण 'होतारं' 'न' ग्रहणीयात् ; किन्तहि

आश्रावणानन्तरं ब्रूयात् इति, तदाह— “सीदेति । हे
‘होतः’ त्वं ‘सीद’ उपविश ‘इति’ एतत् वाक्यम् अध्वर्युर्ब्रूयात् ;
न होतुर्वरणम् । ‘होता’ चेवं कृत्वा ‘होदधदने’ ‘उपविशति’
उपविशेत् ।

श्रुगादाननिगदेनाध्वर्युः ‘प्रसीति’ अनुजानाति । “यु
प्रसवैययोः”—इति ० धातुः । स च ‘प्रसूतः’ होत्रा प्रेरितः
‘अध्वर्युः’ ‘सुषो’ लुङ्पठतौ ‘आदाय’ ‘प्रत्यङ्’-मुखः अति-
क्रामति । ‘अतिक्रम्य’ वेदेः पश्चिमभागे स्थित्वा, आश्रावण-
प्रभृति ‘अपवर्हिषः’ बर्हिषतुर्थः प्रयाजः, तद्वर्जं ‘चतुरः प्रया-
जान्’ यजेत । बर्हिर्वर्जनस्याभिप्राय माह— “प्रजा वा इति ।
मिष्टं निगदसिद्धम् ॥ २३ ॥

अग्निभिः प्रचरणार्थं प्राचीनावीतित्वं पुनर्विधत्ते— “ते सर्वं
एवेति । ‘ते’ ऋत्विग्यजमानाः ‘सर्वं एव’ ‘प्राचीनावीतिनः’
भवेयुः ॥ । ब्रह्मयजमानाग्नीध्राणां पूर्वे परिक्रान्तानां प्रधान-
यागार्थं मन्यथा परिक्रमणं विधत्ते— “इत्यादिति । ‘इत्यात्’
अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानो चतुःस्वक्तेर्वेदेः ‘पुरस्तात्’ प्रति-
गच्छतः, आग्नीध्रः ‘पश्चात्’ प्रतिगच्छेत् । प्रधानहविषो याग्याना
माश्रावणवपट्कारानाद्यष्टे— “तदिति । ‘तत्’ तत्र पित्रेद्यु
प्रधानहविष्यु ‘ऋषधा’-इति अध्वर्युराश्रावयेत्, ‘अनु स्वधा’
-इति आग्निध्रः प्रत्याश्रावणं कुर्यात्, होता ‘स्वधा नमः’-इति

* अथा० प० ३० धा० ।

† का० श्रौ० सू० ५. ८. ३७ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ८. १ । पित्रात्वादपमथं सर्वत्र प्राप्त मेव ,

मथस्यापि वाचनिकस्यान्यभागान्तरावधि (८. ३३.) पूर्ण इति प्राचीना
वीतित्वं प्राप्त मेवेति कालाद्यनेन नेह पुनः सूचित मिति ध्येयम् ।

मये 'उग्रन्' कामयमानः सन् 'उग्रतः' अस्मदीयं यज्ञं कामय-
मानान् 'पितॄन्' 'आवह' आगमय । किमर्थम् ? 'हविषे
अतवे' अस्माभिर्देतुं हविर्भोक्तुम् । "क्रियायहणं मपि कर्त्त-
व्यम्"—इति * कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । "अद भक्षणे"
—इति †, अस्मात् "तुमर्थे सेवेन्"—इति तवेन् प्रत्ययः ‡ ।

"अद्याग्निं भावहेत्यादि । सामिधेय्यनुवचनान्तरम् "अग्निं
भावह"—इत्याद्यावाहननिगदं ब्रूयात् । तत्राग्नीषोमावाग्यभाग-
देवते, पितरः सोमवन्त इत्याद्याः प्रधानदेवताः, 'देवा आज्यपाः'
प्रयाजानुयाजदेवताः । तेषां सर्वेषां भावाहनं कर्त्तुं मग्निः
प्रेष्यते— "अग्निं होत्राय"—इत्यादिना । त्रैपेण स्विष्टकृदेवताया
भावाहनप्रतिपादनम् । 'होत्राय' होत्राय होत्रकर्मणे वा 'अग्निम्
आवह' । अग्निश्चात्तनाम्नस्तत्र स्वभूतो महिमा, तम्, तद्रूप-
स्वीकारिणं मग्निं भावहेत्यर्थः । "इत्यावाह्येति । अनेन निग-
देनावाह्यं तत्रोपविशेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रकृतिवत् प्राप्तं होत्रवरणं निषेधति— "अथाथाव्य न
होतार मिति § । आवाहनान्तरं आथाव्यप्रत्याथावये कृत्वा,
'होतारः होतः !' इत्येवाध्वर्ष्यब्रूयात् ; न तु "अग्निर्देवो दैव्या
होता"—इति निगदेन होतारं प्रहृषीतेत्यर्थः । एतदुपपादयति—
"पिष्टयज्ञी वा अथ मिति । यतोऽयं पिष्टयज्ञः, अतोऽत्र
पितरः सन्निहिताः ; तत्र यदि होतुर्वरणं कुर्यात्, तदा 'न'
'होतारं' तेषु पिष्टयु 'दधाति' स्थापयति, न चेत्तद् युक्तम्,
'इति' अनेनाभिप्रायेण 'होतारं' 'न' प्रहृषीयात् ; किन्तुर्हि

आयावणानन्तरं ब्रूयात् इति, तदाह— “सीदेति । हे
‘होतः’ त्वं ‘सीद’ उपविश ‘इति’ एतत् वाक्यम् अध्वर्युर्ब्रूयात् ;
न होतुर्वरणम् । ‘होता’ चेवं कृत्वा ‘होतृपदने’ ‘उपविशति’
उपविशेत् ।

सुगादाननिगटेनाध्वर्युः ‘प्रसीति’ अनुजानाति । “पु
प्रसवैययेयोः”—इति ० धातुः । स च ‘प्रसूतः’ होत्रा प्रेरितः
‘अध्वर्यु’ ‘सुचो’ जुह्वपश्वतौ ‘आदाय’ ‘प्रत्यङ्’-मुखः अति-
क्रामति । ‘अतिक्रम्य’ वेदेः पश्चिमभागे स्थित्वा, आयावण-
प्रभृति ‘अपवर्हिष.’ बर्हिषस्तुर्यः प्रयाजः, तद्वर्जं ‘चतुरः प्रया-
जान्’ यजेत । बर्हिषं जनेन स्याभिप्राय माह— “प्रजा वा इति ।
शिटं निगदसिद्धम् ॥ २१ ॥

इविभिः प्रचरणार्थं प्राचीनावीतित्वं पुनर्विधत्ते— “ते सर्व
एवेति । ‘ते’ ऋत्विग्यजमानाः ‘सर्व एव’ ‘प्राचीनावीतिनः’
भवेयुः ॥ । ब्रह्मयजमानाग्नीध्राणां पूर्वं परिक्राम्नानां प्रधान-
यागार्थं मन्यया परिक्रमणं विधत्ते— “इत्यादिति । ‘इत्यात्’
अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानो चतु.स्त्रोर्वेदेः ‘पुरस्तात्’ प्रति-
गच्छतः, आग्नीध्र. ‘पयात्’ प्रतिगच्छेत् । प्रधानहविषो याग्याना
मायावणवपट्कारानाच्छे— “तदिति । ‘तत्’ तत्र पित्रोऽपु
प्रधानहविष्यु ‘ऽस्रधा’-इति अध्वर्युरायावयेत्, ‘अस्र स्वधा’
-इति आग्निध्रः प्रत्यायावणं कुर्यात्, होता ‘स्वधा नम.’-इति

• अदा० प० ३० धा० ।

† का० श्रौ० सू० ५. ८. ३० ।

; का० श्रौ० सू० ५. ६. १ । पित्रात्वादयमर्थं सर्वत्र प्राप्त मेव,
मथस्यापि वाचनिकस्यान्यभाषायास्तस्यापि (८. ३३.) पूर्वं इति प्राचीना
वीतित्वं प्राप्त मेवेति कात्यायनेन नेह पुनः सूचित मिति ध्येयम् ।

पितृप्रधान-सोमप्रधानयोरुभयोरपि युक्तत्वात् तदपेक्षया पितरः
सोमवन्तः पितृवन्तो वेति विकल्पः प्रागुपन्यस्तः ; तदभि-
प्रायेणात्रापि सम्प्रपक्ष्य देविध्यम् । होतानुवाक्यावचने प्रकृ-
तितो विशेष माह— “स द्वे इति । अनुवाक्यादित्वं सुप-
पादयति— “एकया वा इत्यादि । ‘एकया’ एव अनुवाक्यया
‘देवान्’ स्वस्थानात् ‘प्रच्यावयन्ति’ देवयजनदेशं सागन्तुम् ।
पितरस्तु परागमनात् अपुनरावृत्तिङ्गताः , अनो न ते एकया
पुरोनुवाक्यया प्रच्यावयितुं शक्याः ; ततः प्रयत्नविशेषे कर्त्तव्ये
‘हाभ्यां’ पुरोनुवाक्याभ्यां होता तान् ‘पितॄन्’ आगमयतीत्यर्थः ॥२६॥

त्रीणि हवींषि समवदाय एकोका देवता यष्टव्या , तत्र
पितॄणां सोमवतां यजनप्रकारं माह— “स उपस्तृणीत आज्य
मिति । “हिरान्यस्येति । आज्येनोपस्तरेण मेकं अवदानम् ,
पुरोडासादिहविस्त्रयात् सकृत्सकृदवदानम् , तत् सकृदिति
यदवदानं सम्यच्यते , एतेन सकृदवदधातीति वाक्यं सुक्तार्थं
भवति * । यदि अभिघारणं सुपस्तरेण च सकृदेव स्यात् ,
तदा चतुरवत्सम्यक्निर्गं स्यात् ; चतुरवत्तं हि यागयोग्यं
ऋष्यम् , तस्माद् हिरभिघारणं कर्त्तव्यं मित्यर्थः † । “प्रत्य-
नक्त्यवदानानीति । अवदात्यग्रादित्यवदानम् , अवत्तमिष्टं हविः ।
“कृत्यस्युटो बहुलम्”—इति ‡ अपादाने ऋट् । अवत्तमिष्टानि
हवींषि प्रत्यज्यादित्यर्थः । प्रकृतिवत् प्राप्तं मतिक्रमणं निषे-
धति— “भातिक्तामसीति § । कथन्तर्हि कर्त्तव्यं मिति तत्राह—

* का० श्रौ० सू० ५. ६. २. ४ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ६. ४ । ‡ पा० श्रु० ३. ४. ११० ।

§ का० श्रौ० सू० ५. ६. ५ ।

“इत एवेति । यत्नोपविश्यावद्यति , ‘इत एव’ स्थानात् ‘उपो-
त्याय’ तत्रैव तिष्ठता आश्यावणादिकं कुर्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

द्वितीयतृतीययागयोरेवमेवानुप्राशनप्रकारं दर्शयति—“अथा-
हेति । अत्रापि पूर्ववदेव पुरोनुवाक्यादित्वं भवगन्तव्यम् ।
“उपस्तृणीत इत्यादि , पूर्ववत् ; एतावांसु विशेषः,— द्वितीय-
यागस्य हविरादाने धानानां प्रायम्यम् , तृतीयस्य हविरादाने
मन्यस्य प्रायम्यम् । अस्मादेव प्रायम्यात् सोमवदादियागत्रयस्य
हविषां त्रयस्य धारवेऽपि निर्वापकाले सपिबन्धः सोमवद्भरः
घट्कपालं पुरोडाश मिति विशेषाभिधानम् ॥ २८ , २९ ॥

इत्थं प्रधानयागं कृत्वा स्विष्टकृत्स्थानेऽग्निः कथ्यवाहनो यष्टव्य
इत्यभिप्रेत्य नदनुवाक्याप्रेषस्य वचनं विधत्ते— “अथाह्वानय
इति । ‘तत् स्विष्टकृत इति । यदेतत् “अग्नये कथ्यवाहना-
यानुग्रहि”—इति सम्येयवचनम् , ‘तत्’ ‘स्विष्टकृते’ स्विष्टकृत्या-
गार्घ्यम् । पितृणां कथ्यवाहनसम्बन्धप्रतिपादनेनैवेतदुपपादयति—
“कथ्यवाहनो वा इति । देवेभ्यो दीयमानं हविः ‘हव्यम्’,
पिबन्धस्तु दीयमानं नत् ‘कथ्यम्’ । तदुभयं वहतीति हव्य-
वाहनकथ्यवाहननामानौ हावेवाग्नी क्रमेण देव पिब-सम्बन्धिनौ ।
“कथ्यपुरीषपुरीषेषु ऋगुट्”—“हव्येऽनन्ताः पादम्”—इति सूत्राभ्यां *
वहतेऽर्घ्युट् । एष चाग्नेरवाग्नरभेदः प्रागप्यान्नातः , तेत्तिरी-
यकेऽप्यान्नायते— “त्रयो वा अग्नयः ; हव्यवाहनो देवानाम् ,

* “मोमाय वा पिबन्ते , एवं नदिमदभ्य उत्तरतो धानामन्य-
पुरोडाशानाम्”—अपिप्राप्तेभ्यो दक्षिणतो मन्यपुरोडाशधानानाम्—
इति का० श्रौ० सू० ५. ६. १, ७, ५ ।

† पा० सू० ६. २. १६, १७ ।

कव्यवाहनः पितॄणाम्, सहरक्षाः “असुराणाम्”—इति * ।
यस्मादेवं कव्यवाहनः पितॄणां सम्बन्धी, तस्मात् “अग्नये कव्यवाह-
नाय”—इत्येष वक्तव्य मिति निगमयति—“तस्मादाहेति † ॥ ३० ॥

तस्य स्विष्टकृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनयागस्य पूर्ववदुपमृतरणादि-
होमास्तानुष्ठानप्रकार माह— “स उपमृणीत इत्यादिना । स्विष्ट-
कृत्थागस्य श्रेयद्वयसाध्यत्वात् हविरुत्पत्तिक्रमणैवात्रावदान मित्य-
भिप्रेत्याह— “अथास्य पुरोडाशस्येति । “न प्रत्यमतीति ।
हवि प्रत्यभिचारणस्य स्विष्टकृदर्थत्वात् तस्य च हविषो पक्षणात्
पुनः प्रत्यभिचारणं न कर्त्तव्य मित्यर्थः । अन्यदुक्तार्थम् ‡ ॥ ३१ ॥

स्विष्टकृद्गुणैर्पूज्येषु यागेषु नातिक्रामतीति योऽतिक्रामनिषेध
उक्तः, त मनुष्य स्तीति— “स यथातिक्रामतीति । सकृदवदानं
प्रशंसति— “अथ यदिति । ओमवदादियागव्रत्येऽपि यद्विषो
व्यतिपन्नं भुक्तम्, “अथास्य पुरोडाशस्यावद्यतीत्यादिना, तद-
भूद्य स्तीति— “अथ यद् व्यतिपन्न मिति । क्रियाविशेषणम् ;
परस्परं संसृष्टं यथा भवति तथेत्यर्थः । “ऋतवो वै पितर
इति । पितॄणां मृत्तुरूपत्वं प्रागेव दर्शितम्— “त उ ते यान्
पुनः समेरयतीति । तथा च ‘एतत्’ एतेन, पित्र्यदेवत्यहविषा
व्यतिपन्ननेन ‘ऋतूनेव व्यतिपन्नति’ परस्परं संसृजयति, तेन
व्यतिपन्ननेन तान् ‘ऋतून्’ ‘अन्वधाति’ परस्परं मविनाभूतान्
करोति ॥ ३२ ॥

अपेक्षां प्रत्याग्रायत्वेन मन्त्रस्याधान मेकीयमनेनोपन्यस्यति—
“तद्देक इति । ‘तत्’ तत्र ऋतु ‘एके’ शाखिनः यागगिटम्

* ति० सं० २. ५. ८. ११ ।

† का० श्री० मू० ५. ८. १० ।

‡ “पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वम्”—इति का० श्री० ५. ८. ८ ।

‘एत मेव मयं होत्रे आदधति’ होतुर्हस्ते प्रक्षिपस्तीत्यर्थः ।
 एतस्मिन् पक्षे होतुः कर्त्तव्यं सुप्रदिशति— “तं होते-
 ति । “उपह्वयेति । वेदिसमीपे इडाग्निगदेनोपह्वयं कृत्वा,
 तदनन्तरं भवघ्नाय अग्नीध्रे दद्यात् । सोमवज्जिघ्रत्वेव, न तु
 कस्य चिदप्यत्र भक्षणं मस्तीत्येवकारार्थः । प्राग्नित्रेडावदान-
 पक्षं मध्याह्न— “एतच्चेवेति । ‘तु’-इति प्रसिद्धौ, ‘एव’-कारो-
 ऽवधारणार्थः, ‘उत’-गन्धोऽप्यर्थः ० । अपि खल्वेतद् वक्ष्यमाणं
 मेकं पक्षं केचिदनुतिष्ठन्ति । तदेव दर्शयति— “यथा त्वेवेति ।
 ‘तु’-गन्ध एकीयमतव्याहृत्यर्थः । ‘इतरस्य’ दर्शयौर्धमासादेः
 ‘यज्ञस्य’ ‘यथा’ इडां प्राग्नित्रं च ‘समवदन्ति’ सर्वेभ्यो ऽविर्भ्यः
 सभूयःपञ्चस्ति, ‘एव मेव’ ‘एतच्चेवेति’ पितृपञ्चस्य समवद्वेद्युः ।
 “यदैव शिघ्रंतीति । अस्मिन्नपि पक्षे इडाप्राग्नित्रयोरवघ्राण-
 मेव कर्त्तव्यम्, न तु प्राशनं मित्यर्थः । प्राशनपक्षं मध्याह्न—
 “प्रागितव्यं त्वेवेति । इडावदानं च यज्ञान्तरवत् अत्रापि
 ‘प्रागितव्यं मेव’ ‘यद्यं मन्यामहे’ ‘इति’ ‘आसुरिः’ महर्षिः
 प्रतिपादयतीत्यर्थः । एवं प्रतिपादयत आसुरैरभिप्रायं साह—
 “यस्य कस्येति । इडां प्राग्रक्तः ऋत्विजः ‘यस्य कस्यचित्’
 आत्मनः सम्बन्धिनि ‘अग्नौ’ वैश्वानरे तद्विः ‘सुहृति’, अतः प्राशने
 न शेष इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

यजमानपितृगृहिष्य पिण्डप्रदानं मध्वर्युयजमानयोरन्यतरस्य
 कर्त्तव्यत्वं मिहवदनुवदनम्, तत्प्रागज्ञं भवनेजनं विधत्ते—

• जाप्नोतेति चानुमन्येयम् ।

† “मयं सुप्रहृयं होताभ्यर्च्युग्रह्णाभ्योदवघ्राहं निदधति, प्राग्नित्रं
 मश्रापेडां वा, सर्वे प्राशन्ति वा”—इति का० श्रौ० सू० १. २. १५-१५ ।

“अथ यतर इति । अध्वर्युयजमानयोर्मध्ये यतर इत्यर्थः ।
 ‘किं यत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच्’—इति ० उत्तरजन्तः ।
 ‘यदि अध्वर्युर्वा यजमानो वा’ ‘दास्यन्’ पिण्डदाता ‘भवति’,
 ‘सः’ स्वयं यजमानः अध्वर्युर्वा ‘उदपात्रम्’ उदकपूर्णं पात्रम्
 ‘आदाय’, ‘अपसलवि’ अपदक्षिणं ‘द्विः परिपिबन्’ पितृणां
 वेदिम् ‘पयेंति’ † । “स यजमानस्येति । ‘सः’ अध्वर्युः ‘यज-
 मानस्य पितरम्’ “असाववनेनिष्प”-इति मन्त्रेण ‡ ‘अव-
 नेनिष्ठेति’ अवनेजति । यजमानस्तु यदि स्वयं पिण्डदाता
 भवति, तदा स्वकीय मेघ पितर मवनेजयेत् । “असावव-
 नेनिष्प”-इत्यादिकं पिण्डपिबयन्नप्रकरणे व्याख्यातम् § ॥ ३४ ॥

“अथास्य पुरोडाशस्येत्यादि । पुरोडाशादिहविःशेषान् ‘मध्ये
 पाणी’ ‘अवदाय’ आलोक्ष्य, त्रीन् पिण्डान् कृत्वा, तस्मिन्नेव
 वस्त्रे धारयेत् ॥ ॥ ३५ ॥

“स येमा मवान्तरदिश मिति । ‘इदं’-शब्देनोत्तरापरां
 दिग मभिनयेन निर्दिशति ¶ । “अनुलक्षणे”-इति ० लक्षणे
 अनुयद्ध्य कर्मप्रवचनीयत्वम् । उत्तरापरस्यां दिशि येयं वेदेः
 स्मृतिः, ‘तस्यां’ ‘यजमानस्य पित्रे’ “अमावेतत् ते”-इति

० पा० मू० ५. ३. ६२ ।

† “वेदिं द्विः परिपिबति उदपात्रेणाध्वर्युयजमानो वा”-इति

का० श्रौ० मू० ५. ६. १६ ।

‡ पुरस्तादिहैव § अ० २. १३ कर्त्तव्यं अनुश्रव्यम् ।

§ पुरस्तादिहैव काले § अ० २. ७३ भाष्यं दृश्यम् ।

¶ का० श्रौ० मू० ५. ६. १६ ।

१ ‘दशयति’-इति च ।

०० पा० मू० २. ६. ८३ ।

मन्त्रेण ॥ पितामहस्य पिण्डदानं विधत्ते— “अथ येमा मिति ।
 ‘इदं’ शब्देन दक्षिणापरा अवान्तरा दिग् गम्यते । अन्यत्
 समानं पूर्वेण । प्रपितामहस्य पिण्डदानं विधत्ते— “अथ
 येमा मिति । अत्रेदमा दक्षिणपूर्वा दिग्भिनयेन निर्दिश्यते ।
 अत्र या वेदेः स्मृतिः, तस्यां प्रपितामहायै पिण्डं दद्यात् १ ।
 इत्यं तिसृषु स्मृतिषु पिण्डदानं विधाय, अवशिष्टायां स्मृतौ
 समन्वये स्तेपमार्जने विधत्ते— “अथ येमा अवान्तरदिश मिति ।
 इमा सुत्तरपूर्वा अवान्तर दिश मनु या वेदेः स्मृतिः, तस्याम्
 “अत्र पितरः”-“इति” मन्त्रेण ॥ इस्तगलेपं ‘निमृष्टे’ निमृजीत ।
 तथा चीकं सूक्तता— “उत्तरापरस्यां प्रथमम्, सत्ये समवदाय
 सर्वेभ्यो यथावनिक्तं पिण्डान् ददात्यमावेतत् इति, उत्तरपूर्वस्यां
 पाणी निमृष्टेऽत्र पितर इति”-इति ॥ “असावेतत्ते”-इत्यादि
 मन्त्रायः पिण्डपितृयज्ञे एव वर्णितः ॥ प्रपितामहादिभ्यः
 उक्तरीत्या पिण्डान् ददातीत्यर्थः । तथाचैवं सति ‘स्नान्’
 व्यकीयान् ‘पितॄन्’ ‘एतस्मात्’ पित्र्यज्ञात् ‘भान्तरेति’ अन्तरितान्
 न करोति, अपि तु भागिनः क्षतवान् भवति ॥ ३६ ॥

आहवनीयोपस्थानं विधत्ते — “ते सर्व एवेति १ । “उदच

० पुरस्तादिष्टेव इत्य० २. १८ कण्ठां धृतोऽयम् ।

१ “मन्त्रिषु विधानेनैव” परिबिध्य—परिविध्य पूर्ववत्—इति का०
 शौ०, मू० ५. ८. १० ।

२ या० मं० २. ३१ ।

३ का० शौ० मू० ५. ८. १८, १८. २० ।

४ पुरस्तात् २०८ ए० ७ पञ्चक्रिणो दृश्यः ।

१ “पञ्चोपजीतिनः सर्वे विष्णुर्गोदधोऽथ ममोमरन्मोयाहवनीय
 मुरनिष्ठान् दाम्पान्”—इति का० शौ० मू० ५. ८. २१ ।

उपनिष्क्रम्येति । उदङ्मुखा सन्तः परितृतात् पिण्डपिष्ट
यज्ञस्थानात् निर्गल्येत्यर्थः । ‘देवान् वा इत्यादि । ‘य’
खलु ‘आहिताग्निर्भवति’, ‘दर्शयौषमासाभ्या’ च ‘यो यजते’,
‘एष’ ‘देवान्’ ‘उपावर्त्तते’ उपगतो भवति, देवसम्बन्धगतस्य
यजमानस्य देवान् परित्यज्य यत् पिष्टयज्ञाचरणम्, तेन देवानां
मनसि क्रोधाऽभूत्, पुनराहत्याहवनीयोपस्थानेनातीवोदासीनता
जन्तु मपराधं ‘देवेभ्य’ ‘निद्रुवते’ ग्रमयन्ति ॥ ३० ॥

‘ऐन्द्रीभ्या मिति, भन्तविधिः । ऐन्द्रा ऋचः कथं भन्तु
यस्थाने सङ्गतिः, लिङ्गविरोधात् ? इत्यत आह — “ऐन्द्रो
हीति । परमेश्वरयोगादाहवनीय एवेन्द्र, अतस्मादीयोपस्थाने
ऐन्द्रा करणत्वं न विवक्ष्यत इत्यर्थः । त एवेन्द्रो पठति—

“अक्षयमीमदन्तेति ॥ । ‘अक्षन्’ अस्माभिर्दत्तं हवि
पितरं अक्षन् । अदेर्लुङि ‘लुङ्-सनोर्घञ्’—इति । घञादेशे,
“मन्ते घञश्चरणम्”—इति ॥ घञेर्लुङि, ‘गमञ्चनम्’—इति ॥
उपधानोपे, अक्षमिति रूपम् । ‘हि यस्मात् एवम्, अतस्मै
पितरौ हवि स्वीकारेण ‘अमीमदन्त’ दत्ता अभवन् । “मद
दत्तियोगे”—इति ॥, अस्माच्छ्रुतात् लुङि चङि रूपम् । दत्ति
रपि कुतोऽवगम्यते इति तथाह— ‘अवप्रिया इति । ‘प्रिया’
आप्नीया तन् ते पितरं ‘अक्षं अक्षूयत’ भुक्तस्य हविषो
रक्षातिगवस्थाभिष्वक्त्यर्थम् अवाकम्ययन् । “धूञ् कम्पने”—इति ७
धातुः । तदनन्तरं ‘स्वभानव’ स्थायितदीप्तय, ‘विद्रा’ मेधा

० पा० म० ३ ५१ ।

३ पा० ख० २ ४ ५० ।

४ पु० आ० २०८ पा० ।

† पा० मू० २ ४ ५०

५ पा० ख० ६ ४ २५

६ पु० उ० ३०१ पा०

विनः ते पितरः हविषः प्रदातारं यजमानं नविठया नव-
तरया 'मती' मत्वा सुत्वा 'अमृतोपत' उपभुक्तं हविः प्रागंसन्,
सम्यगेतत् मन्त्रात् मिति । आहवनीयावस्थित ! हे 'इन्द्र !'
त्व मयि 'ते' त्वदीयो 'हरो' अग्नौ गमनार्थं 'तु' क्षिप्रं 'योगान्'
योजयेति प्रथमाया ऋचोऽर्थः ।

“सुसगृह्यं स्वेति ० । हे 'मन्त्रवन् !' धनवन् । आहवनीय-
रूपेन्द्र ! सुदु-सन्दर्शनीयं 'त्वा' त्वा 'वन्दिपीमहि' तुमः,
अभिवादयामो वा । “वदि अभिवादनसुखोः”—इति १ धातुः ।
अस्माभिः वन्दितस्त्वं 'पूर्णबन्धुरः' दत्तेन हविषा पूर्णेन रय-
नीडेन युक्तः, 'स्तुतः' च त्वम् अस्माभिः कृतं स्तोत्रं हविष
स्वीकृत्य 'वशान् अनु' कामान् अनु यथाकामं यथेष्टं 'प्रयासि' ।
“योजानित्यादि, पूर्वमेत ॥ ३८ ॥

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते— “अथ प्रतिपरेत्येति ॥ । 'प्रति-
परेत्य' आहवनीयसमीपात् प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । तस्मिन् गार्ह-
पत्योपस्थाने “मनो न्वाह्वामहे”—इत्याद्यास्त्रयो मन्त्रा पठिताः,
तेषा मय मर्थः—

तत्र प्रथमा “मनो न्विति १ । अस्मदीयं 'मनः' 'तु'
क्षिप्रम् 'वाह्वामहे' । केन साधनेन ? 'नारायणेन स्तोमेन' नरैः
शंसनीयेन स्तोत्रेण, 'पितृणा' सम्बन्धिभिः 'मन्त्रभिः' मननैश्च ॥

“आ न एत्विति । द्वितीया । पित्र्यव्रतकरणादप्रकान्त

* वा० सं० ३, ५२ ।

† भा० आ० ११ घा० ।

‡ “मनो न्वाह्वामहे इति गार्हपत्यं तिल्लभिः”—इति का० श्रौ०
मं० ५, ८, २२ ।

§ वा० सं० ३, ५३ ।

॥ वा० सं० ३, ५४ ।

सम्यदीय 'मन' 'पुन' अस्मान् 'एतु' आगच्छतु । किमर्थम् ? 'कृत्वे' कृतकर्मणे, 'दद्याय' वलाय, 'जीवमे' जीवनाय, 'ल्योक्' चिरकाल 'स्य च' 'दृष्टे' द्रष्टुम् । "दृष्टे विष्टे च"—इति * तुमथे निपात्यते ॥

पुनर्न इति † तृतीया । हे 'पितर ।' 'देव्य' देवसम्बन्धी 'जन' 'न' अस्मभ्य 'मन पुन ददातु' । 'जीव' जीवनवन्त, 'व्रात' गणम् पुत्रपौत्रादिसमूहम् 'सचेमहि' प्राप्नुयामिति । अन्तिमपादे जीवगणप्रयोगस्याभिप्राय माह— "पितृयज्ञेनेवेति । 'पितृयज्ञेन' खलु 'एतत्' इदानीम् 'अचारिषु', अतः पितृयज्ञस्य कर्तार ऋत्विज्यजमाना पितृसम्भक्ता सन्त प्रजायुक्ता भवेयुः । 'तत्' तथा सति "जीव व्रातम्"—इति अनेन मन्त्रभागेन जीवान् एव पुत्रपौत्रादीन् 'अपिपद्यन्ते' अपि गच्छन्ति । "तस्मादिति, उक्तार्थनिगमनम् ॥ ३८ ॥

पिण्डदाहजप विधत्ते— "अथ यतर इति ‡ । 'अथ' उपस्थानान्तरम्, अर्धयुगजमानयोर्मध्ये 'यतर' पिण्ड 'ददाति', 'स पुन' 'प्राचीनावीती' 'भूत्वा', पितर देगम् 'अभिपद्य' प्रविश्य "अमीमदन्त"—इति § मन्त्र जपेत् । स च मन्त्र, तद् ब्राह्मण च पिण्डपितृयज्ञे व्याख्यातम् ॥ ४० ॥

पिण्डदानस्योदीच्याह मुदकावनेजम पूर्ववद् विधत्ते— "अथोदपात्र मिति । "तद्यथा जलपे इति, अवनेजनस्य

* पा० ध० २ ४ ११ ।

† पा० म० २ ५५ ।

‡ का० श्रौ० सू० ४ ८ २३

§ वा० म० २ ३१ २

॥ पुरस्तात् ११० ४० च पठ्यति दृश्यम् ।

प्रयोजनकथनम् । एतत् सर्वं पिण्डपितृयज्ञे एव व्याख्यातम् ॥

विहितं परित्येचनं पुनः श्रुतम् , तस्य यत् प्रादक्षिण्यम् , तत् स्वीति— “यत् पुनरित्यादिना । “प्रसलविन इति । अपसल समादक्षिण्यम् , तद्विपरीतं प्रसलं प्रादक्षिण्यम् ; सत्पर्यायो विनिः । प्रादक्षिण्यवतो मम ‘इदं’ पितरं मपि ‘कर्म’ ‘अनुसन्तिष्ठाते’ संस्थितं भवेत् । ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण अवसाने ‘प्रसलवि’ मध्येन परित्येचनं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

“अथ नीवि मित्यादि † । पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

चोदकप्राप्तं मनुयाजाद्युदीच्याङ्गकलापं सविशेषं मतःपरं मनुक्रामति— “ते सर्वं एवेति । “इत्याद्यजमानाद्येति । प्रयाजाद्युदीच्याङ्गानुष्ठानसमये एव ब्रह्मयजमानाद्याः तत्र तत्र स्थाने परीत्योपविशेयुः § ॥ ४३ ॥

“अथाहेति । “प्रत्यङ्मुक्तिक्रामतीति । प्राची दक्षिण-दिक्कस्य प्रागुपपादितत्वान् दक्षिणातिक्रमणस्थाने प्रत्यङ्मुखोऽभ्यर्चुरतिक्रामेदित्यर्थः । ‘अपवर्हिषौ’ बर्हिः प्रथमानुयाजः , तद्वर्जितौ ‘हावनुयाजौ’ यज-यजेति । बर्हिर्वर्जने कारणं नाह— “प्रजा वा इति ॥ ४४ ॥

सुगृह्यनादिकं प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं मित्यनुक्रामति—

* पुरसात् २१० ए० १८ पठ्यक्तितो द्रष्टव्यम् ।

† “अवनेष्य पूर्ववत् प्रदक्षिणं नीविं विस्मंस्व नमो च इत्यञ्जलिं करोति बह्वा नमस्कारान् यद्वा नः पितरो दत्त” —इति का० श्रौ० सू० ८. ६, २४, २५, २६ ।

‡ पुरसात् २११ ए० ८५० द्रष्टव्यम् । - § का० श्रौ० सू० ५. ६, २० ।

“अथ सादयित्वेत्यादिना । सूक्तवाकानुवचनं प्रकृतिवत् प्राप्तम् । प्रस्तरप्रहरणं निषेधति— “नाध्वर्युरिति ३ । ‘न समुत्सृज्यति’ न गृह्णाति, न प्रहरेत्, तूष्णीं मेवोपासीत प्रस्तर मा प्रहरणम् १ ॥ ४५, ४६ ॥

अग्नीरग्रेपस्यानिवृत्ति माह— “अथाहेति । “स्वगा दैव्या होढभ्यः”—इति सरग्रेपेऽध्वर्युणोक्ते होता अंशुवाकं ब्रूयात् ; न च तदानीं मध्वर्युः परिधीनमुप्रहरेत्, केवलं मुपसृजेदेव ३ ; वहिषः परिधीनाच्च तूष्णीं मनो प्रहरणं विधत्ते— “अथैतदिति । ‘एतत्’ चतुःस्रज्यां वेद्यां स्तौत्रं ‘वहिः,’ ‘परिधींष’ आदाय युगपदग्नौ ‘अनुसमप्यति’ प्रक्षिपति ५ ॥ ४७ ॥

अथाग्नौ प्रक्षेप मेकीयमतेनोपम्यस्यति— “तदेक इति । तदेतन्निधिधोपपादयति— “तदु तयेति । हुतग्रेपस्य मुन-
होमयोग्यत्वाभावात् नैव पक्षो युक्त इत्यर्थः । का तर्हि हविः-
ग्रेपस्य प्रतिपत्तिरिति, ता माह— “तस्मादिति । ‘हुतोच्छिष्टम् अपोऽभ्यवहरेयुः’ । अग्नीं प्रासनपक्षस्य व्युदासार्यं ‘एव’-कारः । ऋत्विजो ‘वा प्राग्नीयुः’ इति पश्चान्तरम् । । सूत्रकारोऽप्येतत् सर्वं

* “न प्रस्तर मादत्ते”—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३८ ।

† “अनुप्रहरेत्युक्ते किञ्चनापि नानुप्रहरति, तूष्णीं मात्मानं संसृजति”—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३८, १० ।

‡ उपसृज्य परिधीनं नानुप्रहरति—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३९ ।

§ “वहिःपरिधीयौ प्रास्यति”—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३३ ।

|| ‘हविर्विच्छिद्यः अथ, प्राग् वा’—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३३, ३५, १६ ।

माह छ—“न प्रस्तार मादत्त इत्यादिना ॥ ४८ ॥ २५ [६.१.] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्रौ० ५, ६. १८-२६ नृचासि द्रष्टव्यम् ।

† “अथात्र चिन्त्यते । किं पुनस्ते पितरो येभ्य इवं दीयते ? उच्यते—
यद्यमानस्य पित्रभ्यो दशतीत्यादिवचनात्, एत एव पितरः ; तेभ्यो षीवद्वा
एव दाने ग्रामे,—“तेभ्यो ददाति”—इति वचनात्, “मज्जुं श्वेव
पराचः पितरः”—इत्यादिदर्शनेभ्यश्च प्रेतिभ्यो देयम् । अथ “वसवः पितरो
तेषां तदा शेषा पितामहाः । प्रपितामहास्तयादित्या इत्येधा वैदिकी
श्रुतिः”—इति, तथा “यानि वैषां तस्मिन्सङ्ग्रामेऽप्येतेषां पित्रवश्चैनं ममे-
रयन्त, पितरो वै त आसन्”—इति (२ का० ६.१.१.), तथा “शरङ्गे-
मन्तश्चिशिरास्ते पितरः”—इति, तथा अग्निध्यात्तादयः पित्राणां स्त्रीषां
क्षोपयोगः ; एत एव तु आधिदेविकाः पितरः, ततश्च यथा ब्राह्मणे
लप्यति पितरस्तप्यन्ति, तथा तैत्तिर्ये लप्यन्तु आधिदेविकावस्थाकी
लप्यन्ति, महापित्रवश्चै तु त एव भोगमादय उच्यन्ते । पित्राश्च
सन्निधौ प्रेतिभ्यो एव दीयन्ते । अथ यस्मै पितरो तुक्ताः स्युः, न कथं
इत्यात ? भोगेऽपि तैस्य एव ब्रह्मन् मापन्नेभ्यो ददन् बहुतरणैर्वैतसा विस्त-
र्यते । या तु तेषां ललितकदाशुमङ्गिकां चलन्, न तदभावे क्रियावादात्तथा ।
यस्मादयस्ताधिदेविकाः, तेषां लप्यन्त्येव, शास्त्रेण विशेषोपादानं विधा-
नादिति गम्यते”—इत्याद्यात्र हरिश्चामी । तैत्तिरीयकार्त्स्न्यं समामनन्ति
—“देवान् वै पित्रून् प्रीतान् मनुष्याः पितरोऽनुप्रपियन्ते”—इति तै० ब्रा०
१.३.१०.४ । ‘द्विविधा हि पितरः, देवात्मका मनुष्यात्मकाश्च’—इत्यादि
भाषणीयं भाष्यञ्चात्र दृष्टव्यमिति दिक् ॥

BIBLIOTHECA INDICA

A

Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 1109

॥ भगवद्गीता ॥

॥ मायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE CAJAPATHA BRĀHMAṆA

OF THE WHITE YAJURVEDA

WITH THE

COMMENTARY OF ŚĀṬAṆA ĀCĀRIĀ

EDITED BY

ĀCĀRIĀ SATYA RATA SĀMAS'RAVĪ

VOL. II FASCICULUS V,

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAI RATA CHATTERJĪ SATYAI PRESS

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1906

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No 57 PARK STREET CALCUTTA

AND OBTAINABLE FROM:

THE SOCIETY'S AGENTS MR. BERNARD QUARITCH

12, 1 MCCABE, LONDON, W., AND MR OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

Complete copy of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the books will be made out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanitary Service

[illegible]

BIBLIOTHECA INDICA :
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
NEW SERIES NOS 1131, 1132, 1133, 1158 & 11

THE CATAPATHA BRĀHMANA
OF THE WHITE YAJURVEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANA ĀCHĀRYA

EDITED BY
ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMASRAMĪ,
*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal Editor,
Author, Commentator Annotator, Compiler, Translator,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c*

VOL. II KANDA II

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTOPADHYAYA SATYA PRESS

1906

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्)

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण
सहितम् ।

वह्नदेवीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामन्वमीदुपनीमाचार्यसंस्कृतवचनार्थेण

ययामति संशोध्य सष्टीक्य च सम्पादितम् ।

॥ २ भा० । २ का० ॥

(द्वितीयकाण्डात्मको द्वितीयो भागः)

कलिकाता-राजन्वत्याम्,

१८६२-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्रतो मुद्रितम् ॥

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ यद्यपि गतपथ द्वितीयकाण्डीय-सायणाचार्यकृत-भाष्यस्य विशुद्धैकपुस्तकस्यापि साभाय बहु यतितम्, क्रमव्यत्यासदोष सुररीक्तत्वैवैतत्सम्पादनतः पूर्वं मेव द्वितीयकाण्डं सम्पादितञ्च, इत्त तथापि न कथं मपि फलितं मे मनोरथदुर्मेण ; न ह्यद्याप्यभिलषित-रूपं मेकं मपि तत्पुस्तकं भवामीति ; तदनन्यगत्या बह्व्युक्ताना-दर्शनेवावलम्ब्यशक्तिर्यमतः कष्टतय समपाद्येतदथ संसंयोधनम् ।

तदेतद्वितीयकाण्डस्य पाठान्तरादिस्थानबोधनाय संज्ञृहीतानां तेषां मादर्यपुस्तकानां मेधं नामधेयानि कल्पितानि—

- क = १५१-पत्रात्मकम्, १६८६-संवत्सिखितम्, पूर्णम् ।
 ख = १०८-पत्रात्मकम्, १६५८-संवत्सिखितम्, पूर्णम् ।
 ग = डा०-वेधर-सम्पादितम्, ख०-१८४८-वार्त्तिमुद्रितम्, पूर्णम् ।
 ङ = अजमेर-वैदिकयन्त्रालये १८५८-संवत्सुद्रितम्, पूर्णम् ।
 च = ८१-प०, स्याद् द्विगताब्दधिककालीनम्, पूर्णम् ।
 छ = डा०-वेधरेणाविलुताचराणि विधित्य समाहृतं ग-मुद्रितम् ।
 ज = २१-पत्रात्मकम्, १८२६ ख० सिखितम्, पूर्णम् ।
 झ = श्रीरामपुरकलेजीयन्तु 'च'तोऽविभिव मिति परित्यक्तं मिथ ।
 एतेषु अष्टस्यादर्शपुस्तकेषु कादीनि चत्वारि भूतस्य, अपराणि भाष्यस्येति वेद्यम् । किञ्च ग-पुस्तकं मवलम्ब्येव मुद्रितं च पुस्तकं गम्यत इति तयोरेकत्वं मेव तत्त्वतः ।

एतज्जिन् हि काण्डे अग्न्याधानम्, पुनाराधानम्, पवमाने-
 श्वादि, अग्निहोत्रम्, पिशुरमित्यज्ज, अग्न्यासेति, इत्या-

स्वोदृति	... स्वाहेति	... २ ३ ३२	... ११२
अथः	... अथ	... २ ३ ३३	... ११३
सिति	... मिति	... २ ४ ११	... १३१
मनुष्याणां	... मनुष्याणां	... ३ ४ ६	... १८१
मजयत्	... मजपत्	... ४ ३ २७	... २०८
वारुण्ये	... वारुण्यौ	... ४ ३ ३७	... २८२
मदायो	... मादायो	... ४ ४ ११	... ३१८
गृहमेधिभ्यो	... गृहमेधिभ्यो	... ४ ४ १४	... ३२०
तिष्ठन् वदन्ति	तिष्ठन्वदन्ति	... ५ २ ८	... ३४५
जहीति	... लुहोति	... ५ २ ११	... ३४५
यज्ञपवीती	... यज्ञीपवीती	... ५ २ १२	... ३४६
सन्तुहन्	... सन्तुहन्	... ५ २ १५	... ३४७
प्रस्तर भाजनं	प्रस्तरभाजनं	... ५ २ १५	... ३४७
देती मष्ट	... देतीमष्ट	... ५ २ १५	... ३४७
चर०	... चर०	... ५ २ २३	... ३४८
राज्यस्या	... राज्यस्या	... ५ २ २८	... ३५०
प्रयच्छति	... प्रयच्छति	... ५ २ ३३ (दिः)	... ३५२
इदति	... इदति	... ५ २ ३३	... ३५२
ज्योक्व	... ज्योक् च	... ५ २ ३८	... ३५४
रुद्रियेण	... रुद्रियेण	... ५ ३ १८	... ३८०
चुरः	... चुरः	... ५ ५ ५	... ४२१

शतपथब्राह्मण-द्वितीयकाण्डस्य सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (स यदा इतश्चेतश्च १ अ० १ ब्रा०)	...	१४०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (वदन्तो हेमन्नाज्यकाम २ अ० ३ ब्रा०)	..	७५
अथ तृतीयः प्रपाठकः (यत्र वै प्रजामतिः ३ अ० ३ ब्रा०)	...	१६६
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (प्रजामतिर्ह वा यते ४ अ० ४ ब्रा०)	...	२२८
अथ पञ्चमः प्रपाठकः (महाहविषा ह वै ४ अ० ४ ब्रा०)	...	३१४

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (स यदा इतश्चेतश्च १ प्र० १ ब्रा०)	..	१४०
अथ द्वितीयाध्यायः (उद्धृत्वाहवनीयं १ प्र० ५ ब्रा०)	...	५६
अथ तृतीयाध्यायः (क्षुर्यो ह वा २ प्र० १ ब्रा०)	..	१०५
अथ चतुर्थाध्यायः (अथ हुतेऽग्निहोत्र ३ प्र० ३ ब्रा०)	...	१८०
अथ पञ्चमाध्यायः (प्रजामतिर्ह वा इद ४ प्र० २ ब्रा०)	...	२५०
अथ षष्ठाध्यायः (महाहविषा ह वै ५ प्र० २ ब्रा०)	...	३४३

यथेष्टिर्वसिष्ठेष्टिर्वा, चातुर्मास्यानि च समाम्नातानि । वैश्वदेव-
यागः, वरुणप्रघासयागः साकमेधयागः, पित्रयागः, त्राम्बक-
यागः, शुनसीर्यं च चातुर्मास्यावयवभूता एवेति तेषूपीहैव विहिताः ।
सर्व एवेते यागा माधानानन्तरभाविन इति अग्न्याधान-पुनराधा-
नयोः सर्वपूर्ववर्तित्वेनेह विधानमाप्नातम् । अग्निहोत्रं हविर्यज्ञानां
प्रकृतिरिति पिण्डपित्रयज्ञादीनामिहामाधान्यम् । चातुर्मास्य-
यागो भवति त्रिपर्वः ; तत्र तस्य वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्वं, वरुण-
प्रघासाख्यं द्वितीयम्, साकमेधाख्यं तृतीयम्, पित्रयज्ञत्राम्बक-
हविःशुनासीर्याणां तु तदङ्गत्वम् । अपि वा चतुष्टयैवेप
चातुर्मास्ययागः, तत्र शुनासीर्यं चतुर्थं पर्वं, परं न तस्या-
शुठानस्य वैश्वदेवादेरिव कासनियम इत्येव विग्रहः । तदत्र
“अथ यं ह वै सुकृतम् (१ प्र० ४ ब्रा०)”—इत्यस्य सायणीयं भाष्यं
द्रष्टव्यम् । तदेव माधानपुनराधानयोः सर्वकर्मसु व्यवहार्यत्वात्
सर्वकर्मतः पार्यक्यमिति सर्वतो भिन्नत्वमङ्गीकृतम्, ततोऽग्न्या-
वग्निहोत्रचातुर्मास्यावेवैह प्रधानतो विहितावित्येव मत्तव्यम् । अत
एवोक्तं श्रीमता सायणाचार्येण तृतीयकाण्डीयभाष्योपक्रमे—

“माधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।

चातुर्मास्यानि सपशु द्वितीयकाण्ड इति”—इति ॥

अथेतस्य द्वितीयकाण्डस्य सायणीयं भाष्यं तु सर्वयैवाकिञ्चित्कर
मेव ; तत्रापि द्वितीयाध्यायादीनां तु टीप्पण्येवाकारि, न
माध्यम् । तदाह च तत्र स साय मीत्र, १८ पृष्ठस्य १६ पङ्क्ति-
द्रष्टव्यमिति शम् ॥

कासीकोठा माम-राजन्वती । } श्रीसत्यवतगर्भा ।
संवत् १८६१ शृ० १८०६ । } (व्याख्येयः आनन्दमयी, व्याख्येयः)

॥ अथ मूलशुद्धिपत्रम् ॥

अथशब्दम्	शब्दम्	प्र०	त्रा०	क०	पृष्ठे
निर्भेष्याम	... निर्भेष्याम	१	१	८	११
प्युक्ता	... प्युक्ता	१	२	४	१४
शुद्धा -	... शुद्धा	१	२	११	१५
•रिष्यते	... •रिष्यते	१	४	१५	१६
कुमाराय	... कुमाराय वा	१	५	१	५२
•ण्वल०	... •ण्वल०	१	५	८ (दिः)	५४
दत्त	... •दत्त	१	५	११	५५
वर्हिषी	... वर्हिषी	१	५	१६	५०
भट्टन्	... भट्टन्	२	१	११	७८
प्रविश०	... प्राविश०	२	१	१४	७८
अचक्रुस्ते	... अचक्रुस्ते	२	२	१६	८६
निवेत्	... निवेत्तत्	२	३	४	१०५
हि	... हि	२	३	१३	१०८
•तार	... •तारा	२	३	१०	१०८
हृदय	... हृदय	२	३	२३	१११
वागाद्	... वागा	२	३	२४	१११
•प्यदुनहो	... •प्यदुनहो	२	३	२५	१११
•माये	... मभि	२	३	२८	११२

यणेष्टिर्वसिष्ठेष्टिर्वा, चातुर्मास्यानि च समाध्यातानि । वैश्वदेव-
यागः, वरुणप्रघासयागः साकमेधयागः, पित्रयागः, त्राम्बक-
यागः, शुनसीर्यश्च चातुर्मास्यावयवभूता एवेति तेषां हि विहिताः ।
सर्व एवेते यागा आधानानन्तरमाविन इति अग्न्याधान पुनराधा-
नयोः सर्वपूर्ववर्तित्वेनेह विधानमाध्यातम् । अग्निहोत्रं हविर्यज्ञानां
प्रकृतिरिति पिष्टपिष्टयज्ञादीनां मिष्टाप्रधान्यम् । चातुर्मास्य-
यागो भवति त्रिपर्वः ; तत्र तस्य वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्वं, वरुण-
प्रघासाख्यं द्वितीयम्, साकमेधाख्यं तृतीयम्, पित्रयज्ञत्राम्बक-
हविःशुनासीर्याणां तु तदङ्गत्वम् । अपि वा चतुष्पर्वेष्वपि
चातुर्मास्ययागः, तत्र शुनासीर्यं चतुर्थं पर्वं, परं न तस्या-
नुष्ठानस्य वैश्वदेवादेरिव कालनियम इत्येव विशेषः । तदत्र
“अथयं ह वै सुकृतम् (५ प्र० ४ ब्रा०)”—इत्यस्य सायणीयं भाष्यं
द्रष्टव्यम् । तदेव आधानपुनराधानयोः सर्वकर्मसु व्यवहार्यत्वात्
सर्वकर्मतः पार्यक्यमिति सर्वतो भिन्नत्वं मङ्गीकृतम्, ततोऽग्न्या-
वग्निहोत्रचातुर्मास्याविवेह प्रधानतो विहितावित्येव मन्तव्यम् । अत
एवोक्तं श्रीमता सायणाचार्येण तृतीयकाण्डेयभाष्योपक्रमे—

“आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।

चातुर्मास्यानि सपञ्च द्वितीयकाण्ड ईरितम्”—इति ॥

अथैतस्य द्वितीयकाण्डस्य सायणीयं भाष्यं तु सर्वथैवाकिञ्चिद्व्य-
तिथेयं ; तत्रापि द्वितीयाध्यायादीनां तु टीप्पत्येवाकारि, न
भाष्यम् । तदाह च तत्र स स्वयं मेर, ५८ पृष्ठस्य १६ पङ्क्तिं
द्रष्टव्यमिति शम् ॥

काम्भीकोठा-नाम-राजन्वती । } श्रीसत्यव्रतयन्त्रा ।

संवत् १८६१ श. क्र० १८०६ । } (आध्यायः आमशमी, व्यासः)

कण्डिकाप्रतीकम् .

एष्टे

डाशोऽय या मेवाम् ... २३३

अथ प्रातः । आयेयः ०—० पुरो-

डाशोऽयेतावेवाहमासी २३३

अथ प्रातः । आयेयः पुरोडाशो

भवति मैत्रावरुणी ... २३१

अथ प्रातः । आयेयः पुरोडाशो

भवत्येन्द्रा मासाय्यं ते हे २३०

अथ प्रातः । आयेयः पुरोडाशो

भवत्येन्द्रा मासाय्यं प्रातः २३१

अथ प्रातः । ज्योतिः सूर्यः ... ११३

अथ प्रातः । भृगुर्देवेन ... ११४

अथ प्रातः । सूर्यो ज्योतिर ११३

अथ प्रातर्हुते वाहुने वा ... ३२१

अथ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः ... ३२२

अथ मरुद्भ्यः भान्तपनेभ्यः .. ३१६

अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः ३१६

अथ माहेन्द्रावरुभवति । इन्द्रो ३३६

अथ यः कामयेत । चक्र २८

अथ यः कामयेत । वहु २८

अथ यः पुरादित्यस्यास्तमयात् १०६

अथ य एय एकोऽतिरिक्तो ... ३८०

अथ य एय ममाया मयिः ... १२८

अथ यतरो ददाति । स पुनः ३५५

अथ यतरो दास्यन् भवति ... ३५२

अथ यत् पूर्वेद्युः । अयोधोमीयेन

०—० ते हे देवते ... २३०

कण्डिकाप्रतीकम् .

एष्टे

अथ यत् पूर्वेद्युः । अयोधोमीयेन

०—० य मेवात्तु ... २३१

अथ यत् पूर्वेद्युः । ऐन्द्राग्नेन

०—० तृतीयं सवने ... २३१

अथ यत् पूर्वेद्युः । ऐन्द्राग्नेन

०—० ते हे देवते ... २३१

अथ यत् पूर्वेद्युः । ऐन्द्राग्नेन

०—० द्रष्टृपूर्वमासयो ... २३३

अथ यत् पौष्ण्यचरुर्भवति ... ३३५

अथ यच्चैतद्द्वारावाकाग्रता १३१

अथ यच्चैतत्परितरा मिथ ... १३१

अथ यत्तत्तदीमतरौ

भवति । उर्ध्वधुमः ... १३१

अथ यच्चैतत्तदीमतरौ

भवति । तर्हि ह्येय ... १३०

अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति ।

अस्य रमस्य जीवनस्य १००

अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति ।

इज्जनयन्नेवेन ... १०५

अथ यत्ताकमेधेयं गते ... ४११

अथ यत्ताविचः । दादथ ... ३३५

अथ यत्तारुखतचरुर्भवति ३३५

अथ यत्सौम्यचरुर्भवति ... ३३५

अथ यद्यय इन्दुमते ... ८१

अथ यद्यये पवमानाय ... ८१

अथ यद्यये पावकायय निर्भपति ५५

कठिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ यदद्ये शुचये निर्वपति	५५	अथ सन्नहन मनुविमरुह	३६७
अथ यदक्षमेति । तद्वशवेन	१०५	अथ सपराम्ना अग्नि	४०
अथ यदेव एतेन यजत	२१७	अथ सादयित्वा सुची	३५६
अथ यदेव एतेन यजते । तन्नाह	३४३	अथ मारुतस्य रश्मवति	५५२
अथ यद्वेव एतेनैजते तन्नाह	३८५	अथ मावित्र । दारशकपालो	२५२
अथ यदेव एतैश्चतुर्थे मासि	३७३	अथ माविची । सविता	१६२
अथ यद्वहणप्रधाने	४२१	अथ मौन्यश्च रश्मवति । एतो वै	५५२
अथ यत्साकमेधैजते	४२१	अथ मौन्य एककपाल	४०६
अथ यत्साकमेधैजते	४०४	अथ साहायि मित्राह	८०
अथ यत्साकमेधैजते ।		अथ हिरण्यं मम्मरति	२
उत वै	१५३	अथ हुतेऽग्निहोत्र उपतिष्ठते	१८०
अथ यत्साकमेधैजते		अथ ह्येनं शब्दप्यसुरा	१६१
यथो वै	१५२	अथ होवाच । अन्वाज्यह	१६
अथ यत्साकमेधैजते	१३	अथाशुकरोऽयं मम्मरति	३
अथ यत्साकमेधैजते	१५	अथायये प्रावकाय निर्वपति	५४
अथ यत्साकमेधैजते ।		अथायये शुचये निर्वपति	५४
यथो वै	१५२	अथाशोदाहानुग्रहरति	२८४
अथ यत्साकमेधैजते । यो वै	१५२	अथाशोदाहानु ग्रहरति	३५७
अथ या मेतां ममिध	१४३	अथाश्वी । तद्वय	१६२
अथ यत्साकमेधैजते	३२१	अथात प्रयस्याया एवायतनम्	२५६
अथ वाजिभ्यो वाजिनं जुहोति	२३४	अथानां पयस्यैव । पयसो वै	२५४
अथ वायस्य पयो भवति	४०६	अथात । परिवर्तनस्यैव	४०८
अथ वैश्वकर्माण एककपाल	३३६	अथात आष्टदेव । नोपकिरन्	२५५
अथ शक्रोरा मम्मरति	३	अथातो अष्टाया मेवोपचार	१८३
अथ शुनासीर्यो दान्शकपाल	४०५	अथाहिमे चर निर्वपति	५७
अथ मत्तान्धिमा	१६४	अथाहिरभ्युचति	२

कश्चिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कश्चिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
अथाध्वर्युरेव कायेन ...	२८३	अथाह संवदस्वेति—	...
अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य ...	२८५	बृहीत्युपसृश्वत्य च ...	३५७
अथाध्वर्युरेव प्राशिव ...	२८३	अथाह भोमायानुब्रूहीति	...
अथाध्वर्युरेव ह मज्जन ...	२८३	—० म उत्तरस्यौदनस्य	३१८
अथाध्वर्युरेवाह वरुण ...	२८२	अथाह सीमयाशुब्रूहीति	...
अथाध्वर्युरेवाह भोमाया	२८१	—० म स्यात्वाऽयं ...	३१०
अथाध्वर्युरेवाहाप्रये ...	२८०	अथाहापये कथवाहनाय ...	३५९
अथान्तरेणाहवनीर्यं च ...	१६१	अथाहापयेऽनुब्रूहीति ।	...
अथापमलवि निः परियन्ति	३८८	अथिं यथापये ...	८९
अथापमन्यतोत्तुः पुष्यः ...	३०८	अथाहापयेऽनुब्रूहीति ।	...
अथाप्राय न होतारं प्रह्वीति	३३८	अथेय मान्यभावं ...	८०
अथाह माक्रमयति ...	३८	अथाहापये म्बिल्लतेऽनुब्रूहीति ।	...
अथाजीनः । म त्व मग्नि ...	१५८	—० म उत्पल्यीति ...	३२०
अथास्य पुरोवाशस्याविदाय ...	३५३	अथाहापये म्बिल्लतेऽनुब्रूहीति ।	...
अथाह पिष्टभ्यः सीमवद्भ्यो	३३६	—० म उत्तरस्यौदनस्य	३१८
अथाह पिष्टभ्यो विज्वातिभ्यो	३५९	अथेडा मेवावदति न प्राशिवम्	३२०
अथाह पिष्टभ्यो वह्निषद्भ्यो ..	३५०	अथेदं द्वितीयम् । अथेय ...	५८
अथाह मज्जन प्रम्यास्यामि .	३५६	अथेदं द्वितीयम् । तुण्डी ...	३६
अथाह मरुद्भ्यो यद्वमेधिभ्य	...	अथेदं द्वितीयम् । तेव क्षीर्णा	३१८
—० म उपसृश्वतीति	३२०	अथेय मभ्यादधदाह । ..	३३८
अथाह मरुद्भ्यो यद्वमेधिभ्य	...	अथेतदेव परोक्षम् ...	७७
—० म दलित ...	३१८	अथेताम्बजमानोऽल्लौ ...	३८६
अथाहवनीयं सुपतिवती	...	अथेतान्मेव मय दधीर्यि ...	२७३
अथेय मज्जन मे ...	३८०	अथेताम्बेव यच्च दधीर्यि ...	३०५
अथाह संवदस्वेति	...	अथेताम्बां प्रमस्याम्बां ...	२८२
—० बृहीत्यध्वर्युरेव ...	२८५	अथेन देवाः । अन्तरात्मन्मादधन	३७

काण्व-नाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्विकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथैनं मयिर्वात्तेनोपयर्थाववर्त्त	६२	अर्कपलाशाभ्याम् । वीहिमय	७८
अथैनं प्रश्व उपासीदन्	१६१	अथभृथ निचुम्बुय	२८५
अथैनं पितरः । प्रथीनावीतिन	१६०	अष्टाकपाला सर्वे पुरीडाशा	५७
अथैनं मनुष्याः । प्रावृता	१६१	अस्य प्रथम् । अतुदुतर	१५५
अथैनां वाचयति	२८०	अहर्वै देवाः । अथपहत	३४
अथैन्नामी । उभा वा	१५४	अहोरात्रे ह वा अथसुप्ति	१४९
अथैन्नामी । द्वादशकपाल	२०४		
अथैन्नामी द्वादशकपाल	३३५	आप्येय मेव पञ्चकपाल	७८
अथैन्त्री । इन्द्रो वै यज्ञस्य	१६२	आर्षेयोऽय यज्ञ । ज्योति	७७
अथैन्त्री मरुत्वती जयति	२७८	आर्षेव जातम् । अहा हि	१११
अथोदपात मादायः—		आर्षेव भूतम् । अहा हि	११२
तद्यथाऽऽशिष्यते	१६४	आर्षेवामृतम् । अहा हि	११२
अथोदपातमादाय । पुन	३५५	आर्षेवाय । अहा हि	११२
अथोदपात मादायः—		आदित्यस्त्वेव सर्वेऽभ्युदय	७८
तद्यथा जक्षुषेऽभिषिञ्चेद्देव	१६५	आसाद्य हवीरप्यसि मन्यति	२७७
अथोदपक्षय्य जयति	१६५	आसाद्य हवीरप्यसि मन्यति	२५५
अथोज्ज्वलति	१		
अथोवागवन्मरुति	२	इन्द्रो ह वा ईंषाचक्रे	१६
अधिश्रित्यैव जुहुयात्	१०८	इन्वानास्ताः । शतर हिमा	१५७
अग्नेनैव जुहुयात् । मजुर्देवन	११४		
अन्तरिक्षाद् अहतदिति	६७	उधैरुत्तम मनुयाज	८०
अभ्रयो ह वा इत्येता अन्तावस्य	१३२	उत्तरतो वा इत्यविहोत्रस्य	१४३
अथ वै यज्ञो योऽय प्रवने	३७	उद्धृत्वाहवनीय पूर्णाहुति	५३
अथ ते योनि मृत्विजः	१५५	उपनस्य इत्येनं माहरेयु	१३०
अथ मिह प्रथम धावि	१५५	उभयत्र प्रयस्यै मवस	२७४
अर्कपलाशाभ्याम् । यवमय	७८	एक दे जीमि । चत्वारोति	१९

कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
एता ह वै देवता योऽस्ति ... १२८		तं यत्र प्राच्यं हरति ... ३०	
एता ह वै प्राच्ये दिशो ... १३		तं वै तथैव हरिषुः ... ३०	
एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्टा ... ३३६		तं वै दमै बहुरति ... ७८	
एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्टोभयी ११७		तं वै युराव्यानां कुर्वादिष्याहुः २१६	
एतेन वै प्रजापतिः । यज्ञेनेष्टा २५६		तं वै स्रतवोभ्य इति कुर्वातु २५२	
एतेन ह स्र वा ऽन्वयः ... १५७		तं यमयति । तस्मिन्निधित १६५	
एतेषा मेकं संवत्सरं सुपेत्येत १३२		तं उ ह विष्टे देवा ऊचुः ... २१६	
एव उ वै प्राच्यः । तं वै तथैव		तं उ ह वैत उचुः । वयं वै ... २५	
०—० स्यात् । ... ३७		तत एतत् स्वधा पुनराधेयं ... ७६	
एव उ वै प्राच्यः । तं वै तथैव—०		ततो देवाः । तनीयांस इव ६६	
स्यात्तस्मात् तथैव हरिषुः ... ३८		ततो देवा एते वयं ददधुः । ३६	
ऐन्नीभ्या माहवनीयं सुपतिष्ठन् ३५४		तन्न जपति । अथ पितरो ... १६५	
हताहकर एव प्रतिप्रख्याता २८१		तन्नापि मेवं च मेवो च ... २७६	
कृत्तिकाख्यौ व्यादधीत .. १३		तथो एवैव एतत् ... ४	
केवलवर्हिः प्रपमं हविभवति ५६		तदव्योतयति । इतं ... १०८	
चतं वा ऽन्द्रामी । विशो .. २१६		तदाहुः । अथावैवेतत् ... ११३	
प्रति वा ऽतदयं । यदेनं तन्वते ६३		तदाहुः । एता मेवाहुतिः ... ५४	
चतुर्विंशतिं दद्यात् ... ६४		तदाहुः । विदपमति यज्ञीयाद् ३४७	
चिन्नाया मयी व्यादधीत ... १६		तदाहुः । न नर्पराद्या ऋग्भि ४०	
चिन्नायमो स्रति ते ... १५७		तदाहुः । नैवेकचन ... ४	
...		तदाहुः । यर्थाभूदाऽथय ... ५१७	
होपयेव वा अयं पुनः । ... ७८		तदाहुः । यमर्था न भाम्ना ... ३५	
		तदाहुः । यदेवार्णवः ... ४	
		तदाहुः । न मेवान्ये ... १०८	
		तद् खलु तनूपा अयोऽभि ... १५६	
		तद् हामि कुमार्यः परीयुः ... ३८८	

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
तदु हाय्यरुण मौपवेशिं .	६८	तद्यो सोमेनेजानाः । ते पितरः	१४४
तदु हेतदेवाख्ये . . .	११२	तदसन्नो योन्नो वर्माः .	१४५
तदु होवाच कछोरुः .	२१४	तदस्यैव प्रजननस्थे . . .	११२
तदु होवाच जीवलखेलकिः	११३	तदा एतत । एव विधि- . . .	६४
तदु होवाच भास्त्रवेयः	३३	तदा एतत । मामि-मास्त्रेव	१६२
तदु होवाच याज्ञवल्क्याः . .	११०	तदा एतदेवेतासां नाम . . .	६६
तदु होवाच याज्ञवल्क्याः . .	२१४	तदा एताः रात्रिम् .	१३४
तदु होवाचासुरिः । आत्मा-	३४६	तदा एत मेतस्यै देवाना . .	६२
तदु होवाचासुरिः । किं तु	४०८	तदा एव एव न्युः . . .	१४०
तदेतत समाहात्म्यं . .	१६६	तदा एव एवेन्द्रः । यदा .	१५८
तदुःखाधिमयति । इत	१०८	तदेतदेव सविपर्यस्त मित्र . .	५५
तदु इय मेवेते व्याकुली	१११	तदेव दधीत । अग्निर्वा .	१४
तद्वैके । एत मेव होषी मन्य	३५२	तदेव दधीत । न वा . . .	१५
तद्वैकेऽज सुप्रवर्धनि . .	३२	तदे देवाः शुश्रूषुः .	२१५
तद्वैकेऽनुहिते मयित्वा	३४	तदे ई वेदी दावयी .	२७३
तद्वैके । रात्रौरामिपमिधनि .	४०७	तदे पश्यैव भक्षयन्ति । होता	१६५
तद्वैके । इविदस्मिन् महु .	३५७	तदे पय एवाग्रम् । एतद्	२५१
तद्वोचुः । इन्मीमां प्रतिर्ता	३	तन्न खान्युदासयेत । मामि .	१०४
तद्यत किञ्च वाचा	२८१	तनुन्वेवानवकृष्टं यो भद्रुष्ये	१२
तद्यत्रैतत्रयमः समिद्धो	१३०	तन्मध्यो ऽयिः समादधाति .	३४५
तद्यत्रेन मदी मन्यति . .	६७	त मन्त्रस्य पद व्याघते	३८
तद्यथा योनौ रेतो दध्यात	६५	त माजगाम । सुम्ना साङ्गं यो	२२६
तद्यथा शङ्कुभिश्चर्म	४	त सुदीप्य समिन्वे । इह .	६७
तददाहुः । साकमेधैवे . .	४२०	तयोऽमयोरेव करीराण्या .	२६५
तददाययं भवति । व्ययं	४०६	तयोऽमयोगेव शमीपलाशा	२७५
तदन्मधश्च मेधी च भवतः .	२७६	तस्मादाहुः । एता मेवाहुतिः	५४

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
तस्मादेतद्विषयाभ्यनूक्तम् ...	१४०	तात्त्वार्थं पात्रात् मसुदास्य ...	३८६
तस्मादेतद्विषयाभ्यनूक्तम् ...	२५१	सा तु ह्यगिरभिदधौ ...	६६
तस्मै कं पुनराधेय मादधीत ...	७६	सा वरुखो ध्याह । ता वरुष ...	२७२
तस्मै क मयी इउपतिष्ठेत् ...	१५२	सा वा एताः । यद् विभक्तिः ...	८२
तस्य परिचक्षा । यस्यै वै ...	२१६	साविन्द्रायी इउदजयतीम् ...	२१५
तस्य प्रथमगो मर्दंश्चिवा ...	२१८	सा वै यद् दद्यात् । यद् वा इत्यतः ...	६४
तस्य वा एतस्मात्प्राधेयस्य ...	६८	तामा सुतामा मन्तोऽस्ति ...	३८८
तस्य मर्दिराष्टिचर्नं कृत्वा ...	३३	तिगोपाश्च चरन्ति । तिर इव ...	३४८
तस्य हिरण्यं दक्षिण । ...	८२	तिगोपाश्च चरन्ति । यद् वै ...	७६
तस्यां मिथुन मास्ते । योषा- ...	१५४	तिगो च तत ईजे । दक्षः पार्वति ...	२१०
तस्याहत् । उपकिरन्त्युत्तर- ...	३३४	तिगो च तत ईजे । देवभागः ...	२३०
तस्याहत् । गोपि-...न्युत्तर- ...	४०५	तिगो च तत ईजे । प्रतीदर्थः ...	२२६
तस्याहत् । सेव स्त्रीणां वेदि ...	३१७	ति वा व्यक्ताः स्युः । व्यक्तः ...	३८६
तस्याच न्ये रो दक्षिणा ...	४०७	ति वा एत इत्यतः । उभय ...	२८
तस्यै धिनुदंश्चिवा । धिनुदिव ...	५८	ति वा एत इत्यतः । देवा ...	२७
तस्यै विराजौ भंयान्ये स्याता ...	५७	ति वा एते प्राया एव ...	६८
तां वाचयति । प्रघामिनी ...	२०७	ति वै प्रतिपुरुषं । यावन्ती ...	३८५
तां वै पूर्णो जुहोति ...	५७	ति वै रौद्रा भयन्ति । यद्रस्य ...	३८५
ता इउभावेव मादयित्वा ...	२८४	तिवा सुप्रस्थानम् । यदेव मायं ...	१२६
ता एतेन हविषा प्रजापति- ...	२०३	ति सर्वः एव प्राचीनामीनिगो ...	३४६
तानि दक्षिणोपक्षृणाति ...	१६४	ति सर्वे एव यज्ञोपवीतिनो	
तानि वै प्रनिपुहयम् ...	२७८	भूत्वा । अग्न्याजाभ्यः ...	३५६
तात् ह्यविनिश्चयमे ...	१५१	ति सर्वे एव यज्ञोपवीतिनो	
तात्पुषोभंनकपोरपनक्ष ...	३८८	भूत्वा । इत्याह ...	३४७
तात्पु ह्यविनिश्चयमे ...	७६	ति सर्वे एव यज्ञोपवीतिनो	
ताता एताम् । यद् ...	४	भूत्वा । उदय ...	३५७

कण्डिकाप्रतीकम् .

पृष्ठे

ते क्षुत्वा प्राच उचक्रतः ...	६५
ते च देवा ऊचुः	१७
क्षि ह देवाः समेत्योचुः	१६
ते क्षुत्वा देवाः । इमां प्रणार्ति ...	६७
ते होचुः । अथैर्न घयं न्येव ...	६६
ते होचुः । धा वै वय मयी ...	६६
ते होचुः । उभयेषु वै नोऽय मयी	६६
ते होचुः । कस्य न इदं ...	११५
ते होचुः । केन राज्ञा ...	४३०
ते होचुः । केनैव राज्ञा	
०—० स ह वदन् ...	४२०
ते होचुः । केनैव राज्ञा	
०—० स द्वेन्द्र	४२१
ते होचुः । को न इदं ...	११४
ते होचुः । भद्रं वा इदं ...	६५
ते होचुः । हन्ते इ मन्तत मन्तरा	६६
ते होचुः । हन्ते इं लुप्तवामहा	६६
ओषि नमिदयजूं वि लुहोति	१५६
ओषि नमिदयजूं वि भवन्ति	१८५
देवान् च वा ऽप्यपी ऽप्याधास्य ..	६६
देवाश्च वा ऽप्यसुराश्च ...	६५
इयं वा इदं ऋषिगम् ...	१००
इया वै देवा ०—० स्रद्धया ...	११८
इया वै देवा ०—० क्षीर्वा ...	६५
द्वादश दद्यान् । द्वादश वै मासा	६४

कण्डिकाप्रतीकम् .

पृष्ठे

द्वादश वा त्रयोदश वा चराधि	८२
नव प्रयार्थं भवति । नवागुयार्थं	१५५
नवावस्थिते वेन भास्वरेषु ...	१३०
नाना च वा ऽयतान्यपि ...	१७
नैव देवा अतिक्रामन्ति ...	१८१
नौर्हं वा ऽयवा खम्यां ...	१४३
परिहृते चरन्ति । तिर-इव ...	१४८
पलाशस्य पलाशिन मध्यमेन ...	१८७
पाण्डवेव प्रतिप्रस्थाता	१८१
पाचाधि भवन्ति । पात्रेषु ...	१७८
पूरा यज्ञान्पुराहुतिभ्यो ...	१७८
पूर्वेयाहवनीयं परीत्य	१४२
प्रजापतिं वै भूताभुपासीदन्	१८०
प्रजापतिर्वा अयिः	१४४
प्रजापतिर्हं वा ०—० स प्रजा	१५०
प्रजापतिर्हं वा ०—० सोऽयि ...	६९
प्रजापतिर्हं वा ऽयतेनायि ...	१२८
प्रजापतिर्वा ऽयव भूत्वा ...	१५६
प्रति परासीयोदेति	१८०
प्राजापत्याः पशूधिरे	६५
प्रोत्तरीरध्वर्यरादसे । स इध	१४६
पशुनीध्वयी ऽयादधीत ...	१५

कण्डिकाप्रतीकम् .

पृष्ठे

अथैव वसन्तः । अन्तं श्रीगो ... २८

भूरिति वै प्रजापतिः । आत्मान २५

भूरिति वै प्रजापतिः । इमा ... २५

भूरिति वै प्रजापतिः । मन्त्रा- ... २५

मन्त्री च वै देवा मनुष्या ... १८२

महत्तु तस्यौ सुवनेष्वनरिति ... १५१

महाहविषा ०-० तां तयो ... १३३

महाहविषा ०-० ता ०-० इव २८५

महाहविषा ०-० ता ०-० प्रतु १३३

महि मोक्षा मेरोस्त .. १६१

मिथुनादिष्टा इष्ट मिततु ... २३३

मृगशीर्षेणो व्यादधीत ... १३

मो घृ अः । इन्द्रा ० .. २०८

यजमानदेवतो वै गार्हपत्यः .. १२६

यज वै प्रजापतिः प्रजा .. १३६

यथा वा उत्तरीनीकम् .. १३२

यदहरस्य न्योऽप्याधिय ० .. ३१

यह वा अथानिष्टोचं जुहुतु ।

०-० प्रजापै वा ० .. १५६

यह वा अथानिष्टोचं जुहुतु ।

०-० प्रजापै वा तन्मे ... १५६

यथा अथो दीर्घं मयुष्यमानम् १८०

यथा अथाहवनीय सुपतिष्ठते ।

कण्डिकाप्रतीकम् .

पृष्ठे

दिवं तदुपतिष्ठते ... १६१

यथा अथाहवनीय सुपतिष्ठते ।

यज्ञंस्तदु ... १६०

यां वै प्रजापतिः । प्रथमा ... ५२

या वै प्रजा यज्ञेऽग्न्याभक्ताः ... ११०

योवा वा अथापः ... २

राजाना मन्त्राणाम् ... १५६

रेवती रमध्व मिति रेवती ... १५६

रोहिण्या मयी व्यादधीत ... १३

रोहिण्या सु च वै यज्ञः ... १३

यद्यप्यप्रजापतिः ... २१५

यद्यो ऐन्द्राण्यकाम .. ७५

यजन्तो श्रीगो यथाः ... २०

यद्यप्यन्तरा भवति । यद्यो २०५

यैन्द्रदेवेन वै प्रजापतिः । प्रजा २०२

अ व्याख्यायाह । ममिषी ... ८०

अ व्याह । उपप्रयन्तो अथाह १५३

अ अथाहवनीय सुपतिष्ठते ... २८१

अ अथाहवनीय मेवाय उत्पतिष्ठते ।

०-० तुष्णी मेराहवनीयं १८२

अ अथाहवनीय मेवाय उत्पतिष्ठते ।

०-० यथा वै गार्हपत्यो १८२

अ उत्तरस्या मेव यथाया २०६

कठिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
न उत्तरस्या मेव वेदौ	२०३	न दक्षिणैव द्व्यदुपवेऽउपदधाति ३४५	
न उड्गायौ वे व्याहुतौ	१८३	न दक्षिणैव परिधीन् मरिदधाति ३४०	
न उपसृणीत आण्यम् ०—		न ददाति । अभावेनत २३५	
पितृनुत्सोम	३५०	न न पितेव भून्वे १५८	
न उपसृणीत आण्यम् ०—		न निदधाति । ये रुपाधि १८४	
आथाहवि	३५१	न पिष्टभ्य मोमवता ३४४	
न एता मेन्नी मरुचतो	२०८	न पूर्वसु । अमये, नीकवते ३१५	
न एतास्तिष्ठस्तनूरेषु लोकेषु	५५	न न च वे शताभ्यशीतोना १४४	
न एतेनाग्नेन ज्ञान,	५३	न न चैव शताभि वि१शतिश्च १४४	
न एष यज्ञो हतो न ददति	६४	न य कामयेत । ब्रह्मवर्चसो २८	
न ऐक्षत प्रजापति । अमाहं	८२	न य पुरादित्यस्याक्षमयान् १०६	
न ऐक्षत प्रजापति । पुरा मे	३५३	न य प्रजाकाम । एतेन हविषा २५९	
न ऐक्षत प्रजापति । यथा	२५०	न यजति । अय आण्यस्य ८०	
न गार्हपत्य सुपतिष्ठते	१८०	न यजति । अग्निर्वसुवने ८९	
न अघनेन गार्हपत्यम् । प्राची		न यन् कनीय इव १३२	
०— यज्ञानि	१८२	न यत्तुष्ठी सुपत्नृशति । गरुडा १८	
न अघनेन गार्हपत्यम् । प्राची		न यन् प्राहुपोदेति १४६	
०— यदकपाल	३४५	न यच्च निर्यते । यज्ञेन ८४	
न अघनेन गार्हपत्यम् ।		०— आस्य शरीरं ८४	
यज्ञीयशीतो भूतो	३८६	न यच्च निर्यते यज्ञेन १४३	
न जुहोति । अयय १८३		०— न यथा देवेव १४३	
न जुहोति । अयिर्ग्योतिर ११२		न दक्षेव नादमेधेयंनति २००	
न जुहोति । एष ते रुद्रमाग ३८०		न यद्येदं कावताते । तहोयी २३	
न जुहोति । देवि मे ३२१		न यद्येदं कावताते । दन २३	
न तत्र यत्र प्राककामयजुर्हन्ति ३४५		न यन्नाम मरुतिने जुहोति ।	
न तत्र नहु गामान्दति ३४०		अपानेभ्य यतग्रहिभ्यो १०३	

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
स यत्नाय मस्तमिते जुहोति ।		सर्वं व्याप्यो भवति ७८	
यस्य रसस्य जीवस्य ... १०७		सर्वतोमुखोऽयं मयि; ४०८	
स यत्नाय मस्तमिते जुहोति ।		स वा इत्यप्ये च सोमाय ... १८२	
गर्भं मेवैतु १०५		स वा इत्यप्ये पयमानाय ... ५४	
स यत्नाय मस्तमिते जुहोति ।		स वा इत्यपरास्ते ददाति ... १८२	
य इदं तस्मिन्निह १०५		स वा इत्यामेयोऽष्टाकपालः ... २५२	
स यत्नाय मस्तमिते हे ... १४१		स वा इजपवत्या प्रतिपद्यते ... १५३	
स यथा दधोपस्थे तिष्ठन् ... १४२		स वै कनीय इव पूर्वा- १४२	
स यथाद्विष्वची निर्मुञ्चेत् ... १०६		स वै खलु तूष्णीं मेवोपतिष्ठति १८२	
स यदप्ये पयमानाय निर्वपति ।		न वै तूष्णीं मेवाय इजपस्यृश्रति ३८	
प्राणा वे ५५		स वै जिः प्रयमां जपति ... १५६	
स यदप्ये पयमानाय निर्वपति ।		स वै दक्षो वाम २२८	
यदेवायमे ५५		स वै हस्तिगोऽसौ जुहोति ... २०८	
स यदप्ये इत्याधनी १४०		स वै विरयौ जुहोति... .. १०८	
स यदप्ये जुहोति । तद्विवेक ... ११०		स वै पश्चादिव यज्ञस्य जुहोति २३५	
स यद्विष्वे श्वं निर्वपति ... ५७		स वै पूर्ववाद स्वातु ३६	
स यदासेयोऽष्टाकपालः ... ३३४		स वै भूर्भुव इति । एतावतैव ३५	
न यथा इतश्चेतश्च १		स वै वशास्त्रादधीत ७७	
स यद्वैश्वदेवेन यजते ।		स यो प्राण्यवध्वर्युः १८२	
यजिरेवैतद्वाधायि ... ४२१		स सर्वाण्येव हृषीरव्यध्वर्युः ... २०६	
स यद्वैश्वदेवेन यजते ।		न जुत्वा न्यस्येह । ततो ... ६४	
यजिरेव तर्हि ४२२		स जुत्वा प्रचापति- ८३	
स यमातिक्रामति । इत ... ३५१		स होवाच । अययेचिरमुद्धा ६६	
स येमा भवान्तरदिशं मनु ... ६५३		स होवाच । न वाऽव्यह मिदं १६८	
स यस्मिन् यऽर्चायतुं ४२२		स होवाच । हन्ताह भिमा १६	
स यस्य कामयते १४१		यामाव्यभाजना वा इत्यमावास्या २३४	

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् :	पृष्ठे
सा या पूर्वाहुतिः । ते देवा ...	१२२	सूर्यो ह वा ऽथमिहोत्तमम् ...	१०५
सा या पूर्वाहुतिः । सावि- ...	१११	मैत्रेयाहुतिदेवाये ...	११०
सा या पूर्वाहुतिः । मात्मान ...	११२	सो ऽन्वाह उग्रन्तत्वा निधोमहि ...	११८
सा हैर्न मभिराधयाचकार	८३	सो ऽहं ऋग्भन् प्रजापतिं ..	१५०
सा हैर्न मभिराधयाचकार	८३	हस्तेऽग्नी ऽथादधीत ...	१६

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ भा०)

अथान्याधानम् । ततोदकहिरण्योपाशुकरोपमर्कराक्षपाणां
पञ्चसम्भाराणां विधानम् । तेषां सम्भाराणां निवपनोत्तेजनाभ्युचण-
संस्काराणां विधानम् । सम्भारविचारो चेति ॥

(१ प्र० १ भा०)

अथान्याधानकालनिर्णयाय प्रथमं नक्षत्रविधानम् । तत्र
लुप्तिकाया माधानप्रतिपादनम्, रोहिण्या माधानपक्षोत्तेजः,
मृगशीर्षाधानपक्षोत्तेजश्च । ततः पुनर्वसोः पुनराधानविषयता-
कथनम्, फल्गुन्योधाधानस्तीकारः, लाभकामस्य हस्तोऽन्याधान-
विधानम्, चमियजानेयित्वाया मन्वाधानविधिः, ततो नक्षत्रनाम-
निर्वचनञ्चेति ॥

(१ प्र० १ पा०)

ततस्तत्रैव ऋतुविधानम् । ऋतुनाञ्च देवपितृनामना द्विविध-
 त्वाख्यानम् । ततस्तत्रैवायनविधानम् । उदगयनदक्षिणाय-
 नयोः स्वरूपकथनं देवपितृसम्बन्धाख्यानञ्च । ततो ब्राह्मणादि-
 वर्णानुसारेणर्तुव्यवस्था । ततः काश्यपे, — ब्रह्मवर्धनकामस्य
 वसन्तर्तौ, श्रीकामस्य ग्रीष्मर्तौ, प्रजापशुकामस्य वर्षर्तौ अन्या-
 धानव्यवस्था । ततः सर्वेषां भवर्तूनां माधानयोग्यकालत्वात् श्रृङ्गी-
 वनञ्च निधयताभावात् कालप्रतीक्षणं नवर्तुव्यमित्युपदेशश्चेति ॥

(१ प्र० ३ पा०)

अग्न्याधानप्रयोगः । तत्र प्रथमं सुपवसथदिवसकर्त्तव्यतायां
 उपदेशः, ब्रह्मोदनपाकविधिः, तद्वातौ यजमानस्य जागरण-
 विधिः, रात्रावग्निमन्त्रननिषेधः सूर्योदये तद्विधिश्च, व्याहृ-
 तीनां ऋग्यजुष्मामातिरिक्तत्वेन वर्णनम्, वर्षत्रयोत्पत्त्यादिहेतु-
 त्वेनाधानस्य प्रशंसा, अग्निमन्त्रनसमये तस्य पुरस्तादङ्गस्य धारण-
 विधिः, अग्नेर्हरणप्रकारोपदेशः, आहूतस्याग्नेराधानम्, आहि-
 तस्याग्नेः पूर्वभागस्य सुल्लुकं मन्वारभ्य मन्त्रजपविधिः, तस्याग्नेः
 सार्पराघीभिरुपस्थानविधिश्चेति ॥

(१ प्र० ५ पा०)

तत्र पूर्णाहुतिविधानम् । ततोऽग्न्याधेयान्नपवमानेष्टिनामा-
 नेष्टिविधानम् । तत्र पवमानपावकशुच्याख्याग्निदेवतात्रयाख्या-
 नम्, षड्-पुरोडाश-यान्या पुरीशुवाक्या-संयाज्या दक्षिणानां विधा-
 नम्, ततः पवमानाख्यादिशून्याग्नेष्टिविधानश्चेति ॥

(१ प्र० ६ भा०)

अग्न्याधानदक्षिणाविधिः । तत्र पशून्नादगादिविकर्षास्यानम् ,
 दक्षिणामामनिर्यचनम् , अनूधानानां देवत्वकथनम् , दक्षिणादानेन
 तेषां प्रीत्युत्पादनविधिः , अदक्षिणस्य यज्ञस्य व्यर्थतास्यानम् ,
 अग्न्याधानस्य फलकथनार्थास्यायिकान्त्रानम् , अग्न्याधानस्यान-
 विचारः , आहिताग्नेः सत्यवादितादिव्रतनिरूपणश्चेति ॥

(१ प्र० १ भा०)

अथ पुनराधेयविधानार्थास्यानम् । तत्र पुनराधेयस्य विधि-
 प्रगंशे । ततः पुनराधेयस्य त्रैवर्णिकसाधारण्येन ऋतुविशेषविधिः ,
 आदित्यस्य सर्वकर्तृरूपत्वाभिधानम् , मध्यन्दिनाधानप्रगंशा ,
 पुनराधित्सितस्याग्नेर्दग्धं देवाहरणविधिः , व्रीहियवमययोरूपयो-
 रर्कपत्रद्वयसमूहीतयोगार्हपत्याहवनीयायतनयोर्निधानविधिः , तत्र
 पशुकपालेष्टिविधानम् , प्रयाजानुयाजयान्यादीनां विधिः , पुन-
 राधेयस्य दक्षिणानिर्देशश्चेति ॥

(१ प्र० २ भा०)

अथामिहोत्थविधानार्थास्यानम् । तत्र सर्वादिष्टद्विपर्ययम् ।
 अग्निहोत्रानग्निहोतिषोः प्रेतात्मनोर्गतिपार्यङ्गपक्षम् । अग्नि-
 होत्थहवराः शुभोः धैकद्वतत्वास्यानम् , अग्निहोत्थहोमद्रव्यस्य
 पयसः उत्पत्त्यादिकथनम् , अग्निवायुपरांशौ , अग्निहोत्थदेव-
 ताणां पीषापर्यङ्गनिरूपणश्चेति ॥

(२ प्र० ३ ब्रा०)

अग्निहोत्रहोमकालविधिः । तत्र सायम्प्रातर्होमयोः काल-
विशेषविधिविचारो । अग्निहोत्रस्य ज्योतिष्टोमादित औष्ण्य-
निर्णयः । ततः पयसोऽग्निहोत्रहोमसाधनत्वं विधाय तत्पयसो-
ऽग्नावधिययणपूर्वकयपणप्रकारोपदेशः, ततोऽभुपसादनोपसादनयो-
र्विधिप्रशंसे, होमोपमार्जनप्राशनोक्तयनानां प्रशंसादिकम् । ततो-
ऽग्निहोत्रस्य याज्ञवल्क्याभिमतपाकयज्ञत्वोपन्यासः, अग्निहोत्री-
याहुतिद्वयविधानार्थास्थायिकादिकयनम्, तयोश्च सायम्प्रातर्हो-
मयोर्मन्त्रद्वयान्नानादिकम्, होमप्रकारोपदेशश्च । ततो हुतमिष्टस्य
स्थानीमध्यस्य पयसो द्राघ्यपेयत्वविधानादिकञ्चेति ॥

(२ प्र० ४ ब्रा०)

अग्न्युपस्थानविधानम् । तत्र यजमाने इन्द्रयमनङ्गनैपिधेतिप्रश्न-
देवतानां स्थितिस्वीकारः, तद्विधेयवर्णनम्, पञ्चानां मन्त्रीनां देवत्व-
प्रतिपादनञ्च । तत आहवनीयाग्न्युपस्थानप्रकारः, गार्हपत्योप-
स्थानप्रकारः, अन्वाहार्यपचनीपस्थानप्रकारः, सभ्याग्न्युपस्थान-
प्रकारः, आवसथ्याग्न्युपस्थानप्रकारश्च । ततोऽग्नेरवस्थाभेदतो
रुद्रादिनामभेदाद्युपदेशञ्चेति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

तत्र गार्हपत्याहवनीययोरग्न्योरुपस्थानविधिः । तत्रादावग्नि-
श्रवणादिनिर्दिष्टः । प्रसङ्गतस्तत्राग्न्यावग्निहोत्रयाजियरीरप्रक्षेप-
कयादि, अग्न्यग्निहोतिषोः पितापुत्रसम्यन्धनिर्दिष्टश्च । ततोऽग्नि-

होत्रयाजिनोऽमृतत्वावाप्तिफलकथनम्, मृत्वीरतिमोक्षलाभप्रकार-
प्रतिपादनम्, अग्निहोत्रद्वारा इतरयज्ञेष्वपि अतिमुक्तिः सिध्य-
तीति प्रदर्शनम्, अहोरात्राभ्यामपि मृत्वीरतिमुक्तिर्गज-
मानेन ज्ञातव्येत्युपदेशश्च । ततो होमार्थं मन्तरागमनविधिः ।
ततोऽग्निहोत्रस्य नीरूपतया, चित्वाग्निं सम्पत्त्या, महदुक्त्य-
सम्पत्त्या च स्तुतिरिति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

ततः सायङ्कालीनान्युपस्थानविधानार्थाख्यानम् । तत्र विचारः ।
तत आहवनीयोपस्थानविधिः, तदुपस्थानमन्त्राणां विधिभ्याख्याने,
'चित्रावधो'-इति मन्त्रस्यात्र विर्जपविधिः, तत्रोक्त्यानासीन-
भावविधिश्च । ततोऽग्न्युपस्थानाभिप्रायकथनम् । अतः परं मग्नि-
होमद्रव्यस्य पयसः सम्पादनप्रकारादिकम् । ततो गार्हपत्यो-
पस्थानविधिः, तदुपस्थानमन्त्राणां विधिभ्याख्याने च । ततः
समन्वकगोक्षर्गजं विधिः, दर्शपूर्णमासयोरिवान्निहोत्रेऽपि पुत्र-
नामग्रहणविधिरेति ॥

(३ प्र० ३ ब्रा०)

तत्रैव शुक्लकोपस्थानविधानम् । प्रवासं करिष्यत उपस्थान-
मन्त्रस्य विधिभ्याख्याने, प्रवक्ष्यत उपस्थानमन्त्रस्य विधि-
भ्याख्याने, गच्छतोऽग्निहोत्रिणः पथि वाचंयमविधिः, प्रत्यागमन-
कालेऽपि वाचंयमविधिः, प्रत्यागतस्योपस्थानवैपरीत्यविधिः,
प्रत्यागतस्य समन्वकाहवनीयोपस्थानविधिः, तथैव गार्हपत्यो-
पस्थानविधिश्च । ततोऽमन्त्रकोपस्थानपक्षप्रतिपादनम् । ततः
प्रवासादागतस्याग्निहोत्रिणोऽग्निविषयकर्त्तव्योपदेशादिकम्, गृहाणा
मुपचारयेति ॥

करम्भपात्रनिर्माणावशिष्टाद् यवपिष्टात् मेघमेघौमिधुनस्य निर्माण-
विधिः, मेघमेघोः प्रयागादिकञ्च । ततोऽग्निमन्यनविधानम् ।
तस्मिन्नेवाग्नौ पद्मीकर्तृककरम्भपात्रहोमस्य विधानाय पद्मी-
व्यभिचारप्रश्नादिकम्, तद्दोषप्रशमनाय मन्त्रवाचनञ्च । तत्क-
रम्भपात्रसङ्ख्याविधानादि, यजमानस्य पद्मगाय मन्त्रवाचनादि,
तदनन्तरं अध्वयुप्रतिप्रस्थात्रोरायावणादिकम्, मेघमेघोर्विपरि-
हरणम्, अध्वर्योर्वारुण्याः पयस्यायाः प्रचरणम्, प्रतिप्रस्थातृ-
र्मादित्याः पयस्यायाः प्रचरणे विशेषोपदेशः, सुष्ययदानादिकञ्च ।
अध्वर्योः प्राग्निमावदानम्, इष्टोपह्वानादिकञ्च । तत आसेचनम्,
अतिक्रमणम्, सुगन्धूदनञ्च । ततोऽध्वर्याग्नीध्रयोस्तुतिप्रत्युत्ती ।
ततः पद्मीसंयाजः, समिष्टयजूषि, अवभृथगमनादिकम्,
केशश्मश्रुवपनविधिरेति ॥

(३ प्र० ३ ब्रा०)

अथ चातुर्मास्ययागीधं साकमेधाख्यं द्यौयं पर्व । तस्य
साकमेधयागस्य पापोपयमनइतुत्वाख्यानम्, तत्प्रयोगविध्यादि-
कञ्च । तत्र पूर्वदिवसे प्रातर्गंध्याह्मसायाह्नेषु क्रमादनीकवदिष्टेः
साम्नापनेष्टेः षडहमेधोयेष्टेय विधानादिकम् । ततः पूर्णदर्याख्यस्य
कर्मणो विधानादि । तत ऋषभध्वनी होमविधानादि, अख्येष्टि-
विधिश्च । ततो महाहविराख्यप्रधानहविषः प्रस्तावयेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

तस्य साकमेधीयमहाहविषः प्रयोगविधिः । तत्र क्रमशो-
ऽष्टानां हविषां विधानं मिति ॥

(५ प्र० २ ब्रा०)

अथ पिण्डपितृयज्ञप्रस्थावः । तत्र 'प्रथमं' पितॄणां सुपत्तिकथनम्, पितॄणां वसन्ताद्यृतुरूपत्वाख्यानञ्च । ततः 'पितृयज्ञ-विधिः' । तत्र सोमपाना प्रथमहविर्विधानम्, 'वर्हिषेदा' द्वितीयहविर्विधानम्, अग्निष्वात्तानां तृतीयहविर्विधानञ्च । पित्रयज्ञकारिणां दक्षिणामुखत्वादिविधानम्, पितृयाया घृदे-निर्माणविधानादि, तदीयसामिधेनौप्रयोगोपदेशः, द्यौदवरण-निषेधादिकञ्च । प्रधानयागानन्तरं स्विष्टकृत्स्थानीयकथ्यवाहनयाग-विध्यादि । ततः पिण्डदानस्य तदङ्गकर्मणां तन्मन्त्राणाञ्च विधयः, हुतोच्छिष्टस्याग्न्यादौ प्रक्षेपादिविधिविकल्पचेति ॥

(५ प्र० ३ ब्रा०)

अथ व्रतम्वकयागविधानार्थाख्यानम् । तत्रादौ व्रतम्वकनाम-निरुक्त्यादि । ततः 'व्रतम्वकहविषा' मभिचारणादिविधानानि । ततश्चतुष्पद्याम् प्रत्यागतस्य मन्त्रद्वयजपः, तयोर्व्याख्यानञ्च । ततः परिगमनविध्यादि, तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च । ततो मृतकासजनविधिः, तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च । ततः क्षीरशमशु-षपनविध्यादिकञ्चेति ॥

(५ प्र० ४ ब्रा०)

अथ चातुर्मास्ययागीयचतुर्थपर्वण्य. शुनासीर्थ्याख्यस्य विध्युपो-द्धातत्वेन चातुर्मास्यानां चतुर्णां मेव यागानां मन्त्रयजनहेतुत्व-वर्णनादि, विशेषतः शुनासीर्थ्यागस्य श्रीलाभफलादिवर्ण-

(३ प्र० ४ भा०)

अथ साक्षिमास्यमावास्यायां पिण्डपिष्टयज्ञविधानार्थाख्यानम् । ततः पितृणां मर्चनप्रकारोपदेशः , देवानां मर्चनप्रकारोपदेशः , मनुष्याणां मर्चनप्रकारोपदेशश्च । ततो मवादिपशूनां मसुराणाञ्च प्रजापत्युपसदनादिकथनम् , देवानां प्रजापत्याश्नागुसहजकारित्वाख्यानम् , मनुष्याणां प्रजापत्याश्नोसहजनकारित्वेन रोगशोकपापनिलयभोगित्वाख्यानञ्च । ततो मनुष्याणां सायम्प्रातरागित्वाद्युपदेशश्च । ततः पिष्टयज्ञार्थं कालनिर्णयः , स्थाननिर्णयः , द्रव्यनिर्णयः , मन्त्रनिर्णयश्च । तत्रैव पिण्डदानार्थान्निधानस्य , अघनेजनस्य , बहिःस्तरणस्य , मन्त्रस्य च विधानम् । पिण्डदानानन्तरञ्च मन्त्रजपस्य , परागावर्त्तनस्य , उदकावनेजनस्य , नमस्कारस्य , तन्मन्त्रस्य च विधानम् । ततः पिष्टप्रायेणस्य , पिण्डशेषाघ्राणस्य च विधानादिकञ्चेति ॥

(३ प्र० ५ भा०)

अथापयषेष्टिविधानम् । तत्र ऐन्द्राग्न-वैश्वदेव-द्यावापृथिव्य-हविषां विधानम् । तत्रानाश्रितदोषविचारः । दक्षिणाविधानम् । ईजानानीजानभेदेनाययणव्यवस्था । ब्राह्मणभोजनविधिः , तद्दक्षिणाविधयेति ॥

(४ प्र० १ भा०)

अथ दाक्षायषेष्टिविधानम् । तत्राग्न्यायिका । तद्यज्ञस्य नामनिरुक्तिः , फल्गुकथनम् , विगिटफल्गान्तरहेतुताप्रतिपादनाय आग्न्यायिकया परकृतित्वयोपन्यासश्च । ततो दाक्षायण्यज्ञप्रयोग-

विषयकोपदेयः । तत्र पूर्वपौर्णमास्या मनुष्ठेययागविधिः, ततः
परेश्वरनुष्ठेययागद्वयविधिः, अमावास्याप्रयोगोऽप्येवं पूर्वदुर्गागैकस्थ
परेश्वरानुष्ठेयस्य च विधानञ्च । ततो दाद्यायण्यध्वस्य, सोमयाग-
रूपताप्रतिपादनादिकम् । ततः पौर्णमास्यां सावाय्ययामविध्या-
दिकम्, अमावास्यायां धयस्यायागविध्यादिकञ्च । वाजिनहोम-
विधानादि, वाजिनेन दिग्ब्याचारणञ्चेति । ततो यजमानपञ्च-
माना ऋत्विजा भक्षणविधिः, तन्मन्त्रानुज्ञापनञ्चेति ॥

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथ चातुर्मास्ययागविधिः । तत्रातुर्मास्ययागीयं वैश्वदेवाख्यं
प्रथमं पर्व । तस्य वैश्वदेवयागस्य प्रजासृष्टिहेतुत्वाख्यानम्,
आख्यायिकोत्तेज्ज्वे मन्त्रप्रमाणप्रदर्शनम्, यादवस्तन्मन्त्रसात्पर्या-
ख्यानञ्च । ततो वैश्वदेवयागविधिः ; तत्र पश्चाना हविषां
विधिः, धयस्याप्रयंसादिकम्, धयस्यायागविधानादिकञ्च । तत-
स्तदीयविशेषाङ्गकर्मणां विधानम् ; तत्र बर्हिंराहरथाग्निमन्यन-
कास-प्रयाजसञ्ज्ञा-समिष्टयशुषां प्रकृतियागतौ विभिन्नताख्यानम्,
वैश्वदेवयागस्य प्रजाश्रीफलसाधनत्वाख्यानञ्चेति ॥

(४ प्र० ३ ब्रा०)

अथ चातुर्मास्ययागीयं वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्व । तस्य
वरुणप्रघामयागस्य वरुणपाशमोचनहेतुत्वाख्यानम्, तद्वयो-
गविध्यादिकञ्च । तत्र उत्तरवेदिनिवर्धनम्, पूर्वविहितपञ्चहवि-
षाश्वेह विधानम्, करीराणां मावपनम्, शमीपर्षानां माव-
पनम्, अग्निसहविषो विधानञ्च । करभपाशाणां निर्माणविधिः,

नञ्च । ततः शुनासीर्य्यप्रयोगविधयः । तत्राध्यष्टानां हविषां
विध्यादिकम्, यागदक्षिणा च । ततः शुनासीर्य्यागस्य फाल-
विचारः परिवर्त्तनविधिश्चेति ॥

(१ प्र० ५ भा०)

अथ वैश्वदेवादियु सर्वेस्वेव पर्वसु चैतिकर्त्तव्यताकपरि-
वर्त्तनविधिः । तत्रादौ चातुर्मास्ययागस्य ऋतुविजयहेतुत्वास्या-
नम् । ततयातुर्मास्याना प्रथमपर्वण्यो वैश्वदेवयागस्यामितुख-
त्वास्यानम्, द्वितीयपर्वण्यो वरुणप्रवासयागस्य वरुणमुखत्वास्या-
नम्, तृतीयपर्वण्यो साकमेधस्येन्द्रमुखत्वास्यानञ्च । ततो लौह-
क्षुरेण क्षीरानां द्दिदम श्मश्रुणा वपनञ्च । ततयातुर्मास्ययाजिनां
परमगतिफलान्त्रानञ्चेति ॥

॥ अथ कर्मसूची ॥

कर्म	प्र०	भा०	श्ल०	कर्म	प्र०	भा०	श्ल०		
अधिनिधानम्	...	३	४	१४	अधिस्थापनम्	...	५	२	११
अविमन्यनम्	...	१	४	८	अधिहरणम्	...	१	४	१८
अविमन्यनम्	...	४	२	१२	अधिहोतम्	...	२	२	१
अविमन्यनम्	...	४	३	१३	अधीनृषेव.	...	५	२	॥३॥
अविमन्यनम्	५	१	३	३	अभ्याधानम्	.	१	०	३

कर्म . . . प्र० भा० क० . . . कर्म . . . प्र० भा० क०					
अय्याधानम् ... ५१ २ २२	आद्यावशम् ... ५ २ २३				
अय्याधानदक्षिणा ... १ ५ २१	आहवनीयोद्धरणम् ५ ३ १७				
अय्याधानदक्षिणा १ ६ ७	आहवनीयोपस्थानम् ३ २ ३२				
अय्युपस्थानम् ... ३ २ ३	आहवनीयोपस्थानम् ३ ३ ८				
अजोपवन्धनम् ... १ ४ ३	आहवनीयोपस्थानम् ५ २ ३०				
अध्वर्युकर्म ... ४ ३ ३२					
अध्वर्युप्रेषः ... ५ २ २४	इडाप्राशनम् ... ४ ४ १६				
अध्वर्युप्रीधसंवादः ... ३ ३ ४४	इकोपधानम् ... ४ ४ १५				
अनुदिताहुतिः ... २ ३ २	इभप्रोक्षयम् ... ५ २ १४				
अनुयाजप्रेषः ... ४ ३ ४१					
अनुयाजयागः ... ४ २ २०	उत्तरवेदिनिवपनम् ४ ३ ६				
अन्तरागमनम् ... ३ १ १३	उदकावनेजनम् ... ३ ४ १६				
अन्वाहार्यपचनम् २ ४ ६	उदकावनेजनम् ... ३ ४ २३				
अपूपनिधानम् ... २ १ १२	उदिताहुतिः ... २ ३ ३६				
अभिषारणम् ... ५ ३ ६	उपसादनम् ... २ ३ १०				
अभ्युक्षयम् ... १ १ ३	उपसर्खादिहोमः ५ २ ३१				
अवन्धयगमनम् ... ४ ३ ४६	उपस्थानम् ... १ ४ २६				
अक्षमिताहुतिः ... २ ३ ६	उपसर्जनम् ... १ ४ २७				
	उपांशुचरणम् ... २ १ १६				
आखूत्करे क्षेपः ... ५ ३ १०	उपांशुप्रचरणम् ... ५ २ १८				
आययसदक्षिणा ... ३ ५ १३	उल्लुक्निधानम् ... ३ ४ १५				
आययशेष्टः ... ३ ५ १	उज्जिखनम् ... १ १ २				
आयययागः ... ४ २ ८					
आययपचयम् ... ५ २ १३	अथभाजनम् ... ४ ४ १६				
आययभाजप्रचरणम् ४ ३ ३५					
आययावदानम् ... ५ २ २६	करपयान्ननिर्माणम् २ २ १३				

क्रम.	प्र०	प्रा०	क०	क्रम.	प्र०	प्रा०	क०		
करम्भपात्रहोमः	...	४	३	२४	ताम्रकयागः	...	५	३	१
फरीरावपनम्	...	४	३	११	ताम्रकहविःप्रणयनम्	५	३	४	
कचवाहनयागः	...	५	२	३०					
कुमारीमन्त्रजपः	...	५	३	१३	हर्षादिः	...	४	१	१
कुम्भीनिधानम्	...	४	४	१६	हात्पायणयज्ञः	...	४	१	२
केशधस्तुवपनम्	...	४	३	४८	दिग्वाधारणम्	...	४	१	२४
केशधस्तुवपनम्	...	४	३	१८	द्यावापृथिव्यायागः	...	४	१	१०
गाहपत्योपस्थानम्	३	२	२८	निवपनम्	...	१	१	२	
गाहपत्योपस्थानम्	...	३	२	८	निवाग्यादोहवम्	...	४	४	१६
गाहपत्योपस्थानम्	...	५	२	३३	नीविसुदृढवर्धनम्	...	५	२	४२
ग्रहमेधीयेष्टिः	...	४	४	४					
गोवपस्थानम्	...	५	२	५	पञ्चत्विजाम्भयणम्	४	१	२५	
					पञ्जीवाचनम्	...	४	३	२१
चतुःशक्तिवेदिनिर्माणम्	५	२	१०	पञ्जीमंयाजः	...	४	३	४५	
चतुरवदानम्	...	४	३	३८	प्रथिहोमः	...	५	३	७
चतुर्व्रतयनम्	...	२	३	१०	प्रयस्याप्रचरणम्	...	४	३	३७
चतुष्पथहोमः	...	५	३	७	प्रयस्यायागः	...	४	१	२०
चरुनिर्वापनम्	...	१	५	१८	प्रयस्यायागः	...	४	२	१५
चरुप्रपणम्	...	३	४	१	प्रयसोऽभिधयणम्	...	२	३	१५
चरुप्रपणम्	...	४	४	५	प्रयोदोहनम्	...	२	३	१४
चरुहोमः	...	३	४	११	प्रयोदोहनम्	...	४	४	१६
चरुहोमनम्	...	३	४	११	परिगमनम्	...	५	३	१२
चरुहोमनम्	...	४	४	६	परिग्रहपरिग्रहणम्	...	५	२	१२
चरुभिधारणम्	...	४	४	६	परिधिपरिधानम्	...	५	२	१६
चातुर्मास्येष्टिः	४	२	१	परिवर्तनम्	...	५	४	१४	

कर्म.	प्र०	मा०	क०	कर्म.	प्र०	मा०	क०
परिवर्तनम् ...	५	५	७	प्रजापत्युपमदनम् ...	४	४	४
पवमानेष्टिः ...	५	५	८	प्रतिपरिगमनम् ...	५	१, १५	
पिण्डदाहणम् ...	५	२	४०	प्रतिप्रस्थाष्टकम् ...	४	१	११
पिण्डदानम् ...	३	४	१८	प्रत्याश्रावणम् ...	५	२, २३	
पिण्डदानम् ...	५	२	४४	प्रवरस्थती वाग्यमनम्	३	३	६
पिण्डदानम् ...	५	१	३६	प्रयाजयामः ...	४	२	२०
पिण्डदानोदीष्याङ्गम्	५	२	४१	प्रक्षराद्यानादनम् ...	५	१	१०
पिण्डपिष्टयज्ञः ...	३	४	१	प्राश्रिनावदानम् ...	४	१	४०
पिण्डपिष्टयज्ञः ...	५	२	१				
पिण्डशेषाभासनम् ...	३	४	२४	यत्नीकरणम् ...	३	४	८
पिष्टनमस्करणम् ...	३	४	२४				
पिष्टशर्पणम् ...	३	४	२४	वर्धियद्वलनम् ...	५	२	५
पिष्टयज्ञः ...	४	४	१	वर्धिनमन्यनम् ...	५	२	१५
पिशाचादनम् ...	५	१	२२	वर्धित्तरणम् ...	५	२	१५
पुत्रनामग्रहणम् ...	३	२	४१	वर्धित्तरणम् ...	३	४	१०
पुनराधेयम् ...	१	१	१	वक्षीदनपाकः ...	१	४	४
पुनराधेयदक्षिणा ...	२	१	२८	वक्षीदनप्राशनम् ...	१	४	६
पुरोडाशनिर्वापः ...	१	५	२१	वक्षीदनभोजनम् ...	४	५	१४
पुरोडाशप्रतिपत्तिः	४	३	१६				
पुरोडाशव्याघ्रप्राशनम्	५	२	२६	मन्त्रजपः ...	१	४	५८
पूर्वद्वंद्वकर्म ...	४	४	१०	मन्त्रजपः ...	३	४	५२
पूर्वाहुनिहोमः ..	१	५	१	महाहविःप्रयोगः ...	३	१	५
पूर्वाहुनिहोमः	१	५	१	महाहविरितिः ...	४	४	२
एवदान्ययानयनम्	४	३	४१	महाहविरितिः ..	४	४	२१
घौर्गमानेष्टिः ...	४	१	१५	मातनयामः --	४	२	१२
घौर्गयामः .	४	१	११	मातनेष्टिः ..	४	४	२०

कर्म .	प्र०	मा०	क०	कर्म .	प्र०	मा०	क०
मूतकावमजनम् ...	५	३	१७	सर्पिरासेचनम् ...	४	४	६
मृताग्निहोत्रिप्रक्षेपः	३	१	५	समिदाधानम् ...	३	३	८
मेघमेघीनिर्माणम् ...	४	३	१५	समिदयज्ञः प्रयोगः ...	४	३	४६
मेघमेघीप्रक्षेपः ...	४	३	१७	समिदयज्ञर्यजनम् ...	४	५	५१
मेघावदानम् ...	४	३	३८	सम्भरणम् ...	१	१	१
मेघीप्रत्यजनम् ...	४	३	३८	स्तम्भयज्ञैरणम् ...	५	२	१८
यजमानमन्त्रजपः ...	५	३	११	सथोर्वाहनम् ...	५	३	११
रत्नावनदानम् ...	५	३	१८	सान्नायनेष्टिः ...	४	॥	३
वह्मप्रवासेष्टिः ...	४	३	१	साम्नाययागः ...	४	१	१५
वसिष्ठयज्ञः ...	४	१	५	सामिधेन्यनुवचनम् ...	५	३	२१
विपरिहरणम् ...	४	३	३६	मारुततयागः ..	४	५	११
मीमांसकनम् ...	३	४	८	सावित्रयागः ...	४	५	१०
वैश्वदेवदक्षिणा ...	४	२	२२	स्यानसंस्कारः ...	३	४	१३
वैश्वदेवपर्व ...	४	२	७	सुगन्धूदनम् ..	४	३	४२
वैश्वदेवपर्व ...	४	३	१	सुगन्धूदनम् ...	५	२	४५
शमीपर्णावपनम् ..	४	३	१२	सोमपायजनम् ...	५	२	४
शाकमेघपर्व ...	४	४	१	सौम्याग ..	४	५	८
शुगाभीर्यदक्षिणा ...	५	४	८	हविर्निर्वपणम् ...	१	१	५
शुगाभीर्ययागः ...	५	४	२	हविर्यज्ञः ...	४	१५	२
शुगाभीर्ययागः ...	५	४	११	हविराभादनम् ..	४	३	१८
				हुतशिष्टप्राशनम् ...	५	२	४८
				हुतशेषप्राशनम् ...	५	२	४८
				हुतशेषवस्त्रायौप्रक्षेपः	५	२	४८
				होमपुनश्चनम् ...	५	२	२३

॥ अथ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

“अक्षयं च वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो भवति” ५. ४. १.

“अग्ने रेतो हिरण्यम्” २. १. २८.

“अथास्य शरीरं मेवाग्निर्दहति ; तद्यथा पितुर्वा मातुर्वा जायेत
मेयोऽग्नेरधिजायते ; शम्भवा एव” २. २. ८.

“अथ वा आपः” १. १. ३.

“अयं वै यज्ञो योऽयं पवते” १. ४. २१.

“अयं वै वायुर्योऽयं पवते, अथ वा इदं सर्वं प्रस्थापयति यदिदं
किञ्च ; वर्धति, वृष्टादीपधयो जायन्ते ; ओषधीर्जग्ध्वापः
पीत्वा तत एतदङ्गोऽधि पयः सम्भवति ; अथ हि वा एतज्जन-
यति, तस्माद् वायव्यं भवति” ५. ४. ०.

“असौ (मृगगिराः) असुष्यार्हस्य गिर इत्याहुः” १. २. ८.

“आदित्यस्त्वेव सर्वं ऋतव.” २. १. ८.

“इन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधात्, वृत्रं हत्वा यया महाराजो
विजिग्यमान एवमिन्द्रोऽभवत्” ५. १. ८.

“इन्द्रो वै यजमान” १. २. ११.

“इयं वै प्रियवी पूषा” ५. १. ७.

“इयं वै प्रियव्यदितिः” १. ५. १८.

“उत्तरतो हि स्त्री पुमांसं मुपशेते” ४. १. १०.

“पुतासो यन्न पितरो भवन्ति (ऋ० सं० १. ८८. ८.)” ३. १. ६.

“पूर्वाह्णो वै देवानाम्, मध्यन्दिनो मनुष्याणाम् अपराह्ण पितृ-
णाम्” ३. ४. ८.

“प्रजापतिं •—• देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाथो-
पासीदंस्तानब्रवीद् यज्ञो वोऽन्नं ममृतत्वं व जगं वः सूर्यो वो
ज्योतिरिति” ३. ४. १.

“(प्रजापतिं) पश्य उपसीदन् तेभ्यः स्त्रैष भव चकार यदैव यूयं
कदा च क्षभध्वे यदि काले यद्यनाकासीत्यैवाग्रायेति” ३. ४. ४.

“(प्रजापतिं) पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाथोपासीदं-
स्तानब्रवीन् मासि मासि वोऽन्नं स्त्रधा वो मनोजवो वयन्द्रमा
वो ज्योतिरिति” ३. ४. २.

“(प्रजापतिं) मनुष्याः प्राहता उपस्यं कृत्वापासीदंस्तानब्रवीत्
सायम्मातर्वीऽग्नं प्रजा वो मृत्युर्वीऽग्निर्वी ज्योतिरिति” ३. ४. ६.

“(प्रजापतिं) शश्वदप्यसुरा उपसेदुरित्याहुस्तेभ्यस्तमश्च मायाश्च
प्रददौ” ३. ४. ५.

“प्रथमदुग्धं सुण्णं भवति ; अमेहिं रेत” २. २. १५.

“मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति ३. ३. ११.

“माता धेनुर्मातेव वा इयं मनुष्यान् विभर्ति” १. ५. २१.

“मेघो वै पयः, मेघस्तण्डलाः, तं मुभयं मेघ मातनू धत्ते, तस्मात्
घोरीदनो भवति ४. ४. ४.

“यत्रैतत् प्रतितरा मिव तिरथीवासिः शशाप्यतो भवति, तद्धि
इयं भवति मित्र.” २. ४. १२.

“यत्रैतत् प्रथमं समिद्धो भवति , धूम्यत एव , तर्हि ह्येव भवति
रुद्रः” २. ४. ८.

“यत्रैतत् प्रदीप्ततरो भवति , तत्रैर्धूमः परमया जूत्या बल्वलीति,
तर्हि ह्येव भवतीन्द्रः” २. ४. ११.

“यत्रैतत् प्रदीप्तो भवति , तर्हि ह्येव भवति वरुणः” २. ४. १०.

“यत्रैतदहारायाकश्यप्त इव , तर्हि ह्येव भवति वज्र” २. ४. १२.

“यस्यैवासौ सूर्य एवं (नक्षत्रम्)” १. २. १८.

“योपा वा पापः , तृपामिः” १. १. ४.

“वर्षा इ त्वेव सर्वेषा ऋतूनां रूपम्” २. १. ७. ८.

“वसन्तो धीमो वर्षाभ्यु देवा ऋतवः” १. ३. १.

“वीर्यं वा वज्रः” १. ४. २४.

“गरहेमन्तः शिगिरस्तो पितरः (ऋतवः)” १. ३. १.

“माखया वक्षानपाहृत्य पवित्रवति मन्दोद्वा , तं चरं यपयति ,
चरद ह्येव स यत्र क्व च तच्छुसानापयन्ति” ४. ४. ४.

“स उत्तरस्या मेव प्रयस्यायां मेधो भवदधाति , दक्षिणस्यां
मिपम्” ४. १. १०.

“स एतास्त्रिस्तम्भूरेषु लोकेषु दिग्यधत्त” १. ५. १४.

“स एव पुत्रः सन् पिता भवति” ३. १. ५.

“स पत्रो मुदानेयम् पृच्छति जैन चरसीति ; वरुणं वा एतत् स्त्री
करोति , यदन्यस्य मन्त्रेण चरति” ४. १. २०.

“मत्त च धे गताम्यमीतीना मृचो बिंशतिष” ३. १. १८.

“उत्तरा हि सप्तर्षय उद्यन्ति” १. २. ४.

“उपहृत्य प्राग्रन्ति । यावन्तो ऋद्धा हविरुच्छिष्टायाः स्युस्तावन्तः
प्राग्नीयुः, अथो अप्यृत्विजः प्राग्नीयुः, अथो अप्यन्थी ब्राह्मणाः
प्राग्नीयुः, यदि बहुरोदनः स्यादयेतां कुम्भी मपिधाय
निदधति” ४. ४. १६.

“उभये ह वा इदं मये सहसुर्देवाय मनुष्याय” १. २. ४.

“कृतवः पितरः” ३. ४. २४ ; ५. २. ४२.

“एता ह वै देवता योऽस्ति तस्मिन् वसन्ति, इन्द्रो यमी राजा नहो
नैपिधः” २. ४. १, २.

“एते वै विश्वेदेवा रश्मयः । योऽथ परं भाः प्रजापतिर्वा स
इन्द्रो वा” २. ३. ७.

“एष एव ऋतुयुर्ग एष तपति ०—० अमुष्मिन्तीकि पुनः पुनरेव
प्रमादयति” १. १. ७, ८.

“एष वै यज्ञो यदग्निः” १. ४. १८.

“कं वै प्रजापतिः” ४. ३. १३.

“कनीयासो हि देवा मनुष्येभ्यः ०—० भूयांसो हि मनुष्या देवेभ्यः
०—० भूयांसो हि पयवो मनुष्येभ्यः ०—० कनीयांसो ह वा
अस्य भार्या भवन्ति, भूयांसः पयवः” २. ४. १८.

“कास्वासीलता इव तर्हि पृथिव्यास, नोपधय भंसुः, न
वनस्पतयः” २. २. १.

“आपयेव वा अयं पुरुषः” २. १. १०.

“तदग्निहोत्राच्छिष्टं •—• नाम्नाक्षणः पिबेत्” २. ३. ३८.

“तस्मादेतद्वपिणाभ्यनूक्तम्—‘प्रजा ह तिस्रोऽत्याय मीयुरिति”

(ऋ० सं० ८. १०१. १४.) ४. २. ४.

“तान् हयोर्मूतकयोरुपनद्य वेणुयक्षां वा कुपे वोभयत आबध्योदङ्
परेत्य यदि हृत्तं वा स्थाणुं वा वल्मीकं वा विन्देत , तस्मिन्ना-
सजति ;— ‘एतत् ते रुद्रावसं तेन परो मूजवतोऽतीडि’
—इति” ५. ३. १०.

“तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यः” ३. ४. २१.

“देवाः सन्ति •—• पितरयोषधयश्च सन्ति •—• मनुष्याः
सन्ति” २. ३. १८.

“धीर्यक्षो नक्षत्रैः” १. ४. २८.

“इयं वा इदं जीवनम् , मूलि धीवामूलश्च” २. ३. १०.

“इया वै देवाः । अहेय देवा , अथ ये माध्वनाः शुश्रूषांसोऽनूधानास्ते
मनुष्यदेवाः ; •—• आहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति , दक्षि-
णाभिर्मनुष्यदेवान्” १. ६. ६ ; ३. ५. १४.

“न ग्नः ग्न सुपासीत को हि मनुष्यस्य ग्नो वेद” १. ३. ८.

“नो ज्ञनाहितामेवैतत्पर्यास्ति” १. ४. ७.

“नोहं वा एषा स्रग्व्या यदग्निहोतम्” १. १. १५, १६.

“पतयो ह्येव स्त्रिये प्रतिष्ठा” ३. ३. १४.

“पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति” ४. १. ८.

“परमो गतिं गच्छति” ५. ५. ८.

“स यत्रोदङ्गावर्षते देवेषु तर्हि भवति ०—० अथ यत्र दक्षिणावर्षते पिब्यु तर्हि भवति” १. ३. ३.

“स यो ह्येवं विद्वान् सायन्मातरागी भवति, सर्वे ह्येवायुरेति” ३. ४. ६.

“सर्वतोमुखो या असावादित्यः ०—० सर्वतोमुखोऽयं अग्निः ०—०

अन्यतोमुखः पुरुषः” ५. ४. १४—१६.

“सर्वाणि ह या अन्यानि नक्षत्राणि ब्रह्मै दिग्भयवन्ते” १. २. १.

“सायुज्यं सप्तोक्ततां जयति” ५. ५. ८.

“सोमो राजा देवानां मयं यश्चन्द्रमाः” ४. १. १५.

“सो धी मा महिमाहेति स स्नाहेति” २. २. ६.

“द्विरण्यम् ०—० अनेहिं रेतः” १. १. ५.

॥ अथर्षिनामादिसूची ॥

प्र०	मा०	क०	अविनामादि.	प्र०	मा०	क०					
...	...	१	२	१३	आसुरि	२	३	८	
अभिरा	५	६	८	आसुरि:	३	३	९
अरुमा:	१	६	२०	आसुरि:	५	३	२५
आरुणि:	२	३	३१	आसुरि:	५	३	३३
आरुणि:	२	३	३३	आसुरि:	५	३	३३
आसुरि:	१	३	२७	रुद्र:	७	३	१०

अधिनामादि.	प्र०	मा०	क०	अधिनामादि	प्र०	मा०	क०
उर्वारकम् ...	५	३	१२	देवभाग -	४	१	५
अथयः ..	१	५	१४	नडः	२	४	१, २
अथयः . . .	३	९	२४	वैषिधः	२	४	१, २
अपि: .	४	९	४	पाचि.	१	४	२७
शके . . .	५	९	३३	पार्बति:	४	१	६
शौपवेशि:	१	६	२०	प्रतीदशः	४	१	३
शौशिण, ...	३	२	३५	भालवेयः	१	४	६
पाचीवान्	३	२	३५	भगवः	३	९	१४
कडोडः	३	५	१	माधुकि. . .	१	४	२७
कुमार्यः ..	५	३	१३	यम.	९	४	१, २
कुरवः .	४	१	५	याशवस्त्राः ..	२	३	९१
कौपीतकिः .	३	५	१	याशवस्त्राः .	३	५	२
केलकिः ..	२	३	३४	कौतयि.	३	१	५
जीवलः . .	२	३	३४	केलः .	४	१	३
आतयः	१	६	२०	खद्यदेव.	४	१	४
तन्ना . . .	२	३	३१	सार्जयः ..	४	१	४
दचः . . .	४	१	१, ६	सन्ना	४	१	४
दाचाययाः ..	४	१	६	सन्नाया. . .	४	१	४, ५

॥ सर्वसूची ॥

	ପୃଷ୍ଠା		ପୃଷ୍ଠା
ଅପ ମୟାଦକୀତି ...	ଅ, ଆ	ଅପ କବିକାଋତ୍ରୀ ...	୩
ଅପ ମୂଳାଦିବିଜୟ ...	ଅ, ଇ	ଅପ ବିଷୟଋତ୍ରୀ ...	୧୫
ଅପ ପ୍ରସାଦଋତ୍ରୀ ...	୧	ଅପ ଶର୍ମଋତ୍ରୀ ...	୨୫
ଅପାଧ୍ୟାୟଋତ୍ରୀ ...	୧	ଅପ କାର୍ତ୍ତବୀର୍ୟଋତ୍ରୀ ...	୨୮
ଅପ ବ୍ରାହ୍ମଣଋତ୍ରୀ ...	୧	ଅପ ବିଦ୍ୟାମାନ୍ଦିତ୍ରୀ ...	୩୫

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

महाहविषा ह वै देवा व्यृचं जघ्नुः । तेनो
 ऽएव व्यजयन्त यय मेघां व्विजितिस्ता मथयानेवैषां
 तस्मिन्त्वद्भाम ऽद्वयव आर्क्षस्तानेतैरेव शस्यान्निर-
 हरन्त तान् व्यवहन्त यत् त्राम्बकैरयजन्त ॥ १ ॥

अथ यदेष एतैर्यजते । तन्नाह न्वेयैतद्य
 तथा कुं चनेपुर्कच्छतीति देवा अकुर्वन्निजि त्वेवैष
 एतत् करोति याद्य त्वेवाद्य प्रजा जाता
 याद्याजातास्ता उभयी रुद्रियात् प्रमुञ्चति ता
 अद्यानमीषा अक्षित्विषाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्माद्वा
 ऽएष एतैर्यजते ॥ २ ॥

ते वै रौद्रा भवन्ति । रुद्रश्च ह्यौपुस्तस्मा-
 द्रौद्रा भवन्त्येककपाला भवन्त्येकदेवत्या अस-
 न्निजि तस्मादेककपाला भवन्ति ॥ ३ ॥

ते वै प्रतिपुरुषं * । यावन्तो गृह्याः स्युस्ता-
 वन्त एकेनातिरिक्ता भवन्ति तत् प्रतिपुरुषं मे-

वैतदेकैकेन या अस्म प्रजा जातास्ता रुद्रियात्
प्रमुञ्चत्येकेनातिरिक्ता भवन्ति तद्या एवास्म प्रजा
अजातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति तस्मादेकेनाति-
रिक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

सु जघमेन गार्हपत्यं । यज्ञोपवीतौ भूत्वो-
दङ्ङासीन एतान् गृह्णाति स तत एवोपोत्या-
योदङ् तिष्ठन्नवहन्त्युदीच्यौ हृपदुपले ऽउपदधात्यु-
त्तरार्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधाति तद्यदेव
तामुत्तरां दिशं सचन्त ऽएषा ह्येतस्य देवस्य दिक्
तस्मादेता मुत्तरां दिशं सचन्ते ॥ ५ ॥

ते वा अक्ताः स्युः । अक्ता ए हि हविस्त ऽउ
वा ऽअनक्ता एव स्युरभिमानुको ह रुद्रः पशून्त्या-
द्यदङ्गात् तस्मादनक्ता एव स्युः ॥ ६ ॥

तान्त्सार्धं पात्राण् समुदास्य । अन्वाहार्य-
पचनादुल्मुक मादायोदङ् परेत्य जुहोत्येषा
ह्येतस्य देवस्य दिक् पयि जुहोति पथा हि स
देवस्युरति चतुष्पथे जुहोत्येतद वा ऽअस्य जान्वितं
प्रज्ञात मवसानं यच्चतुष्पथं तस्मान्चतुष्पथे
जुहोति ॥ ७ ॥

पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोति । ब्रह्म
 वै पलाशस्य पलाशं ब्रह्मणैवैतज्जुहोति स
 सर्व्वेषा मेवावद्यत्येकस्यैव नावद्यति य एषो
 ऽतिरिक्तो भवति ॥ ८ ॥

स जुहोति । एष ते रुद्र भागः सह
 स्वस्वाम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेत्यम्बिका ह वै
 नामास्य स्वसा तथास्यैष सह भागस्तद्युदस्यैष
 स्त्रिया सह भागस्तस्मात् वास्वका नाम तद्या अथ
 प्रजा जातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ ९ ॥

अथ य एष एको ऽतिरिक्तो भवति ।
 त माखूत्कर ऽउपकिरत्येष ते रुद्र भाग आखुस्ते
 पशुरिति तदस्मा ऽआखु मेव पशूना मनुदिशति
 तेनो ऽदुतरान् पशून् न हिनस्ति तद्यदुपकिरति
 तिर इव वै गुर्भास्तिर इवैतद्यदुपकौर्णं तस्माद्वा
 ऽउपकिरति तद्या एवाथ प्रजा अजातास्ता
 रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अथ पुनरेत्य जपन्ति । अव रुद्र मदीमद्यव
 देवं वास्वकम् । यथा नो व्यस्यसस्करद्यथा नः
 येयसस्करद्यथा नो व्यवसाययात् ॥ भेषजं मसि

पलाशस्य पलाशेन च मन्त्रेण तद्यत् पुनः
 वै पलाशस्य पलाशं प्रसलवि न इदं कुर्मानु-
 सर्वेपा मेवावद्यत्येकैर्भात् पुनः प्रसलवि त्रिः
 ऽतिरिक्तो भवति ॥ ८॥

स जुहोति । ऽध्वलौ समोष्य । ऊर्ध्वानु-
 खस्त्रास्त्रिकया तं शिप्रयात् तदात्मभ्य एधेत कल्पा-
 नामाद्य स्वसा लेपन्त उपस्पृशन्ति मेघज-
 क्रिया सह भागस्त्रादिलिपन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥
 प्रजा जातास्तु (मृतकयोरुपनृद्धा । ध्वेणुयष्ट्यां वा कुपे
 ष्य अधोदङ् + परेत्य यदि ध्वृजं वा स्याणं वा
 तु माग्धा ध्वलमीकं वा ध्विन्देत् तस्मिन्नासजत्येतत्ते
 पद्मावसं तेन परो मुजवतो ऽतीहीत्यवसेन वा
 ऽध्वानं यन्ति तदेनः सावस मेवान्वधान्ति
 यन्-यचाग्र चरणं तदन्वत्र इ वा ऽध्वय परो
 मुजवद्व्यचरणं तस्मादाह परो मुजवतो ऽती-
 हीत्यवसतधन्वा पिनाकावस इत्यहिंसन् नः शिवो

ऽतीहीत्येवैतदाह कृत्तिवासा इति निष्वापय-
त्येवैन मेतत् स्वपन्न हि न कं चनु हिनस्ति
तस्मादाह कृत्तिवासा इति * ॥ १७ ॥

अथ दक्षिणान् बाह्वनन्वावर्तन्ते । ते प्रतीक्षं
पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति रुदियेणेष
वा ऽएतदचारिषुः शान्तिरापस्तुदक्षिः शान्त्या
शमयन्ते ॥ १८ ॥

अथ केशशुभ्रयूत्वा । समारोह्याग्ना ऽउद-
वसायेव ह्येतेन यजते न हि तदवकल्पते यदु-
त्तरवेदावग्निहोषं जुहुयात्तस्मादुद्वस्यति गृहा-
नित्वा निर्मुध्याग्नी पौर्णमासेन यजत ऽउत्सन्न-
यज्ञ इव वा ऽएष यज्ञातुर्मास्यान्यथैष कृमः
प्रतिष्ठितो यज्ञो यत् पौर्णमासं तत् कृमेनैवैतद्यज्ञे-
नान्ततः प्रतितिष्ठति तस्मादुद्वस्यति ॥ १९ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

अथ विधिक्षितानां त्र्यम्बकहविषां * शल्पनिर्हरणहेतुत्वं †
मितिष्टासेनोपपादयति— “महाहविषेति ‡ । “अथ यानेवे-
त्यादि । ‘तस्मिन् भद्रामे’ ‘एषा’ देवानां मध्ये ‘यानेव’ इन्द्र-
‘इषवः’ इवमुक्ताः शराः ‘आर्क्षन्’ प्राप्नुवन्, ‘तान्’ देवान्
‘एतैरेव’ त्रैयम्बकैर्हविभिः तस्मात् ‘शल्पात्’ ‘निरहरन्त’ वियो-
जितवन्तः । निर्हरणप्रकारं भाह— “तान् व्यवहन्तेति ।
“वृह उदामने” § । शल्पप्रोतांस्तान्आर्क्षत्पादुहरन्त ॥ इत्यर्थः ।
“एतैरेवेति । प्रतिनिर्द्देशस्य सम्यपेक्षत्वात् तन्निर्द्देशति— “यत्
त्र्यम्बकैरिति । अश्विका नाम स्त्री अस्य स्वसा, अतस्त्र्यम्बको
रुद्रः । देवतावाचिना लक्षणयात्र हवींष्युच्यन्ते ॥ १ ॥

आख्यायिकया प्रतिपादित मर्थे प्रकृते योजयति— “अथ
यदेव इति । ‘एषः’ इदानीन्तनो यजमानः । “तत्राहेति ।
‘न, अह, नु, एव’ इति चत्वारो निपाताः । ‘तत्’ तेन
त्रैयम्बकहविर्यागेन अद्यापि ‘एतस्य’ यजमानस्य सम्यन्धिन
मेव ‘कश्च’ क मपि पुरुषम् ‘इषुः’ ‘तया’ ‘जैव’ ‘जृच्छति’
प्राप्नोति । देवानुकारित्वस्य हेतुं भाह— “इति देवा इति ।
“याच त्वेषास्येति । ‘अस्य’ यजमानस्य सम्यन्धिनीः ‘प्रजाः’
‘जाताः’, ‘याच’ ‘अजाताः’ प्रजनिष्यमाणाः, ‘ताः’ ‘सर्वाः’
‘उमयीः’ उभयविधाः प्रजाः ‘रुद्रियात्’ रुद्रकृद्भिः सजात् ‘प्रमु-

* ‘त्रैयम्बकहविषां’—इति च । उत्तरभाष्येव मेव ।

† ‘शल्पनिर्हरणहेतुत्वं’—इति कादियुक्तहेतु । एष मिहोत्तरभाष्ये ।

‡ ‘महाहविकान्’—इति का० श्रौ० सू० ४ । १०. १ ।

§ तु० प० ६६ धा० । ‘दन्वोडादि, पयस्योयादिरित्यग्रे’—इति कौ० ।

॥ ‘वृह तवन्त’—इति च ।

क्षति' । प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय क्रियमाणैः एतैः त्रियम्बकैर्हविर्भिः
तस्य रुद्रस्य प्रीणितत्वात् । “ता चस्येत्यादि , गतम् ॥ २ ॥

तेषां देवतां विधाय प्रशंसति— “ते वै रौद्रा भवन्तीति ।
रुद्रो देवता एषाम् । “सास्य देवता”—इत्यण् ७ । तत्र
कारणं माह— “रुद्रस्येति । ‘हि’ यस्मात् रुद्रस्यन्धी ‘इपुः’
त्रिपुरविजयायं रुद्रस्यायुधत्वेन निर्भितः , तस्मात् । अतः
एवाम्यत्र रुद्रस्य त्रिपुरविजयप्रस्तावे श्रूयते— “त इपुं समस्तुर्वत”
—इति १ । हविषा मेककपालसंस्कार्यत्वं विधाय स्तौति—
“एक कपाला इति । ‘एकदेवताः’ एकदेवतार्याः सर्व इमे पुरो-
डाशाः ‘असन्’ भवन्त्वित्यभिप्रायेण ॥ ३ ॥

क्रियन्तस्ते त्रियम्बकाः कार्या इति तत्परिमाणं माह—
“ते वै प्रतिपुरुष मिति ३ । ‘यावन्तः’ यावत्परिमाणविशिष्टा
यजमानस्य ‘श्रद्धाः’ श्रद्धास्यन्धिनी प्रातयो भवेयुः ३ , तत्र
प्रतिपुरुष मेकैकः पुरोडाश इति गणयित्वा ‘तावन्तः’ ते
पुरोडाशाः एकेनाधिकास्ते कर्तव्याः । एतत् प्रशंसति—

* पा० सू० ४, २, २४ ।

† तै० मं० ६, २, २, १ । ‡ का० श्रौ० सू० ५, १०, २ ।

§ ‘यस्याः पुत्रपौत्रपुत्रादीन्पत्न्यानि । कर्मणाचोत्तम्यादेन (१, ४,)
यस्यास्यः प्रजाविषयो ज्ञेयः’—इति या० दे० (५, १०, २,) । मानव-
कल्पस्यैऽपि तथैव ‘उत्तरतो—’ यावन्ति कर्मप्राप्ताणि’—इति ।
काठकंऽपि ‘यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्राः’—इति । व्यापक्षम्-
आद्य—‘प्रतिपुरुष मेककपालान् विवर्षति , यावन्तो यजमानस्या-
मायाः मन्थीका स्तावत एकातिरिक्तान्’—इति । “चतुरो वा”—
इति च का० श्रौ० सू० ५, १०, ३ । अथयस्य एकापस्य दाम-
स्य च अपस्य च चतुर ऽपेति तात्पर्यम् । कर्मप्राप्त्याद्यपीव
मेव । ५ ३ ५ ५ ।

“तत् प्रतिपुरुष मिति । पुरुषं पुरुषं प्रतिपुरुषम्, वीष्वाया
मव्ययीभावः । “एकेनेनेति । “एकं बहुव्रीहिवत्”—इति
वीष्वायां द्विवचनम् ७ । बहुव्रीहिवद्भावात् सुपो लोपः । अन्य-
दुक्तार्थम् । एकातिरेक मनूय तस्य प्रयोजन माह—
“एकेनेनेति ॥ ४ ॥

यावदुक्तचोदना चोने पुरोडाशाः, अतस्तेषां संस्कारप्रकार
माह— “स जघनेनेति । गार्हपत्यस्य यथात् ‘यज्ञोपवीती
भूत्वा’, ‘उदङ्मुख आसीन’ १, ‘एतान्’ पुरोडाशान् निर्व-
पतीति प्रकथ्य, जुहोतयोऽवपट्कारा इति ४, तत्र अवपट्कारा
इति छेदः । इतिवत्पञ्चम्यानुपपत्त्यादिभानि तदभ्यन्तरेण-
यहननादीनि, वैकृतं विशेषं वक्तुं मनुकामति— “स तत एवे-
त्यादिना । प्रागुदीष्यां रुद्राधिष्ठितत्वेनोत्तरदिशो रुद्रसम्बन्धात्
तद्विक्त्वाच्च रुद्रदेवतास्या, तस्मात् ‘ताम्’ पताम् ‘उत्तरां दिशं’
‘सदस्ते’ सर्वेषु व्यापारेषु ऋत्विजः समवयन्ति § ॥ ५ ॥

एषा इविषा मन्त्रार्थं समिधारणपञ्च माह— “ते वा
अन्ताः स्युरिति ॥ । ‘वे’-शब्दो व्यवहारः । खलु ‘ते’ पुरोडाशाः
‘अन्ताः’ आग्नेनाभिधारिता एव ‘स्युः’ । तत्र हेतु माह—
“पक्षं हीति । ‘हि’ यस्मात् ‘अन्तम्’ अभिधारितं नैव इति:

* पा० सू० ८. १. ६ ।

† का० यौ० सू० ५. १०. ४ ।

‡ त्रैयम्बका जुहोतयो भवन्ति, न यजतय इति भावः । ‘यः
त्र्यम्बकैरयजन्तेत्यादिः व्यवहारः (२. ६. ११.), स होमात्तर्गतयागा
भिप्रायो द्रष्टव्यः”—इत्यभाषयद्विद्वद्हरिश्चामी ।

§ का० यौ० सू० ५. १०. ६, ७ द्रष्टव्ये ।

॥ का० यौ० सू० ५. १०. ८, ११ ।

धृति' । प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय क्रियमाणेः एतेः त्रियम्बकैर्हविर्भिः
तस्य रुद्रस्य प्रीणितत्वात् । “ता अस्येत्यादि , गतम् ॥ २ ॥

तेषां देवतां विधाय प्रशंसति— “ते वै रौद्रा भवन्तीति ।
रुद्रो देवता एषाम् । “सास्य देवता”—इत्यण् ० । तत्र
कारणं माह— “रुद्रस्येति । ‘हि’ यस्मात् रुद्रस्यस्यन्ती ‘इपुः’
त्रिपुरविजयायं रुद्रस्यायुधत्वेन निश्चितः , तस्मात् । अतः
एवान्यत्र रुद्रस्य त्रिपुरविजयप्रस्तावे न्यूनते— “त इपुं समस्तुर्वत”
-इति १ । हविषा भिक्कपालसंस्कार्यत्वं विधाय स्तौति—
“एक कपाला इति । ‘एकदेवत्याः’ एकदेवतार्थाः सर्वे इमे पुरो-
डागाः ‘अमन्’ भवन्त्वित्यभिप्रायेण ॥ ३ ॥

क्रियन्तस्ते व्रतस्यकाः कार्या इति तत्परिमाणं माह—
“ते वै प्रतिपुरुष मिति ३ । ‘यावन्तः’ यावत्परिमाणविशिष्टा
यजमानस्य ‘ग्रह्याः’ ग्रहमस्यन्त्रिणी ज्ञातयी भवेयुः ३ , तत्र
प्रतिपुरुष भिक्कः पुरोडाश इति गणयित्वा ‘तावन्तः’ ते
पुरोडागाः एकेनाधिकास्ते कर्त्तव्याः । एतत् प्रशंसति—

* या० सू० ४, २, २४ ।

† तै० सं० ६, २, १०, १ । ‡ का० श्रौ० सू० ५, १०, २ ।

§ ‘ग्रह्याः पुत्रपौत्रपुत्राहोन्वयव्यानि । करम्भपात्रोत्पन्नादेन (३, ४,)
यज्ञशब्दः प्रजाविषयो ज्ञेयः—इति या० सू० (५, १०, २,) । मानव-
कल्पसूत्रे इति तथैव ‘उत्तरतो०—’ यावन्ति करम्भपात्राणि’—इति ।
काठकोपि ‘यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्राः’—इति । आपस्तम्ब-
माह—‘प्रतिपुरुष भिक्कपालान् निर्वपति , यावन्तो यजमानस्या-
मायाः मखीका स्तावन एकातिरिजान्’—इति । “चतुरो वा”—
इति च का० श्रौ० सू० ५, १०, ३ । यजमानस्य एकापत्यस्य द्वाप-
त्यस्य त्र्यापत्यस्य च चतुर उवेति तात्पर्यम् । करम्भपात्राण्यप्येव
मेव । ५, ३, ५ दृश्यम् ।

अथेतस्मिन् होमसाधनं विधत्ते—“पलाशस्य पलाशेनेति * । पलाशवृक्षस्य पर्णेनेत्यर्थः । “ब्रह्म ये पलाशस्य पलाश मिति । पलाशवृक्षस्य ब्रह्मत्ववचनात्, तदर्थं पर्णं मपि ब्रह्मात्मकम् । ब्रह्मत्ववपञ्च तैत्तिरीयकौराभ्यातम्—“देवा वै ब्रह्मसवदन्त तत् पर्णं उपाशृणोत्”—इति † । अवदाने विशेष माह—“स सर्वेषां मिति । यावन्तः पुरोडाशाः, तत्र एक मपि रिक्तं विहाय तेषां सर्वेषां भिव सकाशात् तस्मिन् मध्यमपर्णेऽवबो-
दित्यर्थः ‡ ॥ ८ ॥

इत्थं सर्वेभ्यः समवत्तस्य हविषः समन्तत्वं होमं विधत्ते—
“स जुहोतीति § । मन्त्रस्थाय मर्थः— हे ‘रुद्र !’ ‘त’
तव ‘एष भागः’ । कथञ्भूतस्य ? अम्बिकानामास्य स्वमा,
तया सहितस्य । अतः ‘तं’ भागं ‘जुषस्व’ सेवस्व । इदं हविः
‘स्वाहा’ सुष्ठुत मस्त्विति ॥ । तत्र “सह स्वस्वाम्यकया”—इति मन्त्र-
भागस्याभिप्राय माविष्कुर्वन्नेतेषां हविषां त्र्यम्बकनाम निर्गन्वीति—
“अम्बिका ह वा इति ¶ । “तद्यदस्यैव इति । ‘तत्’ तथा सति
‘यद्’ यस्मात् ‘अस्व’ रुद्रस्य तथा ‘स्त्रिया’ ‘सह’ ‘एष भागः’
कल्पितः, ‘तस्मात्’ लीरुपाम्बिकासम्बन्धात् रुद्रस्यैते पुरोडाशाः

* का० श्रौ० सू० ५. १०. ३ ख ।

† तै० सं० ३. ५. ७ ३ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. १०. १० । ‘मध्यमपलाशपर्णे जुहूस्थानीये’
—इति च तत्र या० दे० ।

§ का० श्रौ० सू० ५. १०. १२ ।

॥ मन्त्र एषः वा० सं० ३. ५७. १ ।

¶ “अरदा अस्याम्बिका स्वमा, तया वा एष दिनस्ति”—इति
तै० ब्रा० १. ६. १०. ४ दृष्टव्यम् ।

(वर्णलोपेन) 'वस्वकाः'—इत्याख्यायन्ते । "तद् या अयेति ,
ध्यास्यातम् ॥ ८ ॥

अवदानकालपरिशेषितस्यातिरिक्तस्यैकस्य विनियोग माह—
“अथ य एव इति । उक्तिरिति पाशूनिल्युत्तरः ; आखुभिः
कृते 'आखुत्करे' 'तम्' अतिरिक्त भेकं पुरोडाशम् 'उपकिरति'
उपक्षिपति ० । "कृ विधेये"—इति धातुः † । "एय ते"—इति
मन्त्रः ‡ । तदर्घ्यस्तु— हे 'वद्र ।' 'ते' तव 'एयः' पुरोडाशः
भागः , अस्मिन्नुत्करे स्थितो यः 'आखुः' अस्मै 'ते' पशुः
इति । मन्त्रपाठस्य प्रयोजन माह— "तदस्मा इति । 'तत्'
तेन मन्त्रेण 'पशूनां' मध्ये 'आखु' भेव 'अस्मै' वद्राय
पश्वेन निर्दिशति । 'तेन' कारणेन 'इतरान्' नृगवाग्वादि-
पशून् न वद्रो 'न हिनस्ति' । अतिरिक्तस्यैकपुरोडाशस्य यदु-
पक्षेपणं विहितम् , तदुपपादयति— "तद् यदिति । "तिर-
इवेति । 'गर्भाः' तिरोहिता इव भवन्ति । उपकीर्णेषु द्रव्यं
विगमितं सत् तिरोहितं भवति , अतो गर्भव्यानां भजातानां
प्रजानां वद्रकृतहिंसनविमोचनाय क्रियमाणस्योपकीर्णत्वं युक्तं
मिति भावः ॥ १० ॥

अर्घं विधत्ते— "अयेति § । 'अथ' तदनन्तरम् , पुनश्चतु-
ष्पदादभिममीप मित्य "अववद्रम्"—इत्यादिमन्त्रो । अर्घं अयेयुः ।

० का० श्रौ० सू० ५. १०. १३ । 'मृषिकेयलोर्णे पांशुभिरक्त-
हिंसं करोतीदृशः ।

† सु० प० १२६ आ० ।

‡ वा० मं० ३ ५०. ० ।

§ का० श्रौ० सू० ५. १०. १४ ।

॥ वा० मं० ३. ५८, ५९ ।

तयोः प्रथममन्तव्याय मयः ।— ‘रुद्रम्’ ‘अवादीमहि’ अव-
दीयामहे , इविर्भागेन रुद्र मवयुज्य पृथक्कृत्य प्रजाः रक्षामहे ।
“दीङ् रक्षणे”—इत्यस्मात् ७ लोटि , “बहुलञ्छन्दसि”—इति १
शब्लुकि “धुमास्या”—इतीत्वम् ३ । तथा ‘टिथं’ देवनीशं
‘ब्राम्हकं’ स्त्रिशम्विकाख्यया संहितम् , अवादीमहीत्यनुपङ्गः ।
अम्विकासाहित्यप्रतिपादनपर मेतद् द्वितीयं वाक्यम् । स च
रुद्रो ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘नः’ अस्मान् ‘वस्यसः’ वसीयसः वसु-
मत्तमान् ‘करत्’ कुर्यात् , ‘नः’ अस्मान् ‘यथा’ च ‘श्रेयसः’
प्रशस्यकरान् ‘करत्’ कुर्यात् , ‘यथा’ च ‘नः’ अस्मान् ‘व्यव-
साययात्’ व्यवसायेत, व्यवसितार्थान् कुर्यात् ; तथा ‘अवादी-
महि’ इति सम्बन्धः ॥

अथ द्वितीयस्य ।— हे रुद्र ! त्वं स्वरूपेणैव ‘भेषजम्’ औष-
धम् ‘असि’ ; सर्वदुरितनिवर्हणहेतुत्वात् । अतस्त्वं ‘सुखं’
शुभाप्तं भेषजम् अस्मदीयेभ्यो गवाश्वादिभ्यः प्रदेहीति शेषः ।
“आशीरेवेति । एतत् ब्राम्हकाख्यकर्मेणः ‘आशीः’ फलप्रार्थ-
नम् ; गवाश्वादीनां मारोग्य मेतस्य कर्मेणः फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथाप्रदक्षिणं तिरन्त्रेः परिगमनं विधत्ते— “अथापस-
त्तवीति ३ । ब्राम्हकस्य इविषः कर्त्तारः सर्वे चतुष्पथे अग्नि-
मपसत्तवि ब्राम्हक मिति भन्नेण ‘ति. परियन्ति’ । किं कुर्वन्तः ?
‘मथ्यान्’ वामान् ‘उरुन्’ ‘अपघ्नानाः’ हस्तेन कुट्टयन्तः । ।

• दि० आ० १४ पा० ।

‡ पा० मू० २ ३. ७३ ।

‡ पा० मू० ६ ४. ६६ ।

अहीधरः (पा० मू० ६. ४. ५) ।

‡ १० यो० म० ५ १० १५ ।

“छन्दसुभयधेयाङ्गं धामुक्तम्”—इतीह

मन्त्रस्य ० चाय मर्थः— त्रीणि चम्बकानि नेत्राणि यस्य ,
 यदा चम्बिका स्वसा यस्य , तथोक्तः । शोभनो गन्धो यस्यासौ
 सुगन्धिः । “गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः”—इति १। इकारादेशः ।
 ‘पुष्टिर्वदनम्’ पुष्टेर्वदनितारम् । रुद्रं यद्यं ‘यजामहे’ पूजयामः ।
 त्वत्प्रसादादहम् ‘सर्वारुक्म्’ कर्कटीफलं ० पक्वं सत् यथा
 प्रसवद्वन्धनात् स्वयं मेव मुच्यते , तथा ‘मृत्योः’ मरणात् ‘सुखीय’
 सुखो भूयामन् ; ‘चमृतात्’ चमरणात् ‘मा’ विद्योगी भवत्विति ।
 “पाप्मीरेवेत्यादि , सिद्धम् । अन्तिमपादस्य तात्पर्यं माह—
 “तदु ह्येवेति । ‘यः’ ‘मृत्योः’ मरणात् ‘सुखाती’ सुखो भवेत् ,
 सः ‘चमृतात्’ चमरणात् ‘न’ सुखो भवति ; एतदेव हि ‘य मित्र’
 प्राणिनां सुखं भवति ॥ १२ ॥

अस्य परिगमनस्य भगवन्निहिहेतुत्वं सुपपादयति— “तदु
 ज्ञापीति । ‘तत्’ तदा ‘कुमार्यः’ अपि त मन्त्रि सुक्तप्रकारेण
 ‘परीयुः’ , ‘भगव्य’ भौभाग्यस्य । कर्मणि षष्ठी । भौभाग्यम्
 ‘भजामहे’ प्राप्नुयामहे ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण १ । ‘यो ह वा
 इति । अस्मिन्ना नाम ‘या’ यत्तु ‘रुद्रस्य स्वमा’ , ‘सा’ ‘भगव्य
 इति’ भौभाग्यस्य स्वामिनी भवति । “इयं दिव्ये”—इति

० मन्त्रोऽयम् वा० सं० १. ६०. १ ।

१ पा० सू० १. ४. ११५ ।

२ ‘कर्मन्त्यादेः षत्वम्’—इति महीधरः । ‘चर्मन्टीषत्वम्’—इति
 ह-पाठः । ‘कर्मन्टीषत्वं(ः)’—इति च वा०-विदरेख इहः ।

३ वा० सू० सू० १. १०. १६ । ‘यच्चमावस्य’

इत्याद्यन्तरेण नामक मिति मन्त्रेण , यन्निवेद्य मिदमे-
 परिपन्ति , यन्नि भौभाग्यं कामयमाणा वा—इतीह वा०

धातुः ३ । भगस्येति “अधीगर्धदधेयां कर्मणि”—इति † पठौ ।
 ‘तस्मात्’ अम्बिकासहितस्य रुद्रस्य सम्बन्धिनि कर्मणि भगप्राप्ति-
 कामाः कुमार्योऽपि परीयुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

कुमारीणां परिगमनेऽपि मन्त्रो विद्यत इत्याह— “तासां
 मिति । ‘आसां’ पूर्वोक्तानाम् ‘तासां’ कुमारीणां मपि परि-
 गमनेऽप्यो ‘मन्त्रः’ विद्यते । अः पुनरसाविति, तं पठति—
 “अस्यक मिति ऋ । पतिर्विद्यते लभ्यत इति पतिवेदनो रुद्रः ।
 अन्यदुक्तार्थम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्यं माह— “सा यदित इति ।
 ‘इदं’-शब्देन पित्रकुलं परामृश्यते । ‘इतः’ अस्मात् पित्रकुलात्
 ‘प्रातिभ्यः’ सकाशात् अहं ‘सुचीय’ सुक्ता भूयामम् ; ‘अमुतः’
 अमुकात् कुलात् पतिसकाशात् ‘मा सुचीय’ विप्रयुक्ता न भवेम
 इति तात्पर्यार्थः । “पतयो ह्येवेति । अग्निहोत्रादिधर्मेण
 पत्या सहैव स्त्रिया अधिकारः ‘हि’ यतः, पतः स्त्रीणां ‘पतय
 एव’ ‘प्रतिष्ठा’ आनयभूता इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तैत्रेय मन्त्रेण पुनः प्रदक्षिणं विः परिगमनं विधत्ते—
 “अथ पुनरिति § । ‘प्रसलवि’ प्रदक्षिणम् । “एतेनैवेति ।
 अम्बिक मिति प्रागुक्तेनोभयविधेन मन्त्रेणेत्यर्थः । “तद्यत् पुन-
 रित्यादिवाक्यशेषः पित्रयज्ञवद् व्याख्येयः ॥ १५ ॥

हुतमिष्टानां पुरोडाशानां प्रतिपत्तिं विधत्ते— “अथै-
 नानित्यादि । ‘एतान्’ पुरोडाशान् यजमानस्याञ्जनाव-
 ध्वर्युः संपेत् । यजमानय ‘ऊर्हान्’ उदस्यति उत्क्षिपति ।

‘यथा’ ‘मीः’ पृथिवीनामैतत् ; पृथिवी तान् पुरोडाशान् ‘नीदा-
 युयात्’ ! उत्थिताः पुरोडाशाः यथा भूमौ न पतन्ति , तथा
 पत्तरित्वे , पुनरञ्जलिना धारयेत् । तदुक्तं कात्यायनेन—
 “रौद्रान् यजमानेऽञ्जलिनोदस्यत्यगोः प्रापणम् , प्रतिगृह्णात्येतान्”
 -इति ० । “आत्मभ्य एवेतदिति । ‘एतत्’ एतेन उदसनेन
 ‘आत्मभ्यः’ ऋत्विज्यजमानाः स्व-स्व-शरीरेभ्यः ‘एव’ ‘शस्त्रान्’ निर्मि-
 मते’ निर्हन्ति । तेषां पुनर्यदृणाशक्तौ स्पर्शनं विधत्ते— “तान्
 विलिप्सन्त इति । लब्धुमिच्छन्तो लिप्सन्तः तद्विपरीतो
 ‘विलिप्सन्तः’ लब्धुं भग्नताः सन्तः , भूमौ पतितान् ‘तान्’
 पुरोडाशान् पथात् ‘उपसृशन्ति’ । उक्तं हि कात्यायनेन—
 “प्रतिगृह्णात्येतानामशक्योऽपस्पर्शनम्”-इति १ । “भेषज भिवैत-
 दिति । एतेन स्पर्शनेन निर्हृते शस्त्रे स्वशरीरदेगस्य पुनर्भेषज
 भेद कृतवन्तो भवन्ति ॥ १६ ॥

“तान् दयोरित्यादि । ‘दयोर्मृतकयोः’ । यत्र छणमये
 आवपने धान्यं बध्यते , तत् मृतम् ॥ , मृतं भव मृतकम् ।
 स्वाये क-प्रत्ययः । ‘तान्’ रौद्रान् पुरोडाशान् ‘दयोर्मृतकयोः’
 ‘उपसृशन्ति’ ‘वेणुशब्दां’ देणुमयां यद्याम् ‘उभयतः आवध्य’ ; यदा
 ‘कुपे’ वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्तो दारुविशेषो वीदधापरपर्यायः
 कुपः १ , तस्मिन् ; ‘उभयतः’ उभयपार्श्वयोः वैणवभाजनयोः
 ‘तान्’ रौद्रान् ‘आवध्य’ ; तेन सार्द्धम् ‘उदङ् परेत्य’ उदङ्-

० का० श्रौ० सू० ५. १०. १८. १८ ।

१ का० श्रौ० सू० ५. १०. ३० ।

२ ‘मृतयोः , शिष्याकारयोः , वेणुनिर्मितयोः’-इति या० दे० ।

३ कुपे , यज्ञियश्चने तुपादयो-इति या० दे० ।

सुखोद्भूतं गत्वा, ह्यवस्थायादीना मन्यतमस्मिन् ॥ उपनये,
वीवधम् 'आसजति' आलगयति ॥ तस्मिन्नासजने मन्त्र माह—
“एतत्त इति ॥”

तस्याय मयः ।— हे 'रुद्र !' 'ते' तव 'एतत्' दृष्टिकारम्
'अवसम्' पाथेय मन्त्रम् ; तत् स्वीकृत्य 'तेन' साधनेन
'मूजवतः परः' मूजवाचामोदीच्यः परवतः, तस्य परस्ताद्भागम्
'ततोहि' अतिक्रम्य गच्छ, मास्मानधितिला इति भावः ।

मन्त्रगत मवसगशब्दं प्रशंसति— “अवसेन वा इति । लोके
'अवसेन' असेन पाथेयेन हि जनाः दूरम् 'अधानं' 'यन्ति',
'तत्' तथा सति 'एनं' रुद्रं 'आवसम्' अवससहितम् 'एव'
अस्मात् स्यामात् 'अन्ववार्जति' अनुगमयति । अस्य रुद्रस्य
गमनयोग्यप्रदेश माह— “यत्र-यत्नेति । यस्मिन्-यस्मिन् स्थाने
'अस्य' देवस्य 'चरणं' वर्तनं भवति, 'तत्' स्थानम् 'अनु-
लक्ष्येत्यर्थः । “परो मूजवतः”—इति मन्त्रभागस्याभिप्राय माह—
“अत्र ह वा इति । 'अस्य' रुद्रस्य 'अत्र' अस्मिन् मूजवत्परवत-
सम्बन्धिनि 'परः' परस्ताद् भागे 'चरणं' वर्तनं भवति,
'तस्मात्' तेन “परो मूजवतः”—इति मन्त्रभागस्य पठनं युक्त
मित्यर्थः । द्वितीयभाग मनूय व्याचष्टे— “अवततधमेति ।
अवतत मवरोपितव्य धनुषस्य स तथोक्तः । “पिनाकावम
इति । पिनाकः, तस्यैव रुद्रधनुषो नामधेयम् । तस्य अयमः

व्यापारो परमो यस्य स तथा । एतेन विशेषणद्वयेन फलितं
मर्थं माह — “अहिंसन्विति । हे ‘रुद्र !’ ‘नः’ अस्माकं हिंसा
मकुर्वन् ‘गिवः’ सुखकरः सन्, “अतीहि”—इति ‘एतत्’, अयं
मन्त्रभागः प्रतिपादयतीत्यर्थः । अन्तिमं भागम् * अनूद्य
तात्पर्यं माह — “कृत्तीति । कृत्तिः त्वग्वास आच्छादनं यस्या
स तथोक्तः । अनेन च विशेषणेन ‘एनं’ नितरां स्वापयेत् १ ;
कृत्तेर्भूदुत्तरत्वेन सुखकरत्वात् रुद्रस्वापो भवत्येवेत्यनेनाभि-
प्रायेण ‘विशेष्यते । स्वापोऽपि किमर्थं इत्यत आह — “स्वपन्
त्विति । ‘तु’ खलु लोके ‘स्वपन्’ निद्रालुः पुरुषः ‘कश्चन’
क मपि ‘न हिनस्ति’ न पीडयति । अतो रुद्रकृतवाधविरहाय
तस्य स्वापः प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तेषां पुनरागमनं विधत्ते — “अथ दक्षिणानिति । रौद्र-
पुरोडाशानां हृत्वादावासज्ञानानन्तर्यं मथगम्यार्थः । रौद्रेर्हवि-
र्भिः श्रेष्ठचारिपुः, ‘ते’ सर्वे स्वं-स्वं दक्षिणं बाहुम् ‘अतु’-नक्ष्य
प्रादक्षिण्येनावर्त्तेरन् ; आहत्य च ‘अप्रतीचं’ रौद्रहविःप्रचरण-
स्थानं मनवलीकयन्तः ‘पुनः’ वेदिसमीपं मागच्छेयुः ; आगत्य च

* महीधरमते याज्ञिकदेवमते च कृत्तिवामा इत्यपरो मन्त्रः—
वा० सं० ३. ६१. २ । सूत्रतुल्यैव मेव प्रतीयते । का० श्री० सू० ५. १०.
२२ इत्यम्र । ‘क्रियान्तरस्यानुपदेशात् कृत्तिवामा इति जपेत्’—इतीह
या० दे० । महीधरस्तु “कृत्तिवामा इत्यनपेक्ष मेत्वोपमृशन्त्ययः
(५. १०. २२, २३)”—इत्येकं सूत्रं मन्त्रैव व्याख्यतु— ‘उमते हृत्वादी
भूतदधेऽयमन्य प्रत्यावर्त्तमाना भूतदधस्यावेक्ष्य मलत्वा वेदिसमीपं
ममागत्योदकं कृषेयुः’—इति ।

† ‘निष्प्रययतीति श्रवणात् व्यामत्तस्य निष्प्रतीकरणं अनेन कर्तव्यं
मिति केचित्’—इति चान् या० दे० ।

हविःप्रचरणकृतौष्णनिवारणाय 'आपः' उपस्पृश्येयुः । "तदग्निः
शान्त्येति । उष्णशमनहेतुभिः 'अग्निः' 'तत्' रौद्रप्रचरणजनितं
स्व स्वात्मगत मौष्णं 'शमयन्ते' निवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

वरुणप्रघासान्ते इव केशश्मश्रुवपनादिकं साकमेधान्तेऽपि
कर्त्तव्यमित्यनुक्रामति— "अथ केशश्मश्रुतेति । केशश्मश्रुणि
घापयित्वा 'अग्नी' गार्हपत्याहवनीयौ 'समारोह्य' समारोप्य,
दक्षिणान्ते रप्युपलक्ष्यम् (यदि सर्वे घार्या भवेयुः १) समारोपणेन
गृहं गच्छन्तीति शेषः ॥

"उदयसायेत्यादिना, साकमेधस्यान्तकर्त्तव्यता अत्रापि
प्रतिपाद्यते । "उदयसायेति । खानानन्तरं खलु 'एतेन' साक-
मेधान्तेन 'यजते' । तदब्रत्वेन योत्तरवेदिनिर्मिता, तस्या मन्नि-
होद्वहोमो न युक्त इति पुनः स्वस्थानगमनं कर्त्तव्यमित्यादि
शेषं पूर्ववद् ॥ व्याख्येयम् ॥ १९ ॥ ३ ॥ [६. २.] ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्री० ख० ५ १०. २३ ।

† २८६ ए० ४ पं०, ३१२ ए० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ तै० सं० १ का० ८ प्र० ६ अ०, तै० ब्रा० १ का० ६ प्र० १०

अनु० । एतयोरनुवाकयोः ग्रामकयागविधयस्तस्मिन्नाद्याव्याता द्रष्टव्याः ।
'ग्रामक'-'त्रियम्बक'—इति शाखाभेदकृतौ पाठाविद्वर्गौ लेखकप्रमादत
एकशाखीयवाक्येभ्यो बहुत्र सङ्क्रान्ताविति च ध्येयमिति ।

तुस्यादुत् = । नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति
पृपदाज्यं न मन्यन्त्यग्निं पुञ्च प्रयाजा भवन्ति
वयं अनुयाजा एकं समिष्टयजुः † ॥ ३ ॥

अधैतान्येव पुञ्च हवींषि भवन्ति । एतैर्वै
हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा अमृजतैतेरुभयतो व्वरुण-
पाशात् प्रजाः प्रामुञ्चदतैर्वै देवा व्वृत् मघन्ने-
तैर्वै ‡ व्यजयन् वेय मेपां व्विनितिस्तां तथो
ऽएवैष एतैर्या चैव देवानां शीरासीत् साक
मेघैरोजानानां व्विजिग्यानानां य उ च संव-
त्सरस्य प्रनितस्य रस आसीत् त मेवैतदुभयं
परिगृह्यात्मन् कुरुते तस्माद् वा ऽएतानि पुञ्च
हवींषि भवन्ति ॥ ४ ॥

अथ शुनासीर्यो द्वादशकपालः पुरोडाशो
भवति । स वृक्षः शुनासीर्यश्च यं पूर्वं मवो-
चाम ॥ ५ ॥

* 'तुस्यादुत्'—इति म, च ।

† 'समिष्टयजुः'—इति म, च ।

‡ 'मघन्नेतैर्वै'—इति च दृष्टो डा० वेदरेण ।

अथ व्यायुचं पुरो भवति । पुरो ह वै प्रजा
जाता अभिसञ्जानते विजिग्यानुं* मा प्रजाः श्रियै
युगसे । ऽन्नाद्यायाभिसञ्जानान्ता ऽद्विति तस्मात्पुरो
भवति ॥ ६ ॥

तद्यदायुचं भवति । अयं वै व्यायुर्यो ऽयं
पुवत ऽएष वा ऽद्वदए सूर्वं प्रप्याययति यदिदं
किञ्च व्यर्पति व्यृष्टादोपधयो जायन्त ऽशोपधी-
र्जग्ध्वापः पीत्वा तत एतद्गो ऽधि पयः सम्भव-
त्येष हि वा ऽएतज्जनयति तस्माद् वायव्यं
भवति ॥ ७ ॥

अथ सौर्यं एककपालः पुरोडाशो भवति ।
एष वै सूर्यो य एष तपत्येष वा ऽद्वदए सूर्वं
मभिगोपायति साधुना त्वदसाधुना त्वदेषु द्वदए
सूर्वं विदधाति साधौ त्वदसाधौ त्वदेषु मा
विजिग्यानुं प्रीतुः साधुना त्वदभिगोपायत्साधौ
त्वदिदधदिति तस्मात्सौर्यं † एककपालः पुरोडाशो
भवति ॥ ८ ॥

* 'विजिग्यानुं जेनं'—इति च उच्यते ब्रा०-वेदकेषु ।

† 'तस्मात्सौर्यं'—इति च उच्यते ब्रा०-वेदकेषु ।

तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणा । तदेतस्य रूपं
क्रियते य एष तपति यद्यश्वः श्वेतं न विन्दे-
दपि गौरैव श्वेतः स्यात्तदेतस्य रूपं क्रियते य
एष तपति ॥ ६ ॥

स यच्चैष साकमेधैर्युजते । तुच्छनासीर्येण
यजेत यद्वै त्रिः संवत्सरस्य युजते तेनैव संव-
त्सरमाप्नोति तस्माद्युदैव कदा चैतेन यजेत ॥ १० ॥

तद्वैके । रात्रीरापिपयिषन्ति स यदि रात्री-
रापिपयिषेद्युद्धः पुरस्तात् फाल्गुन्यै पौर्णमास्या
ऽउद्धं तुच्छनासीर्येण यजेत ॥ ११ ॥

अथ दौक्षेत । तं नानीजानं • पुनः फाल्गुनी
पौर्णमास्यभिषर्षेयात् (तत् +) पुनःप्रयोगरूप इव ह
स युदेन मनीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्य-
भिषर्षेयात्तस्मादिदं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्ण-
मास्यभिषर्षेयादिति नूरमजमानस्य ॥ १२ ॥

अथ पुनः प्रयुञ्जानस्य । पूर्वोद्युः फाल्गुन्यै

• 'नानीजानं'—इति, 'नानीजानं'—इति च पाठौ दृश्यौ

पौर्णमास्यै शुनासुर्येण यजेताथ प्रातर्ब्रह्मदेवेनाथ
पौर्णमासेनैतद् पुनः प्रयुञ्जानस्य ० ॥ १३ ॥

अथातः । परिवर्त्तनस्यैव सर्वतोमुखो वा ऽयसा-
वादित्य एष वा ऽद्भुतं सर्वं निर्वहति यदिदं
किञ्च शुष्यति तेनैष सर्वतोमुखस्तेनान्नादः ॥ १४ ॥

सर्वतोमुखोऽयं मग्निः † । यतो ह्येव कुत-
स्याग्नावभ्यादधत्ति तत एव प्रदहति तेनैष सर्वतो-
मुखस्तेनान्नादः ‡ ॥ १५ ॥

अथायं सर्वतोमुखः पुरुषः । स एतत्
सर्वतोमुखो भवति यत् परिवर्त्तयते स एव मेवा-
न्नादो भवति यद्यैतावेतद्य एव विद्वान् परिवर्त्त-
यतं तस्मादैः परिवर्त्तयत ॥ १६ ॥

तद् होवाचासुरिः । किन्नु तत्र मुखस्य यदपि
सर्वस्यैव लोमानि वपेत यदै त्रिः संव्य-
त्सरस्य युजतं तेनैव सर्वतोमुखस्तेनान्नादस्तस्मान्ना-
द्वियेत परिवर्त्तयितु मिति ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

• 'प्रयुञ्जानस्य'—इति ग, घ ।

† 'सर्वतोमुखोऽयं मग्निः'—इति ग, घ । ‡ 'मेवाग्नाद'—इति ग, घ ।

अथ शुनामीरीये ० विधिक्षुस्तस्य शुनासौर्यस्य चतुर्थपर्वणः
 संवत्सरसलक्षणफलसाधनत्वं प्रतिपादयित्वावदुपोद्घातत्वेन चातु-
 र्मास्याना अक्षय्यफलसाधनत्वं भाव—“अक्षय्यं ह वा इति ।
 चतुर्थं-चतुर्थं मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि प्रयुक्तानि
 वैश्वदेवादीनि , सैरिष्टवान् चातुर्मास्ययाजी । “करणे यजः”—
 इति १ भूतकाले यजतेर्णिनिः । तस्य ‘चातुर्मास्ययाजिनः’
 ‘सुक्तं’ यागजनितफलमाधनधर्मापरपर्यायं मपूर्वम् ‘अक्षय्यम्’
 क्षितु मयकम् ; न कदाचिदपि भोगेन क्षययितुं शक्यते ।
 “क्षय्यजयौ शक्याघे”—इति ३ , “क्षि क्षये”—इति ५ अस्मान्निपा-
 तितः । अक्षय्यत्वं सुधपादयति—“संवत्सरं हीति । ‘क्षि’
 यस्मात् उदीरितैस्त्रिभिः वैश्वदेवादिभिः पर्वभिः संवत्सरपरि-
 मितकालं ‘जयति’ ‘तेन’ संवत्सरजयेन , तदतिरिक्तस्य कालस्या-
 भावात् ‘क्षय’ मार्गकालिकस्य चातुर्मास्ययाजिन , सुक्ततम्
 अक्षय्यं भवतीत्यर्थः । ।

संवत्सरं कथं मेतेन जयत इति तदाह—“तं वा इति ।
 ‘तं’ संवत्सरं त्रिधा ‘विभज्य’ चतुर्थं-चतुर्थं मासेषु वैश्वदेवा-
 दिभिः ‘यजते’ १ , अतस्तं संवत्सरं त्रिधा ‘विभज्य’ एव ‘प्रजयति’
 प्रकर्षेण जयते । अस्तु संवत्सरस्य जयः , एतावता कथं फलस्या-
 क्षयत्वसिद्धि रिति , तदाह—“सर्वं वा इति । भूतवर्त्तमान-

० ‘शुनामीरीये मतः’—इति का० श्रौ० सू० ५. ११. १ ।

१ पा० सू० ३. २. ८५ ।

३ पा० सू० ६. १. ८१ ।

५ भा० प० २३६ धा० ।

॥ “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुक्तं भवति”—इति श्राप०

श्रौ० सू० ८. १. १

१ ‘चातुर्मास्यानि त्रीण्येव’—इतीह हरिश्चामी ।

भविष्यत्कालवयावच्छिन्नं सर्वं वस्तु संवत्सरमध्ये एवान्तर्भूतम् ;
संवत्सरस्तु कृत्स्नव्यापितया अनादिरनन्त इति तज्जथं फलं मपि
अप्ययं भवतीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाप्यव्ययत्वं प्रतिपादयति—
“ऋतुश्चैवैतदिति । ‘एतत्’ एतेन चातुर्मास्ययजनेन वसन्ता-
द्युत्पात्तक एव ‘भूत्वा’ ‘देवान्येति’ चातुर्मास्ययाज्ञी अपि
गच्छति , देवानाञ्च सुकृतं मन्त्रस्यैव भवति । अतः ‘एतेन’
देवेष्वपि प्रापयेत् ‘अस्य’ ‘सुकृतम्’ ‘अप्ययम्’ एव ‘भवति’ ॥ १ ॥

इत्थं वैश्वदेवादीनां त्रयाणां फलं सुपपाद्य शुनासीर्य-
यागस्य अग्रादिकं फलं दर्शयति— “अथ यज्ज्ञादिति । ‘यज्ज्ञात्’
हेतोः यजमानः ‘शुनासीर्येण’ पर्वणा ‘यजते’, तज्ज्ञात् तत्फलं
मुच्यते इत्यर्थः । “या वै देवानां’ मित्यादि । ‘साकमेधैः’
प्राशुर्होयैः ‘इजानानाम्’ दृष्टवतां ‘विजिग्यानामां’ हृत्वाचुरं
जितवतां देवानां ‘या’ ‘श्रीः’ सम्पत् ‘आसीत्’, ‘तत्’ ‘शुनम्’
सुखनामेतत् * , सुखहेतुत्वात् शुनं मित्युच्यते इत्यर्थः । ‘अथ’
वैश्वदेवादिभिः त्रिभिस्त्रिभिश्चातुर्मास्यैः प्रस्थितस्य ‘संवत्सरस्य’
‘यो रस आसीत्’ सुखहेतुः सारभूतोऽशोऽभवत् , तत् ‘सीरम्’
इत्युच्यते । “या वै देवानां मित्यादिः , उक्तार्थानुवादः ।
“त मेवैतदुभयं मिति । यदेतत् शुना सीरं चोक्तम् , ‘एत-
दुभयम्’ एतेन शुनाशीर्ययागेन ‘परिगृह्य’ यजमानः ‘आत्मन्’
आत्मनि ‘कुरुते’ धारयति । इत्थं प्रवृत्तिहेतुफलं सुपपाद्य
तत्साधनभूतं यागं विधत्ते— “तज्ज्ञादिति । उक्तमवश्यं शुनासीरी
अधिदेवायुदादिरूपेणावस्थिती । सास्य देवतेत्यर्थे शुनासीरगण्ठाद्

यत् । तद्विर्योगात् वक्ष्यमाणं हविष्ममुदायसाध्यं कृत्स्नं कर्म
अनेन व्यपदिश्यते । यस्मादुक्तफलसाधनत्वम्, तस्माच्छुना-
सीरीयाख्येनानेन चतुर्थेन पर्वणा यजेतेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रयोगकर्म यत् प्रतिजानीते— “तस्याहदिति । ‘तस्य’
शुनासीर्यस्य ‘आहत्’ क्रिया उच्यत इति शेषः । पूर्वेण
पर्वस्त्रिव प्रसक्त सुत्तरवेदिनिर्वपनादिकं निषेधति— नोप-
किरन्तीत्यादिना । प्रयाजानुयाजादयोऽपि प्रकृतिवदेवेत्याह—
“पञ्चेति ॥ ३ ॥

पञ्च हवींषि विधत्ते— “यथैतान्येवेति । वैश्वदेयादिषु
पर्वस्वनुष्ठितान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि यथापि कर्त्तव्यानि
भवन्तीत्यर्थः । कृतफलत्वेनेतानि प्रशंसति— “एतैर्वा इति ।
वैश्वदेवेष्वनुष्ठितैः ‘एतैर्हविर्भिः’ खलु पुरा ‘प्रजापतिः’ ‘प्रजाः’
सृष्टवान् । वरुणप्रधासेष्वनुष्ठितैरेव ताः ‘प्रजाः’ ‘उभयतो
वरुणपागात्’ ऊर्द्धाधःकायस्थितात् ‘प्रासुचत्’ प्रसुप्तवान् । तथा
साकमेधेष्वनुष्ठितैरेव पञ्चभिर्हविर्भिः ‘देवाः’ ‘हव्रम्’ असुरम्
‘अघ्नन्’, इत्या च ‘एतैः’ एव ‘व्यजयन्त’ विजयं प्राप्तवन्तः ।
यथैवेतानि क्वास्माभिरपितफलसाधनानि, ‘तथो’ तथैव खलु
‘एवः’ यजमानः ‘एतैः’ शुनासीर्याख्ये चतुर्थे पर्वणि अनुष्ठीय-
मानैः, आग्नेयादिभिः पञ्चभिर्हविर्भिः शुनासीरीयं ३ यदेतदनु-
ष्ठातम्, ‘तदुभयं’ फलम् ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘परिगृह्य’ स्वाधीनं
‘कुरुते’ । “तस्यादिति, प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० सू० ५. ११. १ ।

† ‘पौष्ट्याभ्यासादिनिर्वपणम्’—इति का० श्रौ० सू० ५. ११. २ ।

‡ ‘शुनासीर्य’—इति ह पाठः ।

यस्य हविर्विधत्ते—“अथ शुनासीर्य इति ७ । शुनासीरौ वायुदित्यौ देवते अस्य स शुनासीर्यः । ‘सीर आदित्यः’—इति हि यास्कः १ । हिवचनेन कात्यायनोऽपीम मयं मस्य चयत्—“शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः”—इति ३ । उक्तं वाक्य-
शेष मन्वाप्यतिदिशति—“स बभूवुरिति । छात्रस्य कर्मणः फलप्रतिपादनसमये ‘यं पूर्वं’ वाक्येयं ‘या वै देवानाम्’—इत्या-
दिकम् ‘अबोचाम’ उक्तवन्तः ३, ‘स’ एव अस्यापि ‘शुना-
सीर्यस्य’ हविषः स्तावकः ; उक्तविधयोरेव वायुदित्यरूपेणा-
वस्थितत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते—“अथ वायव्य मिति । वायुदेवता
अस्य तद् ‘वायव्यम्’ । “वायुसुपितुपसो यत्”—इति १ यत् ।
पयसस्तावत् अन्नानुकूल्यं दर्शयति—“पयो ह वा इति । ‘जाताः’
सर्वाः ‘प्रजाः’ ‘पय’ खलु, ‘अभि’-नस्य ‘सञ्जानते’ सञ्जानाना
भवन्ति । अतः पयसः सम्पत्तिहेतुत्वात् ‘विजिग्यामं’ साक-
निधेर्विजितवन्तम् ‘एन’ यजमानं ‘त्रियै’ सम्पदे, ‘यग्रसे’ कौर्त्त्यं
‘अन्नाद्याय’ अन्नादनसामर्थ्याय च सर्वाः ‘प्रजाः’ ‘अभिसञ्जानान्तै’
अभिसञ्जानीरन्, अनुमन्यन्ता मिति ; अनेनाभिप्रायेण पयसः
करण मित्यर्थः ॥ ६ ॥

* “नित्येभ्योऽधिकानि”—इत्यादीनीह का० श्रौ० मू० ५. ११. ५ द्रष्टव्यानि ।

† “शुनासीरौ शुनो वायुः, शु द्यन्तरिचे, सीर आदित्यः,
सरणात्”—इति निरु० ८. ४. ६ ।

‡ का० श्रौ० मू० ५. ११. ५ । § ४. ४. ८. १० पं० ।

॥ “वायव्यं पयः, यत्राभ्याम्”—इति का० श्रौ० मू० ५. ११. ६. १०

१ पा० भ० ४. २. ३१ ।

तस्य वायुदेवस्यत्व मनुष्यं स्तौति— “तद्यदिति । - “एष
वा इत्यादि । ‘यदिदं किञ्च’ भूम्यां स्थितं स्थावरादिकं
‘वर्षति’ हृष्ट्या सिञ्चति, इदं सर्वम् ‘एषः’ खलु पवमानः
‘प्रप्याययति’ प्रवर्धति । “ओ प्याधी हृष्टी”—इति ७ धातुः ।
तस्माद् हृष्टात् पत्रमानेन प्रप्यायितात् ‘ओपधयो जायन्ते’,
ताय ‘ओपधी,’ ‘जग्ध्या’ भक्षयित्वा “अदो जग्धिर्यपि किति”
—इति १० अदेजग्ध्रादेयः । ओपधिभक्षयानन्तरम् ‘अपः पीत्वा’
पगवः पयो दुहन्ति । ‘एतदद्वयः’ सकाशात् ‘पयः’ ‘मभवति’
उत्पद्यते । तस्मात् परम्परया ‘एष हि’ पवमानः— ‘एतत्’
पयो ‘जमयति’ उत्पादयति ३ । तस्मादस्य वायुदेवतत्वे-
तदुक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

षष्ठमं हविर्विधत्ते— “अथ सौर्यं इति ३ । अस्य हविषः
सूर्योऽभिगोतेत्याह— “एष वै सूर्यं इत्यादिना । “साधुना
त्वदित्यादि । ‘साधुना’ शोभनेन कर्मणा ‘त्वत्’ एका पुण्य-
कृतं जनम् ‘एषः’ सूर्यः ‘अभिगोपायति’ । न केवलं रक्षण-
मत्र शोभनात्मकम् । “इदं सर्वं” जगत्, एष एव सूर्यो ‘विदधाति’
करोति ; विदधानः सः ‘त्वत्’ एका ‘साधो’ पुण्ये कर्मणि
स्थापयति, ‘त्वत्’ एकम् अन्यत् ‘असाधो’ पापकर्मणि स्थाप-
यति । ‘एषः’ खलु हिरण्यगर्भरूपः स आत्मा । अस्य हि
साध्वसाधुकर्मणः कारयित्व मन्थत्र धान्नायते— “एष ह्येव
साधु कर्म कारयति, तेषा मेभ्यो लोकेभ्य ऊर्ध्वं निनीयते ;

• धा० ष्या० ३८८ घा० ।

† पा० मू० ५. ४. १६ ।

‡ का० श्रौ० मू० ५. १. ०. ८, ९ ।

§ “सौर्यं एककपालः”—इति का० श्रौ० मू० ५. ११. ३१ ।

एष स्याधु कर्म कारयति, तेषा मेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनी-
पते”—इति ।

“एष मित्यादि । एष भुक्तविधः सूर्य एषः अनेन हविषा
‘प्रीतः’ सन् ‘विजिम्यानं’ साकमेधैः विजितवन्तं ‘मा’ ‘मा’
‘साधुना’ कर्मणा ‘अभिगोपायत्’ अभिरक्षति, ‘तथा तस्मिन्
‘साधौ’ शोभने कर्मणि मां ‘विदधत्’ विदधातु, प्रेरयतु
‘इति’ अनेनाभिप्रायेण यजमानः सोमं हविः कुर्यात् । ‘त्वत्’
—इति, एतदत्र क्रियाविशेषणत्वेन योज्यम् ॥ ८ ॥

तस्यैककपालस्य दक्षिणां विधत्ते— “तस्याश्वः श्वेत इति ।
‘तस्य’ सौर्यस्य हविषः श्वेतः अश्वविशेषो ‘दक्षिणा’ * ।
शुनासौर्यस्य तु षड्भिरनडुर्द्धिर्युक्तं सीरं दक्षिणा । तदुक्तं सूत्र-
कारेण— “सीरं षड्योगं दक्षिणा”—इति † । “तदेतस्येत्यादि ।
‘एतस्य’ सूर्यस्य सितभावस्वरूपत्वात् श्वेताश्वदानं नैतदीय
रूपकरणं निश्चयः । तादृशाश्वानामि तादृगो गौर्देय इत्याह—
“यद्यश्व मित्यादि ‡ ॥ ९ ॥

अथ शुनासौर्ययागस्य कालं विधत्ते— “स यत्रैवेत्यादिना ।
‘यत्र’ यस्मिन् ‘एव’ काले ‘साकमेधैर्यजेत’, ‘तत्’ तदानीम्,
तदनन्तरकाले एव § (सः ।) यजमानः शुनासौर्येण ‘यजेत’ ।

* का० श्रौ० सू० ५, ११, १४ क ।

† का० श्रौ० सू० ५, ११, १२ । सीरम् = हलम् । ‘युज्यन्त इति
योगाः बलीवर्हाः’—इति च तत्र या० दे० । ‘गोपारौ वा’—इति च
तदुत्तरमृषम् । ‘गोपारौ मघान्तौ बलीवर्हौ, न सीरम्’—इति च तदुत्तिः ।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ११, १५ । ‘गौः श्वेतः’—इति चात्र या० दे० ।

§ ‘तदनन्तरकालं मेव’—इति च-पाठः ।

॥ नाश्वेतान् पदं च युज्यते ।

न तु शुनासीर्यस्यापि चातुर्मास्यत्वात् मामचतुष्टयस्य व्यवधान
मपेक्षितमित्यत आह— “यदा इति । चतुर्थं चतुर्थं मामेषु
सवत्सरस्य मध्ये वैश्वदेव-वत्सपचाम साकमेध भेदेन ‘त्रि’ त्रिवारं
‘यजते’ इति यत्, ‘तेनैव संवत्सर माप्नोति’ । वैश्वदेवादयः
प्रत्येकं चातुर्मास्ययुक्ता * इति तदनुष्ठानेनैव तेषां द्वादशानां
मवाप्तत्वात् तत्समुदायरूपः सवत्सरोऽपि यजमानस्य स्वायत्तो
जात इत्यर्थः । उक्तं मर्थं निगमयति— “तस्मादिति ।
यस्मात् चतुर्थपर्वणः शुनासीर्यस्य सवत्सरातिरिक्तः प्रातिभिकः
‘कालो नास्ति, तस्माद् यदा कदाचिदेव साकमेधानन्तरं
यजेतित्यर्थः † । एतदेवानन्तर्यं सूत्रकृताप्युक्तम्— “शुनासी
रीय मत”-इति ‡ ॥ १० ॥

सोमेन यज्यमाणस्य पश्चान्तर आह— “तर्हक इति ।
‘तत्’ तत्र खलु शुनासीर्यानुष्ठाने ‘एके’ गास्त्रिन ‘रात्रीः
चाधिपयिषन्ति’ अनेन यागीन कतिचिद् रात्री. आसु मिच्छन्ति ।
अत एवोक्तं मापस्तम्बेन— “ततो द्वाहं त्राहं चतुरष्टेऽर्धमासे
मामि चतुर्थं वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते”-इति § ।
तेषां मते सोमेन यज्यमाणस्य शुनासीर्यकाल उच्यत इत्यर्थः ।

* ‘चतुर्मास्ययुक्ता’-इति का० नू० ६० ४८. पाठ. (५. ११. १.) ।

† अत्र हरिस्वामिनः— “यस्मिन् काले साकमेधैर्यजते, ततः
तत्रैव शुनासीर्येण्येति, न तद्विषमनियमोऽयम्, किन्तुर्हि यत् पूर्वयोः
पर्वण्योरुक्तम् चतुर्थं मासीति, तदाशङ्कानिर्दिष्टार्थम् । साकमेधः प्रत्या-
मन्ने यजनीये, हवि यजेत, नियमतश्चतुर्थं मासं नाद्रियेतेत्यर्थः । कुत
ग्नतत ? तस्माद् यदेव कदा चेतेन यजेतित्युपसंहारात्”-इति ।

‡ का० श्री० मू० ५. ११. १. “यदेच्छेत्”-इति चैतदुत्तरसूत्रम् ।

§ आप० श्री० मू० ८. २०. १ ।

यदि हि 'रात्रीः' 'आपिपयिषेत्' चासु मिच्छेत्, तदा
 आगामिनीभ्यां फाल्गुनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी;
 पठार्ये चतुर्थी; 'फाल्गुन्यै' फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः 'पुरस्तात्'
 'यत्', 'अदः'—इति विप्रकृष्टे, 'उत्' ऊर्ध्वं चन्द्रमाः अस्मिन् दृश्यते
 इति 'उद्दृष्टं' शुक्लपक्षः, 'तत्' तत्र प्रतिपदाद्यन्यतमस्यां तिथौ
 'शुक्लामौर्ध्वं यजेत' ॥ ११ ॥

“अथ दीक्षेतेति । 'अथ' अनन्तरमेव सोमयागार्थं 'दीक्षते'
 कालविनश्यो न कार्य इत्यर्थः । देवान्मानुषादा विघ्नात् विसृज्ये-
 ऽपि तस्यावधिमाह— “तं नानीजानमिति । इमा मेव श्रुति
 मभिप्रेत्यापस्तम्बोऽप्याह— “चातुर्मास्यैरिद्धा सोमेन पशुना वा
 यजते, फाल्गुन्या उद्दृष्टे सोमाय दीक्षते, तं ततो नानी-
 ज्ञानमयं फाल्गुनी पर्यवेद्यात्”—इति १ । तदत्यये दीप
 माह— “पुनरिति । 'अनीजानम्' 'उन्म' यजमानम् 'पुनः'
 फाल्गुनी पौर्णमासी न अतिक्रामेत् इति यत्, स 'पुनः-
 प्रयोगरूप इव ह' भवति; चातुर्मास्यानां प्रयोगस्य एतस्मिन्
 काले कर्तव्यत्वात्, तस्य चानाचरितत्वात् पुनःप्रयोगाद्भूतोऽयं
 कालो भवेदित्यर्थः । प्रतिपादितं प्रतिषेधं निगमयति—
 “तस्मादिति । अथप्यपक्षोऽधिकारिविज्ञेयस्त्वेति निगमयति—
 “इति न्विति । द्विविधौ हि चातुर्मास्ययाजिनो मरुदनुषादयो-

• का० यौ० सू० ४. ११. ११ । 'फाल्गुन्युद्दृष्टे' = फाल्गुनशुक्लप्रति-
 पदि—इति या० दी० । 'उद्दृष्टं' = शुक्लपक्षः । तस्मिन् प्रतिपद्वेव
 शुक्लामौर्ध्वं यजेत, अथानन्तरं तस्मिन्नन्यस्मिन् वा दिवसे दीक्षानुमारेण
 यजेत—इतीह चरिष्यामी ।

† आप० यौ० सू० ८. २१. २, ३, ४ ।

सृजमानः पुनः-प्रयुञ्जानस्य । तत्र 'उत्सृजमानस्य' खलु अयं
सुतः पक्ष इत्यर्थः ॥ १२ ॥

कफरुचिं तानि पुनः-प्रयुञ्जानस्य पक्ष इति दर्शयति—
“अथ पुन रिति ॥ चातुर्मास्यानि सकृत् संयज्य अनन्तर,
मेव यः तानि पुनराख्यते, तस्य पुनराख्यमाख्यस्य 'फाल्गुनी
पौर्णमासी' पक्षार्थे चतुर्थी, तस्याः 'पूर्वेषु' पूर्वदिवसे
चतुर्दश्या 'शुक्लपौर्णमासी' यजेत, 'अथ' अनन्तर मेव 'प्रातः'
काले पौर्णमास्यां 'वैश्वदेवेन' 'यजेत', तदनन्तरम् नित्येन
पौर्णमासयागनित्यर्थं प्रयोगक्रमः । तदुक्तं कात्यायनेन— “फाल्गु-
ष्युपवस्ये शुक्लपौर्णमासीयम्, प्रातर्वैश्वदेवम्”—इति १ । “एतदु-
पुनरिति, प्रतिष्ठातार्यनिगमनम् ॥ १३ ॥

चातुर्मास्याहभूतं वपनं भीमांस्त— “अथात इत्यादिना ।
अत इति वक्ष्यमाणार्थपरामर्शः । 'अतः' अस्माद् वक्ष्यमाणा-
हेतोः 'परिवर्त्तनस्य' परितः केशग्रन्थादीनाम् वर्त्तनस्य यः
वपनस्य विचारो ऽ ऽधिक्रियते इत्यर्थः । एतत् परिवर्त्तनं
विधातु मन्त्रादत्वेनादित्य ममिं च स्तौति— “सर्वतोमुखो वा

* का० श्री० सू० ५. ११. १६ दृष्टव्यम्. आप० श्री० ८. ११. ६ ।

† का० श्री० सू० ५. ११. १७, १८ ।

‡ 'आवर्त्तनस्य'—इति ह पाठः ।

§ 'विकारो (विचारो)'—इति च-पाठः ।

॥ “हृदयशूलान्ते वपनम्”—इति का० श्री० सू० ५. ११. २६ ।

'प्रवेसंस्यासु यद् वपनं सुतं वैकल्पिकम्, तत् मयशुचि हृदयशूलान्ते=
हृदयशूलमभिदायान्ते कर्त्तव्यमित्यर्थः"—इति तद्भोकायां या० दे० ।
अथान्नं सर्वं भवति निरुद्धमिति चेन्नान्नमेव भवति ।

असावादित्य इत्यादिना । सर्वतः सर्वासु दिक्षु मुखं रसा-
दानसामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । सर्वतोमुखत्वं उपपादयति—
“एष वा इति । ‘निर्व्वयति’ रसं निष्कृत्य पिबति । अतः
एतत् सर्वं घर्मकाले ‘शुष्यति’ शोषणं प्राप्नोति, सर्वं जगद्
व्याप्य स्थितस्य सूर्यस्य स्वकिरणेनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

“सर्वतोमुखोऽयं मन्विरिति । अत्रापि तथैव योजना ।
“यतो ह्येति । यतः कुतश्चिदपि दिग्भागादित्यर्थः । ‘अभ्या-
दधति’ अभिप्रक्षिपति । “तत एवेति । तस्मिन्नपि दिग्भागे
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं मन्वादिद्वयोः सर्वतोमुखत्वेन अत्रादर्शं प्रतिपाद्य
पुरुषस्य स्वाभाविकं तद्वैपरीत्यं माह— “अथाय मिति । ‘अयं’-
शब्दः त्वयं । ‘अयं’ तु ‘पुरुषः’ यजमानः ‘अन्यतोमुखः’ ।
अन्यशब्द एकशब्दपर्यायः । अन्यतः एकात्र स्थित इव मुखं
यस्य, स तथोक्तः । तस्य सर्वतोमुखत्वसम्पत्तिं माह— “न
एतदिति । ‘यद्’ यस्मात् परितः शिरो वर्त्तयते, कैशान्
वापयति, ‘एतत्’ एतेन अनोमकत्वमान्यात् शिरसः प्रान्तदेशा
अपि मुखं इव भवन्तीति स यजमानः सर्वतोमुखो भवति ।
इत्थं पुरुषस्य सर्वतोमुखत्वं प्रतिपाद्य प्रागुक्तं दृष्टान्तद्वयमिदं
मये दार्ष्टान्तिकीं योजयति— “स एव मेवेति । ‘यथा’ ‘एतो’
आदित्योऽग्निश्च सर्वतोमुखत्वात् अत्रादौ, ‘एव मेव’ यजमानो-
ऽपि ‘अत्रादः’ सर्वतो दिक्षुः समस्तुं समर्थो भवति । “तस्मादिति,
उपपादितस्य परिवर्त्तनस्य निगमनम् ॥ १६ ॥

प्रक्षारान्तरेण सर्वतोमुखत्वं प्रतिपादयन् परिवर्त्तनं न
कर्त्तव्यं मिति पश्चान्तरं माह— “तद्वाचेति । ‘तत्’

तत्र , तस्मिन् परिवर्त्तनविषये 'आसुरिः' नाम महर्षिः आह स ।
 'यदपि' यदि नाम 'मर्वाण्येव लोमानि' परितो 'वपेत',
 तथापि तत्तन्मुण्डिते देशे 'मुखस्य' सम्बन्धि किन्नामावयवजात
 निष्पन्नं भवति ? न ह्यलोमकत्वमात्रेण मुख मिति व्यवहर्त्तुं
 शक्यते , किन्तु बहुश्रीत्रायवयवमन्तयेव ; अतो नैतेन परि-
 वर्त्तनेन सर्वतोमुखत्वं सम्यक्त इत्यर्थः । कथन्तर्हि सर्वतोमुखत्वं
 पुरुषस्य ? तत्राह— "त्रिः संवत्सरस्येति । 'संवत्सरस्य' मध्ये
 वैश्वदेवादिभेदेन 'त्रिः यजते', 'तेनैव' अयं 'यजमान' 'सर्वतो-
 मुखः' ; क्वास्तस्य संवत्सरस्य यागेन प्राप्तत्वात् । "तेनैवेति ।
 अत्रादहितभूतं सर्वतोमुखत्वं प्रकारान्तरेणैव सिध्यति । "तस्मा-
 दिति । 'तस्मात्' परिवर्त्तन 'न आद्रियेत' इत्यासुरेर्मतस्य
 निगमनम् ॥ १७ ॥ ४ ॥ [६. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम् ॥ *

* त्रिविधानि जातुमांस्यानि भवन्ति । ऐष्टिकानि , पाशुकानि , सौमि-
 कानि च । तत्र ऐष्टिकान्येवैष्टोक्तानि विशेषतः , ह्यन्दोग्यादिविहितानि
 सौमिकानि तु का० श्रौ० सू० द्वाविंशाध्याये सप्तम्यां कण्डिकायां वर्णितानि,
 पाशुकान्यपि तत्रैव तत उत्तरस्मिन्नध्याये वर्णितानीति दृश्यम् ।
 "सपशुषु पशुनक्षम् प्राधान्यात् , पूर्वेष्वेवैष्टेयैः पाशुकम्"—इत्यादीनि
 च सूत्राणीह (का० श्रौ० सू० ५ ११ १६-३१) समालोचनीयानि ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

तद्यदाहुः । साकमेधैर्व्वे देवा वृत्रमघ्नस्यैर्व्वे ॥
व्यजयन्त येय मेघां विजितिस्ता मिति सव्वैर्
त्वेद देवाद्यातुमास्यै वृत्र मघ्नस्यैर्व्वे व्यजयन्त
येय मेघां विजितिस्ताम् ॥ १ ॥

ते होचुः । केन राज्ञा केनानीकेन योत्याम
भूति स हान्निरुवाच मया राज्ञा मयानीकेनेति
ते ऽग्निना राज्ञाग्निनानीकेन चतुरो मासः
प्राजयंस्तान् ब्रह्मणा च त्रय्या च विद्यया
पर्यगृह्णन् ॥ २ ॥

ते होचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन यो-
त्याम भूति स ह व्वरुणा उवाच मया राज्ञा
मयानीकेनेति ते व्वरुणेनैव राज्ञा व्वरुणेनानी-
केनापरांश्चतुरो मासः प्राजयंस्तान् ब्रह्मणा चैव
त्रय्या च विद्यया पर्यगृह्णन् ॥ ३ ॥

• •स्यैर्व्वे'—इति, •वैर्व्वे'—इति च पाठौ इटौ डा० धनरथ ।

† 'विजितिस्ताम्'—इति ग, घ ।

ति होचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम
इति स इन्द्र उवाच मया राज्ञा मयानीके-
नेति त इन्द्रेणैव राज्ञेन्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो
मासः प्रजयंस्तान् ब्रह्मणा चैव चय्या च विद्यया
पर्यगृह्णन् ॥ ४ ॥

स यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निनैवैतद्राज्ञाग्नि-
नानीकेन चतुरो मासः प्रजयति तत् चेदानी
शलली भवति लोहः क्षुरः सा या चेदानी शलली
सा चय्ये विद्याये रूपं लोहः क्षुरो ब्रह्मणो
रूपमग्निर्हि ब्रह्म लोहित इव अग्निस्तस्मालोहः
क्षुरो भवति तेन परिवर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवेन
मेतच्छय्या च विद्यया पर्यगृह्णाति ॥ ५ ॥

अथ यद्वरुणप्रधासैर्यजते व्वरुणेनैवैतद्राज्ञा
व्वरुणेनानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्रजयति तत्
चेदानी शलली भवति लोहः क्षुरस्तेन परि-
वर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवेन मेतत् चय्या च
विद्यया पर्यगृह्णाति ॥ ६ ॥

अथ यत्साकमेधै र्यजते । इन्द्रेणैवैद्राज्ञे-
न्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्रजयति तत्

त्रेणी गलली भवति लोहः क्षुरस्तेन परिवर्त्त-
यते तद् ब्रह्मणा चैवैन मेतुक्षय्या च विद्यया
परिगृह्णाति ॥ ७ ॥

स युदैश्वदेवेन युजते । अग्निरेव तुहिं
भवत्यग्नेरेव सायुज्यं सलोकतां जयत्यथ यद्
व्यवृणप्रघासैर्युजते व्यरुण एव तुहिं भवति व्यवृण-
स्यैव सायुज्यं सलोकतां जयत्यथ यत्साकमेधै-
र्युजत ऽइन्द्र एव तुहिं भवतीन्द्रस्यैव सायुज्यं
सलोकतां जयति ॥ ८ ॥

स युस्मिन् हस्तावमुं लोक मेति । स एन
ऋतुः परस्मा ऽऋतुवे प्रयच्छति पर उ परस्मा
ऽऋतुवे प्रयच्छति स परम मेव स्थानं परमां
गुतिं गच्छति चातुर्मास्ययाजी तदाहुर्न चातु-
र्मास्ययाजिन मनुविन्दन्ति परमं ह्येव खलु • स
स्थानं परमां गुतिं गच्छतीति ॥ ९ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

वैश्वदेवादिषु सर्वेषु परिवर्त्तनं सेतिकर्त्तव्यताकं विधित्सु-
स्तेषां सर्वेषां हववधहेतुत्वं विजयहेतुत्वं च समान मिति
प्रतिपादयति— “तद्यदाहुरिति । ‘तत्’ तत्र उक्तविषये साक-
मेधाना मेव हववधहेतुत्वं जयहेतुत्वचेति ‘यद्’ ‘आहुः’ कथ-
यन्ति, तत्र ; तथा ‘सर्वैरेव’ हि ‘चातुर्मास्यै.’ चतुर्षु-चतुर्षु
मासेषु प्रयुज्यमानैः वैश्वदेवादिभिः हवहननं विजयश्च प्राप्त-
वन्तो ‘देवाः’ इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र वैश्वदेवेन जित मयं मास्यायिकया दृश्यति—“ते
‘होतुरिति । ‘ते’ देवाः खलु प्रजापतिं पितर मभिलक्ष्य
परस्परं वाचम् ‘जघुः’ । “केनानीकेनेति । अनीकं सेना-
मुखम्, सेनान्येत्यर्थः । “चतुरो मास इति । “पद्म०”—
इत्यादिना ० मासशब्दस्य भाम् इत्यय मादेशः । “तान्
ब्रह्मणा चेति । ‘तान्’ विजितान् मामान् ‘ब्रह्मणा’ “अग्निं हि
ब्रह्म”—इत्यग्रे विधिरिचते †, अतो ब्रह्मणा अग्निना, ‘ब्रह्मणा’
वेदत्रयरूपया ‘विद्यया च’ देवाः ‘पर्यगृह्णन्’ परितो धारयन् ॥ २ ॥

एवं वैश्वदेवस्याग्निप्रमुखत्वं सुक्ता वरुणप्रघासेषु वरुण-
प्रमुखत्वञ्चाह—“ते होतुरिति । “अपरां चतुर इति । आपा-
टादीनित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ एवं साक्रमेधेषु इन्द्रप्रमुखत्वम्,
‘अपरान्’ वासिंकादीनित्येव विशेषः ॥ ३, ४ ॥

इत्थं प्रतिकृत्युपन्यासेन वैश्वदेवादिषु पर्वेषु प्रतिपादित मयं
यजमानेऽपि क्रमेण योजयति— “स यद् वैश्वदेवेनेत्यादिना ।
“ब्रह्मणा च ब्रह्मणा च विद्यया पर्यगृह्णन्”—इति यदुक्तम्,
तस्य प्रतिकृति माह— “वेदानीति । त्रिषु स्थानेषु ‘एतः’

श्वेतवर्णी ० यस्याः सा त्रेणी । “वर्णादनुदात्तात्”-इति ॥
 एतशब्दात् ङीप्, तकारस्य नकारादेशश्च । श्वाविषामकस्य
 मृगस्य सोम ‘शलनी’ ३ । उज्जलचक्षणा सा वक्ष्यमाणपरिवर्त्तन-
 हेतुत्वेन स्त्रीकार्या । तत्र शलन्याश्वयीप्रतिरूपत्व माह— “सा
 येति । ‘सा’ पूर्वोक्ता ‘या’ ‘त्रेणी शलनी’, सा त्रित्वसङ्ख्या-
 विशिष्टगुणोपेतत्वात् त्रया विद्यायाः स्वरूपम् । ‘लोह,’
 लोहितवर्णस्तान्मय ‘क्षुर,’ स ‘ब्रह्मणो रूपम्’ । कथं
 ब्रह्मणो लोहितवर्णत्व मिति तदाह— ‘अग्निर्हीति । स च
 ब्रह्मण्यद्वाच्यो ऽग्निः लोहितवर्णः ‘इव’ हि भवति ; ‘तस्मात्’
 लोहितवर्णः ‘क्षुर,’ ब्रह्मणः प्रतिरूप मित्यर्थः । “तेनेत्यादि ।
 ‘तेन’ क्षुरेण, तथा शलन्या च ‘परिवर्त्तयते’ शलन्या केशान्
 विभज्य क्षुरेण परितो वापयेदित्यर्थः ३ । “ब्रह्मणा चैवेति ।
 ‘एनं’ यजमानम् ‘एतत्’ एतेन शलनीलोहक्षुरक्ततेन परि-
 वर्त्तयेन, अग्निरूपेण तेन ‘ब्रह्मणा’ क्षुरनिदानभूतेन, ‘तस्या
 वेदत्रयरूपया ‘विद्याया’ च सर्वतोमुखत्वसम्प्रादनद्वारा अनया
 ‘परिवृत्ताति’ परितः सर्वासु दिक्षु धारयतीत्यर्थः । ॥ ५ ॥

० ‘एनं (एनं) श्वेतं वर्णी’-इति च पाठः ।

† पा० ख० ४ १ ३६ ।

‡ ‘शलकण्टगम्याङ्गवशा भूतिः शलनी’-इति (८, ४, १,)
 व्याप० श्रौ० भू० व्याख्यायां रुद्रदत्तः ।

§ ‘वापेत’-इति क च पाठो डा० मेहर दृष्टश्च ।

॥ “त्रेण्या शलन्याक्षुराङ्गेनेच्छशलाकया वा सौहेन च क्षुरेणै-
 दुम्बरेण नि केशान् वर्त्तयते वापयते पश्यूणि”-इति व्याप० श्रौ० ख०
 ८ ४ १ । ‘निवर्त्तयते = हिनति’-इति रुद्रः । प्रथमस्य वैश्वदेवपर्वण
 पलम् ते० ब्रा० १, ४, १०, १-५ दृश्यम् ।

। वरुणप्रधासयागस्य वरुणप्रधानकत्वात् तेन जितव्यं फलं
मनुक्रामति— “अथ यद् वरुणप्रधामैरिति । “लेगनीग्रमलीत्यादि,
उक्तार्थम् ७ ॥ ६ ॥

साकमेधयागस्येन्द्रप्रधानकत्वात् तेन जितव्यं फलं मनुक्रा-
मति— “अथ यत् साकमेधैरिति १ ॥ ७ ॥

इत्य वैश्वदेवादिभिः पर्वभिः द्वादशमासात्मकधनक्षरस्वरूपा-
धासि फलत्वेन प्रतिपाद्यः , अग्न्यादिदेवतासायुज्यं अपि
तेषां फलत्वेनाचष्टे— “स यदिति । “अग्निरेव तर्हि”ति ।
‘तर्हि’ तद्धिन् वैश्वदेवे यागेऽनुष्ठिते ‘स’ यजमानः ‘अग्निः’
अग्न्यात्मकः ‘एव भवति’ । ‘अग्नेरेव सायुज्यम्’-इति, अस्यैव
विवरणम् । प्रथमं मर्गे, सासौख्यं जयति, पश्चात् सायुज्यं
मिति योजनाक्रमः । “वरुण एव तर्हि”-इत्यादावप्येवं
योज्यम् ॥ ८ ॥

अथ स्त्रियमानस्य चातुर्मास्ययाजिनो मार्गे हुवन् ब्रह्म-
लोकप्राप्तिपर्यन्तं फलं माह— “स यच्चिचित्ति । ‘स,’ खलु
चातुर्मास्ययाजी ‘यच्चिन् कृतौ’ ‘अमु’ विप्रकष्टं परं ‘लोकम्’
‘एति’ म्रियते, ‘सः’ कृतु ‘एनं’ यजमानं स्वप्नात् ‘परको’
कृतवे’ ‘प्रयच्छति’ । उक्तोपे विदुषः मिदि सम्पादयति—
“तदाहुरिति । यस्मात् चातुर्मास्ययाजी परमां गतिं प्राप्स-
वान्, ‘तत्’ तस्मात् अभिज्ञा ‘याहुः’ कथयन्ति । कि

* द्वितीयस्य वरुणप्रधानपर्यन्तः फलम् ते० मा० १. ४. १०. ६, ० ।

† द्वितीयस्य साकमेधपर्यन्तः फलम् ते० मा० १. ४. १५. ८ ।

‡ चतुर्थस्य शुक्लामोरीयपर्यन्तः फलं मदि ते० मा० १. ४. १०. १ ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमश्नेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषो स्वर्णगर्भम्
 सप्ताब्धीन् ६ पञ्चसीरीं-† श्लिष्टगतकलताधेनुसीवर्णभूमीः ।
 रत्नोक्ता रुक्मवाजिदिपसहितरथो सायणिः ‡ सिद्धिपायी § ,
 व्याघ्रीक्षिप्रचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मनुजः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ;
 कार्पासीयं क्षपायान् शुद्धकृत मज्जहो ॥ राजतं राजपूष्यः ।
 पाण्योत्थं प्राण्यजन्मा ¶ सवणज मनुष्यः शार्कर शार्कतेजाः ,
 रत्नाण्यो रत्नरुपं गिरि मज्जत मुदा पावसास्तिष्ठत्यर्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजमास्त्राण्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

मायन्दिनयतपयन्नाष्टमभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

* 'पञ्चाब्धीन्'—इति ठ (१) ।

† 'सप्तसीरीं'—इति ठ ।

‡ 'सायणः' ख्यात् ।

§ ख्यात् 'सिद्धिपायी' ।

॥ 'मज्जह'—इति ठ ।

¶ 'प्राण्यवहिर'—इति ठ ।

(१) ठ इति प्रथमकाण्डोपनिषत्पारकीर्त्या विज्ञेयं दृश्यम् ।

मिति, तदुच्यते— 'चातुर्मास्ययाजिनम्' चातुर्मास्येनेष्टवन्तं
यजमानम् अन्विष्यन्तो वनाः नद्यालोकादवाचीनेषु लोकेषु 'न
विन्दन्ति' न लभन्ते ॥ "परमं ह्येवेति, तत्र कारणा-
भिधानम् ॥ ८ ॥ ५ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
साध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

ॐ

• "विराजो वा यथा विकान्तिः, यथातुर्मास्यानि । वैश्वदेवेना-
सिंल्लोके प्रव्यतिष्ठन्, वरुणप्रधामैरन्तरिक्षे, माकमेधेरसुभिर्ल्लोके; एष
ए त्वा वै तन् धर्मं" भवति, य एवं विद्वांश्चातुर्मास्येयैवते"—इति
ते० मा० १, ४, ६, ५ । अत्रैव दशमेऽनुवाके वैश्वदेववरुणप्रधाममाक-
मेधमिष्टयश्चामकश्चविःसुगासीरीयाणां प्रशंसाः एषक्-एषराष्ट्राताः,
साक्षमेव प्रशंसाः । चातुर्मास्ययाजिनः पुनरावृत्तिरादिकारूपं समि-मलं
तदगो-भमाध्यात मिति ।

॥ इति द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

॥ इत्येकपादिकानाम द्वितीयं काण्डं समाप्तम् ॥

* "कण्डिकामह्या १०४"—इति क, "कण्डिकाः १०४"—इति ख, 'कण्डिकामह्या १०४"—इति ग-घौ। तत्र १ वा० ११ क०, २ वा० ४८ क०, ३ वा० १६ क०, ४ वा० १० क०, ५ वा० ६ क०; सङ्गुलन यात्र प्रपाठके १०४ कण्डिका सम्पत्ता ।

† "एवं काण्डे आक्षय्यानि सद्या २४। एवं काण्डे कण्डिका सद्या अत ५४०"—इति क, ख-न्यपृष्ठ मतिनीर्णं मित्यपाठम्, "अस्मिन् काण्डे कण्डिकामह्या ५४६"—इति ग-घौ। तत्र प्रथमे प्रपाठके ११४, द्वितीये १०३, तृतीये ११३, चतुर्थे ५०५, पञ्चमे १०४, सर्वमङ्गुलनयात्र काण्डे १४६ कण्डिका, अतः इति निद्धम ।